Serhii Plokhy

PORȚILE EUROPEI

O ISTORIE A UCRAINEI

Serhii Plokhy

PORŢILE EUROPEI

O istorie a Ucrainei

Traducere din engleză de
Smaranda Câmpeanu

EDITURA TREI
2018

Colecție coordonată de
Livia Szász

Autor: Serhii Plokhy
Titlul original: The Gates of Europe: A History of Ukraine

Copyright © 2015

First published in the United States by Basic Books, a member of the Perseus Books Group

Romanian edition published by arrangement with Livia Stoia Literary Agency

Copyright © Editura Trei, 2018 pentru prezenta ediţie

O.P. 16, Ghişeul 1, C.P. 0490, Bucureşti
Tel.: +4 021 300 60 90 ; Fax: +4 0372 25 20 20
e-mail: comenzi@edituratrei.ro
www.edituratrei.ro

ISBN (print): 978-606-719-832-4
ISBN (epub): 9786064018052

Editori:
Silviu Dragomir
Vasile Dem. Zamfirescu

Director editorial:
Magdalena Mărculescu

Redactor:
Florin-Răzvan Mihai

Director producţie:
Cristian Claudiu Coban

Dtp:
Mirela Voicu

Corectură:
Mădălina Geambaşu
Duşa Udrea-Boborel

Conţinutul acestei lucrări electronice este protejat prin copyright (drepturi de autor), iar cartea este destinată exclusiv utilizării ei în scop privat pe dispozitivul de citire pe care a fost descărcată. Orice altă utilizare, incluzând împrumutul sau schimbul, reproducerea integrală sau parţială, multiplicarea, închirierea, punerea la dispoziţia publică, inclusiv prin internet sau prin reţele de calculatoare, stocarea permanentă sau temporară pe dispozitive sau sisteme cu posibilitatea recuperării informaţiei, altele decât cele pe care a fost descărcată, revânzarea sub orice formă sau prin orice mijloc, fără consimţământul editorului, sunt interzise. Dreptul de folosinţă al lucrării nu este transferabil.
Drepturile de autor pentru versiunea electronică în formatele existente ale acestei lucrări aparţin persoanei juridice Editura Trei SRL.

Pentru poporul ucrainean

Hărţi

Bug
Pripeat
Desna
Kiev
UCRAINA
Donet
Don
Nipru
Prut
Nistru
Ecoregiuni
Munte
Pădure
Silvostepă
Stepă
Boristene
Olbia
Tanais
Marea Azov
Tyras
Kerkinitis
Panticapaion
Kimmerikon
Phanagoria
Hermonassa
Gorgippia
Nymphaion
Chersones
Theodosia
Dunărea
Marea Neagră

Marea Baltică
KOREL
Lacul Omega
Lacul Ladoga
CIUZI
Ladoga
Beloozero
VESI
Suhona
ESTI
Iurev
SLAVI DIN NOVGOROD
Novgorod
Pskov
Iaroslavl
Rostov
Volga
KURI
LIVI
Toropeț
Vladimir
JMUZI
Dvina de Nord
Kliazma
Murom
Nemunas
POLOCIANI
Polatsk
KRIVICI
RUSIA
Vitebsk
Oka
Gdansk
PRUSI
LITVANI
Izeaslavl
Orșa
Smolensk
MORDVINI
Minsk
Vistula
LATVIAGI
Hrodna
VIATICI
Dubok
RADIMICI
Starodub
Desna
DREGOVICI
POLONEZI
Brest
Pinsk
Turaŭ
Listven
Novgorod Siverski
Kursk
Liubeci
Cernigov
Sandomierz
DREVLIANI
Vladimir
Ovruci
Cracovia
Cerven
Belz
DULEBI
Iskorosten
Romni
SIVERIENI
Kiev
50°
Sanok
Peremysl (Przemyśl)
Pereiaslav
POLANIENI
Nipru
Donet
SLOVACI
Halici
Terebovlia
Bug
Korsun
Nistru
ULICENI
KIEVEANA
PECENEGI
POLOVȚI
MAGHIARI
Prut
TIVERTI
Don
20°
Oleșia
Marea Azov
KHAZARI
Cetatea Albă
Tmutorokan
Kuban
Dunărea
Pereiaslavet
Chersones
Suroj
KASOGI
Dorostolon (Silistra)
BULGARI
Preslav
Marea Neagră
Filipopolis
Granițele Rusiei Kievene (1054)
Teritoriile vestice anexate de Vladimir cel Mare (din 980 până în 1015)
Granița Imperiului Bizantin
JMUZI Populații și triburi
Adrianopol
Constantinopol
IMPERIUL BIZANTIN
0 100 200 300 400 500 km
0 100 200 300 mile

Cnezatele Rusiei Kievene, cca 1100

Sursa: *The Cambridge Encyclopaedia of Russia and the Former*

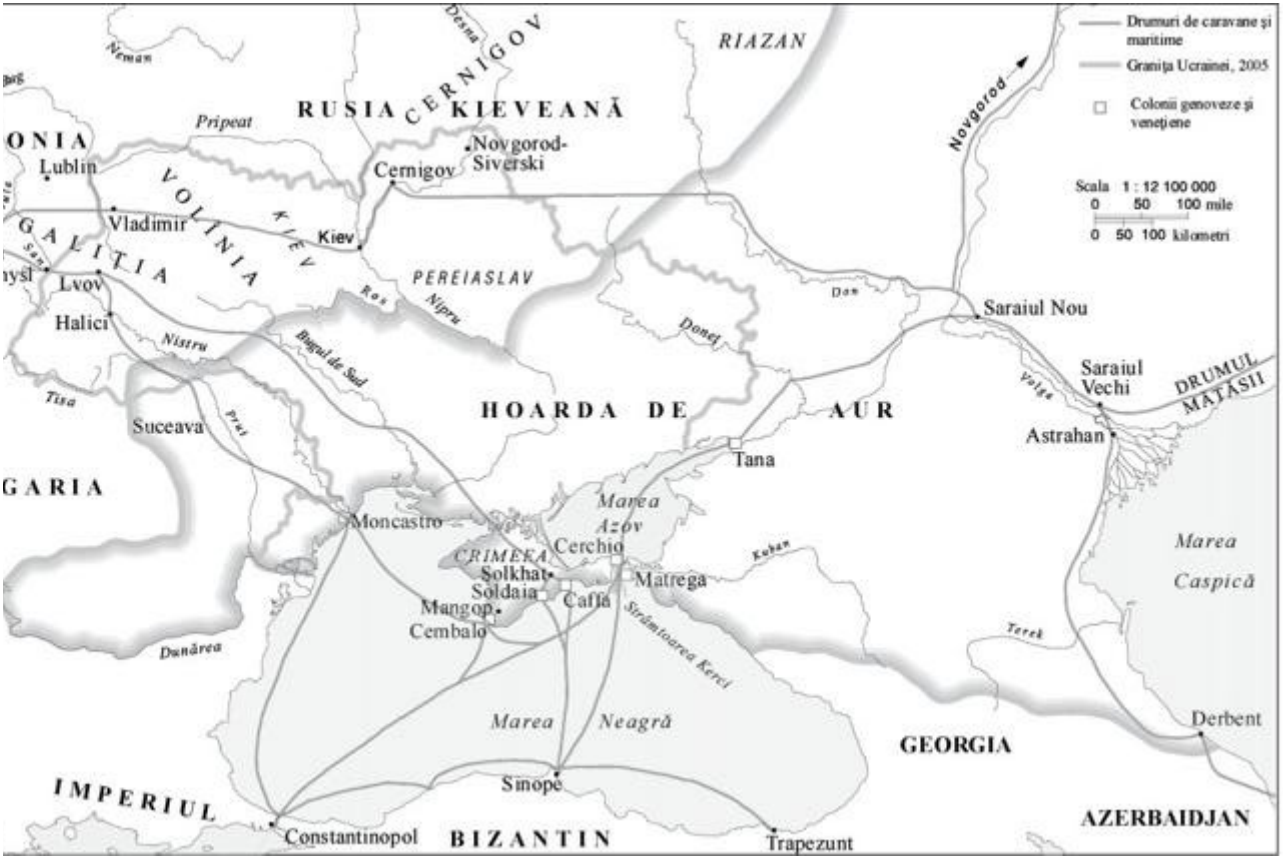
Drumuri de caravane și maritime
Granița Ucrainei, 2005
Colonii genoveze și venețiene
Scala 1 : 12 100 000
0 50 100 mile
0 50 100 kilometri
RUSIA CERNIGOVEANĂ
RIAZAN
Novgorod
Desna
Nemun
Pripeat
ONIA
Lublin
VOLINIA
KIEV
Vladimir
Kiev
Cernigov
Novgorod-Siverski
GALITIA
Lvov
Halici
PEREIASLAV
Ros
Nipru
Don
Donet
Saraiul Nou
Nistru
Bugul de Sud
Tisa
Suceava
Prut
HOARDA DE AUR
Saraiul Vechi
DRUMUL MĂTĂSII
Volga
Astrahan
Tana
GARIA
Moncastro
Marea Azov
CRIMEEA
Cerchio
Solkhat
Soldaia
Caffa
Matrega
Kuban
Marea Caspică
Mangop
Cembalo
Strâmtoarea Kerci
Terek
Dunărea
Marea Neagră
Derbent
GEORGIA
Sinope
IMPERIUL BIZANTIN
Constantinopol
Trapezunt
AZERBAIDJAN

Teritoriile deținute de Uniunea Polono-Lituaniană

Marea Baltică
Gdańsk (Danzig)
Königsberg
DUCATUL PRUSIEI
Nemunas
Vilnius
LITUANIA
Polatsk
Daugava
Vitebsk
Smolensk
Moscova
Oka
Ugra
Riazan
Orșa
Hrodna
Navahrudak
Moghilev
Mstislav
Minsk
Briansk
Toruń
Vistula
UNIUNEA POLONO LITUANIANĂ
MAZOVIA
POLONIA
POLONIA MARE
SILEZIA
Varșovia
PODLASIA
Brest
Sluțk
Turaŭ
Pripeat
Pynsk (Pinsk)
Niprul
Oka
ȚARATUL MOSCOVEI
Don
Lublin
Holm
Bug
Vladimir
Lutk
VOLINIA
Cernigov
Putivl
TERITORII POLONIA MICĂ
Cracovia
Wisła
San
Bełz
Ostroh
Kiev
Pereiaslav
Lubnî
Lvov
RUTENIA
HABSBURGICE
HATMANATUL
Korsun
Cerkassi
PODOLIA
Camenița
Bratslav
Cihîrin
Nistru
Niprul
Donet
Buda
(Tisa)
Tisa
Dunărea
MOLDOVA
Iași
Prut
Țuțora
TRANSILVANIA
UNGARIA
SICI
Don
Oceakov (Özü)
IMPERIUL OTOMAN
Bilhorod (Akkerman, Cetatea Albă)
Marea Azov
HANATUL CRIMEII
Kuban
Chilia
Kozlov (Gözleve)
Bahcisarai
Caffa
Balaklavă
VALAHIA
Dunărea
CIRCAZIENI
Varna
Marea Neagră
Istanbul (Constantinopol)
Sinop
Trabzon (Trebizonda)
Graniță de imperiu sau de stat important
Granițele Hatmanatului
Graniță de ținut autonom sau de stat vasal
Granițele Palatinatului
Centru administrativ al Palatinatului
Alt oraș sau târg
0 100 200 300 400 km
0 100 200 mile

Hatmanatul şi teritoriile învecinate în anii 1750
Hatmanatul
Desna
Nipru
IMPERIUL RUS
Starodub
Cernigov
UNIUNEA POLONO-LITUANIANĂ
Nijin
Priluki
Kiev
Pereiaslav
Lubni
Hadeaci
Mirhorod
CAZACII DIN SLOBIDSKAIA UKRAINA
Harkov
Poltava
Izium
SLAVO-SERBIA
NOUA SERBIE
CAZACII ZAPOROJENI
Siciul Zaporojean
TĂTARI
Marea Azov
IMPERIUL OTOMAN
Bahcisarai
Marea Neagră
0
100
200
300 km

MAREA BALTICĂ
1795
1772
Polatsk
Kaliningrad (Königsberg)
Kaunas
Vilnius
Vitebsk
Smolensk
Gdańsk (Danzig)
1772
PRUSIA
1795
LITUANIA
1793
Moghilev
1795
1793
Varşovia
Brest
Pripeat
1772
Warta
LUBLIN
BREST
Cernigov
Desna
1795
Bug
VOLINIA
1795
1793
Luţk
Cracovia
1772
Lvov
Jitomir
KIEV
Kiev
GALITIA
Nistru
Ros
Bugul de Sud
TRANSCARPATIA
PODOLIA
Cameniţa
BRATSLAV
AUSTRIA
1774
BUCOVINA
MOLDOVA
IMPERIUL OTOMAN
Copyright © by Paul Robert Magocsi
Graniţe internaţionale, 1770
Graniţele Lituaniei, 1770
Graniţele Ucrainei, 2005
1772 Data intrării în posesia teritoriului
Teritorii luate în posesie în 1795
Imperiul Austriac
Imperiul Rus
Imperiul Prusac
0 50 100 mile
0 50 100 kilometri
Scale 1 : 9,000,000

RSS BELARUSĂ
RSFS RUSĂ
RSS UCRAINEANĂ
ROMÂNIA
L O N I A
SLOVACIA
RIA
Brest
Pinsk
Homel
Novgorod-Siverski
Kursk
Voronej
Mazyr
Cernigov
Lublin
Holm/ Chelm
Kovel
Lutsk
Rivne
Korosten
Nijin
Konotop
Sumi
Romni
Belgorod
Valuiki
Kiev
Jitomir
Bila Țerkva
Lubni
Harkov
Poltava
Peremisl
Przemyśl
Lvov
1939
Drohobici
Ternopil
Hmelniţki
Vinniţa
Cerkassi
Kremenciuk
Sloviansk
Kramatorsk
Lisiceansk
Lugansk (Vorosilovgrad)
Stahanov (Kadiivka)
Horlivka
Dniprodjerjinsk
Dnipropetrovsk
Makiivka
Donetk
Zaporojia
Kirovograd
1920–39
Uman
Camenita-Podolski
Ujhorod
1945
Cernauti
1940
Debreţin
Pervomaiske
Kryvyi Rih
Nikopol
Mariupol (Jdanov)
Taganrog
Rostov
Berdiansk
Melitopol
Nova Kahovka
Eisk
Mikolaiv
Odessa
Herson
Marea Azov
Primorsko-Ahtarsk
Krasnodar
Maikop
Novorossiisk
1954
Simferopol
Sevastopol
Marea Neagră
Bălţi
Iaşi
Chişinău
Galaţi
Ismail
Dniestr
Prut
Nistru
Donec
Don
Kuban
Vistula
MOLDOVENEASCĂ
RSS
RSS Ucraineană în 1920–1939
Încorporarea de teritorii în RSS Ucraineană, 1939
Bucovina de nord, Basarabia de nord şi Basarabia de sud, 1940
Transcarpatia 1945
Crimeea 1954
Graniţele contemporane ale Ucrainei
Frontieră internaţională
Centru administrativ
0 100 200 300 km
0 50 100 150 mile

BELARUS
Pripeat
POLONIA
Bug
Desna
RUSIA
Don
Kiev
Harkov
Donet
Nipru
Nistru
SLOVACIA
Lugansk
Dnipropetrovsk
Horlivka
Debaltseve
Donetk
Ilovaisk
Zaporojia
MOLDOVA
Prut
UNGARIA
Mikolaiv
Mariupol
Novoazovsk
Tiraspol
Herson
Odessa
ROMÂNIA
Marea Azov
Simferopol
Crimeea – anexată de Rusia în martie 2014
Teritoriu ocupat de rebeli
„Novorusia" – revendicată de rebelii susținuți de Rusia
Dunărea
Marea Neagră
BULGARIA

Introducere

Probabil că ucrainenii sunt la fel de îndreptăţiţi să se laude cu rolul pe care l-au avut în schimbarea lumii precum scoţienii sau alte popoare despre care s-au scris cărţi ce le-au susţinut pretenţiile de a fi modelat cursul istoriei omenirii. În decembrie 1991, în momentul în care cetăţenii ucraineni s-au dus la vot cu mic, cu mare pentru a-şi alege independenţa, ei au aruncat şi măreaţa Uniune Sovietică la coşul de gunoi al istoriei. Evenimentele din Ucraina au avut atunci repercusiuni internaţionale majore şi au schimbat într-adevăr cursul istoriei: Uniunea Sovietică s-a destrămat la o săptămână de la referendumul ucrainean, iar preşedintele George W. Bush a decretat victoria decisivă a Occidentului în îndelungatul şi obositorul Război Rece.

Următoarea dată când întregul mapamond a mai văzut Ucraina pe ecranele televizoarelor a fost în noiembrie 2004, când mulţimi de oameni îmbrăcaţi în portocaliu au umplut pieţele şi străzile Kievului cerând alegeri corecte şi şi-au văzut dorinţa împlinită. Revoluţia Portocalie şi-a împrumutat numele unei serii de „revoluţii colorate” care au zguduit regimuri autoritare, din Serbia până în Liban şi din Georgia până în Kîrgîzstan. Revoluţiile colorate nu au schimbat lumea postsovietică, dar au lăsat în urmă o moştenire durabilă şi speranţa că această lume avea să se schimbe într-o bună zi. Ucrainenii au reapărut pe ecranele televizoarelor în noiembrie şi decembrie 2013, când au luat din nou cu asalt străzile Kievului, de această dată în sprijinul unor legături mai strânse cu Uniunea Europeană. Într-un moment în care entuziasmul faţă de proiectul european era o pasăre rară printre statele membre ale Uniunii, fervoarea afişată de ucraineni, dispuşi să stea şi

să mărşăluiască pe străzi la temperaturi ce scădeau cu mult sub zero grade, zile, săptămâni şi luni la rând, i-a surprins şi inspirat pe cetăţenii Europei Centrale şi Occidentale.

Evenimentele din Ucraina au luat o întorsătură neaşteptată şi tragică la începutul lui 2014, când o înfruntare între protestatari şi forţele guvernamentale a perturbat în mod violent atmosfera festivă, aproape ca de petrecere de stradă, a protestelor anterioare. În februarie 2014, în prim-planul camerelor de filmat, forţele de ordine şi lunetiştii aduşi de guvern au deschis focul asupra mulţimii, rănind şi omorând zeci de demonstranţi proeuropeni. Imaginile au consternat întreaga lume. La fel de şocantă a fost şi anexarea Crimeii din martie 2014 şi, mai târziu în aceeaşi primăvară, campania de război hibrid[1] dusă de Moscova în regiunea Donbass din estul Ucrainei. În iulie, când separatiştii ruşi au doborât un avion comercial malaysian, care avea la bord cel puţin trei sute de pasageri, conflictul ruso-ucrainean s-a transformat într-un conflict cu adevărat internaţional. Evenimentele din Ucraina au avut un impact major asupra politicilor europene şi internaţionale, determinându-i pe politicieni să vorbească despre o „bătălie pentru viitorul Europei” şi despre întoarcerea la Războiul Rece exact în acea regiune a lumii în care, chipurile, i se pusese capăt în 1991.

Ce a provocat criza ucraineană? Ce rol joacă istoria în aceste evenimente? Ce îi deosebeşte pe ucraineni de ruşi? Cine are dreptul de posesie asupra Crimeii şi Ucrainei de est? De ce au evenimentele din Ucraina repercusiuni

[1] Prin război „hibrid” se înţelege un conflict în care cele două tabere folosesc metode dintre cele mai variate, inclusiv altele decât cele militare. Adversarii încearcă să folosească orice slăbiciune (tensiuni etnice, instituţii corupte, dependenţa de anumite resurse naturale) şi orice mijloc (propagandă, atacuri cibernetice ş.a.). (N. red.)

internaţionale majore? Asemenea întrebări, ridicate de repetate ori în decursul ultimilor ani, merită răspunsuri detaliate. Pentru a înţelege tendinţele care stau la baza actualelor evenimente din Ucraina şi impactul lor asupra lumii, trebuie să examinăm originile acestora. În mare, aceasta este şi principala sarcină a cărţii de faţă, pe care am scris-o în speranţa că istoria ne poate ajuta să înţelegem prezentul şi, prin urmare, să influenţăm viitorul. Deşi este dificil, dacă nu chiar imposibil, să prezicem rezultatul şi consecinţele pe termen lung ale actualei crize din Ucraina sau viitorul Ucrainei ca naţie, o călătorie în istorie ne poate ajuta să punem cap la cap puzderia de articole de ştiri zilnice şi ne permite să reacţionăm înţelept în faţa evenimentelor şi astfel să le putem influenţa deznodământul.

Această carte relatează istoria Ucrainei în perspectiva de longue dureé, de la Herodot şi până la căderea Uniunii Sovietice şi actualul conflict ruso-ucrainean. Dar cum poţi oare să condensezi mai bine de un mileniu de istorie al unei ţări de mărimea Franţei, care astăzi numără aproape 46 de milioane de cetăţeni şi care a mai avut sute de milioane de locuitori pe parcursul existenţei ei, în doar câteva sute de pagini? Trebuie să alegi ce vrei să povesteşti, aşa cum au făcut istoricii întotdeauna. Însă abordările lor sunt diferite. Părintele istoriografiei ucrainene moderne, Mîhailo Hruşevski (1866–1934), care apare şi în această carte şi în onoarea căruia a fost numită Catedra de istorie ucraineană de la Universitatea Harvard, considera că aria lui de expertiză era istoria unei naţiuni care existase dintotdeauna şi care cunoscuse perioade de înflorire, declin şi renaştere, aceasta din urmă culminând cu formarea statului ucrainean pe parcursul şi ca urmare a Primului Război Mondial.

Hruşevski a pus bazele istoriei ucrainene ca subiect distinct de cercetare, dar o mare parte dintre criticii şi succesorii săi i-au contestat abordarea. Adepţii lui Hruşevski au pus accentul pe istoria suveranităţii statale a Ucrainei; istoricii sovietici au relatat istoria Ucrainei ca pe o luptă de clasă; unii scriitori occidentali au scos în evidenţă caracterul multietnic al ţării; astăzi, din ce în ce mai mulţi intelectuali adoptă o abordare transnaţională. Aceste ultime tendinţe din istoria Ucrainei şi a altor istorii naţionale au influenţat şi scrierea mea. Am profitat şi de recenta turnură culturală pe care au luat-o studiile istorice şi cercetarea identităţilor istorice. Întrebările pe care eu le pun sunt formulate din perspectiva prezentului, dar fac tot ce îmi stă în putinţă să nu proiectez în trecut identităţi moderne, loialităţi, gânduri, motivări şi sentimente.

Titlul cărţii, Porţile Europei, este bineînţeles o metaforă, dar nu una care nu trebuie luată în serios sau catalogată ca truc de marketing. Europa este o componentă importantă a istoriei Ucrainei, la fel cum şi Ucraina face parte din cea europeană. Situată la extremitatea vestică a stepei eurasiatice, Ucraina a slujit drept poartă către Europa timp de secole la rând. Câteodată, când „porţile” erau închise din cauza războaielor sau conflictelor, Ucraina ajuta la oprirea invadatorilor străini de la est şi vest; când erau deschise, aşa cum au fost în cea mai mare parte a istoriei Ucrainei, au slujit drept punte între Europa şi Eurasia, facilitând transferul de oameni, bunuri şi idei. Pe parcursul secolelor, Ucraina a fost şi loc de întâlnire (şi câmp de luptă) pentru diverse imperii, de la cel Roman la cel Otoman, de la cel al Habsburgilor la cel al Romanovilor. În secolul al XVIII-lea, Ucraina a fost condusă de la Sankt-Petersburg şi Viena, de la Varşovia şi Istanbul. În secolul al XIX-lea, au mai rămas doar primele două capitale. În a doua jumătate a secolului XX, numai Moscova a deţinut

guvernarea supremă asupra celei mai mari părţi a ţinuturilor ucrainene. Fiecare dintre aceste imperii a revendicat pământuri şi pradă de război, lăsându-şi amprenta asupra peisajului şi caracterului populaţiei şi contribuind la modelarea şi crearea unei identităţi şi a unui etos unice, de popor de graniţă.

Naţiunea este un subiect de analiză şi un element important, chiar dacă nu dominant, al acestei lucrări, alături de chestiunea europeană, aflată în permanentă schimbare. Această carte spune povestea Ucrainei, teritoriu delimitat de graniţele trasate de etnografii şi cartografii sfârşitului de secol XIX şi începutului de secol XX, care adesea (dar nu întotdeauna) au coincis cu graniţele statului ucrainean de astăzi. Volumul de faţă urmează evoluţia ideilor şi identităţilor care au unit aceste ţinuturi de pe vremea statului kievean medieval, cunoscut în istoriografie drept Rusia Kieveană, şi până la ascensiunea naţionalismului modern, şi explică originile statului ucrainean modern şi ale naţiunii politice ucrainene. Astfel, cartea se concentrează asupra ucrainenilor, văzuţi ca grupul demografic cel mai numeros şi, odată cu trecerea timpului, principala forţă din spatele creării unui stat şi a unei naţiuni moderne. Se acordă atenţie şi minorităţilor din Ucraina, în special polonezilor, evreilor şi ruşilor, iar formarea naţiunii ucrainene moderne, multiculturală şi multietnică, este tratată ca un proces aflat încă în desfăşurare. Cultura ucraineană a existat întotdeauna într-un spaţiu pe care l-a împărţit cu alte culturi şi a presupus încă de la bun început „navigarea” printre acestea. Capacitatea societăţii ucrainene de a depăşi graniţele interne şi externe şi de a negocia identităţi create de acestea reprezintă principala trăsătură a istoriei Ucrainei, aşa cum este ea prezentată în acest volum.

Politica, internaţională şi internă, ne oferă un fir narativ convenabil, dar, scriind această carte, am descoperit că geografia, ecologia şi cultura sunt aspecte mult mai durabile şi, ca atare, cu impact pe termen lung. Ucraina contemporană, aşa cum este ea văzută din perspectiva tendinţelor culturale de longue dureé, este un produs al interacţiunii dintre două graniţe mobile: una demarcată de linia dintre stepele eurasiatice şi întinderile înverzite din estul Europei, iar cealaltă reprezentată de frontiera dintre creştinismul răsăritean şi cel occidental. Prima graniţă a despărţit şi popoarele sedentare de cele nomade şi, în cele din urmă, creştinismul de islam. Cea de-a doua îşi are originile în împărţirea Imperiului Roman între Roma şi Constantinopol şi scoate în evidenţă diferenţe în cultura politică dintre estul şi vestul Europei, vizibile şi astăzi. Deplasarea acestor frontiere pe parcursul secolelor a dat naştere unui set unic de trăsături culturale, care au stat la baza identităţii ucrainene moderne.

Nu poţi depăna povestea Ucrainei fără să spui povestea regiunilor ei. Spaţiul cultural şi social creat prin deplasarea graniţelor nu a fost omogen. Pe măsură ce graniţele statale şi imperiale se modificau pe suprafaţa teritoriilor definite de frontierele etnice ucrainene, ele creau spaţii culturale distincte, care au stat la baza procesului de formare a regiunilor Ucrainei – fosta Transcarpatia, aflată sub stăpânire maghiară, Galiţia austriacă, Podolia şi Volînia deţinute de polonezi, Hatmanatul Căzăcesc de pe malul stâng al Niprului, cuprinzând părţile mai joase ale acelui teritoriu, Sloboda Ukraina (Ucraina Slobodă) şi, în cele din urmă, regiunea de la ţărmul Mării Negre şi bazinul râului Donеţk, colonizat pe vremea Rusiei imperiale. Spre deosebire de cea mai mare parte a predecesorilor mei, eu încerc să nu tratez istoria diferitelor regiuni (precum cea a ţinuturilor ucrainene aflate sub stăpânire rusă sau

austriacă) în capitole distincte ale cărţii, străduindu-mă să le analizez împreună şi oferind o analiză comparativă a evoluţiei lor pe parcursul unei anumite perioade de timp.
În încheiere, câteva cuvinte despre terminologia folosită. Strămoşii ucrainenilor de astăzi locuiau în zeci de principate, regate şi imperii premoderne şi moderne şi, pe parcursul timpului, şi-au atribuit diferite nume şi identităţi. Cei doi termeni-cheie pe care aceştia îi foloseau când venea vorba despre ţara lor au fost „Rus’” (Rusia Kieveană) şi „Ucraina”. (În alfabetul chirilic, Rus’ se scrie Русь, ultima literă fiind semnul moale care marchează palatalizarea consoanei precedente.) Termenul „Rus’/rus’”, adus în regiune de vikingi în secolele al IX-lea şi al X-lea, a fost adoptat de localnici, care i-au primit pe prinţii şi războinicii vikingi în rândurile lor şi i-au slavizat. Strămoşii ucrainenilor, ruşilor şi belaruşilor de astăzi au adoptat numele „rus’” în diferite forme, care variau de la scandinavul/slavul „Rus’” la elenizatul „Rossiia”. În secolul al XVIII-lea, Marele Cnezat al Moscovei a adoptat forma din urmă ca nume oficial al statului şi imperiului său.
Ucrainenii au fost cunoscuţi sub diferite nume, în funcţie de epoca şi regiunea în care locuiau: rusini în Polonia, ruteni în Imperiul Habsburgic, maloruşi în Imperiul Rus. Pe parcursul secolului al XIX-lea, personalităţile implicate în proiectul de construcţie naţională ucraineană au decis să pună capăt confuziei şi să renunţe la numele „Rus’/rus’” şi să se deosebească în mod clar de restul lumii slave răsăritene, în special de ruşi, apelând la termenii „Ucraina” şi „ucraineni” pentru a-şi defini ţara şi grupul etnic, atât cel aflat în Imperiul Rus, cât şi cel din Austro-Ungaria. Numele „Ucraina” avea origini medievale, iar la începutul perioadei moderne denota statul cazac din cadrul teritoriului ucrainean de pe malurile Niprului. În percepţia colectivă a militanţilor din secolul al XIX-lea, cazacii,

majoritatea acestora avându-şi originile în regiune, erau ucrainenii adevăraţi. Pentru a uni trecutul Rusiei Kievene cu viitorul Ucrainei, Mîhailo Hruşevski şi-a intitulat marea sa operă în zece volume Istoria Ucrainei–Rusiei Kievene. Într-adevăr, oricine ar scrie despre trecutul Ucrainei în zilele noastre ar trebui să folosească doi sau chiar mai mulţi termeni pentru a face referire la strămoşii ucrainenilor moderni.

În această carte, folosesc termenul „Rus’/rus’”, dar nu doar pentru a mă referi strict la perioada medievală. Întrebuinţez termenul „ruteni” când vorbesc despre ucrainenii epocii moderne timpurii şi „ucraineni” când vorbesc despre perioada modernă. De la crearea statului independent al Ucrainei în 1991, cetăţenii acestuia au ajuns să se numească toţi „ucraineni”, indiferent de trecutul lor etnic. Uzanţa reflectă convenţiile actuale ale istoriografiei academice şi, deşi complică oarecum lucrurile, eu sper că nu va crea confuzie.

„Vino şi vei vedea”, scria autorul anonim al volumului Istoriia rusov (Istoria locuitorilor Rusiei Kievene), unul dintre textele-cheie ale istoriografiei ucrainene moderne, la sfârşitul prefeţei sale. Nu aş putea nici eu să o închei pe a mea cu o invitaţie mai potrivită.

Partea I

La frontiera pontică

1

Capătul lumii

Primul cronicar care a scris despre istoria teritoriilor locuite de ucraineni a fost Herodot, însuşi părintele istoriei. Această onoare le este de cele mai multe ori rezervată istoriilor unor ţări şi popoare ce aparţin lumii mediteraneene. Ucraina – o întindere de stepe, munţi şi păduri, situată la nord de Marea Neagră, care le era cunoscută grecilor sub numele de Pontos euxeinos (Marea Ospitalieră, denumire latinizată de romani sub forma Pontus euxinus) – era o componentă importantă a acelei lumi. Însemnătatea sa era una deosebită. Universul lui Herodot gravita în jurul oraşelor-stat ale Greciei antice, care se întindeau până în Egipt în sud şi Crimeea şi stepele pontice în nord. În timp ce Egiptul era o ţară cu o cultură şi o filosofie antice, demne de a fi studiate şi imitate, teritoriul Ucrainei de astăzi reprezenta o frontieră per se, în care civilizaţia grecească îşi întâlnea alter ego-ul barbar. Acesta a fost primul hotar al unei sfere politice şi culturale care avea să devină cunoscută lumii sub numele de Occident. Aici a început Occidentul să se definească pe sine, dar să îi definească şi pe „ceilalţi”.

Herodot, în greacă Herodotos, era din Halicarnas, un oraş grecesc aflat în Turcia de astăzi. A trăit, a scris şi şi-a relatat Istoriile în secolul al V-lea î.Hr., când regiunea sa de baştină făcea parte din Imperiul Persan. Herodot şi-a petrecut o bună parte a vieţii la Atena, a trăit în sudul Italiei şi a străbătut în lung şi în lat zona Mediteranei şi Orientul Mijlociu, ajungând, printre altele, şi în Egipt şi Babilon. Un admirator al democraţiei ateniene, scria în greaca ionică, dar preocupările lui erau cât se poate de globale pentru perioada respectivă. Opera sa Istorii, împărţită mai târziu în nouă volume, descria originile războaielor greco-persane care au izbucnit în 499 î.Hr. şi

au continuat până la mijlocul secolului al V-lea î.Hr. Herodot a trăit o bună parte a acestor vremuri şi a studiat subiectul timp de treizeci de ani după încheierea războaielor în 449 î.Hr. A descris conflictul ca pe o luptă eroică între libertate şi sclavie – prima fiind întruchipată de greci, iar cea de-a doua de persani. Cu toate că avea simpatii politice şi ideologice în acest conflict, şi-a dorit să prezinte ambele părţi ale poveştii. Aşa cum spune chiar el, şi-a propus „să nu pălească prin trecerea vremii, iar isprăvile mari şi minunate săvârşite şi de greci, şi de barbari să nu fie date uitării”[2].

Interesul lui Herodot pentru latura „barbară” a istoriei i-a călăuzit atenţia către stepele pontice. În 512 î.Hr., cu treisprezece ani înainte de începerea războaielor, Darius cel Mare, de departe cel mai puternic conducător al Imperiului Persan, şi-a extins stăpânirea asupra acestui teritoriu pentru a se răzbuna pe sciţii care îl înşelaseră. Regii sciţi, conducători nomazi ai unui teritoriu vast situat la nord de Marea Neagră, l-au făcut pe Darius să mărşăluiască drum lung, de la Dunăre până la Don, în căutarea armatei lor deosebit de mobile, fără să-i dea nici măcar şansa de a intra în luptă. Aceasta a fost o înfrângere umilitoare pentru un conducător care avea să reprezinte o ameninţare majoră pentru greci cincisprezece ani mai târziu. În Istoriile sale, Herodot a făcut tot ce i-a stat în putinţă pentru a relata tot ce ştia sau aflase vreodată despre misterioşii sciţi, teritoriile, obiceiurile şi societatea acestora. Totuşi, după cât se pare, în pofida nenumăratelor sale călătorii, Herodot nu a ajuns niciodată în respectiva regiune şi s-a bazat pe poveştile relatate de

[2] Herodot, Istorii, vol. 1, studiu introductiv de Adelina Piatkowski, traducere, notiţe istorice şi note de Adelina Piatkowski şi Felicia Vanţ-Ştef, Editura Ştiinţifică, Bucureşti, 1961, p. 15. În continuare, citatele din Herodot au fost preluate din această ediţie. (N. red.)

alţii. Însă descrierile detaliate ale sciţilor şi ale teritoriilor şi popoarelor aflate sub stăpânirea lor au făcut din el nu numai primul istoric, ci şi primul geograf şi primul etnograf al Ucrainei.

Teritoriile de la nord de Marea Neagră au fost colonizate pentru prima dată în jurul anilor 45 000 î.Hr. de oamenii de Neanderthal, vânători de mamuţi, după cum aflăm în urma săpăturilor arheologice care au scos la lumină aşezările lor. Trei mii de ani mai târziu, oamenii stabiliţi în stepele pontice au domesticit calul, potrivit altor mărturii furnizate de arheologi. În mileniul al cincilea î.Hr., reprezentanţii aşa-numitei culturi Cucuteni-Tripolia au colonizat ţinuturile de silvostepă, dintre Dunăre şi Nipru. Aceştia se ocupau cu creşterea animalelor şi agricultura, au construit aşezări întinse şi au realizat statuete de lut şi ceramică bogat pictată.
Înainte ca Herodot să înceapă să recite pasaje din operele sale la sărbătorile publice din Atena, majoritatea grecilor ştiau foarte puţine despre regiunea aflată la nord de Marea Neagră. Aceştia o considerau o ţară locuită de sălbatici şi un teren de joacă al zeilor. Unii dintre ei credeau că acolo, pe o insulă aproape de gura de vărsare a Dunării sau a Niprului, îşi găsise odihna veşnică Ahile, eroul Războiului Troian şi al Iliadei lui Homer. Amazoanele, femeile războinice din mitologia greacă, vestite pentru că îşi tăiau sânul drept pentru a mânui mai bine arcul, erau plasate tot în această regiune, probabil pe malurile fluviului Don. Iar apoi erau şi taurosciţii, cruzii locuitori ai Crimeii, o peninsulă cunoscută grecilor sub numele de Tauris (sau Taurida). Prinţesa acestora, Ifigenia, nu arăta pic de milă călătorilor ghinionişti care căutau să se adăpostească de furtunile de pe Marea Neagră pe ţărmurile muntoase ale

Crimeii. Ea îi sacrifica pe altarul zeiţei Artemis, care o salvase în momentul în care tatăl său, Agamemnon, o condamnase la moarte. Puţini erau cei care doreau să călătorească în regiuni atât de periculoase precum cele care se învecinau cu „Marea Ospitalieră”, care, de fapt, era foarte greu navigabilă şi bine-cunoscută pentru furtunile puternice care izbucneau din senin.

Grecii au auzit prima dată despre tărâmurile şi popoarele aflate la nord de Marea Neagră de la un neam de războinici, cimerienii, care şi-au făcut apariţia în Anatolia după ce sciţii i-au izgonit din stepele pontice în secolul al VIII-lea î.Hr. Cimerienii nomazi s-au îndreptat mai întâi spre Caucaz, iar apoi spre sud, către Asia Minor, întâlnind în drumul lor civilizaţii mediteraneene cu o tradiţie sedentară îndelungată şi realizări culturale deosebite. Odată ajunşi aici, aceşti războinici nomazi au fost văzuţi ca întrupând esenţa barbariei, iar reputaţia le-a fost consemnată chiar şi în Biblie, unde Ieremia îi descrie în felul următor: „Iată vine un popor din ţara de miazănoapte, un popor mare se ridică de la marginile pământului şi ai săi ţin în mână arcul şi suliţa. Şi sunt cruzi şi neînduraţi, glasul lor mugeşte ca marea şi vin pe cai, gata să lupte ca un singur om, împotriva ta...”[3] Imaginea de războinici nomazi a cimerienilor a pătruns şi în cultura populară modernă, Arnold Schwarzenegger interpretând rolul lui Conan Barbarul – un personaj fictiv, inventat în 1923 de scriitorul Robert E. Howard – ca rege al Cimeriei într-o producţie hollywoodiană din 1982.

Crimeea şi ţărmurile nordice ale Mării Negre au fost înglobate în universul grec în secolele al VII-lea şi al VI-lea î.Hr., după ce cimerienii au fost nevoiţi să-şi părăsească

[3] „Ieremia”, 6:22–23, în Biblia sau Sfânta Scriptură, Editura Institutului Biblic şi de Misiune al Bisericii Ortodoxe Române, Bucureşti, 2015. (N. red.)

ţinuturile de baştină. În regiune au început să apară colonii greceşti, majoritatea fondate de colonişti din Milet, unul dintre cele mai puternice oraşe-stat greceşti ale epocii. Sinope, întemeiată de milesieni pe ţărmul sudic al Mării Negre, a devenit o metropolă în toată puterea cuvântului. Printre coloniile de pe ţărmul nordic se numărau Panticapaion, în apropierea oraşului Kerci din zilele de astăzi, Theodosia, pe locul Feodosiei de azi, şi Chersones, din apropierea Sevastopolului modern. Toate trei se aflau în Crimeea. Însă cea mai cunoscută colonie a Miletului a fost de departe Olbia, situată la gura Bugului de Sud, exact acolo unde se varsă în estuarul unui fluviu încă şi mai mare, Niprul, apele reunite ale celor două cursuri de apă curgând apoi în Marea Neagră. Oraşul avea ziduri de piatră, o acropolă şi un templu ridicat în cinstea lui Apollo Delphinios. Potrivit arheologilor, în perioada ei de glorie, Olbia se întindea pe o suprafaţă de peste 120 de acri. În oraş trăiau aproximativ 10 000 de oameni, care adoptaseră o formă democratică de guvernare şi administrau relaţia cu metropola Milet prin intermediul unui tratat.

Prosperitatea Olbiei, asemenea bunăstării altor oraşe şi centre comerciale greceşti (emporii) din regiune, depindea de bunele relaţii întreţinute cu populaţiile băştinaşe din stepele pontice. La momentul fondării oraşului şi pe parcursul celei mai prospere perioade ale sale, respectiv secolele al V-lea şi al IV-lea î.Hr., întâmplarea a făcut ca localnicii să fie sciţi, un conglomerat de triburi de origine iraniană. Grecii din Olbia şi vecinii lor nu numai că au convieţuit şi au făcut comerţ unii cu ceilalţi, dar s-au şi căsătorit între ei, dând naştere unei populaţii numeroase de origine mixtă, greacă şi „barbară”, ale cărei obiceiuri combinau tradiţiile greceşti cu cele locale. Negustorii şi navigatorii din Olbia transportau cereale, peşte uscat şi

sclavi către Milet şi alte regiuni ale Greciei şi aduceau înapoi vin, ulei de măsline, obiecte greceşti de artizanat, inclusiv textile şi produse de metal, pe care le vindeau în pieţele locale. Mai aduceau şi obiecte de lux din aur, după cum o atestă săpăturile efectuate la tumulii regilor sciţi. Stepele din sudul Ucrainei sunt presărate cu o mulţime de asemenea tumuli, din care astăzi nu au mai rămas decât nişte mici coline, cunoscute în ucraineană sub numele de kurhani (gorgane).

*

Însă de departe cel mai impresionant obiect realizat din aşa-numitul aur scit, un colan cu trei rânduri ornamentale, a fost descoperit în sudul Ucrainei în 1971 şi poate fi admirat astăzi la Muzeul Ucrainean al Comorilor Istorice din Kiev. Colanul, care datează probabil din secolul al IV-lea î.Hr. şi despre care se crede că a împodobit cândva pieptul unui rege scit, ne oferă o imagine de ansamblu asupra activităţilor tipice societăţii şi economiei scite. În centru sunt înfăţişaţi doi bărbaţi sciţi bărboşi, îngenuncheaţi, care ţin în mâini un cojoc din piele de oaie. Având în vedere metalul din care este realizat întregul pieptar, imaginea te poartă cu gândul la lâna de aur a argonauţilor – un simbol al autorităţii şi puterii regale. La dreapta şi la stânga scenei centrale, se pot vedea animale domestice – cai, vaci, oi şi capre. Sunt, de asemenea, înfăţişaţi sclavi sciţi, unul mulgând o vacă, altul o oaie. Ornamentaţia colanului indică în mod clar faptul că sciţii trăiau într-o societate dominată de războinicii din stepă, a cărei economie depindea de creşterea animalelor.

În vreme ce imaginile înfăţişându-i pe sciţi şi animalele domestice ne introduc în lumea sciţilor, reprezentările animalelor sălbatice de pe pieptar, în schimb, ne oferă informaţii mai degrabă despre felul în care îşi imaginau grecii frontierele cele mai îndepărtate ale universului lor

decât despre adevărata viaţă din stepele pontice. Lei şi pantere urmăresc mistreţi şi căprioare, în timp ce grifoni înaripaţi – cele mai puternice animale în mitologia greacă, jumătate vulturi, jumătate lei – atacă un cal, animalul cel mai important pentru modul de viaţă al sciţilor. Colanul constituie un simbol ideal nu numai pentru transferul cultural grecesc, dar şi pentru interacţiunea dintre universul grecesc şi cel scit în stepele pontice.

Această împletire între culturi i-a permis lui Herodot să culeagă informaţii relevante despre stilul de viaţă scit, pe care nu le-ar fi putut scoate la iveală niciun şantier arheologic. Mitul fondator al poporului scit face cu certitudine parte din această categorie. „După câte spun sciţii, cel mai tânăr dintre toate neamurile pământului este neamul lor”, afirma Herodot în volumul Istorii, şi s-ar trage dintr-un anume Targitaos, care ar fi avut trei fii. „Pe timpul domniei acestora, au căzut în Sciţia din cer nişte lucruri de aur; un plug, un jug, o bardă cu două tăişuri şi o cupă”, după cum repovestea Herodot mitul fondator scit. Doi dintre fraţii mai mari au încercat să ia darurile din ceruri, însă acestea au luat foc; numai mezinul a reuşit să le ia şi să le păstreze. El a fost pe dată recunoscut drept conducător suprem al regiunii şi a întemeiat tribul scit cunoscut sub numele de sciţii regali, care a dominat stepele pontice şi a păstrat aurul căzut din ceruri. Se pare că sciţii se considerau populaţia băştinaşă a regiunii. Altfel, nu ar fi pretins că părinţii întemeietorului lor, Targitaos, erau un zeu al cerurilor şi o fiică a lui Boristene, Niprul de astăzi, principalul fluviu ce străbate zona. Acelaşi mit ne sugerează faptul că, deşi erau conduşi de căpetenii nomade, sciţii se considerau a fi şi agricultori. Printre uneltele primite din ceruri se număra nu numai un jug, dar şi un plug, simbol evident al unei culturi sedentare.

Într-adevăr, Herodot i-a descris pe sciţi ca fiind împărţiţi în două grupuri, călăreţi şi agricultori, fiecare grup ocupând propria nişă ecologică în regiunea de la nordul Mării Negre. Pe ţărmul drept al Niprului, aşa cum este acesta văzut de pe un vas ce navighează înspre sud, chiar deasupra coloniei greceşti Olbia – ai cărei cetăţeni şi vizitatori au constituit principala sursă de informare pentru Herodot –, el a identificat un alt trib, numit callipizi, probabil descendenţi ai căsătoriilor mixte dintre grecii şi sciţii locali. La nord, de-a lungul Nistrului şi la nord de stepele controlate de sciţii regali, trăiau alazonii, care „în alte privinţe, au aceleaşi obiceiuri ca sciţii, dar, pe deasupra, ei seamănă şi se hrănesc cu cereale, precum şi cu ceapă, usturoi, linte şi mei”. La nord de alazoni, pe malul drept al Niprului, Herodot i-a identificat pe plugarii sciţi, care cultivau şi vindeau cereale. Pe malul stâng al fluviului, i-a aşezat pe agricultorii sciţi numiţi boristeniţi. Herodot scria că aceste triburi erau oarecum diferite de sciţii de la sud, care populau stepele pontice.
Istoricul grec considera că regiunile situate de-a lungul Niprului erau unele dintre cele mai roditoare din lume:

Boristene, care, după Istru, este cel mai mare dintre ele şi, după părerea mea, fluviul cu cele mai mănoase câmpii, nu numai printre râurile sciţilor, ci şi printre toate celelalte, afară doar de Nilul Egiptului. Alături de acesta din urmă este cu neputinţă să pui vreun alt râu. Faţă de celelalte însă, Boristene este cel mai îndestulător; de-a lungul lui se află păşuni frumoase şi bogate pentru turme; peşte dă mult, de cel mai bun soi, iar apa lui este foarte bună de băut şi curge limpede pe lângă ape mâloase; bucatele pe malurile lui sunt minunate, iar iarba, acolo unde pământul nu e semănat, creşte uimitor de înaltă.

O descriere cu adevărat potrivită. Cernoziomul bazinului Niprului este considerat şi azi cel mai roditor din lume, dând Ucrainei moderne renumele de „grânarul Europei”.
Dar pământurile de pe cursul mijlociu al Niprului, unde se stabilise o populaţie de agricultori, nu constituiau extremitatea frontierei lui Herodot. Mai existau alte popoare spre nord, despre care nu numai grecii din colonii, dar nici sciţii, indiferent de pătura socială din care proveneau, nu ştiau aproape nimic. Aceste triburi populau zonele de ultimă frontieră. Cei care sălăşluiau pe malul drept al Niprului purtau numele de neuri; cei de pe malul stâng, situaţi mult mai la est şi mai la nord, erau numiţi pur şi simplu canibali. Herodot nu ştia prea multe despre ei, însă neurii locuiau în zona mlaştinilor râului Pripeat, la graniţa care desparte azi Ucraina de Belarus, zonă care este considerată a fi unul dintre posibilele locuri de obârşie ale vechilor slavi, unde se vorbesc unele dintre cele mai vechi dialecte ucrainene.
Dacă ne încredem în Herodot şi în sursele sale, regatul sciţilor era un conglomerat de grupuri etnice şi culturi diverse, în cadrul căruia geografia şi ecologia determinau statutul fiecărui grup social în structura generală a organizării statale şi a diviziunii muncii. Grecii şi sciţii elenizaţi locuiau pe coastă şi slujeau ca intermediari între lumea mediteraneeană a Greciei şi zona continentală, atât sub aspect comercial, cât şi cultural. Principalele produse comercializate – cerealele şi peştele uscat, dar şi sclavii – proveneau din întinderile împădurite sau zonele de silvostepă. Pentru a ajunge la porturile de la Marea Neagră, aceste produse, îndeosebi cerealele şi sclavii, trebuiau să treacă prin stepele locuite de sciţii regali, care controlau comerţul şi îşi păstrau grosul câştigurilor. O

parte a comorilor de aur acumulate de aceştia a rămas în tumulii din regiune. Deosebirea descrisă de Herodot, dintre zonele de coastă, stepă şi pădure, avea să constituie una dintre principalele sciziuni din istoria Ucrainei – dăinuind timp de secole, dacă nu chiar milenii.

Lumea scită atât de diversificată, descrisă în Istorii, a luat sfârşit în secolul al III-lea î.Hr. Romanii, care au luat în stăpânire coloniile elene de la nord de Marea Neagră şi care şi-au extins protecţia asupra acestora în secolul I î.Hr., au intrat în contact cu alţi stăpâni ai stepei.
Un nou val de nomazi din est, sarmaţii, i-a înfrânt, înlăturat şi, în cele din urmă, i-a înlocuit pe călăreţii sciţi, care controlau rutele comerciale dintre zonele agricole şi coloniile greceşti. La fel ca sciţii, şi aceşti nou-sosiţi erau de origine iraniană. Herodot, care i-a plasat la est de fluviul Don, a consemnat o legendă potrivit căreia aceştia ar fi fost descendenţii sciţilor şi ai amazoanelor care scăpaseră din prizonieratul grecesc. Asemenea lor, sarmaţii erau împărţiţi în diverse triburi şi stăpâneau mai multe populaţii, printre care se numărau roxolanii, alanii şi iazigii. Sarmaţii au dominat stepele pontice timp de cinci sute de ani, până în secolul al IV-lea d.Hr. La apogeul puterii lor, controlau întreaga regiune de la Volga în est până la Dunăre în vest şi pătrunseseră în Europa Centrală până la fluviulVistula.
Sarmaţii au fost o putere regională la fel de mare ca sciţii, însă despre ei nu ştim atât de multe lucruri. Şi asta în mare parte pentru că schimburile comerciale dintre coloniile greceşti şi ţinuturile continentale ale Ucrainei (şi odată cu acestea şi circulaţia informaţiilor), care înfloriseră pe vremea sciţilor, aproape că au fost sistate sub sarmaţi. Nou-veniţii i-au izolat pe sciţi în Crimeea, unde foştii

conducători au pus bazele unui nou regat cunoscut sub numele de Scythia Minor (Sciţia Mică). Sciţii controlau peninsula şi stepele din vecinătatea nordică a acesteia, inclusiv coloniile greceşti. Sarmaţii stăpâneau restul stepei pontice, dar nu aveau acces la colonii. La rândul lor, sciţii pierduseră controlul asupra stepei şi zonelor din interiorul continentului. Conflictul dintre noii şi vechii stăpâni ai stepei a afectat comerţul local şi prosperitatea şi, în timp, chiar siguranţa coloniilor greceşti (căci sciţii şi alţi nomazi pretindeau bani şi bunuri de la colonişti, indiferent dacă negoţul era sau nu înfloritor). Un alt factor la fel de important care a redus schimburile comerciale a fost apariţia unor noi furnizori de produse agricole pe pieţele mediteraneene. Grâul din Egipt şi din Orientul Mijlociu ajungea acum pe ţărmurile Mării Egee şi Mării Ionice de-a lungul unor rute securizate prin cuceririle lui Alexandru cel Mare şi prin ascensiunea Imperiului Roman.
În secolul I î.Hr, în momentul în care romanii şi-au extins influenţa pe coasta nordică a Mării Negre, comerţul de altădată a reînflorit într-o oarecare măsură, iar coloniile greceşti aflate acum sub tutela Romei s-au bucurat de o siguranţă relativă, deşi acest proces s-a dovedit a fi o luptă cel puţin anevoioasă. Ovidiu (Publius Ovidius Naso), care a fost exilat de împăratul Augustus în anul 8 d.Hr. în portul Tomis de pe ţărmul Mării Negre, în România de astăzi, şi care a murit acolo 10 ani mai târziu, a lăsat în urma sa o descriere realistă a pericolelor cu care te puteai confrunta în viaţa de zi cu zi într-o colonie maritimă grecească la începutul primului mileniu al erei noastre.

Aici, ordii de barbari te-ameninţă cu jafuri
Şi cu război: ruşine li-i altfel a trăi!
Pe-afară nu eşti sigur: colina e încinsă

Cu ziduri mici, şi locul se apără pe el.
Când nu te-aştepţi, ca stolul de păsări vin duşmanii:
Abia-i zăreşti şi-ndată cu prada s-au şi dus.
Ades pe străzi culegem săgeţi înveninate,
Ce vin de peste ziduri; de-aceea, rareori
Cuteaz-un om să iasă la câmp: nefericitul
C-o mână e pe armă, cu cealaltă pe plug!
Din nai păstorul cântă cu coifu-n cap-aice,
Şi turma nu se teme de lup, ci de război!
Rău te-ngrădeşti cu zidul, dar chiar şi înăuntru
Duci frica unor barbari amestecaţi cu greci.
Doar barbarii de-a valma cu noi îşi duc viaţa:
Mai mult de jumătate din case le au ei.[4]

Această nefericită stare de fapt, generată de relaţiile ostile cu vecinii „barbari" şi de lipsa de siguranţă, nu avea cum să nu se reflecte în mod negativ asupra coloniilor odinioară prospere din regiune. Dion Chrisostomul, un orator şi filosof grec, care pretindea că vizitase oraşul Olbia (cunoscut străinilor din epoca aceea sub numele de Boristene) la sfârşitul secolului I d.Hr., a lăsat o descriere plină de acurateţe a unei colonii în declin:

Ţinând cont şi de dimensiunea lui, oraşul Boristene nu mai are nimic de-a face cu faima sa străveche din pricina repetatelor jafuri şi războaie suferite. Căci, cum oraşul a fost înconjurat de barbari o perioadă atât de îndelungată – nişte barbari care sunt, de fapt, cei mai războinici dintre toţi –, se află într-o veşnică stare de război... Din acest motiv, soarta grecilor din regiune este într-adevăr

[4] Ovidiu, Tristele. Ponticele, traducere şi prefaţă de Teodor Naum, Editura Univers, Bucureşti, 1972. (N. red.)

nefericită, unii dintre ei nu mai sunt uniţi ca să poată întemeia oraşe, în timp ce alţii au parte de o existenţă nefericită în comunitate şi, în plus, barbarii sunt pretutindeni.

Iată starea în care se aflau coloniile greceşti la mai bine de un secol de la sosirea romanilor. Regiunea nu şi-a recăpătat niciodată prosperitatea şi nici nu a reînviat relaţiile comerciale şi legăturile cu ţinuturile din interiorul continentului pe care le întreţinuse pe vremea lui Herodot. Trăind într-o veşnică stare de conflict sau cu teama că ar putea izbucni un război cu populaţia locală, coloniştii nu ştiau prea multe lucruri despre vecinii lor. „Şi Bosforu-i pe-aice şi Tanais şi Lacul Meotic; alte nume abia dacă le ştii – scria Ovidiu, privind la nord şi la est de Tomis, oraşul în care era exilat. Iar dincolo... nimic, decât pustiu şi gheaţă. De marginile lumii, ah! cât de-aproape sunt!”
Contemporanul lui Ovidiu, Strabon, autorul celebrei opere Geografia, ştia mai multe despre stepa pontică decât faimosul exilat roman. De la el aflăm numele triburilor sarmaţilor şi zonele pe care aceştia le stăpâneau. Potrivit lui Strabon, iazigii şi roxolanii erau „din cei care îşi poartă casa în căruţe” sau nomazi, însă faimosul geograf nu ne oferă, practic, nicio informaţie despre populaţia sedentară din zonele de silvostepă din apropierea Niprului, ca să nu mai vorbim despre zonele împădurite aflate mai departe spre nord. Spre deosebire de Ovidiu însă, el nu a locuit printre barbari; şi nici sursele sale nu erau la fel de bune precum cele ale lui Herodot. Cei de la care îşi culegea informaţiile nu ştiau nimic despre „locuitorii de la nord” şi Strabon se plângea de ignoranţa care predomina: „Aceeaşi lipsă de cunoaştere le acoperă şi pe celelalte neamuri aşezate în continuarea acestora spre miazănoapte. Într-

adevăr, nu-i cunoaştem nici pe bastarni, nici pe sauromaţi şi, cu un cuvânt, nici pe cei ce locuiesc mai sus de Pont, nici la ce distanţă se află ei de marea Atlantică, nici dacă ating ţărmurile ei”.[5]

Sursele lui Strabon proveneau din una dintre colonii, dar, în vreme ce Herodot făcuse nenumărate referinţe la Nipru, Strabon părea să fie mai familiarizat cu Donul. Furnizorii lui de informaţii proveneau probabil din Tanais, o colonie grecească situată la gura de vărsare a Donului, care ţinea de Regatul Bosforului, cea mai puternică uniune de colonii greceşti, care fusese readusă la viaţă odată cu sosirea romanilor. Pentru Strabon, Donul avea o însemnătate deosebită. Reprezenta frontiera estică a Europei, termen folosit în lumea egeeană pentru a descrie teritoriile din lumea largă în care grecii îşi făcuseră simţită prezenţa. Europa se afla la vest de Don, în timp ce Asia începea la est de acesta.

Astfel, la începutul mileniului I d.Hr., în momentul în care romanii soseau în coloniile pontice, teritoriile ucrainene se aflau din nou exact la frontiera a ceea ce avea să devină civilizaţia occidentală. Graniţa nordică a lumii elene devenise acum graniţa estică a Europei. Aici avea să rămână timp de aproape două mii de ani, până la ascensiunea Imperiului Rus în secolul al XVIII-lea, care a retrasat harta Europei mutând graniţa de est a continentului până la Ural.

Împărţirea stepelor pontice între Europa şi Asia nu însemna mare lucru pe vremea romanilor. Strabon a scris despre sarmaţii care locuiau atât pe malul stâng, cât şi pe cel drept al Donului, iar Ptolemeu, unul dintre succesorii săi, a povestit în secolul al II-lea d.Hr. despre două triburi

---

[5] Strabon, Geografia, vol. 2, traducere, notiţe introductive, note şi indice Felicia Vanţ-Ştef, Editura Ştiinţifică, Bucureşti, 1972–1983, Cartea a VII-a, Capitolul 2. (N. red.)

ale sarmaţilor, unul european, celălalt asiatic – o împărţire care avea să persiste în lucrările geografilor europeni timp de încă un mileniu şi jumătate. Mai importantă decât imaginara graniţă de est a Europei era frontiera reală, cea care demarca civilizaţiile: coloniile mediteraneene de pe malul nordic al Mării Negre şi nomazii din stepele pontice. Spre deosebire de coloniile greceşti, care erau înconjurate de fortificaţii, această frontieră nu a fost niciodată trasată în piatră, ci a creat, în schimb, o zonă vastă în care coloniştii şi localnicii interacţionau, iar limbile, religiile şi culturile diferite se îmbinau, dând naştere unor noi realităţi sociale şi culturale.

Graniţa deosebit de importantă dintre nomazii din stepă şi agricultorii din întinderile de silvostepă, care îi era cunoscută lui Herodot, i-a devenit invizibilă lui Strabon. Este greu de spus dacă aceasta a dispărut cu totul sau dacă scriitorii mediteraneeni pur şi simplu nu mai erau conştienţi de ea. Geografia şi ecologia au rămas neschimbate, dar populaţia probabil că nu. Cu toate acestea, este evident că la jumătatea primului mileniu al erei noastre, când descoperim noi consemnări cu privire la această regiune în scrierile cărturarilor greci, populaţia din aceste teritorii se afla într-un proces de schimbare.

2

Sosirea slavilor

În vreme ce în ultimele secole dinainte de Hristos schimburile comerciale şi culturale au definit cea mai mare parte a relaţiilor dintre grecii antici şi popoarele din stepele ucrainene, romanii din primele secole de după Hristos nu au avut de ales decât să îmbine comerţul cu

războiul. În secolul al IV-lea d.Hr., relaţia lor cu popoarele stepei a devenit una preponderent agresivă, acest lucru marcând începutul unei perioade denumite, în istoriografia mai veche, „invaziile barbare” sau, în prezent, „migraţia popoarelor”. Această perioadă a cunoscut o deplasare extraordinară de popoare şi triburi din Eurasia şi estul Europei înspre centrul şi vestul continentului, fapt ce a dus la căderea Imperiului Roman ca urmare a presiunii exercitate de „barbari” în cea de-a doua jumătate a secolului al V-lea. Deşi slăbită, partea de est a imperiului, cunoscută în istoriografie sub numele de Bizanţ, a reuşit să supravieţuiască atacurilor violente ale nomazilor din stepă şi ale agricultorilor din nord, continuând să existe până la mijlocul secolului al XV-lea.
Ucraina a jucat un rol important în drama migraţiilor. Unii dintre actorii principali ai invaziilor care au dus la căderea Imperiului Roman au trăit în această zonă sau i-au traversat teritoriile. Printre ei se numără goţii şi hunii, aceştia din urmă fiind conduşi de regele lor, Attila „Hunul”. În stepele pontice, migraţiile au pus capăt unei lungi perioade în care regiunea a fost controlată de triburi nomade de origine iraniană, printre care sciţii şi sarmaţii. Goţii erau de origine germanică, în timp ce hunii, despre care majoritatea experţilor cred că ar fi provenit din stepele Mongoliei, au sosit în regiune însoţiţi de nenumărate triburi din Asia Centrală. Până la jumătatea secolului al VI-lea, hunii deja dispăruseră, locul lor fiind luat de triburi vorbitoare de dialecte turcice.
Toţi actorii din istoria migraţiilor menţionaţi mai sus au sosit pe teritoriul Ucrainei, i-au luat în stăpânire stepele, au rămas o vreme, după care au plecat. Însă un singur grup, care s-a făcut remarcat odată cu transformările profunde aduse cu sine de migraţii, a refuzat să părăsească scena. Aceştia au fost slavii, un conglomerat

de triburi reunite pe criterii culturale şi lingvistice, care s-au organizat în diferite formaţiuni politice. Limba lor este de origine indo-europeană, o dovadă a faptului că aceştia au ajuns în Europa venind dinspre est, la un moment dat între mileniile VII şi III î.Hr., şi că s-ar fi aşezat în estul Europei cu mult înainte ca Herodot să descrie pentru prima dată regiunea şi locuitorii săi. Ei s-au stabilit în teritoriile împădurite aflate la nord de stepele pontice şi au fost ignoraţi de autorii mediteraneeni pe parcursul celei mai mari părţi a istoriei lor timpurii.

Slavii au intrat pentru prima dată în atenţia generală la începutul secolului al VI-lea d.Hr., în momentul în care şi-au făcut apariţia în masă la graniţele Imperiului Bizantin, slăbit de atacurile goţilor şi hunilor, şi s-au stabilit în Balcani. Iordanes, un scriitor bizantin din secolul al VI-lea d.Hr., got de origine, deosebea la acea vreme două grupuri principale de slavi. „Numele acestora, deşi astăzi este schimbat după diferite familii şi localităţi, totuşi sunt amintiţi mai ales sclavinii şi anţii”[6], scria el. Iordanes i-a plasat pe sclavini undeva între Dunăre şi Nistru, iar anţilor le-a rezervat meleagurile dintre Nistru şi Nipru, „pe unde Marea Pontică se încovoaie”. Datele lingvistice ne indică faptul că teritoriile de baştină ancestrale ale slavilor se aflau în pădurile şi zonele de silvostepă dintre Nipru şi Vistula, în principiu între Volînia şi mlaştinile râului Pripeat din Ucraina zilelor noastre. La vremea când Iordanes făcea aceste consemnări, slavii probabil îşi părăsiseră deja codrii izolaţi pentru zonele de stepă, devenind o problemă serioasă pentru împăratul Iustinian cel Mare.

[6] Iordanes, „Getica”, în G. Popa-Lisseanu, Izvoarele istoriei românilor, vol. XIV, text, traducere şi comentarii de G. Popa-Lisseanu, Tipografia „Bucovina” I.E. Torouţiu, Bucureşti, 1939. (N. red.)

Iustinian a condus Imperiul Bizantin între 527 şi 565 d.Hr. şi a fost suficient de ambiţios încât să încerce o restaurare a Imperiului Roman în totalitatea sa, atât la est, cât şi la vest. Iustinian a decis să preia ofensiva la frontiera dunăreană, unde imperiul se confrunta cu atacuri neîncetate din partea triburilor locale. Procopiu, un autor bizantin din secolul al VI-lea, care a lăsat în urma sa o cronică detaliată a războaielor lui Iustinian, scria că la începutul anilor 530, Chilbudius, un comandant ales personal de împărat, a fost trimis să poarte război la nord de Dunăre. Acesta a repurtat câteva victorii împotriva anţilor, fapt ce i-a permis lui Iustinian să-şi adauge supranumele „Anticus” (cuceritor al anţilor) la titlul său imperial. Însă succesul lui a fost de scurtă durată. Trei ani mai târziu, Chilbudius a fost ucis în luptă, iar Iustinian s-a întors la vechea lui politică de a apăra graniţa de la Dunăre, în loc să încerce să o extindă.

Iustinian a readus la viaţă vechea tactică romană „dezbină şi stăpâneşte”. Până la sfârşitul anilor 530, cu încurajarea şi stimulentele primite din partea Bizanţului, anţii deja se luptau cu sclavinii, în timp ce generalii bizantini recrutau soldaţi din ambele grupuri în armata imperială. Chiar şi în aceste condiţii, raidurile slavilor au continuat. Deşi în plin război cu sclavinii, anţii au reuşit să invadeze provincia bizantină Tracia din estul Balcanilor. Au jefuit-o şi au luat ca pradă sclavi, pe care i-au adus cu ei înapoi pe malul stâng al Dunării. După ce şi-au demonstrat potenţialul distructiv, anţii s-au oferit să se pună în slujba imperiului. Iustinian i-a luat sub aripa sa protectoare şi le-a oferit oraşul grecesc abandonat Turris, aflat la nord de Dunăre, ca bază.

Asemenea multor altor duşmani ai imperiului, anţii au devenit apărători ai acestuia în schimbul unor plăţi regulate, achitate de trezoreria imperială. Au încercat să-şi

consolideze statutul susţinând că l-ar fi capturat pe cel mai bun general al împăratului, Chilbudius, pe care au vrut să-l recunoască apoi ca pe propriul conducător. Din moment ce Iustinian îi oferise lui Chilbudius titlul de magister militum, comandant al tuturor trupelor imperiale din regiune, o asemenea numire i-ar fi făcut pe anţi cetăţeni de drept ai imperiului, nu simpli apărători ai acestuia. Planul nu a dat roade. Adevăratul Chilbudius era, bineînţeles, mort de mult; impostorul a fost prins şi trimis lui Iustinian, iar anţii au trebuit să accepte statutul de foederati – adică aliaţi, nu cetăţeni ai marelui imperiu.

Cine erau aceşti noi aliaţi ai Imperiului Bizantin? Cum arătau? Cum luptau? În ce credeau? Procopiu a scris de mai multe ori că anţii şi sclavinii aveau aceeaşi limbă, aceeaşi religie şi aceleaşi obiceiuri. Prin urmare, putem concluziona că descrierea relativ detaliată a stilului de viaţă slav realizată de Procopiu poate fi atribuită ambelor grupuri. Potrivit istoricului bizantin Procopiu, slavii erau seminomazi şi trăiau „în colibe jalnice, răzleţiţi mult unii de alţii, şi mereu se mută dintr-un loc în altul”[7]. Îşi relocau constant aşezările. Războinicii slavi erau „deosebit de înalţi şi robuşti”. Despre înfăţişarea lor, Procopiu spunea următoarele: „Culoarea pielii nu e prea albă, acea a părului nu e prea blondă şi nici nu bate cu totul în negru, ci sunt toţi roşcovani.” Slavii duceau „o viaţă aspră şi neîngrijită (...) şi sunt mereu plini de murdărie (...). Dar nu-s răutăcioşi, nici vicleni şi în simplitatea lor păstrează felul de a fi al hunilor”.

[7] Procopius Caesarensis, Războiul cu goţii, traducere şi introducere de Haralambie Mihăescu, Editura Academiei Republicii Populare Române, Bucureşti, 1963, pp. 156–158. (N. red.)

Chiar dacă acoperiţi de jeg, slavii au intrat în istorie sub stindardul democraţiei. „Căci aceste neamuri, scria Procopiu, sclavinii şi anţii, nu sunt conduse de un singur bărbat, ci trăiesc din vechime în rânduială democratică şi de aceea treburile lor, atât cele prielnice, cât şi cele neprielnice, sunt totdeauna dezbătute de către obşte.” Preferau să-şi poarte bătăliile pe jumătate dezbrăcaţi, însă, spre deosebire de scoţii medievali din filmul de succes al lui Mel Gibson, Inimă neînfricată, erau mult mai modeşti când venea vorba despre expunerea părţilor lor intime. „Când pornesc la luptă, scria Procopiu, cei mai mulţi merg pe jos împotriva duşmanilor; poartă în mâini scuturi mici şi lănci, dar nu-şi pun niciodată platoşă. Unii n-au nici cămaşă, nici manta, ci îmbracă numai nişte pantaloni până la părţile ruşinoase şi pornesc astfel la luptă împotriva duşmanilor.”
Informaţii suplimentare despre stilul de luptă al slavilor obţinem din tratatul militar bizantin Strategikon, scris în jurul anului 600 şi atribuit împăratului Mauriciu. Autorul îi descria detaliat pe slavii care trecuseră graniţa de la Dunăre şi se stabiliseră în Balcani. Mauriciu consemna că erau ospitalieri cu străinii, dar greu de ţinut în frâu şi nu tocmai dornici să respecte tratatele ori să se încline în faţa opiniei majorităţii. În ţinuturile lor de baştină, aflate la nord de Dunăre, îşi ridicau aşezări în păduri, de-a lungul râurilor şi în zone mlăştinoase, greu accesibile invadatorilor. Tactica lor preferată de luptă era ambuscada. Evitau luptele în câmp deschis şi nu le plăceau formaţiunile militare clasice. Foloseau ca arme săbii scurte, arcuri de lemn şi săgeţi mici, unele dintre acestea îmbibate cu otravă. Îşi înrobeau prizonierii, însă sclavia avea o perioadă determinată.
Procopiu avea lucruri interesante de spus şi despre religia slavilor. Aceştia erau departe de a fi monoteişti. „Ei cred

că este un singur dumnezeu, făuritorul fulgerului şi singurul stăpân al tuturor lucrurilor, şi îi jertfesc boi şi alte animale de tot felul", scria el. Deşi se închinau unui zeu suprem, slavii nu renunţau defel la vechile obiceiuri de a venera natura şi de a face sacrificii. După cum scria Procopiu: „Ei mai cinstesc râuri, nimfe şi alte zeităţi şi jertfesc tuturor acestora, iar cu prilejul jertfelor fac prorociri". Autorului bizantin nu i se părea neapărat surprinzător obiceiul slavilor de a aduce sacrificii zeilor – o tradiţie pe care o împărtăşeau şi romanii precreştini –, ci mai degrabă refuzul lor de a se converti la religia creştină, precum făcuseră alţi supuşi ai imperiului cu mult timp înaintea lor. „Ei nu ştiu ce-i aceea soartă nemiloasă şi, de altfel, nici nu mărturisesc că ea ar avea vreo înrâurire asupra oamenilor, scria Procopiu, oarecum uimit, dacă nu chiar descumpănit, iar când li se apropie moartea – fie că se îmbolnăvesc, fie că pornesc la război –, făgăduiesc lui dumnezeu că, dacă scapă cu viaţă, îi vor aduce o jertfă; iar după ce scapă, îi jertfesc ceea ce au făgăduit şi îşi închipuie că şi-au răscumpărat viaţa cu preţul acestei jertfe."

Informaţiile transmise de Procopiu şi de alţi scriitori bizantini sunt într-o oarecare măsură confirmate de rezultatele săpăturilor arheologice din Ucraina. Anţii sunt de cele mai multe ori asociaţi culturii arheologice Penkivka, numită astfel după o aşezare din Ucraina. Reprezentanţii acestei culturi au trăit în secolele al VI-lea, al VII-lea şi la începutul secolului al VIII-lea în regiunile de silvostepă situate între Nistru şi Nipru, colonizând ambele maluri ale Niprului. Această regiune avea să includă teritoriile atribuite de Iordanes anţilor. Asemenea anţilor şi sclavinilor lui Procopiu, triburile Penkivka trăiau în locuinţe simple, săpate în pământ. Nici această populaţie nu era foarte sedentară. Aşezările erau locuite, părăsite şi

repopulate, ceea ce ne indică faptul că locuitorii practicau o formă nomadă de agricultură. Studiile arheologice demonstrează, de asemenea, că triburile aparţinând culturii Penkivka ridicaseră oraşe fortificate ce slujeau drept reşedinţe ale conducătorilor locali, dar şi drept centre ale puterii administrative şi militare – lucru de altfel trecut cu vederea de Procopiu.

Perioada în care slavii au jucat un rol independent în regiune s-a sfârşit la începutul secolului al VII-lea, în momentul în care invazia avarilor, un conglomerat de triburi vorbitoare de limbi turcice provenind din zonele de stepă de la nordul Mării Caspice, a distrus organizarea statală a anţilor.
Avarii au lăsat amintiri neplăcute în regiune, unele dintre acestea rămânând întipărite în memoria colectivă până în secolele al XI-lea şi al XII-lea, când călugării creştini din Kiev au aşternut pe hârtie primele capitole ale unei relatări istorice care mai târziu a devenit cunoscută sub numele de Cronica vremurilor trecute sau Povestea vremurilor de demult. Prima parte a lucrării a avut la bază legende locale îmbinate cu surse bizantine. Potrivit Cronicii vremurilor trecute, avarii „au pornit război împotriva slavilor şi i-au hărţuit pe dulebi, care erau la rândul lor slavi” – o referinţă la un trib slav care trăia pe malul râului Bug. „Le-au brutalizat chiar şi pe femeile dulebilor”, scria cronicarul. „Când un avar voia să călătorească undeva, nu putea să se înjuge un cal sau un bou, ci poruncea să fie înjugate la car trei sau patru sau cinci femei şi să tragă pe avar; astfel asupreau ei pe dulebi. Erau anume aceşti avari mari de statură, îngâmfaţi în sufletul lor. Dumnezeu i-a pedepsit şi ei muriră cu toţii şi n-a mai rămas niciun singur avar, continuă cronicarul. Şi astăzi mai există în Rusia [Kieveană

– n. red.] proverbul: «Au pierit ca avarii de la care n-au mai rămas nici urmaşi, nici moştenitori».”[8]
După plecarea avarilor, stepele pontice au fost luate în stăpânire de bulgari, iar apoi de khazari, care au pus capăt epocii marilor migraţii şi care, până la sfârşitul secolului al VII-lea, au impus o oarecare pace în regiune. Khazarii au lăsat amintiri mult mai plăcute în memoria foştilor supuşi ai avarilor din stepele ucrainene. „Fiindcă ei locuiau prin păduri şi prin munţi, veniră khazarii peste ei şi le grăiră: «Plătiţi-ne tribut»„[9], scria un cronicar kievean făcând referire la slavii de pe Nipru. Potrivit cronicarului, localnicii, care mai înainte fuseseră supuşii unui trib slav cunoscut sub numele de drevliani (oamenii pădurii), au plătit tributul în săbii – un gest de sfidare şi o promisiune că aveau să se răzbune. Dincolo de faptul că a repovestit această legendă care îi exonera pe kievenii care acceptaseră să plătească tribut khazarilor, cronicarul nu a afişat o animozitate prea mare faţă de invadatori.
Khazarii deţineau un control limitat asupra regiunii de silvostepă de la graniţă; Niprul le restrângea într-o oarecare măsură dominaţia în zonele de pădure. Elita khazară turcică, interesată de pace şi comerţ, era deschisă influenţelor străine. Khazarii au primit cu braţele deschise o misiune creştină în ţara lor şi au acceptat chiar şi iudaismul, dând naştere în felul acesta unei legende despre originile khazare ale evreimii din estul Europei. Nucleul geografic al organizării statale întemeiate de khazari se afla în regiunile străbătute de cursul inferior al Volgăi şi al Donului, iar principalele sale centre erau Itil, pe

[8] G. Popa-Lisseanu, Izvoarele istoriei românilor, vol. VII, „Cronica lui Nestor”, traducere şi comentarii de G. Popa-Lisseanu, Tipografia „Bucovina” I.E. Torouţiu, Bucureşti, 1935. (N. red.)

[9] Ibidem.

Volga, şi Sarkel, pe Don. Elita khazară a făcut o avere colosală din controlul exercitat asupra rutelor comerciale, cea mai importantă dintre acestea fiind ruta de pe Volga, care ducea spre Imperiul Persan şi ţinuturile arabe. Iniţial, aceasta a umbrit chiar ruta de pe Nipru, către Imperiul Bizantin.

În anii 620, khazarii au încheiat un tratat cu Imperiul Bizantin, care îşi reconsolidase poziţia pe ţărmul nordic al Mării Negre. Olbia, cucerită de goţi în secolul al IV-lea, fusese pierdută pentru totdeauna, însă comandanţii bizantini şi-au asigurat o limbă de pământ pe ţărmul sudic al Crimeii, protejată de stepele peninsulei printr-un lanţ muntos. Aici, în Chersones, a luat fiinţă centrul administrativ al posesiunilor bizantine din Crimeea. Pe vremea împăratului Iustinian, oraşele principale erau păzite de garnizoane, iar imperiul îi înrolase pe goţii din Crimeea – un grup separatist care rămăsese în regiune, după ce alte triburi plecaseră spre vest, mai întâi spre Europa Centrală, iar apoi spre Peninsula Iberică – pentru a proteja posesiunile imperiale. Inginerii bizantini i-au ajutat pe goţi să-şi fortifice oraşele săpate în stâncă, construite pe înălţimile munţilor Crimeii. Khazarii au devenit aliaţii bizantinilor împotriva perşilor şi a arabilor, încercând să apere rutele comerciale care duceau către cea mai bogată piaţă a lumii – cea de la Constantinopol.

Dar ce ştim despre slavii care trăiau în Ucraina pe vremea când khazarii controlau estul şi centrul ţării? Mai multe decât despre epocile anterioare, dar nu cu mult mai multe. Şi în acest caz, principala, dacă nu chiar singura sursă de informaţii este reprezentată de relatările cronicarilor kieveni dintr-o epocă ulterioară. Potrivit descoperirilor arheologice, Kievul, care a devenit cel mai vestic avanpost al khazarilor din regiunile împădurite ale Ucrainei, a fost fondat cândva pe la începutul secolului al VI-lea. Însă

cronica este cea care ne face să înţelegem cât de importantă era acea zonă şi de ce a fost aleasă pentru colonizare. O legendă locală asocia aşezarea de la Kiev cu râul ce curgea în apropiere. Locuitorii susţineau că oraşul fusese întemeiat de conducătorul local, Kii, ai cărui doi fraţi au dat numele lor dealurilor din vecinătate, în timp ce râul care traversează oraşul şi care se varsă în Nipru a fost numit după sora fondatorului, Libid. O statuie reprezentându-i pe cei patru întemeietori ai oraşului se ridică pe malul râului şi este acum una dintre principalele embleme ale capitalei ucrainene.

Cronicarul kievean consemna că la vest de Carpaţi locuiau douăsprezece triburi slave. La nord, aşezările acestora se întindeau până la lacul Ladoga, lângă Sankt-Petersburgul zilelor noastre; la est, până la Volga superioară şi râul Oka; la sud, până la cursul inferior al Nistrului şi cel mijlociu al Niprului. Aceşti slavi au fost înaintaşii ucrainenilor, ruşilor şi belaruşilor de astăzi. Lingviştii îi numesc slavi răsăriteni, deosebindu-i de slavii occidentali – predecesorii polonezilor, cehilor şi slovacilor de azi –, precum şi de slavii din sud, care îi includ pe sârbi, croaţi şi alte popoare slave din fosta Iugoslavie.

Şapte dintre cele douăsprezece triburi amintite de cronicarul kievean au colonizat teritoriul Ucrainei de astăzi, de-a lungul mai multor fluvii şi râuri (Nipru, Nistru, Bug, Pripeat, Desna şi Soj). Numai unele dintre acestea se aflau sub controlul khazarilor. Chiar dacă aveau căpetenii diferite şi politicile purtate de acestea se deosebeau, obiceiurile şi tradiţiile acestor triburi păreau să fi fost identice sau cel puţin izbitor de asemănătoare cu cele ale vecinilor lor. Cel puţin aceasta este impresia pe care i-au lăsat-o cronicarului kievean, care era şi călugăr creştin. El considera că toate celelalte triburi, mai puţin cel din care făcea el parte, erau primitive. „Trăiau în codru ca toate

fiarele sălbatice şi mâncau tot soiul de lucruri necurate”, scria cronicarul, care îşi privea de sus înaintaşii şi contemporanii păgâni.
Arheologii ni-i prezintă pe slavii răsăriteni ca fiind mai degrabă sedentari. Trăiau în locuinţe construite din trunchiuri de copaci, ce se constituiau în sate, care numărau undeva între patru şi treizeci de case. Satele erau grupate în pâlcuri. În mijlocul acestor pâlcuri, slavii construiau o cetate ce slujea drept bază militară când erau atacaţi. Se ocupau cu agricultura şi creşterea animalelor. Aveau propriile căpetenii tribale şi se bănuieşte că trăiau într-o democraţie militară, asemenea slavilor descrişi de Procopiu. La fel ca anţii şi sclavinii, considerau că zeul tunetului, pe care îl numeau Perun, era zeul suprem.
Spre deosebire de slavii lui Procopiu, cei din descrierile cronicarului kievean făcuseră progrese în ceea ce privea igiena personală. Cronicarul atribuie următoarele cuvinte Sfântului Andrei, apostolul care, după cum se crede, ar fi adus creştinismul la Kiev: „Minunate lucruri am văzut în ţara slovenilor, când am ajuns aici. Văzui băi de lemn pe care le încălzeau foarte tare, se dezbrăcau şi intrau în ele cu totul goi, se stropeau apoi cu apă caldă, luau în urmă o nuia mlădioasă şi se loveau aşa de tare că de abia mai ieşeau vii; apoi se stropeau cu apă rece şi reveneau astfel la viaţă”.
Cronicarul kievean, care a locuit şi probabil că a şi crescut în apropierea capitalei ucrainene, nu avea nicio reţinere să ia în derâdere o procedură de îmbăiere populară printre locuitorii zonelor din nordul Rusiei şi Scandinaviei de astăzi. Şi aducea critici încă şi mai usturătoare vechilor obiceiuri precreştine practicate de conaţionalii săi, pe care le considera barbare. „Drevlianii, scria cronicarul despre foştii stăpânitori ai Kievului, vieţuiau o viaţă de animale, trăind ca dobitoacele; se omorau unii pe alţii şi mâncau tot

felul de spurcăciuni. Nu cunoşteau căsătoria, ci răpeau fete, când se duceau să ia apă.” Potrivit cronicarului, şi alte triburi slave aveau un comportament asemănător: „Căsătorie nu era la ei, aveau însă între sate locuri de joc. Se întruneau în locurile de joc ca să danseze şi să cânte tot felul de cântece drăceşti. Acolo îşi răpeau femeile cu care se înţeleseseră mai înainte; şi aveau câte două sau trei soţii”.

Ar fi greşit din partea noastră să considerăm descrierea practicilor de căsătorie la slavi făcută de cronicarul kievean – sau mai degrabă absenţa acestor practici – o normă generală, nu o abatere. Cronicarul, un creştin fervent, aparţinând unei epoci ulterioare, lupta bineînţeles împotriva oricărei forme de abatere de la moralitatea creştină şi îşi concentra atenţia mai ales asupra sărbătorilor care îi aveau în centru pe tineri şi care contraveneau instituţiei căsătoriei. Ibrahim ibn Ya’qub, un evreu maur din Córdoba, care a străbătut meleagurile slavilor occidentali la mijlocul secolului al X-lea, scria că pentru slavi căsătoriile erau legături trainice, iar acordarea zestrei reprezenta una dintre principalele modalităţi de a acumula avere. Cu toate acestea, el nota că atât tinerii bărbaţi, cât şi tinerele femei trebuiau să aibă cel puţin o experienţă sexuală înainte de căsătorie. „Femeile lor nu comit adulter odată căsătorite”, scria Ibrahim ibn Ya’qub. „Însă, în momentul în care se îndrăgosteşte de vreun bărbat, o fată nemăritată poate să se ducă la el şi să-şi satisfacă dorinţa mistuitoare. Dacă un bărbat se căsătoreşte cu o fată şi descoperă că este virgină, îi spune: «Dacă în tine ar fi existat ceva bun, atunci bărbaţii te-ar fi dorit şi cu siguranţă ai fi găsit pe cineva care să-ţi ia fecioria.» Apoi o trimite înapoi acasă şi se descotoroseşte de ea.”

Ştim foarte puţine lucruri despre slavii care au trăit pe teritoriul Ucrainei înainte de secolele al X-lea şi al XI-lea. Cunoştinţele noastre provin în cea mai mare parte fie de la adversarii lor bizantini sau goţi, fie de la creştinii fervenţi ai secolelor următoare, precum cronicarul kievean, care considerau că slavii nu erau nimic altceva decât practicanţii unor superstiţii păgâne. Ambele surse îi descriu ca fiind nişte barbari care luptau fie împotriva Imperiului Creştin, fie împotriva dogmei şi a ritului creştine. Însă ceea ce cronicarii au ignorat, iar pentru noi a rămas în mare parte necunoscut a fost tocmai acest proces, preponderent paşnic, prin care slavii au colonizat estul Europei, îndepărtându-se de regiunile lor de baştină (dintre care o parte se afla în nord-vestul Ucrainei actuale), ajungând până departe în inima Balcanilor în sud, dincolo de Vistula şi înspre Oder în vest, până la Marea Baltică în nord şi la Volga şi Oka în est. Slavii erau agricultori sosiţi în zonă după invaziile nomade, căci nomazii care „au intrat în istorie” în general nu ştiau cum să folosească un ţinut care nu era o întindere de stepă potrivită pentru păscutul animalelor. Valurile colonizării slave au fost lente şi în mare parte paşnice, iar rezultatele aveau să se dovedească a fi durabile.

3

Vikingi pe malul Niprului

În Ucraina, ca aproape pretutindeni în Europa, perioada migraţiilor sau a „invaziilor barbare” a pregătit trecerea către epoca vikingilor, care a durat de la sfârşitul secolului al VIII-lea până în a doua jumătate a secolului al XI-lea. După cum era de aşteptat, sfârşitul „invaziilor barbare” nu

a constituit punctul final al invaziilor per se. Noii atacatori veneau din Suedia, Norvegia şi Danemarca de astăzi. Aceştia erau vikingii, cunoscuţi şi sub numele de scandinavi sau normanzi în vestul Europei sau de varegi în est. Au prădat, subjugat şi luat în stăpânire ţări întregi sau regiuni întinse ale acestora. Au reformat, de asemenea, unele dintre formaţiunile statale deja existente şi au clădit altele noi.

Când a început totul? Ştim cu exactitate care a fost punctul de plecare al perioadei vikinge în Insulele Britanice: 8 iunie 793. În acea zi, piraţii vikingi, care probabil că plecaseră din Norvegia, au atacat şi jefuit o mănăstire creştină de pe insula Lindisfarne, din apropierea ţărmului britanic. Au înecat câţiva călugări, pe restul i-au luat în sclavie, după care au dispărut cu tot cu comorile mănăstirii încărcate la bordul corabiei lor. Pe parcursul aceluiaşi deceniu, vikingii/normanzii, care aveau în cele din urmă să dea numele provinciei Normandia, şi-au făcut apariţia în apropierea coastelor Franţei. Perioada vikingilor începuse.

Curtea bizantină a intrat pentru prima dată în contact cu vikingii în jurul anului 838, în momentul în care soli reprezentându-l pe regele populaţiei rus’ (un grup al varegilor) şi-au făcut apariţia la Constantinopol, cu o ofertă de pace şi prietenie faţă de Imperiu. Aceştia veneau din nord, însă nu doreau să se întoarcă acasă pe acelaşi drum pe care veniseră, de teamă să nu întâlnească triburi ostile în cale, aşa că împăratul i-a trimis înapoi prin Germania. La curtea lui Ludovic cel Pios, un fiu al faimosului Carol cel Mare, regele francilor, cei doi au fost recunoscuţi ca fiind suedezi sau normanzi şi bănuiţi de spionaj. De fapt, numai spioni nu erau şi aveau toate motivele din lume să se teamă de un atac – fie din partea triburilor slave, fie, mai

probabil, din cea a nomazilor din stepele pontice – în drumul lor de întoarcere spre nordul Europei.
Această poveste care începuse atât de paşnic între Bizanţ şi vikingi a fost urmată la scurt timp de o confruntare. În 959, o flotilă a vikingilor şi-a făcut simţită prezenţa în Mediterană. Anul următor, un alt grup de ambarcaţiuni a navigat în aval pe Nipru, a traversat Marea Neagră, a pătruns în strâmtoarea Bosforului şi a atacat oraşul Constantinopol. La fel ca la Lindisfarne, cunoaştem data exactă la care vikingii au atacat capitala măreţului Imperiu Bizantin – 8 iunie 860. Oraşul, dar şi întregul imperiu au fost luate prin surprindere, căci împăratul Mihail se afla la acea vreme la comanda trupelor sale în Asia Mică. Flota imperială era dispersată în Mările Egee şi Mediterană, apărând imperiul nu numai de arabi, dar şi de vikingii care îşi făcuseră apariţia aici cu un an înainte. Nimeni nu se aştepta ca aceştia să atace şi din nord.
Invadatorii nu erau pregătiţi pentru un asediu de durată şi nu au reuşit să străpungă zidurile oraşului, dar au atacat suburbiile, prădând biserici şi vile, ucigând sau înecând pe oricine opunea rezistenţă şi semănând spaima printre locuitori. Au traversat apoi Bosforul, au pătruns în Marea Marmara şi au continuat să prade Insulele Prinţilor, de lângă capitală. Patriarhul Fotie, supremul conducător creştin şi imperial din oraş, a cerut protecţie divină prin rugăciuni şi slujbe bisericeşti. În una dintre predicile sale, a descris neputinţa locuitorilor în faţa cotropitorilor: „Corăbiile au trecut prin dreptul oraşului arătându-şi echipajele cu săbiile ridicate de parcă ar fi ameninţat oraşul cu moartea adusă de tăişul sabiei, şi toată speranţa se scursese din oameni, oraşul rămânând să-şi caute salvarea doar în cele divine.” Atacatorii au plecat în 4 august, iar Fotie a atribuit supravieţuirea miraculoasă a oraşului oblăduirii şi intervenţiei Maicii Domnului. Odată cu

trecerea timpului, acest episod a devenit o legendă, care a inspirat ulterior Sărbătoarea Acoperământului Maicii Domnului, numită şi Pokrova. Ca o ironie, aceasta nu s-a celebrat niciodată în Bizanţ, dar a devenit deosebit de populară în Ucraina, Rusia şi Belarus – regiunile din care plecaseră vikingii pentru a ataca Constantinopolul.

*

Vikingii care au luat cu asalt capitala bizantină în vara lui 860 erau aproape total necunoscuţi pentru Fotie şi contemporanii acestuia. Patriarhul i-a numit „rus'", la fel ca pe solii trimişi de regele vareg în 838. A afirmat chiar că aceştia ar fi fost supuşi ai Bizanţului, însă a lăsat în sarcina generaţiilor următoare de cărturari să desluşească detaliile provenienţei atacatorilor. Cine erau? De două secole şi jumătate, dacă nu chiar mai mult, se tot caută un răspuns. Majoritatea specialiştilor contemporani sunt de părere că termenul „rus'" are rădăcini scandinave. Autorii bizantini, care scriau în greacă, l-ar fi împrumutat cel mai probabil de la slavi, care la rândul lor l-ar fi împrumutat de la finlandezi, care le spuneau suedezilor ruotsi – în suedeză, cuvântul însemna „bărbaţi care vâslesc". Şi de vâslit, vâsleau. Mai întâi pe Marea Baltică până în Golful Finic, iar apoi mai departe, pe lacurile Ladoga, Ilmen şi Beloozero, până pe cursul superior al Volgăi – fluviu care mai târziu a devenit o întruchipare a Rusiei şi care la acea vreme era o componentă esenţială a rutei sarazine (musulmane) înspre Marea Caspică şi ţinuturile arabe.
Vikingii rus', un amestec de populaţii nordice – norvegieni, suedezi şi probabil finlandezi –, au sosit pentru prima dată în estul Europei în calitate de neguţători, nu de cuceritori, căci în pădurile din zonă nu era mare lucru de jefuit.

Adevăratele comori se aflau în Orientul Mijlociu, dincolo de ţinuturile pentru traversarea cărora nu aveau nevoie decât să obţină o permisiune. Dar, judecând după informaţiile pe care le avem despre vikingii rus', este clar că aceştia nu au considerat niciodată că războiul şi comerţul – sau mai degrabă comerţul şi violenţa – ar putea fi incompatibile. La urma urmei, trebuiau să se apere în drumurile lor, căci triburile locale îi primeau cu oarecare ostilitate. Iar comerţul practicat de vikingi presupunea coerciţie, căci nu făceau negustorie numai cu produse obţinute din pădure, şi anume blănuri şi miere, ci şi cu sclavi. Ca să facă rost de robi, vikingii trebuiau să-şi impună controlul asupra triburilor locale şi să ceară tribut în obiecte pe care să le poată transporta pe ruta sarazină. Pe acestea le schimbau apoi în pieţele de la Marea Caspică pe dirhami arăbeşti de argint. Arheologii au descoperit tezaure cu astfel de monede, care trasează ruta comercială a vikingilor din Peninsula Scandinavă până la Marea Caspică.

Dar vikingii nu au fost primii care au inventat acest model de afaceri. Ei trebuiau să facă faţă competiţiei din partea khazarilor, ai căror conducători controlau comerţul pe Volga şi Don, încasând tribut de la triburile locale. Khazarii aveau, de asemenea, Bizanţul de partea lor, iar unii specialişti sunt de părere că vikingii rus' au atacat Constantinopolul în semn de răzbunare, căci khazarii primiseră ajutor imperial pentru a construi fortăreaţa de la Sarkel. Situată pe malul stâng al fluviului Don, Sarkel le oferea khazarilor control comercial deplin la Marea Azov. Khazarii mai aveau un avanpost la Kiev, pe legătura comercială a Niprului, însă nu şi-au extins dominaţia şi asupra ţinuturilor împădurite situate la vest de acest fluviu şi, nu după multă vreme, aveau să piardă şi controlul asupra Kievului.

Cronica vremurilor trecute, principala noastră sursă de informaţii pentru această perioadă, consemnează o luptă care a avut loc în anul 882 între diferite grupuri de vikingi pentru controlul asupra oraşului. Două dintre căpeteniile acestora, Askold şi Dir (tumulul celui din urmă încă poate fi văzut la Kiev), au fost ucise de Helgi, cunoscut cronicarului sub numele de Oleg. Acesta a cucerit oraşul, chipurile în numele dinastiei Rurik (numită Riurik în cronică), care deja stăpânea Novgorodul (Veliki Novgorod), din nordul Rusiei de astăzi. Deşi putem şi trebuie să punem sub semnul întrebării o bună parte a detaliilor acestei relatări, inclusiv cronologia ei care lasă de dorit (cronicarul reconstruieşte o bună parte a istoriei pe baza unor surse bizantine ulterioare), legenda probabil că reflectă procesul prin care unul dintre grupurile de vikingi şi-a consolidat, de fapt, puterea în ţinuturile împădurite din estul Europei cuprinse între Veliki Novgorod şi Kievul zilelor noastre.

În cea mai mare parte a literaturii existente, această regiune este descrisă ca fiind situată de-a lungul rutei comerciale „dintre varegi şi greci”, însă cercetările mai recente ne arată că, dacă o asemenea rută ar fi existat cu adevărat, ea nu ar fi putut să funcţioneze decât din a doua jumătate a secolului al X-lea, iar unele segmente ale ei ar fi fost mai active decât altele. Unii specialişti preferă să vorbească însă despre o rută Nipru–Marea Neagră. Chiar dacă vikingii nu au fost primii care să folosească acest traseu mai scurt, cert este că l-au redescoperit în momentul în care au început să se confrunte cu probleme mai grave de-a lungul „drumului sarazin” de pe Volga. În secolul precedent, frământările din regiunile ocupate de khazari afectaseră siguranţa rutei de pe Volga. Cam în aceeaşi perioadă, ofensiva arabilor în Mediterană periclitase comerţul Bizanţului cu sudul Europei. Khazarii au încercat să-şi ajute aliaţii bizantini (dar şi pe ei înşişi),

slujind ca intermediari în comerţul Constantinopolului cu Orientul Mijlociu, care acum se desfăşura pe ruta Mării Negre şi a Mării Azov. Calea comercială de la nord a căpătat o nouă importanţă pentru greci, probabil chiar mai mare decât pe vremea lui Herodot. Acum, principalele produse furnizate regiunilor de la sud nu mai erau cerealele recoltate în silvostepa ucraineană, ci sclavii, mierea, ceara şi blănurile din zonele împădurite aflate mai departe spre nord. Cel mai preţios produs adus înapoi de vikingi era mătasea. Vikingii rus' şi-au asigurat privilegiile comerciale la Constantinopol încheind tratate cu Bizanţul, mai întâi în 911, iar apoi în 944.
Împăratul bizantin Constantin al VII-lea Porfirogenetul a explicat în lucrarea sa De administrando imperio, scrisă în jurul anilor 950, la scurt timp după încheierea celui de-al doilea tratat, că mărfurile proveneau de la triburile slave aflate în stăpânirea vikingilor. „De cum începe luna noiembrie, scria împăratul, căpeteniile lor, împreună cu tot poporul rus' pleacă pe dată din Kiev şi se duc în poliuddia, adică «raiduri», către regiunile slave locuite de vervini, dregovici, krivici, severiani şi restul slavilor care plătesc tribut vikingilor." Unele triburi acceptau situaţia, altele se revoltau. Drevlianii, care locuiau pe malul drept al Niprului şi controlaseră la un moment dat Kievul, au plătit multă vreme tribut vikingilor sub forma „unei piei de jder de persoană". Dar cum tributul creştea de la an la an, în cele din urmă drevlianii s-au răzvrătit.

Cronica vremurilor trecute descrie revolta drevlianilor şi felul în care a fost aceasta înăbuşită, oferindu-ne astfel o primă ocazie de a analiza lumea Kievului, dominată în secolul al X-lea de prinţii vikingi.

Potrivit Cronicii, rebelii drevliani l-au atacat şi ucis pe succesorul lui Helgi, pe nume Ingvar, cunoscut ca Igor de cronicarul kievean. „Când drevlianii auziră că el iarăşi se întoarce, se sfătuiră cu principele lor Mal, zicând: «Când lupul prinde obiceiul să meargă la turmă, el ia una câte una toate oile dacă nu este omorât. Aşa şi cu acesta, dacă nu-l omorâm, pe toţi ne va prăpădi»„, scria cronicarul, explicând motivele care au stat la baza revoltei. Drevlianii şi-au dus la bun sfârşit planul şi l-au ucis pe Ingvar. Apoi au făcut ceva şi mai îndrăzneţ. Creierul întregii intrigi, prinţul drevlian Mal, i-a cerut mâna văduvei lui Ingvar, Helga, pe care, având în vedere importanţa pe care o deţine în tradiţia istorică slavă, şi în special ucraineană, o vom numi după forma ucraineană a numelui ei, Olha (în rusă, Olga). Cronicarul explică modul în care Mal a pus la cale acest plan pentru a-l putea controla pe tânărul fiu al lui Ingvar, Sviatoslav (în scandinavă, Sveinald).
Această istorisire ne arată că stăpânitorii vikingi şi elitele slave locale aveau conflicte nu numai din cauza tributului, dar şi a controlului exercitat de vikingi asupra comerţului şi a întregului teritoriu în general. În mod evident, Mal dorea să devină conducător în locul lui Ingvar, nu numai soţ al Olhei. Însă Olha l-a tras pe sfoară, invitându-l împreună cu oamenii lui în castelul ei de la Kiev şi arzându-i pe toţi de vii, după cum spune legenda, chiar pe corabia cu care sosiseră acolo. Apoi a chemat un alt grup de peţitori, membri ai elitei drevliane, şi i-a omorât şi pe aceştia, de această dată într-o saună. Le-a spus oaspeţilor că nu avea să se întâlnească cu ei decât după ce se spălau. În mod cert, drevlianii habar nu aveau ce era o baie cu aburi scandinavă. În încăpere s-a făcut în scurt timp înfiorător de cald şi au murit toţi opăriţi.
Corăbiile şi băile cu aburi erau elemente importante în cultura vikingă, ceea ce atestă rădăcinile scandinave ale

legendei. Potrivit ritualurilor funerare ale populaţiei rus' şi ale scandinavilor, mortul era incinerat într-o corabie. Însă legenda ne sugerează şi faptul că vikingii aveau putere limitată la Kiev. Înainte să-l ardă pe Mal de viu, se pare că Olha s-ar fi asigurat că urma să-i aibă de partea ei pe locuitorii Kievului. Urmându-i sfatul, credulul Mal şi suita sa au refuzat să vină călare sau pe jos la castelul Olhei, cerându-le în schimb localnicilor să-i ducă acolo cu o corabie, lucru care i-a nemulţumit pe kieveni. Potrivit cronicii, aceştia s-ar fi plâns: „Sclavia este soarta noastră." Astfel, înainte să-şi trimită oastea împotriva armatei drevliane, Olha s-a folosit de diverse trucuri pentru a distruge trei dintre grupurile lor de conducători. Pentru că tot nu reuşea să învingă restul armatei tribale şi să le cucerească fortăreaţa, a ars-o din temelii, apelând din nou la subterfugii. Acest lucru nu ar fi fost necesar dacă vikingii ar fi deţinut o majoritate covârşitoare în Kiev.

Fiul cneaghinei Olha, Sviatoslav, este primul conducător kievean a cărui descriere fizică ne este cunoscută. (Cronicarul din Kiev scria că Olha nu era numai inteligentă, ci şi frumoasă, însă nicio descriere de-a ei nu a ajuns până la noi.) Leon Diaconul, un cronicar bizantin care l-a întâlnit pe Sviatoslav, l-a descris pe cneazul rus', care a preluat puterea de la mama sa la începutul anilor 960. Potrivit acestuia, Sviatoslav era un bărbat lat în umeri, de înălţime medie. Îşi rădea barba, dar avea o mustaţă stufoasă. Se rădea şi pe cap, lăsându-şi o singură şuviţă de păr neatinsă – simbol al originii sale nobile. Cneazul avea ochii albaştri şi nasul scurt şi lat. Se îmbrăca în haine albe, simple. Cercelul său de aur, împodobit cu un rubin şi două perle, era singurul însemn al puterii sale. Întâlnirea a avut

loc în iulie 971, când Leon l-a însoţit pe împăratul său, Ioan I Tzimiskes, într-o campanie militară în Bulgaria.
Întâlnirea dintre Sviatoslav şi împăratul bizantin a reprezentat mai degrabă momentul de declin decât apogeul carierei militare a celui dintâi, carieră care a început odată cu războiul dezlănţuit de mama sa împotriva drevlianilor. Când cneaghina şi-a trimis în sfârşit trupele pe câmpul de luptă împotriva tribului rebel, tânărului Sviatoslav i s-a acordat onoarea de a începe bătălia. „Iar după ce ambele armate stătură faţă în faţă, Sviatoslav şi-a aruncat lancea împotriva drevlianilor şi lancea aceasta trecu printre urechile calului şi lovi picioarele animalului, căci Sviatoslav nu era decât un copil. Atunci Sveinald şi Asmund [comandanţi vikingi ai armatei Olhei] ziseră: «Principele a început lupta. Noi, drujina[10], să urmăm pe principe.»„ Sviatoslav a crescut şi s-a transformat într-un luptător adevărat, trăind alături de suita sa greutăţile vieţii militare şi dormind cu capul sprijinit pe şaua calului în timpul campaniilor. Leon Diaconul l-a văzut la un moment dat vâslind cu oamenii săi într-o corabie, deosebindu-se de aceştia doar prin hainele ceva mai curate.
Pe parcursul scurtei sale domnii – a preluat puterea la începutul anilor 960 şi a murit în luptă în 972, probabil la numai 30 de ani –, Sviatoslav a participat la câteva campanii militare de succes. Potrivit unor cercetători, în a doua jumătate a secolului al X-lea, vikingii rus’ au abandonat comerţul în favoarea războiului, pentru a contrabalansa pierderile suferite în momentul în care minele din Asia Centrală, epuizate după decenii de exploatare, au încetat să mai producă argint, iar comerţul est-european, susţinut de monedele de argint din Asia Centrală, a luat sfârşit. În prima sa campanie militară, Sviatoslav a cucerit ultimele triburi ale slavilor răsăriteni

[10] Prieteni. (N. red.)

aflate încă sub stăpânirea khazarilor. Aceştia erau viaticii, care trăiau în bazinul râului Oka, în regiunea care include împrejurimile Moscovei de astăzi. După ce a dus la bun sfârşit această misiune, Sviatoslav a pornit la luptă împotriva khazarilor. Într-o serie de campanii, a ocupat Sarkelul, fortăreaţa khazară din zona Donului, pe care a transformat-o într-un avanpost al populaţiei rus', după care a prădat Itilul, capitala hanatului khazar, de pe Volga, şi i-a învins pe bulgarii de pe Volga, vasalii khazarilor. Hanatul pierise. Competiţia dintre khazari şi vikingi pentru loialitatea triburilor slave se încheiase. Acum toate recunoşteau supremaţia Kievului.

Însă Sviatoslav nu a petrecut mult timp în capitala sa. Voia, de altfel, să o mute la Dunăre. Această idee îi venise în timpul unei campanii în Balcani, campanie pe care o pornise împotriva Bizanţului la sfârşitul anilor 960. Cronicarul consemnează că Sviatoslav dorea să mute capitala la Dunăre, deoarece majoritatea bunurilor provenite din regiunile pe care le stăpânea erau transportate pe acest fluviu. Probabil că Sviatoslav nu intenţiona să ocupe cu forţa o bucată de pământ, ci mai degrabă să-şi impună controlul asupra uneia dintre principalele rute comerciale ale epocii. Doi dintre predecesorii săi care urcaseră pe tronul Kievului, Helgi (Oleg) şi Ingvar, obţinuseră un statut preferenţial pentru neguţătorii rus' care făceau comerţ pe bogatele pieţe bizantine. Potrivit legendei, Helgi chiar reuşise să-şi bată scutul pe porţile Constantinopolului. Nu cucerise oraşul, dar se pare că primise concesiuni comerciale importante de la împărat.

Sviatoslav s-a implicat în treburile din Balcani acţionând în numele bizantinilor, care l-au plătit pentru a-i ataca pe duşmanii lor, bulgarii balcanici. Sviatoslav a distrus oastea bulgară şi a ocupat o bună parte a ţării. Bizantinii

considerau că Sviatoslav ar fi trebuit să le predea acel teritoriu, însă acesta din urmă nu s-a învoit. Prin urmare, împăratul i-a mituit pe pecenegi, un nou trib nomad sosit în stepele pontice, să atace Kievul. Sviatoslav a trebuit să se întoarcă acasă pentru a-i înfrunta pe pecenegi, însă în 969 a revenit în Bulgaria. Anul următor, a asediat oraşul bizantin Adrianopol, Edirne de astăzi, situat la mai puţin de 250 de kilometri de Constantinopol. Curtea imperială a intrat în panică, iar împăratul Ioan I Tzimiskes şi-a trimis unul dintre cei mai buni comandanţi să ridice asediul. Nu după multă vreme, împăratul însuşi a mărşăluit spre Bulgaria şi a înconjurat ce mai rămăsese din armata lui Sviatoslav, care a fost nevoit să se retragă.
Leon Diaconul a fost de faţă la prima şi ultima întâlnire dintre Sviatoslav şi Ioan I Tzimiskes. În schimbul unei promisiuni de a nu porni la război împotriva imperiului, de a preda Bulgaria şi de a renunţa la orice pretenţii asupra sudului Crimeii, împăratul le-a permis lui Sviatoslav şi oamenilor săi să revină în siguranţă acasă. Aceasta a fost ultima campanie militară a lui Sviatoslav. A murit pe drumul de întoarcere spre Kiev în momentul în care el şi trupele sale au coborât de pe corăbii în apropierea pragurilor Niprului, o întindere de 80 de kilometri de gherdapuri, care acum se află sub apă, dar care a reprezentat un obstacol major în calea navigării până la construcţia unui baraj imens la începutul anilor 1930. Călătorii nu aveau încotro decât să coboare din ambarcaţiuni în apropierea pragurilor mai mari. „În momentul în care corăbiile oştenilor rus’ s-au apropiat de pragurile râului, iar ei nu au putut să înainteze decât ridicându-şi ambarcaţiunile din apă şi cărându-le pe umeri, atunci pecenegii s-au năpustit asupra lor şi, cum nu poţi face două lucruri deodată, au fost înconjuraţi cu uşurinţă şi

nimiciţi”, scria Constantin al VII-lea Porfirogenetul la mai puţin de un sfert de secol de la moartea lui Sviatoslav.
Faptul că oştenii rus’ au fost nevoiţi să debarce în preajma vâltorilor le-a oferit probabil călăreţilor pecenegi ocazia de a ataca şi a-l ucide pe Sviatoslav. Potrivit legendei, căpetenia pecenegilor şi-ar fi făcut pocal din craniul lui Sviatoslav. Se zvoneşte, de asemenea, că Ioan I Tzimiskes i-ar fi mituit pe pecenegi şi că el s-ar fi aflat, de fapt, în spatele atacului. Cu toate acestea, moartea lui Sviatoslav pe malul Niprului a scos în evidenţă o problemă mai mare, pe care nici el, nici predecesorii săi nu reuşiseră să o rezolve. În pofida puterii pe care o acumulaseră la Kiev şi a controlului pe care îl deţineau asupra întinderilor vaste de pădure de la nord de oraş, ei nu au reuşit să controleze pe deplin regiunile de stepă şi nici să ofere vreo garanţie că aceste teritorii ar fi putut fi traversate în siguranţă. Din acest motiv, conducătorilor de la Kiev le-a fost practic imposibil să cucerească ţărmurile de nord ale Mării Negre şi să valorifice pe deplin ocaziile, atât economice, cât şi culturale, oferite de lumea mediteraneeană. Înfrângerea khazarilor nu a fost suficientă pentru a deschide drumul spre mare.
Istoricii l-au considerat pe Sviatoslav „ultimul viking”. Într-adevăr, expediţiile sale militare şi ideea de a abandona Kievul şi de a se muta într-o nouă capitală pentru a controla comerţul dintre Imperiul Bizantin şi oraşele Europei Centrale atestă faptul că nu era prea interesat să administreze cnezatul întemeiat de predecesorii săi şi extins prin propriile eforturi militare. Moartea lui Sviatoslav a marcat sfârşitul epocii vikingilor în Ucraina. Deşi căpeteniile varegilor aveau să joace în continuare un rol important în istoria Kievului, succesorii lui Sviatoslav aveau să încerce să devină din ce în ce mai puţin dependenţi de luptătorii străini. Ei se vor concentra asupra

guvernării regiunilor pe care le stăpâneau deja, nu asupra cuceririi de noi teritorii.

4

Bizanţul la nord

Primele însemnări despre cnejii rus’ de la Nipru ne confirmă faptul că aceştia erau fascinaţi de Imperiul Bizantin. Acelaşi lucru care îi atrăsese pe huni şi pe goţi la Roma îi atrăgea acum pe vikingii războinici şi negustori la capitala bizantină, Constantinopol: bogăţii lumeşti, dar şi putere şi prestigiu. Vikingii nu şi-au propus niciodată să răstoarne Bizanţul, dar au încercat să se apropie pe cât de mult posibil de imperiu şi de capitala sa, lansând nenumărate expediţii pentru a cuceri Constantinopolul.
Moartea lui Sviatoslav în 972 a marcat sfârşitul unei perioade semnificative în istoria relaţiilor dintre populaţia rus’ şi puternicul lor vecin de la sud. Pentru următoarele două generaţii de conducători kieveni, legătura strânsă cu bizantinii a fost la fel de importantă precum fusese şi pentru Sviatoslav. Dar succesorii lui erau interesaţi nu numai de bani şi comerţ, ci şi de putere, de prestigiu şi de cultura sofisticată care emana din Constantinopol. În loc să cucerească oraşul de pe Bosfor, aşa cum încercaseră predecesorii lor, ei au decis, în schimb, să încerce să-l reclădească pe malul Niprului. Această schimbare de direcţie în relaţia locuitorilor rus’ cu grecii bizantini, precum şi noile aşteptări ale cnejilor kieveni au devenit evidente pe parcursul domniei fiului lui Sviatoslav, Vladimir, dar şi a fiului acestuia din urmă, Iaroslav. Cei doi au condus Kievul timp de mai bine de o jumătate de secol şi adesea li se atribuie meritul de a-l fi transformat într-un

adevărat stat medieval – cu un teritoriu, sistem de guvernare şi, probabil la fel de important, o ideologie mai mult sau mai puţin conturată. O bună parte a acestei ideologii era împrumutată de la Imperiul Bizantin.
În calitate de cneaz al Kievului, fiul lui Sviatoslav, Vladimir, a fost mai puţin războinic şi ambiţios decât tatăl său, dar, după cum s-a dovedit, a avut mai mult succes în îndeplinirea scopurilor propuse. Avea doar 15 ani la momentul morţii tatălui său lângă vâltorile Niprului, iar fraţii lui îşi doreau la rândul lor conducerea, însă un nou val de triburi sosite din Scandinavia i-a facilitat urcarea pe tron. Înainte de a smulge tronul Kievului din mâinile unuia dintre fraţii săi, Vladimir a petrecut mai bine de cinci ani ca refugiat în Scandinavia, patria ancestrală a clanului lui. S-a reîntors la Kiev cu o nouă armată formată din vikingi. Cronicarul kievean ne povesteşte că, după ce au ocupat Kievul, soldaţii lui Vladimir şi-au cerut plata. Vladimir le-a promis să le dea un tribut luat de la triburile locale, dar nu a reuşit să se ţină de cuvânt. În schimb, i-a numit pe comandanţii vikingi în funcţia de administratori ai forturilor pe care le construise de-a lungul frontierei dinspre stepă, permiţând restului armatei să pornească într-o expediţie împotriva Bizanţului. De asemenea, le-a ordonat oamenilor săi să nu lase această armată să pătrundă în oraşele lor şi nici să se întoarcă la Kiev.
Trupele nordicilor au rămas o componentă esenţială a armatei lui Vladimir chiar şi după urcarea lui pe tron, însă Cronica vremurilor trecute ne arată cât de grave au fost tensiunile dintre el şi curtea sa pe tot parcursul domniei. Această „a doua venire” a vikingilor a fost foarte diferită faţă de prima. De această dată nu au sosit în calitate de neguţători sau cuceritori, ci de mercenari aflaţi în slujba unui conducător care era la rândul său de origine nordică, dar care era mai înainte de toate loial ţinuturilor pe care le

avea sub stăpânire. Vladimir nu visa să mute capitala la Dunăre. Era mulţumit cu oportunităţile pe care i le oferea Niprul. În cele din urmă, avea să pună capăt nu numai puterii enorme deţinute de curtea princiară, dar şi influenţei elitelor tribale. El a contrabalansat puterea acestora numindu-şi fiii şi curtenii apropiaţi la conducerea diferitelor teritorii ale imperiului său şi pregătind astfel terenul pentru apariţia viitoarelor cnezate aflate sub patronajul Kievului.
Epoca vikingilor luase cu adevărat sfârşit în Rusia Kieveană, regiunea care purta acum numele acestora. Schimbarea a fost consemnată şi în paginile Cronicii vremurilor trecute. Autorii acesteia îi descriau de cele mai multe ori pe membrii curţii princiare ca fiind vikingi, slavi localnici şi fino-ugrici. Numele comun folosit pentru a desemna primele două grupuri mai sus menţionate era cel de rus', dar, odată cu trecerea timpului, apelativul a fost extins, fiind folosit pentru a-i desemna pe toţi membrii curţii princiare, iar mai apoi pe toţi supuşii regiunii, indiferent de pătura socială din care proveneau şi, în final, şi ţara condusă de Vladimir. Pe parcursul secolelor al X-lea şi al XI-lea, termenii „rus'" şi „slav" au devenit sinonime. Această realitate este susţinută nu numai de Cronica vremurilor trecute, dar şi de documentele bizantine din aceeaşi perioadă.

Vladimir a preluat puterea în 980. Şi-a petrecut primii zece ani de domnie purtând războaie pentru a menţine unit teritoriul statului creat de predecesorul său. Călcând pe urmele lui Sviatoslav, i-a înfrânt din nou pe khazari şi pe bulgarii de pe Volga, şi-a reafirmat controlul asupra viaticilor în bazinul râului Oka şi şi-a continuat înaintarea înspre vest, către Carpaţi, cucerind nenumărate fortăreţe

de la polonezi, printre care oraşul Przemyśl, situat la graniţa dintre Ucraina şi Polonia de astăzi. Însă principalul său motiv de îngrijorare era frontiera de la sud, unde aşezările locuitorilor rus' erau atacate în permanenţă de pecenegi şi de alte triburi nomade. Vladimir a consolidat sistemele de apărare de la graniţă, construind fortificaţii de-a lungul râurilor din regiune, printre care Sula şi Trubij. A colonizat aceste regiuni cu prizonieri de război şi supuşi din alte regiuni ale ţinutului. Rusia Kieveană, născută din cuceriri, căuta acum stabilitate, apărându-şi graniţele în loc să atace frontierele altor state.

Sub conducerea lui Vladimir, şi relaţiile Kievului cu Bizanţul s-au schimbat. În timp ce înaintaşul său, Helgi, urcat pentru scurtă vreme pe tronul Kievului, se pare că trimisese trupe împotriva Bizanţului pentru a obţine privilegii comerciale, iar Sviatoslav făcuse acelaşi lucru pentru a obţine noi teritorii în Balcani, Vladimir a invadat Crimeea în primăvara lui 989 în căutarea unei căsătorii, dacă nu a unei iubiri. A asediat oraşul bizantin Chersones, cerând mâna surorii împăratului Vasile al II-lea. Cu câţiva ani înainte, împăratul îi ceruse lui Vladimir ajutor militar, promiţându-i în schimb mâna Anei, sora sa. Vladimir şi-a trimis trupele în ajutorul împăratului. Dar Vasile nu s-a grăbit să-şi onoreze promisiunea. După această ofensă, Vladimir a reacţionat şi a atacat imperiul. Tactica lui a funcţionat. Alarmat de căderea oraşului Chersones, Vasile şi-a trimis sora în Crimeea. Ea a ajuns aici cu o suită din care făceau parte numeroşi preoţi creştini.

Cererea în căsătorie a lui Vladimir a fost acceptată în schimbul promisiunii căpeteniei barbare (aşa cum era considerat conducătorul Kievului de către Constantinopol) de a se converti la creştinism. Vladimir nu a avut nimic împotrivă. Convertirea lui avea să dea startul procesului de creştinare a Rusiei Kievene şi să deschidă un nou

capitol în istoria regiunii. Când nuntaşii s-au întors la Kiev, Vladimir a înlăturat panteonul de zei păgâni, inclusiv pe cel mai puternic dintre aceştia – Perun, zeul tunetului –, de pe un deal ce se ridica în apropierea Niprului şi a pus clerul creştin la treabă cerându-i să creştineze populaţia Kievului. Astfel a început creştinarea Rusiei Kievene – un proces îndelungat şi anevoios, care avea să dureze secole la rând.

Cronicarul din Kiev, principala noastră sursă de informaţii despre procesul de creştinare a Rusiei Kievene, a notat că bulgarii musulmani, khazarii mozaici, germanii creştini care îl reprezentau pe papă şi un cărturar grec, care vorbea în numele creştinătăţii bizantine, religia pe care avea să o aleagă Vladimir, au căutat toţi să îl câştige de partea lor pe conducătorul de la Kiev. Fără îndoială, felul în care Cronica relatează cum şi-a ales Vladimir credinţa este cel puţin naiv şi superficial din nenumărate puncte de vedere. Cu toate acestea, scrierea prezintă dilema cu care s-a confruntat liderul de la Kiev, în final, alegerea fiind doar a sa. Vladimir a optat pentru religia celei mai puternice ţări din regiune, o religie în care împăratul era o personalitate ecleziastică deosebit de importantă, mult mai importantă, de fapt, decât patriarhul. Alegând creştinismul, el a obţinut prestigiul de a se căsători cu o membră a familiei imperiale, ceea ce a crescut rapid statutul dinastiei şi al cnezatului său. Faptul că Vladimir şi-a ales ulterior un nume creştin aruncă lumină şi asupra altor motive care au stat la baza deciziei sale. Vladimir şi-a ales acelaşi nume ca împăratul, Vasile, o dovadă a faptului că pentru el Bizanţul reprezenta un model politic şi religios pe care dorea să-l copieze şi în ţara lui. O generaţie mai târziu, unii cărturari kieveni, precum mitropolitul Ilarion, aveau să-l compare pe Vladimir şi hotărârea lui de a creştina Rusia Kieveană cu împăratul Constantin şi rolul

deţinut de acesta în impunerea creştinismului ca religie oficială a Imperiului Roman.
Cert este că membrii elitei politice şi ecleziastice bizantine l-au ajutat pe Vladimir să facă „alegerea corectă”. Aceştia erau nemulţumiţi de căsătorie, însă convertirea le era pe plac. Bizantinii începuseră să trimită misionari în regiune încă de la atacul vikingilor rus’ asupra Constantinopolului din 860. La acea vreme, patriarhul Fotie al Constantinopolului, acelaşi prelat care descrisese atacul viking, îşi trimisese unul dintre cei mai buni învăţăcei, pe Chiril din Salonic, în Crimeea şi apoi în hanatul khazar. Împreună cu fratele său Metodiu, Chiril a inventat alfabetul glagolitic pentru a putea transcrie textele creştine în limbile slave. Cei doi au fost mai târziu recunoscuţi ca apostoli ai slavilor şi au fost canonizaţi. Tentativele de convertire a conducătorilor kieveni la creştinism începuseră, aşadar, cu mult timp înainte de creştinarea lui Vladimir, după cum o dovedeşte istoria bunicii lui Vladimir, Olha, care a devenit primul conducător creştin cunoscut şi prima femeie creştinată din Kiev, purtând numele creştin Elena. Pe lângă faptul că propovăduiau credinţa creştină, elitele bizantine au început să capete o influenţă din ce în ce mai mare printre conducătorii şi popoarele „barbare”, care nu se puteau lăuda cu obârşii alese şi nici cu o cultură prea sofisticată, ci doar cu o mare capacitate distructivă.
După convertirea lui Vladimir, patriarhul Constantinopolului a creat Mitropolia Rusiei Kievene, una dintre puţinele provincii ecleziastice care purtau numele populaţiei locale, şi nu al oraşului în care episcopul sau mitropolitul îşi avea reşedinţa. Patriarhul şi-a rezervat dreptul de a numi mitropoliţi la conducerea bisericii Rusiei Kievene – majoritatea aveau să fie greci. La rândul său, mitropolitul controla numirea episcopilor, cei mai mulţi provenind din rândurile elitelor locale. S-au întemeiat

primele mănăstiri, după tipicul bizantin. Slavona bisericească, prima limbă literară a Rusiei Kievene, a funcţionat iniţial mai degrabă ca instrument de traducere, fiind o limbă liturgică, prin care textele greceşti ajungeau să fie înţelese de elitele locale. Vladimir a stabilit drepturile şi privilegiile clerului printr-o serie de reglementări şi a oferit bisericii o zecime din venitul său. În Rusia Kieveană, creştinismul a fost mai întâi adoptat de elite, după care a început să pătrundă şi printre păturile sociale mai puţin avantajate, răspândindu-se de la centru înspre periferie, de-a lungul râurilor şi rutelor comerciale. În unele zone izolate, în special în regiunile de nord-est, preoţii păgâni s-au opus timp de secole noii religii, iar misionarii de la Kiev care se aventurau în aceste ţinuturi aveau să sfârşească ucişi până târziu în secolul al XII-lea.
Alegerea lui Vladimir a avut un impact profund asupra cnezatului său şi istoriei întregii Europe de Est. În loc să continue starea de război cu Bizanţul, conducătorii Rusiei Kievene s-au aliat cu singura parte supravieţuitoare şi unicul succesor al Imperiului Roman, deschizându-şi astfel porţile influenţelor politice şi culturale ale lumii mediteraneene. Momentul în care Vladimir a inclus Rusia Kieveană în lumea creştină şi şi-a alăturat ţara creştinătăţii răsăritene avea să se dovedească decisiv. Multe dintre consecinţele acestei alegeri sunt la fel de importante astăzi pe cât au fost la începutul celui de-al doilea mileniu creştin.

*

Vladimir a adus creştinismul în Rusia Kieveană, însă succesorilor săi le-a revenit sarcina de a defini ce avea să însemne acest lucru pentru cultura, politica şi relaţiile internaţionale întreţinute de această formaţiune statală şi să asigure un loc Rusiei Kievene în cadrul comunităţii creştine de popoare conduse de împăratul bizantin.

Niciunul dintre succesorii lui Vladimir nu a deţinut o importanţă mai mare în trasarea acestor linii decât fiul său, Iaroslav. În timp ce bunicul lui Iaroslav, Sviatoslav, intrase în istorie cu apelativul de „cel Curajos”, iar tatăl său Vladimir primise porecla de „cel Mare”, Iaroslav a devenit faimos sub numele „cel Înţelept”. Ar fi putut să primească la fel de bine apelativul de „Legiuitorul” sau „Creatorul”, căci principalele realizări ale domniei sale, care a durat mai bine de un sfert de secol, din 1019 până în 1054, nu s-au înfăptuit pe câmpul de luptă, ci au fost obţinute într-o perioadă paşnică şi înfloritoare din punct de vedere cultural, în care naţiunea se desăvârşea.
Moştenirea cea mai trainică a lui Iaroslav a fost proiectul său de construcţii monumentale. „Iaroslav a ridicat marea citadelă a Kievului, în apropierea căreia se află Poarta de Aur”, scria cronicarul kievean. Poarta de Aur era intrarea principală către noile metereze ale oraşului, construite la porunca cneazului şi împrejmuind zona cunoscută de arheologi sub numele de Oraşul lui Iaroslav. Nu ai cum să nu observi asemănarea dintre Poarta de Aur a lui Iaroslav şi cea de la Constantinopol, care servea drept arc triumfal şi intrare oficială în capitala imperială. Poarta de Aur a Kievului a fost construită din piatră (căci făcea parte din zidul ce înconjura castelul), iar temeliile ei sunt încă vizibile. La începutul anilor 1980, pe aceste temelii a fost ridicată o replică a porţii vechi.
Cea mai uimitoare realizare arhitecturală a lui Iaroslav a fost Catedrala Sfânta Sofia, care se afla în afara zidurilor oraşului. Este o clădire impresionantă, cu cinci nave, cinci abside, trei galerii şi 13 cupole. Zidurile sunt construite din granit şi cuarţit, fiind separate de rânduri de cărămizi; în interior, pereţii şi tavanul sunt împodobite cu mozaicuri şi fresce. Construcţia a fost finalizată abia în 1037. Cercetătorii sunt cu toţii de acord că Iaroslav nu numai că

a preluat numele catedralei şi principalele elemente arhitectonice de la bazilica Hagia Sofia din Constantinopol, dar a tocmit şi arhitecţi, ingineri şi zidari din Imperiul Bizantin. El nu a ridicat doar ziduri de fortăreaţă şi biserici, ci o adevărată capitală pentru ţara sa, inspirată de cel mai frumos şi mai măreţ oraş văzut vreodată de Rusia Kieveană: Constantinopol.

Cronicarul din Kiev îi atribuie lui Iaroslav, pe lângă construirea de biserici şi sprijinirea credinţei creştine, meritul de a fi promovat educaţia şi ştiinţele umaniste. „El se îndeletnicea cu cărţile şi le citea adeseori ziua şi noaptea, scrie cronicarul kievean. El adună mulţi scriitori şi făcu traduceri din greceşte în limba şi scrisul slavon. Şi-a scris şi multe cărţi şi a adunat multe cărţi, prin care credincioşii să se instruiască şi [să] găsească plăcere în învăţătura lui Dumnezeu.” Domnia lui Iaroslav a marcat începuturile alfabetizării în Rusia Kieveană, care adoptase slavona bisericească, scrisă în alfabetul special creat de Sfinţii Chiril şi Metodiu pentru ca slavii să poată traduce textele scrise în greacă. Dascălii, textele şi limba însăşi proveneau din Bulgaria, ai cărei conducători se convertiseră la creştinism înaintea cnejilor kieveni.

Sub domnia lui Iaroslav, aşa cum ne arată cronicarul, la Kiev nu doar s-au citit astfel de texte, dar s-au şi tradus. Nu după mult timp au început să apară şi lucrări originale. Slovo pro zakon i blagodat (Predica despre lege şi har), scrisă cândva între 1037 şi 1054 de mitropolitul Ilarion, numit în funcţie de Iaroslav, constituie un prim exemplu al acestor lucrări originale. Predica a contribuit la includerea recent creştinatei Rusii Kievene în familia popoarelor creştine, comparându-l pe cneazul Vladimir cu împăratul Constantin, aşa cum am precizat mai sus. O altă realizare notabilă a fost apariţia consemnărilor istorice la Kiev. Majoritatea specialiştilor sunt de părere că prima cronică

kieveană a fost scrisă în anii 1030, în timpul domniei lui Iaroslav, probabil în Catedrala Sfânta Sofia. De-abia ulterior cronicile au început să fie scrise la Mănăstirea Peşterilor din Kiev, aşezământ care, copiind modelul mănăstirilor bizantine, probabil că a fost ridicat spre sfârşitul domniei lui Iaroslav.
Aşa cum Kievul imita Constantinopolul, şi alte oraşe din regiune luau exemplul Kievului. Astfel că la Polatsk a început construcţia unei noi biserici cu hramul Sfânta Sofia, şi la fel la Novgorod (pe locul pe care fusese cândva o biserică cu acelaşi nume). Asemenea, în oraşul Vladimir din nord-estul Rusiei Kievene s-a construit mai târziu o Poartă de Aur. O mai mare importanţă a avut însă extinderea alfabetizării şi a educaţiei în centrele diverselor regiuni, proces care a dus la ruperea monopolului deţinut de Kiev asupra studiului textelor şi scrierilor istorice. Nu după multă vreme, literaţii din Novgorod au început să scrie la rândul lor istorie, folosind ca sursă vechea cronică de la Kiev. De la un cronicar din Novgorod aflăm că Iaroslav cel Înţelept nu era numai iubitor de cărţi, ctitor de castele şi biserici, dar şi mare legiuitor.
După ce a preluat puterea la Kiev, Iaroslav a răsplătit Novgorodul, pe care îl condusese din porunca tatălui său Vladimir, conferind oraşului libertăţi de care nu se bucurase înainte. Acesta a fost un semn de recunoştinţă faţă de oraşul care îl ajutase în lupta pentru tronul kievean. Cronicarul din Novgorod a asociat momentul acordării acestor privilegii şi drepturi cu elaborarea de către Iaroslav a unei culegeri de legi cunoscute sub denumirea de Russkaia pravda (Dreptatea Rusiei Kievene), un text de drept comun care a avut un impact enorm asupra sistemului juridic al Rusiei Kievene şi al statelor care i-au succedat. Nu putem şti dacă Russkaia pravda a fost într-adevăr scrisă în timpul domniei lui Iaroslav şi este

posibil ca actul să fi fost redactat mai târziu, pe parcursul domniei succesorilor acestuia. Cert este că acest text nu ar fi putut să apară înainte de domnia lui Iaroslav, căci înaintea sa nu existau oameni suficient de educaţi ca să poată duce la bun sfârşit o asemenea sarcină.

Păşind pe urmele oraşului Constantinopol şi copiindu-i pe împăraţii bizantini, Kievul atingea nu numai un nivel de legitimitate, dar şi de independenţă menit să-i neliniştească pe grecii de la Constantinopol. Ne sunt cunoscute cel puţin două episoade în care Iaroslav nu s-a sfiit să-şi demonstreze independenţa faţă de imperiu. Primul a fost numirea unui rus' localnic, Ilarion, autorul faimoasei Predici despre lege şi har, în funcţia de mitropolit, în locul unui prelat grec trimis de Constantinopol. Astfel, Iaroslav uzurpa rolul jucat de împăraţii bizantini în biserica lor, însă decizia lui era totodată şi o provocare la adresa patriarhului Constantinopolului, care avea singur dreptul de a numi mitropoliţii din rândul locuitorilor rus'. Numirea lui Ilarion a fost contestată chiar şi în interiorul Rusiei Kievene, aşa că, după moartea lui Iaroslav în 1054, Kievul s-a întors la vechile practici. Constantinopolul l-a trimis pe succesorul lui Ilarion în capitala Rusiei Kievene.
Iaroslav a provocat pentru a doua oară în mod direct oraşul Constantinopol în 1043, când o flotilă a Rusiei Kievene, condusă de unul dintre fiii săi, şi-a făcut apariţia în apropierea capitalei bizantine şi a cerut bani, ameninţând, în caz contrar, cu atacarea oraşului. Motivul pentru care s-a revenit la această practică tipică vikingilor este neclar. Să fi fost oare eforturile lui Iaroslav de a construi un al doilea Constantinopol la Kiev prea costisitoare şi să fi avut nevoie de fonduri? Nu putem

decât să speculăm. Poate că a fost doar un mod de a-şi exprima nemulţumirea faţă de o acţiune anterioară a bizantinilor sau a vrut să le reamintească acestora că Rusia Kieveană nu era o putere neînsemnată. Indiferent de motiv, grecii au refuzat să plătească şi au preferat să lupte. Flotila Rusiei Kievene a învins flota bizantină, dar aproape că a fost distrusă de o furtună şi s-a întors la Kiev cu mâna goală. Metodele vikingilor nu mai dădeau roade.
Nu ştim în ce măsură eforturile bizantine de a converti Rusia Kieveană la creştinism, care au început imediat după primul atac împotriva Constantinopolului în 860, au fost o tentativă de a pune capăt ofensivei împotriva Bizanţului şi de a asigura relaţiile paşnice cu cei socotiţi barbari, cert este însă că şi-au atins scopul pe parcursul domniei lui Iaroslav. În general, spre deosebire de predecesorii săi, Iaroslav a menţinut raporturi paşnice, chiar prietenoase cu Bizanţul. Însă religia nu a fost principalul motiv pentru care relaţiile dintre Kievul lui Iaroslav şi Bizanţ au rămas paşnice. În timpul domniei lui Iaroslav, extinderea teritorială nu mai constituia un ţel major pentru cnejii Rusiei Kievene. Prioritatea lor era aceea de a păstra şi a guverna teritoriile pe care deja le stăpâneau, iar Bizanţul putea oferi mai multe în calitate de aliat şi sursă de cunoaştere şi prestigiu decât în calitate de duşman.
Sub domnia lui Iaroslav, Rusia Kieveană a devenit un membru cu drepturi depline al comunităţii statelor creştine. Istoricii de mai târziu aveau să-l poreclească „socrul Europei”, deoarece şi-a măritat surorile şi fiicele cu şefi de stat europeni. Ceea ce a contat ca o premisă majoră pentru această evoluţie a fost faptul că tatăl său acceptase oferta de creştinare a Bizanţului şi, în consecinţă, importarea de influenţe culturale de la Constantinopol în teritoriile luate în stăpânire de Rusia Kieveană. Spre deosebire de tatăl său, Iaroslav nu s-a

căsătorit cu o prinţesă bizantină, însă fiul lui, Vsevolod, a avut de soţie o fiică a împăratului bizantin Constantin al IX-lea Monomahul. Iaroslav s-a căsătorit cu o fiică a lui Olaf Eriksson, regele Suediei – dovadă a originilor nordice ale dinastiei sale. Fiica sa, Elisabeta, a fost consoarta regelui Norvegiei, Harald Hardrada. Fiul său Iziaslav s-a căsătorit cu o soră a regelui polonez Cazimir, care la rândul lui era căsătorit cu una dintre surorile lui Iaroslav. Fiica lui Iaroslav, Anastasia, a devenit soţia lui Andrei I cel Alb, regele Ungariei, iar o altă fiică a sa, Ana, s-a căsătorit cu regele Henric I al Franţei.

Indiferent care ar fi fost motivele politice din spatele acestor căsătorii, din punct de vedere strict cultural acestea i-au avantajat pe conducătorii europeni mai mult decât pe cnejii kieveni. Cazul Anei demonstrează clar acest lucru. Spre deosebire de soţul ei, Ana ştia să-şi citească şi să-şi scrie numele, o dovadă clară a faptului că laudele cronicarului din Kiev cu privire la dragostea lui Iaroslav pentru carte şi eforturile depuse pentru a promova învăţătura nu erau nici pe departe exagerate. Ana îi scria tatălui ei că noua ei ţară i se părea „un ţinut barbar, unde casele sunt mohorâte, bisericile urâte, iar obiceiurile revoltătoare”. În mod evident, Parisul lui Henric I nu era nici pe departe Constantinopolul şi, mai important, după părerea Anei, nu se putea compara nici măcar cu Kievul.

5

Cheile oraşului Kiev

Denumirea „Rusia Kieveană”, asemenea celei de „Bizanţ”, aparţine unei epoci ulterioare – locuitorii acestor teritorii de la vremea respectivă nu au folosit-o. Istoricii secolului al XIX-lea au fost cei care au inventat expresia „Rusia Kieveană”. Astăzi, ea face referire la acea organizare politică având centrul la Kiev, care a existat între secolele al X-lea şi mijlocul secolului al XIII-lea, când s-a destrămat ca urmare a atacurilor mongolilor.
Cine este moştenitorul legitim al Rusiei Kievene şi cine deţine legendarele chei ale oraşului Kiev? Aceste întrebări i-au preocupat pe istoricii care au studiat şi au scris despre Rusia Kieveană în ultimii 250 de ani. La început, dezbaterea s-a concentrat asupra originilor conducătorilor Rusiei Kievene – să fi fost aceştia scandinavi sau slavi? –, iar apoi, începând cu mijlocul secolului al XIX-lea, polemica s-a extins, ajungând să includă rivalitatea dintre ruşi şi ucraineni pentru moştenirea Rusiei Kievene. Disputa din secolul XX pentru rămăşiţele pământeşti ale lui Iaroslav cel Înţelept, a cărui domnie am descris-o detaliat în capitolul precedent, scoate în evidenţă intensitatea acestei competiţii.
Iaroslav a murit în 28 februarie 1 054 şi a fost îngropat în Catedrala Sfânta Sofia, pe care chiar el o construise. Rămăşiţele lui pământeşti au fost aşezate într-un sarcofag alb, de marmură, decorat cu basoreliefuri înfăţişând crucea creştină şi plante mediteraneene, printre care şi palmieri, care nu erau sub nicio formă tipice ţinuturilor Rusiei Kievene. Potrivit unei teorii, sarcofagul – o întruchipare în piatră a imperialismului cultural bizantin – fusese la un moment dat lăcaşul de veci al unei personalităţi bizantine de vază, dar fusese adus la Kiev fie de prădătorii vikingi, fie de neguţătorii greci. Sarcofagul este păstrat şi azi în catedrală, dar rămăşiţele lui Iaroslav cel Înţelept au dispărut din Kiev în 1944, pe când oraşul se

afla sub ocupaţie germană. Potrivit unor relatări, acestea ar fi ajuns în custodia ierarhilor ortodocşi ucraineni din Statele Unite ale Americii şi au fost văzute în Manhattan după război. Alţii sunt de părere că acum s-ar afla în Biserica Sfintei Treimi din Brooklyn.
Oare din ce cauză rămăşiţele pământeşti ale cneazului Iaroslav au fost transferate tocmai în emisfera vestică? Răspunsul nu are nimic de-a face cu imperialismul cultural american, însă este asociat îndeaproape cu revendicările ucrainene asupra moştenirii Rusiei Kievene. Clerul ucrainean care îşi părăsea ţara natală a schimbat locul relicvelor, pentru ca acestea să nu intre în mâinile armatei sovietice care avansa spre Kiev. Refuzul constant al custozilor bisericii din Brooklyn de a discuta această chestiune cu reprezentanţii guvernului ucrainean are la bază un motiv cât se poate de clar: aceştia se tem că, odată returnate Ucrainei, rămăşiţele ar putea ajunge, de fapt, în Rusia.
Atât ucrainenii, cât şi ruşii şi-l revendică pe Iaroslav cel Înţelept ca pe unul dintre cei mai importanţi conducători medievali ai lor, iar portretul lui apare pe bancnotele ambelor ţări. Pe bancnota ucraineană, Iaroslav este înfăţişat cu o mustaţă în stil ucrainean, asemănătoare celei purtate de cneazul Sviatoslav şi cazacii ucraineni. Pe cea rusească, Iaroslav este omagiat ca fiind fondatorul legendar al oraşului rusesc Iaroslavl, menţionat pentru prima dată într-o cronică la 17 ani după moartea sa. Pe această bancnotă el poartă o barbă precum cea a lui Ivan cel Groaznic şi a ţarilor moscoviţi ai epocii.

A fost Iaroslav un conducător rus sau ucrainean? Şi, dacă nici una, nici alta, atunci care să fi fost „adevărata” sa identitate şi cea a supuşilor săi? Cel mai bine ar fi să

deschidem dezbaterea privind această enigmă analizând deceniile ce au urmat morţii sale. Moartea lui Iaroslav a pus capăt unei epoci în istoria Rusiei Kievene – cea a consolidării teritoriale – şi a deschis porţile unei alte perioade, în care cnezatul a călcat pe urmele Imperiului Carolingian. La mai puţin de un secol de la moartea fondatorului lui, Carol cel Mare (814), acest imperiu s-a destrămat într-o mulţime de state mai mici. Motivele care au stat la baza declinului şi prăbuşirii celor două imperii au fost cât se poate de asemănătoare. Printre acestea s-au numărat veşnicele probleme privind succesiunea la tron, luptele din sânul dinastiei aflate la putere, ascensiunea centrelor regionale politice şi economice şi neputinţa de a face faţă în mod eficient ameninţărilor şi imixtiunii altor state. Pe termen lung, ca o consecinţă a destrămării celor două imperii, anumite forme de organizare statală, care au fost adesea considerate precursoarele naţiunilor moderne – Franţa şi Germania în cazul carolingian şi Ucraina şi Rusia în cel al Rusiei Kievene –, au început să capete din ce în ce mai multă putere.

Cneazul Iaroslav, ca un înţelept ce era, a prevăzut problemele cu care avea să se confrunte propria familie după dispariţia sa. Probabil îşi amintea cât de îndelungat şi de sângeros fusese drumul lui către tronul Rusiei Kievene. Procesul a început în 1015, după moartea tatălui său Vladimir, şi s-a sfârşit după 20 de ani, în 1036, odată cu moartea fratelui său Mstislav, cu care fusese nevoit să împartă imperiul. Între aceste două decese au avut loc nenumărate bătălii şi conflicte, care s-au sfârşit cu moartea nenumăraţilor fraţi ai lui Iaroslav. Doi dintre aceştia, Boris şi Hlib, au fost privaţi de tronul Kievului, dar au fost canonizaţi şi sunt astăzi comemoraţi ca martiri. Unii istorici bănuiesc că Iaroslav nu ar fi fost străin de moartea lor. Indiferent care ar fi fost adevărul, se pare că,

spre sfârşitul vieţii sale, Iaroslav şi-ar fi dorit să evite fratricidul între propriii fii.
Potrivit Cronicii vremurilor trecute, Iaroslav a lăsat un testament prin care îşi împărţea imperiul între fiii săi, acordându-i fiecăruia un cnezat de sine stătător. Tronul Kievului, care nu oferea numai controlul ţinuturilor ce împrejmuiau cetăţile Kievului şi Novgorodului, ci şi puterea supremă asupra celorlalţi cneji, urma să-i revină primului născut. Ceilalţi fraţi aveau să domnească asupra meleagurilor lor sub patronajul şi supravegherea acestuia. Tronul Kievului urma să treacă de la fraţii mai vârstnici la cei mai tineri, până când prima generaţie de cneji se stingea. Majoritatea experţilor pun sub semnul întrebării autenticitatea testamentului lui Iaroslav, dar, indiferent dacă a existat sau nu, textul ales ca mărturie a ultimelor dorinţe ale lui Iaroslav descrie practicile dominante la momentul morţii acestuia.
Iaroslav a avut cinci fii care i-au supravieţuit, iar patru dintre aceştia sunt menţionaţi în „testament”. Doar trei dintre ei aveau să simtă gustul puterii absolute după moartea tatălui lor. Tronul Kievului i-a revenit celui mai vârstnic fiu supravieţuitor, Iziaslav, dar acesta a împărţit puterea cu doi dintre fraţii săi, care au domnit în Cernigov şi Pereiaslav, două oraşe aflate în apropierea Kievului. Împreună, au pus bazele unui triumvirat neoficial, ale cărui decizii erau aproape obligatorii pentru restul cnejilor din dinastia Rurik – dinastia kieveană conducătoare care se trăgea din legendarul Rurik. Triumvirii au înlăturat ameninţările aduse puterii lor arestându-l pe unul dintre fraţii care conducea cetatea Polatsk (în Belarusul de astăzi) şi întemniţându-l la Kiev. Capitalele lor au devenit centrele Rusiei Kievene, aşa cum este denumit acest teritoriu în Cronică.

Termenul nu era pe de-a întregul nou. Mai fusese folosit şi în Predica despre lege şi har a mitropolitului Ilarion şi astfel poate fi atribuit epocii lui Iaroslav cel Înţelept. Şi-a atins apogeul popularităţii la sfârşitul secolului al XI-lea şi începutul celui de-al XII-lea, când triumvirii părăsiseră deja scena politică, iar fiii şi nepoţii lor încercau să-şi încheie socotelile cu alţi membri ai familiei, făcând în acelaşi timp faţă şi atacurilor de la sud. Vladimir Monomahul, un nepot al lui Iaroslav cel Înţelept şi al împăratului bizantin Constantin al IX-lea Monomahul, a făcut carieră din a profesa şi a-şi demonstra loialitatea faţă de Ţara Rus'. Cum era şi fiul unuia dintre triumviri, a devenit cneaz al Pereiaslavului, un teritoriu vast ce se întindea de la stepele de frontieră din sud până la pădurile nord-estice, din apropierea Moscovei, unde se stabilise tribul răzvrătit al viaticilor.

Principalul motiv de îngrijorare al lui Vladimir Monomahul nu erau viaticii, care se opuneau creştinării şi câteodată îi ucideau pe călugării kieveni trimişi să-i convertească, ci popoarele nomade care atacau din ce în ce mai des graniţa de sud a cnezatului. După ce cnejii Rusiei Kievene au reuşit să-i respingă pe pecenegi (Iaroslav i-a înfrânt în 1 036), triburi noi, mai agresive, au început să-şi facă apariţia la graniţele ţinuturilor pe care le stăpâneau. Aceştia erau polovcii sau cumanii şi, până la sfârşitul secolului al XI-lea, au ajuns să controleze o bună parte a stepei eurasiatice, de la râul Irtîş în est, până la Dunăre în vest. Cnezatele Rusiei Kievene nu puteau face faţă cumanilor de unele singure. Trebuiau să-şi unească forţele şi nimeni nu a insistat mai mult asupra acestui lucru decât cneazul din Pereiaslav, Vladimir Monomahul, căruia un cronicar i-a acordat meritul de a fi organizat nenumărate expediţii de succes împotriva polovcilor.

Monomahul, un mare susţinător al unităţii Rusiei Kievene, a iniţiat reforma sistemului de succesiune princiară. La o întrunire organizată cu sprijinul acestuia în cetatea Liubeci, în 1 097, cnejii au decis să renunţe la sistemul de succesiune complicat, care dădea inevitabil naştere la conflicte, introdus de Iaroslav cel Înţelept. Fiii şi nepoţii triumvirilor nu aveau să mai acceadă prin rotaţie la tronurile princiare, încercând în final să obţină scaunul Kievului, ci fiecare avea să domnească peste propriul ţinut. Numai descendenţii celui mai vârstnic fiu al lui Iaroslav, Iziaslav, aveau să urce pe tronul de la Kiev. Însă în practică sistemul nu a funcţionat. Nici măcar Vladimir Monomahul nu l-a respectat, căci în 1 113 a revendicat tronul Kievului; şi nici succesorii săi nu au făcut-o. În mai puţin de patruzeci de ani, între 1 132 şi 1 169, în capitală s-au succedat 18 conducători, de patru ori mai mulţi decât pe parcursul întregii istorii de până atunci a ţinutului kievean.

Majoritatea noilor cneji ai Kievului au urcat pe tron prin lovituri de stat sau preluări agresive ale puterii. Toţi păreau să râvnească la stăpânirea Kievului şi chiar şi cei care nu aveau decât o mică şansă de a-l obţine îşi încercau norocul. Însă, în 1 169, acest curs al lucrurilor a fost întrerupt. În acel an, armata unuia dintre cei mai puternici şi mai ambiţioşi dintre cnejii ruşi, Andrei Bogoliubski din cnezatul Vladimir-Suzdal, aflat pe teritoriul Rusiei de astăzi, a ocupat Kievul. Nu a luptat el în persoană, dar şi-a trimis, în schimb, fiul să se războiască. După ce au cucerit oraşul, învingătorii au prădat capitala timp de trei zile la rând. Cneazul a refuzat să se mute la Kiev şi să-şi stabilească aici capitala.

Decizia lui Bogoliubski de a-şi muta capitala la Vladimir, pe malul râului Kliazma, reflecta schimbările politice, economice şi sociale din Rusia Kieveană a secolului al XII-lea. Principalele cnezate de la periferia acestei lumi deveneau din ce în ce mai puternice şi mai bogate într-un moment în care tensiunile interne neîncetate măcinau Kievul şi regiunea Niprului mijlociu. Cnezatul Halîci de la poalele munţilor Carpaţi, din vestul Ucrainei de astăzi, făcea comerţ cu Balcanii pe Dunăre, cu binecuvântarea Constantinopolului. Cnejii de aici nu aveau nevoie de ruta comercială a Niprului pentru a strânge averi. În cnezatul Vladimir-Suzdal, Bogoliubski i-a înfruntat pe bulgari pentru a obţine controlul asupra comerţului de pe ruta Volgăi. În nord, Novgorodul se îmbogăţea ca urmare a comerţului din zona baltică. Rutele comerciale ale Kievului şi Niprului încă existau, iar volumul negoţului, de fapt, creştea, în pofida ostilităţii cumanilor, însă calea Niprului nu mai era nici singura, nici principala sursă de bunăstare economică a ţinutului.

Pe măsură ce deveneau tot mai bogaţi şi mai puternici, conducătorii locali încercau să-şi afirme autonomia sau chiar independenţa faţă de Kiev. Aveau toate motivele să fie loiali în primul rând ţinuturilor moştenite de la taţii şi bunicii lor, nu legendarei Rus’ şi teritoriilor din jurul cetăţilor Kiev, Cernigov sau Pereiaslav. Andrei Bogoliubski a fost printre primii care şi-a asumat această poziţie. Deşi atacul său asupra Kievului şi prădarea oraşului în 1169 au lăsat cicatrice adânci în amintirea locuitorilor acestuia, el a avut şi alte tentative nu mai puţin grăitoare de a se erija în conducător independent. Totul a început în momentul în care Andrei a părăsit oraşul Vîşhorod de lângă Kiev, în ciuda dorinţei tatălui său, Iuri Dolgoruki, îndreptându-se către nord-est. Iuri, care fondase Moscova în 1147, era un exponent al unui vechi mod de gândire. Fiu al lui Vladimir

Monomahul, el ridicase, extinsese şi consolidase cnezatul Suzdal pe care îl moştenise. Însă scopul lui final era cel de a obţine tronul Kievului, pe care l-a şi ocupat folosindu-se de puterile sale de cneaz de Suzdal. A murit pe când se afla la putere şi a fost înmormântat într-o catedrală din Kiev.

Fiul rebel al lui Dolgoruki nu îşi dorea nimic din toate acestea. A mutat capitala cnezatului său de la Suzdal la Vladimir şi a făcut tot ce i-a stat în putinţă pentru a o transforma într-un al doilea Kiev, pe malul Kliazmei. Andrei nu a plecat însă din Vîşhorod cu mâna goală. A luat cu el o icoană a Maicii Domnului (Theotokos), care ulterior a devenit faimoasă drept Maica Domnului din Vladimir. Mutarea unei relicve religioase din regiunea Kievului la Vladimir este metafora perfectă pentru modul în care Bogoliubski a transferat puterea simbolică a capitalei Rusiei de la sud la nord. Importanţa acestei mutări a fost cu atât mai mare, cu cât mitropolitul îşi avea sediul la Kiev. Andrei, care nu considerase niciodată că ţinutul său făcea parte din Rusia Kieveană, îşi dorea o mitropolie proprie. În jurul anului 1162, cu şapte ani înainte de prădarea Kievului, a trimis o solie la Constantinopol, cerând permisiunea de a propune un candidat la o nouă mitropolie. Cererea lui a fost respinsă, o dezamăgire enormă pentru un conducător ambiţios, care deja făcuse toate pregătirile necesare pentru constituirea unei mitropolii. Nou-ctitorita Catedrală a Adormirii Maicii Domnului, având cupola aurită, asemenea Catedralei Sfântului Mihail din Kiev, fusese iniţial construită pentru a găzdui un mitropolit, deşi în cele din urmă a servit drept episcopie.

Celălalt proiect cu origini kievene evidente al lui Andrei Bogoliubski a fost construirea unei Porţi de Aur. Atât catedrala, cât şi Poarta de Aur există şi astăzi şi ne

amintesc de ambiţiile cneazului din Vladimir. Asemenea lui Iaroslav cel Înţelept, Andrei se lăsa inspirat de capitala imperială existentă tocmai pentru a-şi manifesta independenţa faţă de aceasta. Interesant este că Andrei l-a întrecut pe Iaroslav în emulaţie: nu numai că a transferat icoane, idei şi nume pentru proiectele sale arhitectonice de la Kiev la Vladimir, dar a dat şi nume kievene unor toponime locale. Acest lucru explică de ce râurile din apropierea cetăţii Vladimir au fost denumite după cele kievene: Libid, Poceaina şi Irpin.
Atât Iaroslav cel Înţelept, cât şi Andrei Bogoliubski erau cneji ai Rusiei Kievene şi probabil că împărtăşeau o identitate etnoculturală asemănătoare, însă din ctitoriile lor ne dăm seama că erau loiali unor ţinuturi diferite. În mod evident Iaroslav era dedicat Kievului şi vastului său teritoriu ce se întindea de la acest oraş până la Novgorod, fapt ce îl deosebea de Sviatoslav, care nu era legat de aceste pământuri, şi de Vladimir Monomahul, care era în primul rând devotat ţinuturilor din jurul Kievului, Cernigovului şi Pereiaslavului. Andrei se deosebea de predecesorii săi prin ataşamentul faţă de propriul patrimoniu din cadrul vastei Rusii Kievene. Ar trebui să ţinem cont de aceste loialităţi diferite ale cnejilor în contextul dezvoltării multiplelor identităţi ale locuitorilor rus', aşa cum reies acestea din paginile cronicilor şi textelor juridice ale vremii.

Autorii Cronicii vremurilor trecute (sarcina laborioasă de a consemna evenimente şi de a comenta pe seama acestora le revenea, din generaţie în generaţie, călugărilor) trebuiau să împace trei identităţi istorice diferite în scrierile lor: identitatea conducătorilor scandinavi de la Kiev, identitatea slavă a elitelor educate şi identitatea

tribală locală. Deşi conducătorii kieveni şi supuşii lor au adoptat denumirea „rus’”, ei s-au identificat mai degrabă cu identitatea slavă asociată acestui nume, nu cu cea scandinavă. Majoritatea supuşilor dinastiei Rurik, care îşi conducea ţinutul din interiorul regiunii slave, erau slavi. În plus, diseminarea identităţii slave dincolo de regiunea Kievului a fost strâns legată de acceptarea religiei creştine impuse de Bizanţ şi introducerea slavonei bisericeşti ca principală limbă folosită în liturghii, slujbe şi în discursul intelectual din Rusia Kieveană. Creştinismul şi-a făcut apariţia atât în zonele slave, cât şi neslave ale ţinutului kievean, purtând veşmântul limbii slavone şi al culturii slave. Cu cât devenea mai creştină Rusia Kieveană, cu atât devenea mai slavă. Cronicarii kieveni au inclus istoria locală în contextul mai larg al evoluţiei slavilor din Balcani şi, chiar şi mai larg, al istoriei Bizanţului şi întregii creştinătăţi.

La nivel local, identitatea tribală a lăsat locul treptat, dar sigur identificării cu cnezatele locale – centre ale puterii militare, politice şi economice asociate cu Kievul. În scrierile cronicarilor, referirile la ţinuturile din jurul cetăţilor princiare le-au înlocuit pe cele referitoare la triburile locale. Astfel, cronicarul vorbeşte despre oastea care a prădat Kievul în 1169 descriind-o ca fiind formată din bărbaţi din Smolensk, nu radimici, din locuitori din Suzdal, nu viatici sau meri, şi băştinaşi din Cernigov, nu severiani. Între toate ţinuturile aflate sub domnia conducătorilor kieveni exista un sentiment de unitate şi, în pofida conflictelor şi războaielor dintre cnejii dinastiei Rurik, locuitorii acestor regiuni erau consideraţi „ai noştri”, pentru a fi deosebiţi de străini şi păgâni. Principala problemă era recunoaşterea autorităţii cnejilor Rusiei Kievene, iar în momentul în care unii dintre nomazii de

origine turcică din stepă au acceptat această autoritate, au ajuns să fie numiţi „păgânii noştri”.
Unificarea politică şi administrativă a diverselor teritorii tribale a atras după sine standardizarea structurii lor sociale. În vârful ierarhiei se aflau cnejii dinastiei Rurik, şi anume descendenţii lui Iaroslav cel Înţelept. Apoi veneau membrii curţii princiare – la început vikingi, dar ulterior din ce în ce mai mulţi slavi care s-au contopit cu elitele triburilor locale, formând pătura socială aristocrată cunoscută sub numele de boieri. Aceştia erau războinici, dar pe timp de pace administrau ţinutul. Boierii erau principala clasă deţinătoare de pământuri şi, în funcţie de cnezatul din care făceau parte, aveau o influenţă mai mică sau mai mare asupra cneazului. Arhiereii şi slujitorii acestora se numărau, de asemenea, printre cei privilegiaţi. Restul populaţiei plătea dări cnejilor. Orăşenii, printre care se numărau negustorii şi meşteşugarii, aveau o oarecare putere politică, pe care o exercitau cu prilejul adunărilor orăşeneşti, unde se decideau chestiuni ce ţineau de administraţia locală. Uneori, la Kiev sau, cu regularitate, la Novgorod, aceste adunări influenţau succesiunea cnejilor locali. Ţăranii, care reprezentau cea mai mare parte a populaţiei, nu aveau putere politică. Erau împărţiţi în ţărani liberi şi şerbi, pe jumătate liberi. Aceştia din urmă îşi puteau pierde libertatea, de obicei din pricina datoriilor acumulate, şi şi-o puteau recâştiga odată ce-şi plăteau datoriile sau după scurgerea unei anumite perioade de timp. Apoi urmau robii – războinici sau ţărani luaţi prizonieri în timpul campaniilor militare. Luarea în robie a războinicilor putea fi temporară, dar a ţăranilor era permanentă.
Pedepsele pentru diferitele tipuri de infracţiuni, descrise în Russkaia pravda, codul juridic, ne revelează cel mai clar structura ierarhică a societăţii Rusiei Kievene. Cum

legiuitorii încercau să pună capăt sau să limiteze disputele ancestrale şi să umple cuferele conducătorilor, au introdus amenzi care trebuiau plătite trezoreriei princiare pentru uciderea unor categorii diferite de persoane. Pedeapsa pentru uciderea unui membru al administraţiei sau suitei princiare (boierii) era de 80 de grivne; pentru un om liber aflat în slujba cneazului, 40 de grivne; pentru un negustor, 12 grivne; pentru un şerb sau un rob, cinci grivne; dar era permis să ucizi un rob dacă acesta lovise un om liber. Deşi diferitele regiuni ale Rusiei Kievene aveau diverse cutume, introducerea unui cod juridic comun a contribuit la omogenizarea acestui teritoriu, la fel cum o făcuse şi răspândirea creştinismului şi a culturii slavone bisericeşti emanate de la Kiev. După cum avea să se dovedească, acest proces câştiga teren, aşa cum şi fragmentarea politică a Rusiei Kievene devenea inevitabilă; creşterea numărului de cneji ai dinastiei Rurik care îşi doreau propriile cnezate, întinderea vastă a ţinutului kievean şi interesele geostrategice şi economice diverse ale regiunilor sale au subminat organizarea politică mulţumită căreia se reuşise pentru o vreme unificarea ţinuturilor dintre Marea Baltică şi Marea Neagră.

Schimbarea scopurilor geopolitice ale cnejilor kieveni, de la Iaroslav cel Înţelept la Andrei Bogoliubski, scoate la iveală faptul că aceştia nu mai erau loiali întregului ţinut al Rusiei Kievene, ci unor anume cnezate care se defineau prin termenul „Ţara Rus’” şi, în final, unor cnezate periferice, care în secolul al XII-lea şi la începutul secolului al XIII-lea au devenit destul de puternice încât să rivalizeze cu Kievul. Istoricii iau ca reper aceste identităţi bazate pe cnezate pentru a stabili originile naţiunilor moderne ale slavilor răsăriteni. Cnezatul Vladimir-Suzdal a fost predecesorul cnezatului Moscovei şi, în cele din urmă, al Rusiei moderne. Istoricii belaruşi consideră că rădăcinile

ţării lor trebuie căutate în cnezatul Polatsk. Istoricii ucraineni au studiat cnezatul Halîci-Volînia pentru a descoperi fundaţiile proiectului de edificare naţională a Ucrainei. Însă toate aceste identităţi ne duc în cele din urmă tot la Kiev, fapt ce conferă ucrainenilor un avantaj singular: acela de a-şi putea căuta originile în propria capitală.

6

Pax mongolica

Data întemeierii Rusiei Kievene nu este cunoscută cu exactitate, în schimb cunoaştem data exactă a dispariţiei. Acest lucru s-a întâmplat în 7 decembrie 1240, când un alt val de invadatori din stepele eurasiatice, mongolii, a ocupat oraşul Kiev.

Din mai multe puncte de vedere, invazia mongolă în Rusia Kieveană a marcat revenirea stepei ca forţă dominantă în politica, economia şi, într-o oarecare măsură, cultura regiunii. A pus capăt independenţei formaţiunilor politice şi societăţilor care se constituiseră în ţinuturile împădurite şi care fuseseră unite pentru o vreme în cadrul graniţelor mai largi ale Rusiei Kievene, precum şi capacităţii acestora de a menţine legătura cu litoralul Mării Negre (în primul rând cu Crimeea) şi cu lumea mediteraneeană. Mongolii au dat timpul înapoi, întorcând regiunea la vremurile khazarilor, hunilor, sarmaţilor şi sciţilor, când organizările statale din stepă controlau interiorul ţării şi profitau de pe urma rutelor comerciale ce făceau legătura cu porturile Mării Negre. Însă mongolii erau o forţă militară extraordinară, mult mai avansată decât oricare dintre

predecesorii lor, care la apogeul lor reuşiseră să domine doar regiunea de vest a stepei eurasiatice, respectiv ţinutul care începea de la bazinul Volgăi, la est, şi se sfârşea la delta Dunării, la vest. Cel puţin la început, mongolii au controlat tot acest teritoriu, de la fluviul Amur şi stepele Mongoliei, în est, până la Dunăre şi Câmpia Panonică în vest. Ei au format Pax Mongolica, un conglomerat de teritorii dependente şi semidependente controlate de mongoli, iar ţinutul Rusiei Kievene a devenit o componentă periferică, dar importantă a acestuia.
Sosirea mongolilor a năruit iluzia de unitate politică a Rusiei Kievene şi a pus capăt uniunii ecleziastice cât se poate de reale a regiunii. Mongolii au recunoscut două centre principale de putere în Rusia Kieveană: cnezatele Vladimir-Suzdal, din Rusia de astăzi, şi Halîci-Volînia, din centrul şi vestul Ucrainei contemporane. Constantinopolul le-a urmat exemplul şi a împărţit mitropolia Rusiei Kievene în două. Unitatea politică şi ecleziastică a Rusiei Kievene, clădită în jurul Kievului, se dezintegrase. Cnejii Galiţiei şi Vladimirului erau acum interesaţi să-şi consolideze propriile teritorii. Deşi revendicau acelaşi nume – „Rus'" – cele două cnezate au urmat traiectorii geopolitice cât se poate de diferite. Ambele îşi moşteniseră dinastiile conducătoare, dar şi legile, limba literară şi tradiţiile religioase şi culturale de la Kiev. Ambele se aflau acum sub dominaţie străină, respectiv mongolă. Însă, din punctul de vedere al autonomiei faţă de mongoli, cele două cnezate se deosebeau.
Pe teritoriile care astăzi aparţin Rusiei, conduse la vremea respectivă de la Vladimir, mongolii au rămas până la sfârşitul secolului al XV-lea, iar această perioadă a intrat în cele din urmă în istorie sub denumirea de „jugul tătăresc", după numele triburilor vorbitoare de limbi turcice care făcuseră parte din armatele mongole şi care au rămas în

regiune după ce mongolii, nu foarte mulţi la număr, au plecat. Teoria potrivit căreia dominaţia mongolă ar fi fost extrem de îndelungată şi oprimantă a marcat istoriografia tradiţională rusă şi încă influenţează interpretarea acestei perioade în întreaga Europă de Est. În secolul XX însă, adepţii şcolii eurasiatice de istoriografie rusă au contestat această atitudine negativă faţă de ocupaţia mongolă. În plus, istoria prezenţei mongole pe teritoriul ucrainean aduce ajustări suplimentare poziţiei tradiţionale de incriminare a „jugului tătăresc”. În Ucraina, condusă de cnejii galiţieni şi volînieni, mongolii au fost mai puţin agresivi şi asupritori decât în Rusia. De asemenea, ocupaţia lor a durat mai puţin, luând, practic, sfârşit la jumătatea secolului al XIV-lea. Această diferenţă avea să aibă un impact puternic asupra destinelor celor două teritorii şi ale populaţiilor care s-au stabilit aici.

Ascensiunea bruscă a mongolilor pe scena internaţională a început în stepele Mongoliei de astăzi, în anul 1206, când Temugin, un conducător şi comandant tribal, a unit mai multe confederaţii tribale şi şi-a asumat titlul de han al hoardelor mongole. Genghis-Han, aşa cum a devenit cunoscut Temugin după moartea sa, şi-a petrecut cea mai mare parte a primilor zece ani de domnie în calitate de conducător suprem al mongolilor în lupta împotriva chinezilor, teritoriile acestora fiind primele încorporate în imperiul său care se extindea rapid. Următoarea mare cucerire a fost Asia Centrală, la vest de China, de-a lungul Drumului Mătăsii. Până în 1220, Buhara, Samarkand şi Kabul ajunseseră deja în mâinile mongolilor. Au urmat ţinuturile locuite de cumani şi bulgarii de pe Volga, care au fost înfrânţi (împreună cu câţiva cneji ai Rusiei Kievene) în 1223. În aceeaşi perioadă, mongolii au invadat şi Crimeea

şi au ocupat fortăreaţa Sudak, unul dintre principalele centre comerciale de pe Drumul Mătăsii, care la acea vreme făcea parte din teritoriul cumanilor.
Înainte să moară, în 1227, Genghis-Han şi-a împărţit imperiul între fiii şi nepoţii săi. Teritoriile vestice, care includeau pe atunci Asia Centrală şi stepele de la est de Volga, au revenit unor nepoţi de-ai săi, doi la număr. Unul dintre ei, Batu-Han, nemulţumit de moştenirea primită, şi-a extins graniţele imperiului şi mai spre vest. Această expansiune a devenit cunoscută ca invazia mongolă a Europei. În 1237, mongolii au asediat şi au cucerit Riazanul, situat la frontiera de est a cnezatului Vladimir-Suzdal. Vladimir, capitala cnezatului, a capitulat la începutul lui februarie 1238. Ultima luptă s-a dat la Catedrala Adormirii Maicii Domnului, construită de Andrei Bogoliubski, căreia mongolii i-au dat foc. Oraşele care s-au apărat cu deosebită îndârjire au fost supuse unor masacre în masă. Acesta a fost cazul cetăţii Kozelsk, care a căzut după un asediu de şapte săptămâni. Cnejii Rusiei Kievene s-au opus asaltului mongol pe cât de bine au putut, dar, cum erau dezbinaţi şi dezorganizaţi, nu au putut ţine piept cavaleriei mongole deosebit de mobile şi de bine coordonate.
În noiembrie 1240, pe când mongolii se apropiau de Kiev, uriaşa lor armată a făcut o impresie înfricoşătoare asediaţilor. „Şi nici că puteai auzi ceva dincolo de scârţâitul carelor, mugetul nenumăratelor cămile [ale lui Batu] şi nechezatul hergheliilor de cai, iar Rusia Kieveană era plină de duşmani”, scria cronicarul. În momentul în care kievenii au refuzat să se predea, Batu a adus catapulte ca să distrugă zidurile cetăţii, construite pe vremea lui Iaroslav cel Înţelept din piatră şi trunchiuri de copaci. Populaţia a fugit, căutând refugiu în Catedrala Adormirii Maicii Domnului, prima biserică de piatră

construită de Vladimir pentru a-şi sărbători convertirea la creştinism. Dar greutatea oamenilor şi a bunurilor lor s-a dovedit prea mare pentru zidurile catedralei, care s-au prăbuşit, îngropându-i sub dărâmăturile lor pe cei adăpostiţi aici. Catedrala Sfânta Sofia a rezistat, dar, ca şi alte biserici din oraş, a fost jefuită, iar preţioasele ei icoane şi obiecte de cult au fost furate. Învingătorii au prădat oraşul; puţinii supravieţuitori au rămas îngroziţi, ascunzându-se printre ruinele acestei capitale cândva magnifice, ai cărei conducători speraseră să rivalizeze cu Constantinopolul. Giovanni da Pian del Carpine, un ambasador al papei Inocenţiu al IV-lea, care trecea prin Kiev în februarie 1246 în drum spre hanatul mongol, a aşternut pe hârtie o descriere a ceea ce lăsaseră mongolii în urma lor în ţinuturile kievene: „Când am străbătut acele meleaguri, tot pământul era acoperit de craniile şi oasele morţilor”.

Kievul a suferit o lovitură mortală din partea mongolilor şi nu avea să-şi mai recapete importanţa şi prosperitatea de odinioară timp de sute de ani. Însă locuitorii din ţinuturile Kievului şi Pereiaslavului nu au abandonat cu totul regiunea şi nici nu s-au stabilit în bazinele Volgăi şi Okăi, aşa cum au sugerat unii savanţi ruşi ai secolului al XIX-lea. Dacă populaţia Kievului a fost nevoită să părăsească regiunile de stepă din apropierea graniţei, atunci avea mai multe şanse să găsească oaze de linişte şi pace în ţinuturi mai apropiate de zona ei de baştină, spre exemplu în pădurile din nordul Ucrainei, de-a lungul râurilor Pripeat şi Desna. Nu întâmplător cele mai vechi dialecte ucrainene sunt vorbite în pădurea Pripeat şi la poalele munţilor Carpaţi – zone ferite de atacurile nomazilor datorită codrilor, mlaştinilor şi terenului muntos.

În momentul în care a căzut pradă mongolilor, Kievul nu numai că nu mai domnea asupra altor oraşe, dar era chiar condus din afară. Şeful apărării oraşului, un comandant militar pe nume Dmitri, îi jurase credinţă cneazului Daniil, al Galiţiei şi Volîniei, din vestul Ucrainei actuale. Cneazul Daniil luase sub protecţia sa capitala Rusiei Kievene printr-un aranjament încheiat cu cneazul Mihail din Kiev, care fugise după ce iniţial ţinuse piept mongolilor, dar pierduse principala sa fortăreaţă, oraşul Cernigov, şi, odată cu acesta, şi dorinţa de a se mai opune hoardei.
Daniil (Danîlo) din Halîci a fost o personalitate marcantă a politicii Rusiei Kievene. Asemenea lui Genghis-Han, rămăsese orfan în copilărie. Avea doar patru ani în 1205 când tatăl său, Roman, pe care cronicarul îl numeşte „autocratul din Rus'", a căzut în luptă, înfruntându-i pe polonezi. Cu câţiva ani înainte, Roman, al cărui teritoriu se limitase iniţial la cnezatul Volîniei, reuşise să-şi impună controlul asupra învecinatei Galiţii, domnind asupra tuturor ţinuturilor Rusiei Kievene de la vest de Kiev. Daniil şi fratele său mai tânăr, Vasilko, au moştenit titlurile, dar nu şi averile tatălui lor. Cei doi nu erau recunoscuţi de cnejii rivali şi de boierii galiţieni rebeli, iar ulterior nici de polonezi şi unguri. Abia în 1238, când mongolii au atacat nord-estul Rusiei Kievene, Daniil a reuşit să-şi recapete controlul asupra Volîniei şi Galiţiei şi şi-a instituit propriul voievodat (comandament militar) la Kiev.
Invazia mongolă a pus la încercare iscusinţa lui Daniil de conducător şi comandant militar. Dar mai important a fost că a scos la iveală talentul său diplomatic. În momentul în care comandantul militar mongol i-a cerut lui Daniil să predea capitala Halîci, acesta s-a dus să îl întâlnească pe Batu-Han în capitala lui, Sarai, de pe Volga. Şi alţi cneji ai Rusiei Kievene mai făcuseră asemenea vizite, scopul lor fiind acela de a jura credinţă mongolilor şi a primi iarlâcul

hanului, adică dreptul condiţionat de a-şi conduce principatele. „Bei lapte negru, băutura noastră, cumâs de iapă?” l-a întrebat hanul pe Daniil, potrivit cronicarului kievean. „Nu am băut până acum. Dar, dacă tu îmi ordoni, o să beau”, a răspuns Daniil, arătând hanului respect şi obedienţă. Iată metafora prin care cronicarul descrie gestul de supunere al lui Daniil şi iniţierea sa în rândurile elitei mongole.

Cronicarul, critic la adresa conducătorilor creştini ai Rusiei Kievene care jurau credinţă hanilor mongoli păgâni, a descris trei ipostaze clasice ale comportamentului cnejilor faţă de mongoli. Cneazul Mihail din Cernigov era un reprezentant al primului model, cu care cronicarul era total de acord. Pentru că, după cât se pare, el refuzase ordinul lui Batu de a îngenunchea în faţa unui tufiş şi a-şi compromite religia creştină, a fost ucis din porunca hanului. Cneazul Iaroslav din Vladimir-Suzdal reprezenta cel de-al doilea model: apostazia. Iniţial, acesta a fost de acord să îngenuncheze în faţa tufei şi, astfel, şi-a atras condamnarea cronicarului. Daniil întrupa cel de-al treilea model, care nu presupunea nici respingerea completă, nici supunerea totală în faţa conducerii mongole. Potrivit cronicarului, care era plin de înţelegere faţă de Daniil, cneazul nu a îngenuncheat în faţa tufei şi nu a întinat credinţa creştină, dar a băut cumâs, gest prin care accepta autoritatea seculară a hanului.

De fapt, mongolii nu le-au cerut niciodată cnejilor Rusiei Kievene să-şi abandoneze credinţa şi au fost deosebit de toleranţi cu Biserica Ortodoxă în general. Însă cele trei tipuri de comportament descrise de cronicar arată modul în care au interacţionat cnejii ruşi şi mongolii sau cum s-a desfăşurat rezistenţa locală în faţa invadatorilor. Cneazul Mihail, care a fost într-adevăr ucis din ordinul lui Batu, a refuzat să capituleze în faţa mongolilor în 1239 şi chiar i-a

ucis pe solii trimişi de han să-i ceară acest lucru. Iaroslav din Vladimir însă a fost primul dintre cnejii ruşi care a jurat credinţă mongolilor, fapt ce i-a asigurat titlul de mare cneaz al Rusiei Kievene, precum şi dreptul de a-şi instala voievodatul la Kiev. A rămas loial mongolilor până la moartea sa în 1246, la fel cum a făcut şi fiul şi succesorul său, Aleksandr Nevski, canonizat ulterior de Biserica Ortodoxă Rusă pentru rolul deţinut în apărarea ţinuturilor Rusiei Kievene în faţa agresorilor apuseni, suedezii şi cavalerii teutoni. Daniil a ales o altă cale: deşi i-a jurat credinţă lui Batu-Han, nu şi-a respectat prea mult timp legământul.

Daniil a primit iarlâcul lui Batu pentru Galiţia şi Volînia, în schimbul făgăduielii de a plăti tribut şi de a lua parte la campaniile militare mongole din regiune. Suzeranitatea mongolă îi conferea protecţie împotriva revendicărilor teritoriale ale cnejilor rivali din Rusia Kieveană, dar şi împotriva atacurilor vecinilor agresivi de la vest şi nord. Daniil a profitat de noua atmosferă de stabilitate politică, iar cnezatul său a cunoscut o perioadă de renaştere economică. Acesta era mai puţin devastat decât alte regiuni ucrainene şi constituia destinaţia preferată de refugiaţii din ţinuturile aflate în apropierea stepei, unde mongolii îşi ridicaseră avanposturile şi exercitau control direct. Potrivit cronicarilor Rusiei Kievene, oportunităţile economice din cetăţile de pe teritoriile Volîniei şi Galiţiei, aflate sub protectoratul cneazului Daniil, atrăgeau nenumăraţi refugiaţi din zona Kievului.

Daniil a mutat capitala mai departe de stepă, în recent întemeiatul oraş Holm (actualul Chełm din Polonia). Era dornic să-l transforme într-un mare centru economic. „În momentul în care cneazul Daniil a băgat de seamă că Dumnezeu era de partea lui şi a oraşului său, a început să cheme coloni – germani şi locuitori rus’, membri ai altor

triburi, dar şi leşi [polonezi] – în regiune, scria cronicarul. Aceştia soseau necontenit. Tineri şi bătrâni de toate naţiile – şelari, arcaşi şi făuritori de arcuri, dar şi fierari, arămari, argintari – ajungeau aici, fugind din calea tătarilor. Şi au început să muncească şi au umplut câmpiile şi satele din jurul cetăţii cu locuinţele lor." Dar Daniil nu s-a concentrat numai asupra cetăţii Holm. A fondat şi alte oraşe noi – precum Lvov, viitoarea capitală a regiunii, menţionată pentru prima dată în cronică în 1256, cetate care poartă numele fiului lui Daniil, Lev – şi a fortificat cetăţi mai vechi. Sub domnia lui Daniil şi a succesorilor săi, cnezatul Halîci-Volînia a reunit în cadrul graniţelor sale cea mai mare parte a teritoriilor ucrainene care erau locuite la acea vreme. Ascensiunea acestuia s-a datorat evoluţiei politice, economice şi culturale care a slăbit puterea Kievului şi a favorizat apariţia cnezatelor mărginaşe. Invazia mongolă a facilitat acest proces. Unii istorici au susţinut că acceptarea şi supunerea în faţa mongolilor ar fi fost cea mai bună politică pentru cnejii Rusiei Kievene, dacă aceştia ţineau la bunăstarea supuşilor lor. Potrivit aceleiaşi teorii, suzeranitatea mongolă a adus stabilitate şi a intensificat comerţul în regiune. Într-adevăr, Kievul fusese devastat şi nu avea să-şi revină decât după câteva secole. Însă această evoluţie pe termen lung avea mai mult de-a face cu schimbarea rutelor comerciale de la Nipru, înspre Don şi Volga în est şi Nistru în vest, decât cu anvergura distrugerilor provocate de mongoli.

În plus, nici despre cucerirea Crimeii de către mongoli nu se poate spune că a fost devastatoare. Contrar părerii general acceptate, bazate pe istoriografia timpurie, nu mongolii au fost cei care i-au adus pe tătari în peninsulă. Ei nu au făcut decât să faciliteze ocuparea peninsulei de către populaţia kîpceak, de origine turcică, sosită în zonă cu mult înaintea invaziei mongole. Fortăreaţa Sudak,

ocupată de mongoli în anii 1220, s-a transformat treptat în Feodosia sau Caffa, care mai întâi s-a aflat sub conducere veneţiană, iar apoi genoveză, fiind un centru comercial de o importanţă deosebită. Crimeea a rămas un nod comercial important în regiune, făcând legătura între stepele eurasiatice şi lumea mediteraneeană şi pe timpul dominaţiei mongole.

Pe parcursul celei de-a doua jumătăţi a secolului al XIII-lea, mongolii au dominat doar simbolic teritoriile ucrainene, iar conducătorii cnezatului Halîci-Volînia nu au pregetat să profite de această şansă. Au încercat să devină independenţi de Hoardă, încheind alianţe locale.
Daniil şi-a concentrat politica externă pe refacerea relaţiilor cu vecinii săi de la vest şi încheind alianţe care să-l ajute într-o viitoare revoltă împotriva mongolilor. În 1246, pe când se întorcea spre casă după ce îi făcuse o vizită lui Batu, Daniil s-a întâlnit cu un trimis al papei, Giovanni del Carpine, pe care l-am citat mai sus când vorbeam despre prăpădul lăsat în urmă de mongoli la Kiev. Cei doi au discutat despre încheierea unei alianţe între Daniil şi papă. La întoarcerea în Galiţia, Daniil a trimis un preot ortodox la Lyon, sediul papal al vremii, pentru a stabili un prim contact direct. Papa Inocenţiu al IV-lea dorea să fie recunoscut drept lider religios suprem de către cnejii Rusiei Kievene. În ceea ce-l privea pe Daniil, acesta îşi dorea să-l aibă pe papă de partea lui pentru a se asigura de sprijinul conducătorilor catolici ai Europei Centrale împotriva mongolilor.
Legătura dintre cneazul galiţian şi papă, realizată cu ajutorul lui del Carpine, l-a convins în cele din urmă pe Inocenţiu al IV-lea să emită în 1253 o bulă papală prin care le cerea conducătorilor creştini din Europa Centrală şi

Balcani să ia parte la o cruciadă împotriva mongolilor. El şi-a trimis, de asemenea, nunţiul papal la Daniil şi i-a acordat coroana de rege creştin. Cneazul Daniil a devenit regele Daniel, rex ruthenorum (rege al Rusiei Kievene). Pe lângă faptul că a obţinut sprijinul papei, Daniil a încheiat în cele din urmă o alianţă cu regele Ungariei, care a acceptat să-şi dea în căsătorie fiica fiului lui Daniil. Celălalt fiu al lui s-a căsătorit cu fiica unui duce austriac. În 1253, prinzând curaj ca urmare promisiunilor primite din Europa Centrală, Daniil a demarat acţiunile militare împotriva mongolilor. A preluat în scurt timp controlul asupra unor regiuni din Podolia şi Volînia, care se aflaseră sub stăpânire mongolă. Ofensiva venea chiar la momentul oportun, căci Batu-Han, conducătorul Hoardei de Aur, a murit în 1255 şi niciunul dintre cei doi succesori ai lui nu a domnit mai mult de un an.
Mongolilor le-au trebuit cinci ani să se întoarcă în Galiţia şi Volînia cu o nouă oaste, în încercarea de a recăpăta controlul asupra acestor regiuni. La acel moment, ajutorul din partea Occidentului era de o importanţă crucială, dar acesta nu s-a materializat. Domnitorii din Europa Centrală au ignorat bula papală, care chema la o cruciadă împotriva mongolilor. Nici legăturile matrimoniale nu s-au dovedit a fi de mare ajutor, căci Ungaria tocmai îşi revenea după o înfrângere în faţa cehilor. Daniil a trebuit să facă faţă singur armatei mongole. Comandantul militar mongol, Burundai (sau Boroldai), care a ajuns în Halîci-Volînia la conducerea unei armate imense, i-a solicitat lui Daniil participarea la campaniile militare împotriva lituanienilor şi polonezilor, ceea ce a dus la distrugerea alianţelor construite în regiune. Burundai i-a cerut, de asemenea, lui Daniil să distrugă fortificaţiile pe care le ridicase în jurul oraşelor, lăsând astfel cnezatul vulnerabil în faţa

potenţialelor atacuri venite din stepă. Daniil s-a învoit. A acceptat încă o dată să fie vasalul mongolilor.
Daniil a trebuit să plătească un preţ pentru încheierea alianţei cu papa în 1250, care nu s-a limitat strict la cruciada împotriva mongolilor, dar a afectat şi relaţia sa cu clerul ortodox, atât din Constantinopol, cât şi de acasă, din Rusia Kieveană. În 1204, după ce Constantinopolul a fost prădat de participanţii la cea de-a Patra Cruciadă, falia dintre creştinătatea răsăriteană şi cea occidentală s-a adâncit, disputa trecând dincolo de simple nuanţe teologice şi jurisdicţionale. Relaţia a devenit chiar ostilă, schisma fiind exacerbată în Rusia Kieveană de mitropoliţii trimişi de bizantini. Daniil a reuşit în cele din urmă să-i reducă la tăcere pe clericii locali care se opuneau alianţei cu Roma, însă nu şi pe cei de la Constantinopol. În 1251, când protejatul lui Daniil, ales în funcţia de mitropolit al întregii Rusii Kievene, fostul episcop de Holm, Chiril, a sosit la Constantinopol pentru a-şi primi binecuvântarea, acesta a fost acceptat ca mitropolit cu obligaţia să nu-şi aleagă reşedinţa în Galiţia, despre al cărei cneaz se ştia că uneltea cu papa. Chiril, originar din Galiţia, s-a stabilit în cnezatul Vladimir-Suzdal.
Mutarea reşedinţei mitropolitului a devenit oficială în 1299, în timpul mandatului succesorului lui Chiril, un mitropolit grec pe nume Maxim. În 1325, reşedinţa mitropoliei a fost mutată la Moscova de către un alt mitropolit originar din Galiţia, Petru. Această decizie avea să devină un eveniment deosebit de important în ascensiunea cnejilor moscoviţi la conducerea nord-estului Rusiei Kievene – nucleul Rusiei moderne. Dominaţia mongolă asupra teritoriilor care constituie cea mai mare parte a Rusiei de astăzi a fost mult mai strictă şi a durat mult mai mult decât în alte regiuni ale Rusiei Kievene. Ţinuturile din jurul Moscovei erau pur şi simplu mai

aproape de centrul regiunilor stăpânite de hanii Hoardei de Aur. Mongolii au creat funcţia de mare cneaz al Rusiei Kievene pentru a fi ajutaţi la administrarea ţinutului şi colectarea tributului. Iniţial, titlul a fost acordat cnejilor din Vladimir-Suzdal, dar mai apoi a fost contestat de două cnezate de seamă din regiune: Moscova şi Tver. Pe termen lung, cnejii Moscovei, „deţinătorii" scaunului mitropoliei, au ieşit victorioşi în lupta pentru această funcţie şi, mai important, au câştigat controlul asupra părţii mongole din Rusia Kieveană.

Reşedinţa mitropoliei a fost mutată de la Kiev la Vladimir şi apoi la Moscova, păstrând numele de Mitropolie a întregii Rusii Kievene. Drept compensaţie, în 1303, Constantinopolul le-a permis galiţienilor să-şi creeze propria mitropolie. Noul sediu al mitropoliei, întemeiat în oraşul Halîci, capitala cnezatului Halîcina, sau Galiţia în latină, a primit numele de Mitropolia Micii Rusii. Mitropolia includea şase dintre cele cincisprezece eparhii sau dioceze care se aflaseră cândva sub jurisdicţia Kievului. Printre acestea nu se numărau numai eparhiile de pe teritoriul Ucrainei de astăzi, dar şi eparhia Turau (Turov) din actuala Belarus. Se năştea astfel conceptul de Mica Rusie, pe care unii specialişti consideră că grecii ar fi înţeles-o ca Rusia „interioară" sau mai „apropiată". Mai târziu, termenul avea să devină un măr al discordiei în luptele pentru identitatea naţională a Ucrainei, apelativul de „maloruşi" având să fie atribuit în secolul XX ucrainenilor care se autoidentificau ca fiind întru totul ruşi sau proruşi.

Invazia mongolilor şi prezenţa lor prelungită în stepele pontice a pus pentru prima dată elitele Rusiei Kievene în faţa dilemei de a alege între Orient, reprezentat atât de popoarele nomade din stepă, cât şi de tradiţia creştină bizantină, şi Occident, reprezentat de conducătorii central-europeni care recunoşteau autoritatea ecleziastică a

papei. Şi, pentru că se aflau pentru prima dată de-a lungul celei mai importante linii de falie a culturii şi politicii europene, elitele post-kievene care locuiau pe teritoriile Ucrainei de astăzi au început să ducă o politică abilă prin care au prelungit independenţa de facto atât faţă de estul, cât şi de vestul continentului timp de aproape încă un secol.

Conform majorităţii istoricilor, Halîci-Volînia ar fi fost ultimul stat independent din teritoriile ucrainene până la ascensiunea Hatmanatului Căzăcesc la mijlocul secolului al XVII-lea. Această teorie necesită unele explicaţii. Chiar dacă s-a aflat de cele mai multe ori în dezacord şi câteodată în plin război cu hanii Hoardei de Aur, Halîci-Volînia a rămas un stat vasal plătitor de tribut până la dispariţia sa, în jurul anilor 1340. În schimbul tributului, hanii au permis conducătorilor din Halîci-Volînia autonomie totală în chestiunile interne. Pe plan internaţional, Halîci-Volînia a beneficiat până la sfârşit de Pax Mongolica. Slăbirea şi, în final, prăbuşirea acestei ordini internaţionale în estul Europei a atras după sine şi dispariţia Halîci-Volîniei ca stat unitar.
Dezintegrarea sa a început cu un episod care astăzi ar părea banal, dar care era de o mare importanţă pentru formaţiunile statale medievale şi de la începutul epocii moderne: stingerea unei dinastii conducătoare. În 1323, cei doi strănepoţi ai cneazului Daniil au murit: unii istorici susţin că aceştia şi-au găsit sfârşitul în bătălii împotriva mongolilor – genul de lupte în care nu aveai sorţi de izbândă în acea epocă. Deoarece Daniil nu avea alţi moştenitori de sex masculin, cneazul Bolesław din Mazovia (Polonia), un nepot pe linie maternă al unuia dintre cnejii decedaţi, a preluat conducerea cnezatului. Catolic prin

naştere, Bolesław, pentru care rangul politic era mai important decât o simplă liturghie, a acceptat convertirea la ortodoxie şi şi-a schimbat numele în Iuri. Gestul său nu i-a impresionat îndeajuns pe boierii rus' care îl dispreţuiau pe noul conducător pe motiv că le neglija interesele şi îşi adusese consilieri din Polonia. În 1340, boierii l-au întemniţat pe Iuri-Bolesław, ultimul conducător care s-a autointitulat dux totius Russiae Minoris (duce al întregii Mici Rusii), episod care a dat naştere unor îndelungate lupte pentru tronul Halîci-Volîniei, încheiate cu împărţirea cnezatului. În cea de-a doua jumătate a secolului al XV-lea, fostul mare cnezat a fost împărţit în două, Halîci (Galiţia) şi Podolia vestică revenind Poloniei, iar Volînia – Marelui Ducat al Lituaniei.

Regele Cazimir al III-lea al Poloniei a jucat rolul principal în cucerirea Galiţiei de către polonezi. Mai întâi, în 1340, el a încercat să ocupe Lvovul, capitala Galiţiei încă din anii 1270. Elitele locale, conduse de boierul Dmitri Dedko, au cerut ajutorul mongolilor şi, cu ajutorul acestora, au respins atacul polonezilor. Însă Cazimir s-a întors în 1344 şi, de această dată, a reuşit să ocupe o parte a cnezatului. În 1349, după moartea lui Dedko, oastea poloneză a ocupat Lvovul şi restul cnezatului Halîci-Volînia. Oştile locale şi cele lituaniene i-au alungat anul următor din Volînia, însă polonezii au reuşit să-şi menţină poziţiile în Galiţia. La mijlocul secolului al XIV-lea, sute de nobili polonezi din alte regiuni ale regatului s-au stabilit în Galiţia, oferindu-şi serviciile militare în schimbul împroprietăririi cu pământ. Cazimir a acceptat, cu anumite condiţii, asigurându-se astfel că nobilimea îşi va respecta îndatorirea de a apăra noua provincie.

Regatul Poloniei a alipit teritorii ale Rusiei Kievene, Galiţia şi Podolia de vest, abia în 1430, sub denumirea

voievodatele[11] Rutenia şi Podolia. În aceeaşi perioadă, cererile nobililor locali (atât polonezi, cât şi ruteni) au primit răspuns, iar dreptul de deţinere necondiţionată de pământuri a fost extins pentru toţi locuitorii de obârşie nobilă. Dar cea mai importantă evoluţie politică asociată cu includerea Galiţiei şi a unor regiuni din Podolia în regatul Poloniei a fost conferirea nobililor băştinaşi a aceloraşi drepturi politice de care se bucurau omologii lor polonezi. Printre acestea se număra dreptul de a participa la întrunirile dietelor, la care se discutau nu numai probleme locale, ci şi chestiuni de politică internă şi externă. Nobilii au primit, de asemenea, dreptul de a-şi alege reprezentanţi la dietele întregului regat. În condiţiile în care apărarea zonei de graniţă dintre Galiţia şi Podolia în faţa incursiunilor triburilor din stepă căpătase o deosebită importanţă între secolele al XIV-lea şi al XVI-lea, ei s-au folosit din plin de acest drept pentru a-şi susţine propriile interese la Curte.

Integrarea Galiţiei şi a Podoliei de vest în regatul Poloniei – fapt ce a permis pătrunderea modelului polonez de democraţie nobiliară, a modelului german de autoguvernare urbană şi a beneficiilor educaţiei renascentiste italiene – a avut un preţ considerat prea mare de unii istorici ucraineni. Regiunea a rămas fără statutul semiindependent, iar boierimea şi-a pierdut puterea asupra cneazului şi influenţa în luarea deciziilor la nivel local. Polonizarea culturală nu a afectat numai aristocraţia, ci şi nobilimea locală; meşteşugarii ruteni erau din ce în ce mai des nevoiţi să părăsească oraşele; iar ortodoxia se confrunta cu o concurenţă acerbă din partea Bisericii Romano-Catolice.

---

[11] În literatura de specialitate anglo-saxonă, se utilizează, de asemenea, termenul „palatinate”, de provenienţă latină. (N. red.)

Marele Ducat al Lituaniei a oferit un alt model de încorporare a ţinuturilor ucrainene într-o formă de organizare statală. Marele Ducat preluase controlul asupra Volîniei, după o dură competiţie cu rivala sa, Polonia; obţinuse, de asemenea, controlul asupra ţinuturilor din jurul Kievului, care, spre deosebire de Galiţia-Volînia, se aflaseră sub stăpânire mongolă mai mult sau mai puţin directă până în secolul al XIV-lea. În comparaţie cu modelul polonez, cel lituanian era favorabil păstrării influenţei politice, a statutului social şi a tradiţiilor culturale ale elitelor din partea locului.

Marele Ducat a păşit pe scena politică ucraineană în prima jumătate a secolului al XIV-lea prin faimosul său conducător, marele duce Gediminas, un lider extraordinar, capabil să întemeieze un imperiu, şi fondator al dinastiei conducătoare a Lituaniei. Potrivit unor surse, la începutul secolului al XIV-lea, Gediminas a impus la conducerea Kievului un cneaz dintre apropiaţii săi. Acest lucru nu pare să fi avut vreo consecinţă imediată asupra statutului cnezatului, dar lucrurile aveau să se schimbe pe măsură ce prinţii lituanieni, sprijiniţi de elitele locale, au început să-i izgonească pe tătari mai departe în stepe. Bătălia decisivă s-a dat în 1359. În acel an, trupele lituanienilor şi ale rutenilor conduse de fiul lui Gediminas, Algirdas, au înfrânt oştile tătarilor nogai – principalul trib al Hoardei de Aur din stepele pontice – în bătălia de la Sini Vodî, un râu care străbate centrul Ucrainei de astăzi. Prin urmare, graniţa Marelui Ducat al Lituaniei s-a extins la sud până la estuarul Nistrului, la ţărmul Mării Negre. Marele Ducat al Lituaniei a devenit nu numai un puternic succesor al Rusiei Kievene, dar şi stăpânul celei mai mari părţi a ţinuturilor ucrainene.

Lituanienii şi-au adus reprezentanţi ai propriei dinastii a Gediminizilor în Rusia, însă descendenţii lui Gediminas s-

au integrat mult mai repede decât predecesorii lor din dinastia Rurikizilor, din secolul al X-lea. Conducătorii lituanieni s-au căsătorit cu membri ai familiilor locale rutene, au acceptat de bunăvoie ortodoxia şi numele creştine slave. Influenţa covârşitoare a Rusiei Kievene în sfera culturală a facilitat fenomenul de aculturaţie lituaniană. Autoritatea Ortodoxiei Bizantine se extindea acum şi asupra elitelor lituaniene, care au rămas păgâne până în secolul al XV-lea. Limba folosită în administraţia Rusiei Kievene, ce avea la bază slavona bisericească adusă la Kiev la sfârşitul secolului al X-lea de misionarii creştini, era folosită peste tot în instituţiile Marelui Ducat; codul juridic, care a devenit cunoscut în secolul al XVI-lea ca Statutul lituanian, era o versiune adaptată a pravilelor Rusiei Kievene. Marele Ducat a devenit moştenitorul de drept al Rusiei Kievene din toate punctele de vedere, mai puţin în ceea ce privea continuitatea dinastică. Unii istorici s-au referit vreme îndelungată la această entitate folosind denumirea organizare statală lituaniană-ruteană sau chiar ruteano-lituaniană, nu statul lituanian.

Din momentul în care regatul Poloniei şi Marele Ducat al Lituaniei au preluat cea mai mare parte a ţinuturilor ucrainene, în acest spaţiu au survenit şi schimbări politice, sociale şi culturale. Cele două state au adoptat strategii foarte diferite în ceea ce privea adaptarea şi asimilarea elitelor şi societăţii rutene. Dar în ambele cazuri observăm apariţia şi consolidarea unor tendinţe asemănătoare, care au atras după ele declinul autonomiei cnezatelor Rusiei Kievene. Până la sfârşitul secolului al XV-lea, acestea aveau să fie şterse de pe harta politică a regiunii, punând capăt epocii cnezatelor care îşi făcuseră apariţia în Rusia Kieveană în secolul al X-lea.

Partea A II-A

Orientul întâlneşte Occidentul

7

Crearea Ucrainei

La sfârşitul secolului al XIV-lea, odată cu integrarea totală a spaţiului ucrainean în regatul Poloniei şi în Marele Ducat al Lituaniei, formele de organizare ale acestor două state, dar şi relaţiile dintre ele au început să determine viaţa politică, economică şi culturală a teritoriilor locuite de ucraineni. Acordurile semnate între cele două state între secolele al XIV-lea şi al XVI-lea au influenţat decisiv destinul acestui popor.

În 1385, la Krewo (Kreva din Belarusul de astăzi), marele duce al Lituaniei, Iagełło (Jogaila, în lituaniană), în vârstă de 33 de ani, care se intitula „din mila Domnului mare duce al lituanienilor şi stăpân al rutenilor”, a semnat un decret, care era, de fapt, un veritabil acord prenupţial cu reprezentanţii reginei Poloniei, Hedviga (Jadwiga, în poloneză), în vârstă de 12 ani. În schimbul tronului polonez, a acceptat să se convertească la catolicism, pe care l-a impus ca religie oficială în regatul său, şi să creeze o uniune între Polonia şi Marele Ducat al Lituaniei. Un an mai târziu, Iagełło a fost încoronat rege al Poloniei. În 1387, forţele unite poloneze şi lituaniene au recucerit Galiţia, ocupată între timp de Ungaria, pe care au alipit-o din nou regatului polonez.

Nenumărate alte uniuni aveau să urmeze celei negociate la Krewo, întărind legăturile dintre cele două state, culminând cu Uniunea de la Lublin (1569), prin care s-a constituit Uniunea Statală Polono-Lituaniană. Graniţele dintre regat şi ducat au fost retrasate, transferând cea mai mare parte a teritoriilor ucrainene regatului şi lăsând zonele belaruse în cadrul hotarelor ducatului. Uniunea dintre Polonia şi Lituania a însemnat separarea Ucrainei de Belarus, motiv pentru care importanţa ei nu poate fi subestimată. Această decizie avea să marcheze începutul procesului de formare a teritoriului Ucrainei moderne şi creşterea influenţei elitei locale.

Din punctul de vedere al elitei rutene din Marele Ducat al Lituaniei, uniunile cu regatul Poloniei creaseră doar probleme. Rezultatul imediat al Uniunii de la Krewo a fost pierderea influenţei rutenilor asupra marelui duce, care nu numai că a plecat din ducat, dar s-a convertit şi la catolicism, creând un precedent pentru fraţii săi, dintre care unii erau ortodocşi. Speranţa ierarhilor ortodocşi de a pune bazele unei creştinătăţi bizantine, nu latine în ultimele teritorii păgâne ale Europei s-a năruit.
Însă adevărata provocare pentru statutul politic al Ruteniei a avut loc în 1413, când, prin Uniunea de la Horodło, pe care istoriografia o consideră o uniune dinastică, s-a consolidat Uniunea de la Krewo, o uniune personală între Regatul Poloniei şi Marele Ducat al Lituaniei. Încheiat între Iagełło, acum rege al Poloniei, şi vărul său Vytautas (Witold, în poloneză), marele duce al Lituaniei, noul acord a extins o mare parte a drepturilor şi privilegiilor nobilimii poloneze, printre care dreptul de a deţine necondiţionat pământuri, şi ale celei lituaniene. Aproape cincizeci de familii aristocrate poloneze s-au oferit să-şi împartă

blazoanele cu tot atâtea familii din marele ducat. Însă la mijloc era un şiretlic: doar familiile lituaniene catolice primeau acest drept. Noile drepturi şi privilegii nu erau acordate şi elitei ortodoxe. Elitele rutene au fost discriminate pentru prima dată. Privaţi de privilegiile lor, aristocraţilor ortodocşi li s-a interzis să deţină funcţii înalte în administraţia centrală a marelui ducat. Nedreptatea a fost urmată de o mare insultă, căci Uniunea de la Horodło a fost desăvârşită într-un moment în care autoritatea rutenilor era ştirbită de către unul dintre autorii noii uniuni, marele duce Vytautas, care i-a înlocuit pe cneazul Volîniei şi pe conducătorii altor câtorva ţinuturi cu propriii oameni.
Elitele rutene au primit şansa de a-şi manifesta nemulţumirea faţă de îngrădirea statutului lor imediat după moartea lui Vytautas, în 1430. În timpul luptelor pentru succesiunea la tronul lituanian, care s-au transformat într-un război civil, nobilii rus', conduşi de boierii din Volînia, şi-au sprijinit propriul candidat, cneazul Švitrigaila. Rivalul său, prinţul Žygimantas, a dat o replică în 1434, extinzând drepturile şi privilegiile garantate prin Uniunea de la Horodło elitelor ortodoxe din Marele Ducat, întorcând cursul războiului în favoarea sa. Deşi cnejii rus' şi nobilii din Volînia şi ţinuturile Kievului au continuat să fie suspicioşi în ceea ce-l privea pe Žygimantas, această decizie a redus sprijinul de care s-a bucurat iniţial Švitrigaila, ceea ce a permis Marelui Ducat să cunoască o perioadă de relativă linişte. Din momentul în care religia nu a mai constituit o sursă de nemulţumire pentru elitele rutene, Curtea lituaniană a avut mai mult spaţiu de manevră pentru a-şi continua acţiunile de restricţionare a autonomiei ţinuturilor şi cnezatelor Ruteniei.
În 1470, marele duce şi rege al Poloniei, Cazimir al IV-lea, a distrus cnezatul Kiev, ultima rămăşiţă a unei epoci apuse. Zece ani mai târziu, cnejii kieveni au complotat

pentru a-l ucide pe Cazimir şi a urca pe tron pe unul dintre propriii candidaţi, însă încercarea lor a eşuat, conducătorii mişcării au fost arestaţi, iar restul conspiratorilor au fost nevoiţi să fugă din ducat. Odată cu plecarea acestora s-au năruit şi ultimele speranţe de a reveni la stilul de viaţă tipic tradiţiilor princiare ale Rusiei Kievene. La sfârşitul secolului al XVI-lea, atât harta politică a Ucrainei, cât şi peisajul instituţional, social şi cultural al regiunii aproape că nu mai aduceau deloc aminte de perioada anterioară, în care, cu două sute de ani în urmă, Halîci-Volînia luptase din răsputeri pentru a se elibera de sub suzeranitatea mongolă şi a deveni un stat pe deplin independent. Deşi codul juridic şi limba vorbită de ruteni erau folosite încă, şi-au pierdut din importanţa de odinioară. Aceste componente esenţiale ale culturii rutene nu mai puteau concura cu influenţa latinei şi cu limba poloneză, ridicată la rang înalt în ducat după Uniunea de la Krewo.

Pe parcursul secolului al XVI-lea, întreaga Europă a fost marcată de consolidarea autorităţii regale, de centralizarea statului şi de reglementarea practicilor politice şi sociale. Reversul medaliei era reprezentat de amplificarea opoziţiei aristocraţiei faţă de creşterea puterii regale, care în cazul polono-lituanian se manifesta prin revolta caselor aristocratice din ducat, o mare parte a acestora având tradiţii bine înrădăcinate în epoca Rusiei Kievene şi a Halîci-Volîniei. Însă la mijlocul secolului al XVI-lea, opoziţia elitelor faţă de creşterea puterii monarhice s-a diminuat ca urmare a ameninţărilor externe din ce în ce mai puternice la adresa Marelui Ducat, care puteau fi contracarate numai cu ajutorul Poloniei. Ameninţarea sosea de la est, unde, pe parcursul secolului al XV-lea, apăruse o nouă mare putere: Marele Cnezat al Moscovei.

În 1476, marele cneaz Ivan al III-lea, primul conducător moscovit ce avea să folosească titlul de ţar, şi-a declarat independenţa faţă de Hoarda de Aur şi a refuzat să le mai plătească tribut hanilor. În plus, a lansat o campanie de „ocupare a ţinuturilor rus’”, cucerind Novgorod, Tver şi Pskov şi revendicând şi alte ţinuturi rus’ din afara fostului imperiu mongol, inclusiv pe cele din Ucraina de astăzi. În ultimele decenii ale secolului al XV-lea, nou-creatul Ţarat al Moscovei şi Marele Ducat al Lituaniei au intrat într-un conflict prelungit privitor la moştenirea Rusiei Kievene. Moscova era în ofensivă şi, până la începutul secolului al XVI-lea, marii duci au fost nevoiţi să recunoască suzeranitatea ţarului asupra Smolenskului şi Cernigovului, două dintre fostele lor teritorii. Atunci şi-a stabilit Moscova pentru prima dată dominaţia asupra unui spaţiu din Ucraina de astăzi.
Ofensiva vestică a Moscovei, oprită de marii duci la începutul secolului al XVI-lea, a fost reluată în cea de-a doua jumătate a aceluiaşi veac. În 1558, Ivan cel Groaznic, ţarul Moscovei, hotărât şi charismatic, dar şi capricios, brutal şi, în ultimă instanţă, autodistructiv, a atacat Livonia, o formaţiune statală de la graniţa cu Marele Ducat al Lituaniei, ce includea regiuni din Estonia şi Letonia de astăzi, declanşând Războiul livonian (1558–1583), care urma să dureze un sfert de secol şi avea să implice Suedia, Danemarca, Lituania şi, în cele din urmă, Polonia. În 1563, oastea moscovită a trecut hotarele Marelui Ducat, cucerind oraşul Polatsk şi prădând Vitebsk, Sklov şi Orşa (astăzi în Belarus). Această înfrângere a mobilizat mica nobilime lituaniană în sprijinul uniunii dintre Polonia şi Marele Ducat.
În decembrie 1568, Sigismund al II-lea August, care era atât regele Poloniei, cât şi marele duce al Lituaniei, a convocat două diete în oraşul Lublin – una pentru Regat şi

alta pentru Marele Ducat – în speranţa că reprezentanţii acestora aveau să precizeze condiţiile în care urma să fie administrată noua uniune. Negocierile au început optimist, într-o notă pozitivă, cele două părţi convenind să aleagă împreună un rege, o dietă (un parlament comun) şi să confere o autonomie largă Marelui Ducat; însă marii nobili nu aveau de gând să înapoieze pământurile regale aflate în posesia lor, principala cerinţă a nobilimii poloneze. Delegaţii lituanieni şi-au făcut bagajele, şi-au adunat vasalii şi au plecat. Această mişcare a avut repercusiuni. Lituanienii care făceau cale întoarsă nu ştiau că Dieta Regatului Poloniei începuse să emită decrete, cu binecuvântarea regelui, prin care transferau într-un ritm alert provincii ale ducatului în jurisdicţia regatului Poloniei.
Marii nobili lituanieni, care se temuseră că Moscova avea să le răpească provinciile, le vedeau acum răpite de Polonia. Pentru a opri acapararea violentă a teritoriilor lor de către puternicul stat polon, lituanienii s-au reîntors la Lublin pentru a semna un acord dictat de delegaţii polonezi. Au ajuns însă prea târziu. În martie 1569, voievodatul Podlachia, situat la graniţa etnică dintre Ucraina, Belarus şi Polonia, i-a revenit acesteia din urmă. În mai, a urmat Volînia, iar în 6 iunie, la o zi de la reluarea negocierilor polono-lituaniene, ţinutul Kievului şi cel al Podoliei au fost transferate, de asemenea, Poloniei. Aristocraţii lituanieni nu mai puteau decât să accepte noua realitate; dacă aveau să continue să se împotrivească uniunii, urmau să piardă şi mai multe teritorii. În impunătoarea sa reprezentare a Dietei de la Lublin, Jan Matekjo, un faimos artist polonez care a trăit în secolul al XIX-lea, l-a înfăţişat pe principalul adversar al uniunii, Mikalojus Radvila, îngenuncheat, dar cu sabia scoasă în faţa regelui.

În urma Uniunii de la Lublin a apărut un nou stat polono-lituanian, cu un singur conducător, care avea să fie ales de nobilimea din întregul ţinut şi de o singură Dietă. Noua organizare conferea nobilimii din Marele Ducat al Lituaniei aceleaşi libertăţi de care se bucurau omologii săi polonezi, iar ducatul îşi păstra propriile dregătorii, trezoreria, sistemul juridic şi armata. Noul stat, numit Uniunea Statală Polono-Lituaniană (sau Federaţia celor Două Naţiuni – polonează şi lituaniană), avea o organizare statală federală dominată de Regatul Poloniei, extins din punct de vedere geografic şi consolidat politic. Regatul a încorporat voievodatele ucrainene, însă nu colectiv, ci unul câte unul, fără să ofere nicio garanţie cu excepţia celei privind utilizarea limbii rutene (ucraineana medievală) în tribunale şi în administraţie şi protejarea drepturilor Bisericii Ortodoxe.

La Dieta de la Lublin, aristocraţia locală – cnejii şi boierii, aceeaşi pătură socială care se opusese uniunii în Lituania – a reprezentat ţinuturile ucrainene. Spre deosebire de nobilii lituanieni, delegaţii ucraineni au ales să se alăture regatului, cerând însă în acelaşi timp garanţii pentru păstrarea legii, a limbii şi a religiei lor. De ce au fost de acord elitele ucrainene, în special familiile cnejilor, cu o asemenea înţelegere? Această întrebare are o importanţă deosebită, căci noua graniţă dintre Polonia şi Lituania avea să stea mai târziu la baza diviziunilor administrative care au determinat trasarea graniţelor moderne dintre Ucraina şi Belarus.
Oare provinciile ucrainene ale Marelui Ducat s-au alăturat regatului Poloniei pentru că identitatea şi stilul lor de viaţă erau diferite de cele din Belarus? Sau graniţa trasată la Lublin a servit la diferenţierea acestor două ramuri ale

slavilor răsăriteni? Nu există nicio dovadă cum că la mijlocul secolului al XVI-lea ucrainenii şi belaruşii ar fi vorbit limbi diferite. Astăzi, în regiunile de graniţă dintre Ucraina şi Belarus oamenii vorbesc dialecte ucraineano-belaruse de tranziţie, la fel ca în secolul al XVI-lea, ceea ce face aproape imposibilă trasarea unei linii de demarcaţie clare pe baza unor criterii strict lingvistice. Se pare însă că graniţa propusă la Lublin, care avea la bază hotarele ţinuturilor istorice ale Rusiei Kievene, a readus în prim-plan anumite diferenţe mai vechi. Din punct de vedere istoric, ţinuturile Kiev şi Halîci-Volînia se deosebeau foarte mult de regiunile belaruse de la nord. Între secolele al X-lea şi al XIV-lea, acestea au fost nucleele unor cnezate independente sau semiindependente. În secolele al XV-lea şi al XVI-lea, ţinuturile ucrainene se diferenţiau de restul lumii lituaniene tocmai pentru că se aflau la periferia Marelui Ducat şi trebuiau să facă faţă ameninţărilor tipice apropierii de zona de stepă.

În comparaţie cu aristocraţia lituaniană, elita ucraineană a văzut prea puţine beneficii în menţinerea independenţei de facto faţă de ducat, care nu era suficient de bine pregătit pentru a rezista presiunii exercitate de tătarii din Crimeea sau de cei nogai. Regatul Poloniei putea ajuta Marele Ducat să poarte război cu Moscova, dar era puţin probabil că avea să-i ajute pe ucraineni în războiul lor de mică importanţă cu tătarii. Încorporarea provinciilor de graniţă în Regat ar fi putut genera o schimbare de atitudine. Într-un fel sau altul, cnejii ucraineni au aprobat alipirea ţinuturilor lor în Polonia. Nu avem nicio dovadă că ar fi regretat această decizie. Familiile princiare din Volînia nu numai că şi-au păstrat averile, dar şi-au şi extins teritoriile sub protecţia polonezilor.

Kostiantin Ostrozki, de departe cel mai influent dintre cnejii locali, a decis soarta uniunii, susţinându-l pe rege. Şi-

a păstrat vechile funcţii, de staroste al oraşului Vladimir şi voievod al Kievului. Şi-a extins, de asemenea, şi proprietăţile funciare. La sfârşitul secolului al XVI-lea, Ostrozki conducea un imens domeniu, care includea 40 de castele, 1 000 de oraşe şi 13 000 de sate, toate aflate în posesia lui. Până la începutul secolului al XVII-lea, fiul său Ianuş avea suficient aur, argint şi monede cât să acopere două bugete anuale ale întregii uniuni. Ostrozki putea să ridice de unul singur o oaste de 20 000 de pedestraşi şi călăreţi – de zece ori mai mare decât armatele regale din regiunile de frontieră. De câteva ori pe parcursul carierei sale, Ostrozki a fost propus atât la tronul polonez, cât şi la cel moscovit. Nobilimea de rang mai mic nu se afla deloc în postura de a-l sfida pe acest puternic magnat, de care depindeau din punct de vedere economic şi politic. Astfel, Ostrozki conducea o reţea vastă de vasali nobili, care îi îndeplineau voia în dietele locale şi în cele ale Uniunii. Nu numai nobilimea locală, dar nici monarhul şi nici dieta nu îndrăzneau să pună sub semnul întrebării autoritatea acestui rege neîncoronat al rutenilor. Dieta interzicea cnejilor să convoace propriile armate pe timp de război, dar din cauza atacurilor neîntrerupte ale tătarilor la marginea stepei, armata oficială a Uniunii nu se putea descurca fără ajutorul militar al cnejilor.

Ostrozki era cea mai bogată familie de cneji ucraineni, care şi-a menţinut şi mărit averea şi influenţa după Uniunea de la Lublin, însă nu era singura. O altă familie princiară deosebit de influentă din Volînia era familia Vîşneveţki. Mîhailo Vîşneveţki şi-a extins posesiunile din Volînia, relativ nesemnificative în comparaţie cu cele deţinute de Ostrozki, către regiunile de la est de Nipru. Aceste ţinuturi fie nu erau colonizate încă, fie fuseseră abandonate pe vremea ocupaţiei mongole, iar acum se puteau transforma oricând în ţinte ale atacurilor tătarilor

nogai şi ale celor din Peninsula Crimeea. Familia Vîşneveţki a pătruns adânc în zonele de stepă, întemeind noi aşezări, oraşe şi mănăstiri. Nu după multă vreme, averea familiei Vîşneveţki din Ucraina de pe malul stâng (răsăriteană) a început să rivalizeze cu a familiei Ostrozki din Volînia. Aceste două familii princiare erau cei mai mari latifundiari ai Ucrainei.
Schimbările introduse în regiune după Uniunea de la Lublin i-au avantajat pe cnejii din Volînia, forţa principală care a declanşat procesul de colonizare a regiunilor de stepă de la graniţă. Coroana poloneză a organizat o oaste mică, dar permanentă şi mobilă, finanţată din profiturile realizate de domeniile regale şi însărcinată cu respingerea raidurilor tătarilor şi colonizarea stepei. Un alt factor care a stimulat popularea zonelor de stepă a fost chiar includerea regiunii în comerţul baltic. Deoarece pe pieţele europene crescuse cererea de grâne, Ucraina şi-a câştigat reputaţia de grânar al Europei. Pentru prima dată de pe vremea lui Herodot încoace, pe pieţele străine se vindea grâu ucrainean. Ţăranii s-au stabilit în număr mare în această regiune, fugind de sub jugul iobăgiei practicate în regiunile situate mai aproape de centrele administrative. Ei au migrat pur şi simplu către zonele de stepă de la graniţele Ucrainei, unde cnejii şi nobilii întemeiau noi aşezări scutite de taxe, unde nou-veniţii nu prestau corvoadă sau erau scutiţi de plata birurilor o perioadă îndelungată de timp. În schimb, trebuiau să se stabilească în respectivele ţinuturi şi să muncească pământul.
Migraţia către zonele de est a dat naştere unor noi oportunităţi culturale şi economice pentru evreii ucraineni. Potrivit estimărilor, numărul evreilor din Ucraina a crescut de mai bine de zece ori de la mijlocul secolului al XVI-lea până la mijlocul secolului al XVII-lea, de la aproximativ 4 000 la mai mult de 50 000 de indivizi. Aceştia au format

noi comunităţi, au construit sinagogi şi au deschis şcoli. Însă toate acestea s-au făcut cu un preţ, căci evreii din Ucraina se aflau la mijloc, între două grupuri ale căror interese erau contradictorii: ţăranii şi latifundiarii. La început, ambele grupuri erau de religie ortodoxă. Până la mijlocul secolului al XVII-lea însă, odată cu trecerea la catolicism a multor prinţi şi cu afluxul de nobili polonezi în regiune, evreii s-au trezit la mijloc între şerbii ortodocşi nemulţumiţi şi stăpânii acestora, catolicii avizi de bani. Aceasta era o bombă cu ceas.

Contrar aşteptărilor regelui Sigismund al II-lea August, Uniunea de la Lublin nu a reuşit să ţină în frâu opoziţia aristocrată. Ba din contră, i-a conferit o influenţă şi mai mare lui Ostrozki şi cnejilor ucraineni. În ceea ce-i priveşte pe aceştia, trebuie să avem în vedere nu doar rolul lor economic şi sporirea averilor. Pentru prima dată de la căderea cnezatului Halîci-Volînia, cnejii au început să se implice în proiecte culturale şi educaţionale. Această activitate a avut loc de ambele părţi ale graniţei polono-lituaniene, fiind alimentată de aspiraţiile politice ale cnejilor şi având legătură directă cu disputele religioase ale vremii.
În Marele Ducat al Lituaniei, familia Radvila a fost un model pentru aristocraţia care îmbina politica, religia şi cultura. Mikalojus Radvila cel Roşu, principalul adversar al Uniunii de la Lublin, conducea şi mişcarea calvină polonă şi lituaniană şi pusese bazele unei şcoli pentru tineretul calvin. Vărul său, Mikalojus Radvila cel Negru, finanţase tipărirea primei traduceri complete a Bibliei în poloneză, realizată în oraşul Brest de la graniţa etnică dintre Ucraina şi Belarus. În anii 1570, Kostiantin Ostrozki a pus la cale un plan prin care să scoată propriile tipărituri în oraşul Ostroh

din Volînia. El a reunit un grup de cărturari care au comparat texte biblice din greacă şi din slavona bisericească, au modificat traducerile în slavona ecleziastică şi au publicat cel mai de încredere text al Scripturii realizat vreodată de învăţaţi ortodocşi. A fost cu adevărat un efort internaţional şi a implicat participanţi nu numai din Lituania şi Polonia, dar şi din Grecia, iar exemplarele din Biblie pe care aceştia le foloseau ca surse proveneau din locuri care mai de care mai diferite, de exemplu de la Roma sau Moscova. Biblia de la Ostroh a fost tipărită în 1581, tirajul fiind estimat la 1 500 de exemplare. Dintre acestea, s-au păstrat până în zilele noastre circa 400 de exemplare, unul putând fi admirat la Biblioteca Houghton de la Universitatea Harvard.

Tipărirea unei traduceri a Bibliei în slavona bisericească la Ostroh, înainte ca un asemenea text să fi apărut la Constantinopol sau la Moscova, era o dovadă a faptului că Ucraina începea să deţină un rol important în lumea ortodoxă. Ostrozki nu s-a oprit la tipărirea Bibliei. Nu numai că şi-a continuat programul de publicare, atât în slavona bisericească, precum şi în ruteana mult mai accesibilă locuitorilor, dar şi-a extins influenţa prin înfiinţarea unei şcoli pentru tineretul ortodox, asemănătoare celei înfiinţate de Radvila pentru calvini. Însă ambiţiile lui Ostrozki nu se limitau la atâta lucru. Există dovezi clare cum că acesta se gândea să mute scaunul patriarhal de la Constantinopol la Ostroh. Ideea nu s-a materializat niciodată, însă la sfârşitul secolului al XVI-lea, Ostroh a devenit probabil cel mai important centru al învăţăturii ortodoxe.

Ostrozki, regele neîncoronat al ţinuturilor rutene, căuta să justifice din punct de vedere istoric şi religios rolul pe care îl juca, de fapt, în regiune. Textele introductive ale Bibliei de la Ostroh şi lucrările autorilor tocmiţi de prinţ îl înfăţişau

ca pe un continuator al eforturilor religioase şi culturale demarate în Rusia Kieveană de cnejii Vladimir cel Mare şi Iaroslav cel Înţelept. „Căci Vladimir a edificat naţiunea prin botez/În timp ce Kostiantin (Ostrozki) le-a adus lumină prin lucrările sfintei înţelepciuni”, scria unul dintre îngrijitorii Bibliei. Acesta continua: „Iaroslav a împodobit Kievul şi Cernigovul cu clădiri bisericeşti/În timp ce Kostiantin, prin scrierile sale, a ridicat singura biserică universală.” Herasim Smotrîţki, un renumit teolog şi probabil autorul versurilor citate mai sus, provenea din „Rutenia poloneză”, şi anume din Galiţia şi Podolia vestică. Aici, nobilii şi orăşenii ruteni (ucraineni şi belaruşi) culegeau roadele educaţiei renascentiste poloneze cu mult înaintea omologilor lor din Marele Ducat al Lituaniei.

Grupul de cărturari convocaţi şi susţinuţi de Ostrozki era internaţional şi unii dintre cei mai proeminenţi membri ai săi aveau rădăcini poloneze. Panegiriştii lui Ostrozki, care proveneau din rândurile nobilimii poloneze, nu erau deloc interesaţi de contribuţia sa la cauza ortodoxă, dar făceau tot ce le stătea în putinţă să-l susţină pentru a deveni un conducător semiindependent. Învăţaţii ortodocşi îl asemuiau pe Ostrozki cu Vladimir şi Iaroslav, în schimb panegiriştii polonezi l-au comparat cu Daniil din Halîci, cel mai faimos conducător din Volînia, locul de baştină al lui Ostrozki. Polonezii, care l-au slujit pe Ostrozki, precum şi pe prinţii Zaslavski, înrudiţi cu familia Ostrozki, au creat pentru protectorii lor un nou spaţiu istoric şi politic care nu era delimitat de graniţele deja existente ale Bisericii Ortodoxe sau de ţinuturile rutene (ucrainene şi belaruse) ale Marelui Ducat al Lituaniei. Acel spaţiu era „Rutenia poloneză” – ţinuturile ortodoxe ale regatului Poloniei. Impunând pe vechea hartă a Ruteniei ortodoxe frontierele impuse de Uniunea de la Lublin, panegiriştii au creat o realitate istorică şi politică folosită mai târziu pentru a

reprezenta geografic procesul de formare a naţiunii ucrainene moderne.
În afară de importanţa specifică domeniului artelor şi literaturii, impunerea frontierelor de la Lublin pe vechea hartă a presupus şi cartografierea propriu-zisă a noilor regiuni. O hartă realizată în anii 1590 de Tomasz Makowskiînfăţişa noua graniţă dintre Polonia şi Rusia lituaniană sau, în termeni mai moderni, Ucraina şi Belarus. Intitulată Marele Ducat al Lituaniei şi teritoriile învecinate, aceasta includea ţinuturile ucrainene şi o parte din Nipru. Specialiştii sunt de părere că Ostrozki a furnizat materialele necesare realizării zonei ucrainene a hărţii. Termenul local „Ucraina" probabil că a fost folosit în harta lui Makowski datorită prinţului şi a servitorilor săi. El se referea la ţinuturile aflate la sud de noua graniţă, făcând referire la teritoriul de pe malul drept al Niprului, ce se întindea de la Kiev, în nord, până la Kaniv, în sud. Dincolo de Kaniv, dacă dăm crezare autorului hărţii, se întindeau stepele sălbatice, denumite campi deserti citra Boristenem (întinderile pustii de pe această parte a fluviului Boristene). „Ucraina" includea astfel o bună parte a ţinuturilor de stepă de la graniţă. Se pare că ar fi fost o regiune în plină ascensiune, unde se aflau nenumărate castele şi aşezări, care nu figurau pe hărţile anterioare. Numele alternativ al regiunii, folosit pe aceeaşi hartă, era Volînia ulterior (Volînia Exterioară), o denumire care sublinia legătura strânsă dintre noua „Ucrainã" şi vechea Volînie, regiunea de baştină a familiei Ostrozki.
Uniunea de la Lublin a dat naştere unui nou spaţiu politic exploatat şi stăpânit în primul rând de elita princiară ortodoxă, ale cărei prestigiu şi putere au crescut. În timp ce cărturarii începeau să relateze despre ambiţiile politice ale stăpânilor lor, cnejii încercau să se compare cu înaintaşii lor mai merituoşi, precum Vladimir cel Mare,

Iaroslav cel Înţelept sau Daniil din Halîci. În pofida atenţiei acordate trecutului, creau, de fapt, ceva nou. Invenţia lor avea să devină în cele din urmă „Ucraina”, un termen care a apărut în regiune pentru prima dată pe parcursul secolului al XVI-lea, odată cu renaşterea puterii cnejilor. Avea să dureze mult timp până când numele şi noul spaţiu create de Uniunea de la Lublin să se suprapună.

8

Cazacii

Pe parcursul secolelor al XV-lea şi al XVI-lea, teritoriul ucrainean a suferit transformări politice, economice şi culturale esenţiale. Pentru prima dată după epoca Rusiei Kievene, linia aşezărilor de la graniţă nu s-a mai retras înspre mlaştinile Pripeatului şi munţii Carpaţi, avansând în schimb înspre est şi sud. Potrivit cercetărilor lingvistice, două grupuri principale de dialecte ucrainene, polisian şi carpato-volînian, vorbite în nord, respectiv în vest, au început să se întrepătrundă, extinzându-se spre est şi sud pentru a da naştere unui al treilea grup de dialecte de stepă, care este acum vorbit în teritoriile ucrainene de la Jitomir şi Kiev în nord-est până la Zaporojia, Lugansk şi Doneţk în est, întinzându-se până departe în sud-est, înspre Krasnodar şi Stavropol, în Rusia zilelor noastre. Amestecul de dialecte constituie dovada clară a faptului că locuitorii migrau în grupuri mari.
Aceste schimbări de anvergură sunt specifice stepei. Conflictele care izbucniseră la mijlocul secolului al XIV-lea în Hoarda de Aur, cunoscută şi sub numele de Hanatul Kîpceak, au dus în cele din urmă la destrămarea acesteia

la jumătatea secolului al XV-lea. Hanatele din Crimeea, Kazan şi Astrahan au supravieţuit Hoardei, însă niciunul dintre acestea nu a reuşit să refacă imperiul de odinioară, iar unele şi-au pierdut chiar şi independenţa. Crimeea a devenit autonomă faţă de Hoarda de Aur în 1449, sub conducerea unui descendent de-ai lui Genghis-Han, Hadji Devlet Ghirai. Dinastia Ghirai, întemeiată de Hadji Devlet, avea să supravieţuiască până în secolul al XVIII-lea, însă ţinutul stăpânit de el nu îşi va păstra independenţa. Pe la 1478, hanatul va deveni stat vasal al Imperiului Otoman – acea organizare politică vastă, dominată de turcii musulmani, care înlocuise Bizanţul ca principală forţă politică în vestul Mediteranei şi în regiunea de la Marea Neagră pe parcursul secolelor al XIV-lea şi al XV-lea. Otomanii, care şi-au ales drept capitală Istanbulul, fostul Constantinopol, în 1453, au preluat direct controlul asupra ţărmurilor sudice ale Crimeii, stabilindu-şi centrul în oraşul-port Caffa (în prezent, Feodosia). Ghiraii controlau stepele Crimeii, aflate la nord de munţi, precum şi triburile nomade din sudul Ucrainei de astăzi, dintre care, în secolul al XVI-lea, Hoarda Nogai a devenit cel mai puternic.

Otomanii au pătruns în această regiune din motive strategice, dar şi pentru a-şi satisface interesele comerciale. Erau interesaţi mai ales de negoţul cu sclavi, care jucase întotdeauna un rol însemnat în economia regiunii, iar acum devenise deosebit de important. Imperiul Otoman, ale cărui legi musulmane permiteau înrobirea doar a celor care nu practicau religia islamică şi încurajau emanciparea robilor, avea permanent nevoie de forţă de muncă gratuită. Tătarii nogai şi cei din Crimeea au decis să satisfacă această cerere, pornind în căutare de sclavi şi în ţinuturile situate la nord de stepele pontice şi pătrunzând adesea mult mai adânc în teritoriul Ucrainei şi în sudul Cnezatului Moscovei, dincolo de regiunile de

graniţă. Comerţul cu sclavi a suplimentat veniturile pe care nogaii şi tătarii din Crimeea le obţineau din creşterea animalelor, dar şi din practicarea agriculturii. De cele mai multe ori, o recoltă proastă era echivalentă cu mai multe raiduri la nord şi mai mulţi sclavi îmbarcaţi şi trimişi în Crimeea.

Toate cele cinci rute ale tătarilor aflaţi în căutare de sclavi treceau prin Ucraina. Două dintre acestea, aflate la est de Nistru, duceau către Podolia vestică, iar mai apoi către Galiţia; alte două, pe malul opus al Bugului de sud, duceau către Podolia vestică şi Volînia, pătrunzând mai apoi în Galiţia; ultima trecea prin ceea ce avea să devină regiunea Sloboda Ukraina, de lângă Harkov, înspre sudul Moscovei. În secolul al XVI-lea, datorită cererii de cereale ţinuturile ucrainene au intrat în circuitul comercial baltic; în schimb, legătura cu neguţătorii mediteraneeni se datora în mare parte raidurilor tătarilor aflaţi în căutare de sclavi. Ucrainenii, care reprezentau majoritatea absolută a populaţiei care colonizase regiunile de stepă de la nord de Marea Neagră şi care migraseră spre stepă în căutare de grâu, au devenit ţinte şi victime ale economiei otomane dependente de sclavi; la fel şi ruşii care locuiau la nord-est de Crimeea.

Michalo Lituanianul, un scriitor din a doua jumătate a secolului al XVI-lea care a vizitat Crimeea, a descris amploarea căpătată de comerţul cu sclavi, citând dintr-o conversaţie pe care o purtase cu un evreu din zonă: „Văzând că oamenii noştri erau permanent luaţi robi şi urcaţi pe corăbii, numărul lor fiind deja prea mare pentru a le mai putea ţine şirul, ne-a întrebat dacă ţinuturile noastre forfoteau de oameni şi de unde tot venea asemenea puzderie de muritori”. Numărul ucrainenilor şi ruşilor sosiţi pe pieţele de sclavi din Crimeea în secolele al XVI-lea şi al XVII-lea este estimat între 1,5 şi 3 milioane de

indivizi. Copiii şi adolescenţii erau vânduţi cel mai scump. Destinele sclavilor erau diferite. Majoritatea bărbaţilor ajungeau să slujească pe galerele otomane sau lucrau pământul, în timp ce o mare parte dintre femei făceau munci casnice. Unii aveau noroc, dacă putem spune aşa. Tinerii talentaţi făceau carieră în administraţia otomană, dar majoritatea erau eunuci. Unele femei erau luate în haremurile sultanului şi ale înalţilor dregători.

O tânără ucraineancă, intrată în istorie sub numele de Roxelana (Roxolana), a devenit soţia unuia dintre cei mai puternici sultani, Soliman Magnificul, care a condus Imperiul Otoman între 1520 şi 1566. Fiul ei a devenit sultan, sub numele de Selim al II-lea. Adoptând numele de Hürrem Sultan, Roxelana a sprijinit instituţii filantropice şi a finanţat construcţia unora dintre cele mai frumoase monumente de arhitectură otomană. Printre acestea se numără şi Haseki Hürrem Sultan Hamamı, o baie publică aflată nu departe de Hagia Sofia, în Istanbul, construită de cel mai cunoscut arhitect otoman, Mimar Sinan. Pe parcursul ultimelor două sute de ani, Roxelana a devenit eroina multor romane şi, în ultimii ani, a unor seriale de televiziune din Ucraina şi Turcia. Cert este însă că viaţa şi cariera sa au fost o excepţie, şi nu o regulă.

Atacurile tătarilor şi comerţul cu sclavi au lăsat răni adânci în memoria colectivă a poporului ucrainean. Soarta sclavilor a devenit subiectul unor dumi (duma, la singular) – poeme epice care deplângeau soarta captivilor, descriau încercările acestora de a scăpa de sclavie din Crimeea şi îi glorificau pe bărbaţii care luptau şi-i eliberau pe sclavi. Aceşti eroi populari erau cunoscuţi sub numele de cazaci. Se luptau cu tătarii, porneau în expediţii pe mare împotriva otomanilor şi, într-adevăr, din când în când, eliberau şi sclavi.

Cine erau cazacii? Răspunsul la această întrebare depinde de perioada pe care o avem în vedere. Cert este că primii cazaci erau nomazi. Cuvântul în sine este de origine turcică şi, în funcţie de context, se poate referi la un paznic, la un om liber sau la un corsar. Primii cazaci erau toate cele descrise mai sus. Se grupau în mici bande şi îşi instalau taberele în câmpiile din apropierea aşezărilor. Pentru că trăiau din ceea ce le oferea stepa, îşi câştigau traiul pescuind, vânând şi jefuind. Deoarece stepa era traversată de nenumărate rute comerciale, primii cazaci îi prădau pe negustorii care se aventurau în aceste regiuni fără să aibă destui oameni care să-i apere. Despre cazacii din stepă, care nu veneau din est sau sud, ci din nord, din zonele colonizate ale Marelui Ducat al Lituaniei, aflăm pentru prima dată în urma unui asemenea atac asupra unor comercianţi.

În 1492 – anul în care Cristofor Columb debarca pe insula pe care a numit-o San Salvador, iar regele Ferdinand şi regina Isabela semnau un decret prin care îi izgoneau pe evrei din Spania –, cazacii erau pentru prima dată menţionaţi în izvoarele istorice. Potrivit unei jalbe înaintate în acel an marelui duce Aleksandras Jogailaitis al Lituaniei de către hanul Crimeii, supuşii ducelui din oraşele Kiev şi Cerkassî jefuiseră o corabie tătară, probabil pe cursul inferior al Niprului. Ducele nu s-a îndoit niciodată de faptul că aceştia ar fi fost supuşii săi sau că ar fi fost implicaţi într-un jaf la drumul mare. A ordonat slujbaşilor săi din zonele de graniţă (când s-a referit la ei ducele a folosit termenul „ucraineni”) să-i interogheze pe cazacii implicaţi în raid. Apoi a cerut ca făptaşii să fie executaţi şi ca averile lor, printre care, după cât se părea, se aflau şi mărfurile furate, să fie date unui trimis al hanului.

Chiar dacă poruncile lui Aleksandras au fost executate, efectul acestora nu a fost de durată. Anul următor, hanul Crimeii i-a acuzat pe cazacii din Cerkassî că ar fi atacat un diplomat moscovit. În 1499, cazacii au fost surprinşi în estuarul Niprului, devastând împrejurimile fortăreţei tătare de la Oceakov. Pentru a opri raidurile cazacilorcare navigau pe Nipru înspre Marea Neagră, hanul a luat în calcul împrejmuirea cu lanţuri a Niprului în dreptul Oceakovului. Nu reiese de nicăieri că acest plan ar fi fost pus în aplicare sau că ar fi avut vreun impact asupra activităţii cazacilor. Plângerile pe care hanul le-a adresat marelui duce au fost zadarnice.

Pe de o parte, ofiţerii lituanieni din zonele de graniţă încercau să oprească raidurile cazacilor, iar pe de altă parte se foloseau de aceştia pentru a apăra frontiera de tătari. În 1553, marele duce l-a trimis pe starostele cetăţilor Cerkassî şi Kaniv, prinţul Mîhailo Vîşneveţki, dincolo de pragurile Niprului pentru a construi o mică fortăreaţă care să oprească raidurile cazacilor în locurile situate mai în aval. Vîşneveţki s-a folosit de slujitorii săi cazaci pentru a-şi îndeplini sarcina. Nu este de mirare că hanul Crimeii a considerat construirea fortăreţei o încălcare a autorităţii sale, motiv pentru care, patru ani mai târziu, a trimis o armată să-l izgonească pe Vîşneveţki din reduta sa. În tradiţia populară, Vîşneveţki a devenit un erou, fiind primul hatman cazac – titlu pe care armata poloneză îl acorda comandanţilor săi supremi – şi un luptător îndârjit împotriva tătarilor şi otomanilor.

La jumătatea secolului al XVI-lea, ţinuturile de la sud de Kiev erau împânzite de noi aşezări. „Iar regiunea Kievului, norocită şi prosperă, are, de asemenea, o populaţie numeroasă, căci de-a lungul fluviului Boristene şi afluenţilor săi s-au construit o mulţime de oraşe dens populate şi nenumărate sate”, scria Michalo Lituanianul.

Acesta explica şi originea coloniştilor: „Unii fug din calea autorităţii părinţilor sau a sclaviei, a serviciului militar sau a pedepsei pe care trebuie să o ispăşească pentru crime sau datorii acumulate, ori de tot felul de alte lucruri; alţii sunt atraşi de această regiune, mai ales primăvara, când vânatul este bogat şi pământul roditor. Şi, după ce şi-au încercat norocul în fortăreţele de aici, nici că s-au mai întors acasă.” Dacă ar fi să dăm crezare descrierii lui Michalo, cazacii îşi sporeau prin jafuri veniturile obţinute din vânătoare şi pescuit. Călătorul lituanian scria că unele colibe căzăceşti sărăcăcioase şi murdare erau „pline de mătăsuri scumpe, pietre preţioase, blănuri de samur şi alte animale, dar şi de mirodenii”. Aici, scria el, „găseai mătase mai ieftină decât la Vilnius şi piper la un preţ mai mic decât sarea”. Negustorii transportaseră aceste delicatese şi obiecte de lux dinImperiul Otoman către Moscova sau Polonia.

Chiar dacă la origine cazacii erau locuitori ai oraşelor de pe malurile Pripeatului şi Niprului, până la sfârşitul secolului al XVI-lea, printre aceştia ajunseseră să se numere şi foarte mulţi ţărani din părţile locului. Acest aflux a pus capăt incertitudinilor privind identitatea politică, etnică şi religioasă a cazacilor – indiferent dacă erau tătari nogai, tătari din Crimeea sau supuşi ucraineni ai ducilor şi cnejilor, ori un amestec de popoare din diverse regiuni. Majoritatea absolută a cazacilor era formată din ucraineni care plecaseră de pe vastele moşii boiereşti, numite şi latifundii, ale magnaţilor şi nobilimii, fugind din calea „celei de-a doua iobăgii”, aşa cum au denumit-o istoricii. După cum s-a discutat în Capitolul 7, magnaţii şi mica nobilime au încercat să atragă coloni pe nou-dobânditele moşii din stepele sălbatice ale Ucrainei. Aici, trăiai în permanent pericol din cauza ameninţării raidurilor tătarilor, aşa că nobilimea a promis colonilor să-i

scutească o vreme de plata dărilor. În momentul în care această perioadă s-a scurs, nenumăraţi ţărani au plecat mai departe înspre stepele sălbatice şi mai periculoase pentru a scăpa de dările percepute de stăpânii lor. Mulţi dintre aceştia s-au alăturat cazacilor şi au devenit tot mai radicali.

Colonizarea Ucrainei – ţinutul de stepă de la graniţă, situat de-a lungul cursului mijlociu al Niprului, aşa cum este acesta înfăţişat pe harta lui Tomasz Makowski, descrisă în capitolul precedent – era un proiect comun al cnejilor din Volînia şi al cazacilor de pe Nipru. În 1559, Kostiantin Ostrozki a devenit voievod al Kievului – viceregе al vastelor teritorii ale Ucrainei de pe Nipru. Autoritatea lui se întindea până la Kaniv şi Cerkassî, iar printre sarcinile sale se număra şi ţinerea în frâu a cazacilor, care înlesneau, dar în acelaşi timp şi împiedicau continuarea procesului de colonizare a zonelor de stepă prin raidurile şi jafurile întreprinse împotriva tătarilor şi otomanilor. Ostrozki a încercat pentru prima dată să recruteze cazaci în serviciul militar, nu atât pentru a-i folosi în luptă, ci mai degrabă pentru a-i îndepărta de ţinuturile situate dincolo de pragurile Niprului şi a controla cât de cât această ceată nesupusă. Izbucnirea Războiul livonian a crescut cererea de bărbaţi apţi de luptă la graniţa dintre Lituania şi cnezatul Moscovei, iar în 1570 s-au înfiinţat mai multe unităţi de cazaci, una dintre acestea ajungând să numere chiar cinci sute de oameni.

Reorganizarea cazacilor, din oşti aflate în serviciul grănicerilor locali, în unităţi militare aflate sub comanda ofiţerilor armatelor permanente, a marcat începutul unei noi ere în istoria căzăcimii. A intrat pentru prima dată în uz termenul de „cazaci înregistraţi” (reiestrovi kozaki). Cazacii înrolaţi, incluşi prin urmare în registru, erau scutiţi de plata dărilor şi nu se supuneau funcţionarilor locali.

Primeau şi soldă. Bineînţeles că nu era lipsă de oameni care doreau să fie înrolaţi, însă Coroana Poloneză recruta un număr limitat de persoane, iar soldele erau plătite şi privilegiile recunoscute doar pe durata serviciului militar activ. Iar cazacii care nu fuseseră incluşi în registru de la bun început sau fuseseră puşi pe liber la sfârşitul unui anumit război sau campanii militare refuzau adesea să renunţe la statutul lor, dând naştere unei serii nesfârşite de dispute cu soldaţii care păzeau graniţele. Crearea registrului a rezolvat o problemă a Coroanei, dând totodată naştere alteia.
În 1590, Dieta Uniunii a emis un decret prin care se crea o oaste de 1 000 de cazaci înregistraţi care urmau să protejeze hotarele Ucrainei de tătari şi pe tătari de cazacii neînregistraţi. Deşi regele a promulgat decretul, nu s-a ales mai nimic de această iniţiativă. În 1591, prima răscoală a cazacilor a izbucnit în Ucraina. Cazacii, care până atunci prădaseră teritorii otomane – Hanatul Crimeii, voievodatul Moldovei (teritoriu dependent de Poartă) şi ţărmul Mării Negre –, îşi întorceau acum atenţia către interiorul ţării. Nu s-au răsculat numai împotriva Uniunii, ci şi împotriva cnejilor Volîniei, în special împotriva cneazului Ianuş Ostrozki (Ostrogski, în poloneză) şi a tatălui său, Kostiantin. Ianuş era starostele cetăţii Bila Ţerkva, fortăreaţa cazacilor aflată la sud de Kiev, iar Kostiantin, voievodul Kievului, „supraveghea” activităţile fiului său. Familia Ostrozki, tatăl şi fiul, deţinea controlul deplin asupra regiunii. Niciunul dintre nobilii din regiune nu cuteza să-i sfideze pe atotputernicii cneji, care aveau ca singur ţel extinderea averii lor prin acapararea pământurilor micii nobilimi.
Una dintre victimele de viţă nobilă ale familiei Ostrozki, Kriştof Kosînski, era şi staroste al cazacilor. În momentul în care Ianuş i-a confiscat pământurile, pe care le-a reţinut în

baza unui act de danie regală, Kosînski nu a pierdut timpul înaintând plângeri zadarnice regelui, ci a atacat cetatea Bila Ţerkva, cartierul general al tânărului Ostrozki. În cele din urmă, o armată privată, convocată de familia Ostrozki şi de un alt vlăstar al Volîniei, cneazul Oleksandr Vîşneveţki, i-a învins. Cnejii au reuşit să înăbuşe răscoala fără să ceară ajutorul regelui. În mod ironic, cazacii nesupuşi au fost înfrânţi cu ajutorul altor cazaci aflaţi în serviciul particular al nobililor. Severîn Nalîvaiko a fost de departe cea mai faimoasă căpetenie căzăcească a familiei Ostrozki. Acesta i-a condus pe cazacii lui Ostrozki în lupta împotriva armatei lui Kosînski, după care i-a reunit pe cazacii din stepele Podoliei, conducându-i cât de departe posibil de ţinuturile deţinute de Ostrozki.
Cu toate acestea, familia Ostrozki nu putea controla sau manipula la infinit răzvrătirile cazacilor, care îşi alegeau propriul comandant, pe care îl urmau în luptă. Însă, odată ce campania militară lua sfârşit, aveau dreptul de a-l îndepărta de la comandă sau chiar de a-l executa dacă acţiona împotriva intereselor lor. În plus, între cazaci existau neînţelegeri grave, care nu se limitau doar la dezbaterea privind statutul celor înregistraţi faţă de cei neînregistraţi. Cazacii înregistraţi erau recrutaţi din pătura socială a cazacilor care deţineau loturi de pământ, ai cărei membri locuiau în oraşele şi aşezările dintre Kiev şi Cerkassî. Aceştia aveau şansa de a obţine privilegiile cuvenite celor aflaţi în serviciul militar în slujba Coroanei. Dar mai exista şi un alt grup, cel al cazacilor zaporojeni, cea mai mare parte a acestora fiind reprezentată de foşti ţărani, care aveau o tabără fortificată, numită Sici (după palisada de lemn care o înconjura), pe o insulă situată dincolo de pragurile Niprului. Aceştia nu se aflau sub autoritatea regelui, provocau majoritatea conflictelor cu tătarii din Crimeea şi, în vremuri tulburi, îi atrăgeau ca un

magnet pe orăşenii şi ţăranii nemulţumiţi care luau calea stepei.
Nu după multă vreme, Nalîvaiko, însărcinat de Ostrozki cu rezolvarea problemei cazacilor proscrişi – în mare parte, ţărani fugari –, a încheiat cu zaporojenii nesupuşi o alianţă nedorită. Deja în 1596, acesta nu mai îndeplinea vrerea lui Ostrozki, ci acţiona independent, punându-se în fruntea unei răscoale chiar mai mari decât cea organizată iniţial de Kosînski. La începutul anilor 1590, au fost compromise mai multe recolte, care au avut ca urmare imediată izbucnirea foametei. Din acest motiv, şi mai mulţi ţărani care lucrau pământurile nobililor s-au alăturat cazacilor. De această dată, oştile cnejilor nu au făcut faţă şi nu au reuşit să înăbuşe răscoala: a fost convocată armata regală, condusă de comandantul oştilor poloneze. În mai 1596, armata poloneză a înconjurat tabăra cazacilor de pe malul stâng al Niprului. Cazacii „vechi”, orăşenii, au întors armele împotriva celor „noi” şi l-au predat polonezilor pe Nalîvaiko, în schimbul graţierii. Executat la Varşovia, slujitorul princiar transformat în răsculat a devenit un martir al cauzei cazacilor şi al ortodoxiei pentru cronicarii cazaci şi poeţii romantici, precum poetul rus Kondrati Rîleev, executat în 1825 pentru revoltă împotriva autorităţilor.

La sfârşitul secolului al XVI-lea, cazacii încep să conteze în jocurile politice ale Uniunii şi Imperiului Otoman, dar şi ale puterilor Europei Centrale şi Apusene. În 1593, Erich von Lassota, un mesager al împăratului Sfântului Imperiu Roman de Naţiune Germană, Rudolf al II-lea, i-a vizitat pe cazacii zaporojeni, propunându-le să intre în război alături de stăpânul său împotriva otomanilor. Trei ani mai târziu, un reprezentant papal, Alessandro Comuleo, a sosit în

regiune cu o propunere asemănătoare. Rezultatul acestor misiuni nu a fost notabil, cu excepţia scrisorilor lui Comuleo şi a jurnalului lui Lassota, în care era descrisă ordinea democratică ce predomina în Siciul zaporojean, două lucrări care ne-au oferit şi mai multe detalii despre istoria timpurie a cazacilor. Însă cazacii, acum bine-cunoscuţi la Viena şi Roma, aveau să devină în curând renumiţi până la Paris şi Londra şi să reprezinte o ameninţare gravă la adresa Moscovei.

Cazacii ucraineni, care deveniseră cunoscuţi în anii 1550, când s-au aflat în slujba ţarului Ivan cel Groaznic, au năvălit la Moscova în primul deceniu al secolului al XVII-lea. La acea vreme, ţaratul era frământat de tulburări interne pe fundalul crizei economice, dinastice şi politice, cunoscută şi sub numele de Vremurile Tulburi. Aceasta a început în secolul al XVII-lea cu o foamete devastatoare, provocată în mare parte de ceea ce astăzi numim Mica Eră Glaciară – o perioadă de aproape o jumătate de mileniu, din 1350 până în 1850, în care au predominat temperaturile scăzute şi care a cunoscut apogeul la începutul secolului al XVII-lea. Criza a afectat Moscova în cel mai nepotrivit moment, când s-a stins dinastia Rurikidă şi nenumărate familii boiereşti contestau legitimitatea noilor conducători. Problemele dinastice au luat sfârşit în 1613, odată cu urcarea pe tronul moscovit a primului ţar din familia Romanov. Dar până la soluţionarea crizei, nenumăraţi pretendenţi la tron, câţiva dintre aceştia impostori care pretindeau a fi rudele supravieţuitoare ale lui Ivan cel Groaznic, şi-au încercat norocul politic, deschizând porţile intervenţiei străine în Moscova.

Pe parcursul îndelungatului interregn, cazacii au susţinut doi pretendenţi la tronul Moscovei, Falsul Dmitri I şi Falsul Dmitri al II-lea. Aproximativ 10 000 de cazaci s-au alăturat Armatei Hatmanului de Câmp (hatman polnie –

feldmareşal) al coroanei poloneze, Stanisław Żółkiewski, care a pătruns în Moscova în 1610. Trei ani mai târziu, nici alegerea la tronul moscovit a ţarului Mihail Romanov, fondator al dinastiei care a condus Rusia până la Revoluţia din 1917, nu a pus capăt implicării cazacilor în politica Moscovei. În 1618, o oştire de 20 000 de cazaci ucraineni s-a alăturat trupelor poloneze care mărşăluiau spre Moscova şi a luat parte la asedierea oraşului. Cazacii au ajutat la încheierea războiului în condiţii favorabile Regatului Poloniei. Una dintre acestea a fost preluarea ţinutului Cernigov de către regatul Poloniei, regiune pierdută de Marele Ducat al Lituaniei la începutul secolului al XVI-lea. Pe la jumătatea secolului al XVII-lea, Cernigov a devenit foarte important pentru cazaci. Însă, ca întotdeauna, cazacii au fost de ajutor, dar în acelaşi timp i-au împiedicat pe regii polonezi să-şi desfăşoare politica externă. În războiul său cu Moscova, Uniunea Polono-Lituaniană nu a primit niciodată sprijinul la care spera de la Imperiul Otoman, pe de o parte şi din cauza raidurilor neîntrerupte ale cazacilor pe mare şi a atacurilor întreprinse pe ţărmul otoman.
În 1606, cazacii au navigat pe Nipru, au intrat în Marea Neagră în bărcile lor lungi, numite ciaiki (pescăruşi), şi au luat cu asalt Varna, una dintre cele mai puternice fortăreţe otomane de pe ţărmul vestic al Mării Negre. În 1614, au prădat oraşul Trebizonda (Trabzon) de pe ţărmul sud-vestic, iar anul următor au pătruns în Cornul de Aur din Istanbul şi au jefuit suburbiile oraşului, la fel cum făcuseră vikingii cu circa 750 de ani înainte. Dar vikingii făcuseră şi comerţ cu Constantinopolul, în timp ce expediţiile cazacilor se asemănau cu pirateria, aşa cum era practicată din Mediterană până în Caraibe. Ei au ajuns să jefuiască, să se răzbune şi, aşa cum relatau cântecele populare ucrainene, să elibereze oameni aflaţi de mult în sclavie. În 1616, au

atacat Caffa, principalul port de pe coasta Crimeii în care se făcea comerţ cu sclavi, şi i-au eliberat pe toţi captivii.
Sultanul, Curtea şi diplomaţii străini care văzuseră cu ochii lor numeroasele atacuri întreprinse de cazaci asupra măreţului Imperiu Otoman au rămas uimiţi. Conducătorii creştini luau tot mai în serios varianta unei alianţe cu liderii cazacilor într-un război împotriva otomanilor. Ambasadorul francez la Istanbul, contele Philippe de Harlay de Césy, i-a scris în iulie 1620 regelui Ludovic al XIII-lea: „De fiecare dată când se apropie de Marea Neagră, în pofida aparentei lor slăbiciuni militare, cazacii reuşesc să ia o pradă de război incredibilă şi au o asemenea reputaţie, încât este nevoie de lovituri de bici pentru a-i obliga pe soldaţii turci să pornească la luptă împotriva lor. Marele senior [sultanul] trimite cu mare dificultate mai multe galere pentru a le face faţă”.
În timp ce contele de Césy aducea la cunoştinţa regelui său neputinţa otomanilor de a pune capăt raidurilor maritime ale cazacilor, vizirii sultanului Osman al II-lea, în vârstă de numai 17 ani, se gândeau cum să poarte un război pe două fronturi: împotriva armatei poloneze pe uscat şi a cazacilor pe mare. În vara anului 1620, armata otomană a pornit înspre râul Prut, aflat în Moldova actuală, împotriva Uniunii, a cărei armată reunea oştirile private ale magnaţilor polonezi şi ucraineni, formate din cazaci. Aparent, această campanie avea ca scop pedepsirea Uniunii pentru că nu pusese capăt atacurilor cazacilor asupra otomanilor. În realitate, obiectivul era mult mai complex. Otomanii încercau să-şi protejeze vasalii din regiune de influenţa crescândă a Uniunii. Armata poloneză, care număra aproximativ 10 000 de soldaţi, şi oastea otomană, potrivit unor estimări de două ori mai numeroasă, s-au ciocnit în septembrie 1620 în apropierea oraşului Ţuţora, situat la graniţa dintre România şi

Republica Moldova de astăzi. Bătălia a durat câteva zile la rând, sfârşindu-se cu o înfrângere zdrobitoare pentru Uniune.
Pentru că Uniunea nu avea armată permanentă, administraţia regală, dar şi întreaga ţară a intrat în panică. Toată lumea se aştepta ca otomanii să-şi continue marşul împotriva Poloniei. Şi exact asta s-a întâmplat. Anul următor, o oaste otomană şi mai numeroasă, de aproximativ 120 000 de soldaţi, condusă de sultan însuşi, a traversat Moldova, în drumul ei spre Uniune. Otomanii s-au confruntat cu o armată de aproximativ 40 000 de soldaţi, jumătate dintre aceştia fiind cazaci ucraineni, conduşi de Petro Konaşevici-Sahaidacini, erou al raidului din 1616 de la cetatea Caffa şi, doi ani mai târziu, comandant al atacului asupra Moscovei. Bătălia a durat o lună şi s-a purtat pe malul Nistrului, în apropierea cetăţii Hotin, pe care otomanii au asediat-o.
Bătălia de la Hotin nu s-a încheiat cu victoria decisivă a vreuneia dintre tabere, însă acest rezultat incert a fost considerat de polonezi un triumf pentru ei. Marea oaste otomană fusese oprită la graniţele ţării lor şi se semnase un tratat de pace ce nu presupunea nicio pierdere teritorială. Toată lumea a înţeles că acest rezultat nu ar fi fost posibil fără cazaci. Pentru prima dată – şi, de fapt, pentru o perioadă scurtă de timp – cazacii au devenit preaiubiţii copii ai întregii Uniuni. Petro Konaşevici-Sahaidacini avea să fie glorificat în scrierile publicate la scurt timp după această bătălie, iar monumentul ridicat în onoarea sa în raionul Podil din Kiev, la capătul unei străzi ce îi poartă numele, ne aminteşte şi astăzi de el ca de unul dintre cei mai importanţi războinici polonezi.

Realizările militare ale cazacilor la Hotin le-au permis să atragă atenţia asupra ţelurilor lor politice şi sociale. Principala lor cerinţă era acordarea statutului de nobili ofiţerilor cazaci, dacă nu chiar întregii armate. În 1622, când Petro Konaşevici-Sahaidacini a murit la Kiev din cauza rănilor suferite în bătălia de la Hotin, Casian Sakovîci, profesor la Kiivska bratska şkola, a scris câteva versuri despre moartea hatmanului cazac, care au fost publicate după scurt timp de tiparniţa Mănăstirii Peşterilor din Kiev. În acest poem, Casian i-a glorificat pe cazaci, considerându-i moştenitori ai cnejilor kieveni, care asediaseră Constantinopolul pe vremea Rusiei Kievene. Potrivit lui Sakovîci, cazacii luptaseră pentru „epoca de aur a libertăţii", pe care o meritau cu desăvârşire – o metaforă pentru dorinţa de a primi aceleaşi drepturi şi privilegii de care se bucura şi nobilimea din Uniune. „Cu toţii năzuiesc cu ardoare să o obţină, scria Sakovîci. Cu toate acestea, nu poate fi acordată orişicui, ci doar celor care apără patria-mamă şi pe rege. Cavalerii o câştigă prin curajul dovedit în luptă: nu o cumpără cu bani, ci cu sânge." Recunoaşterea titlului de cavaleri pentru cazaci avea să constituie un pas înainte spre acordarea statutului de nobili.

Cazacii nu au reuşit să-şi impună doleanţele. Încercarea lor de a lua parte la Dieta convocată pentru alegerea noului rege (la care aveau acces doar nobilii) a fost respinsă în 1632. Această umilinţă a survenit la scurt timp după o serie de înfrângeri militare. Autorităţile au înăbuşit răscoalele cazacilor din 1625 şi 1630. La Hotin luptaseră 20 000 de războinici cazaci, însă apoi registrul a fost restrâns, mai întâi la 6 000, iar apoi a crescut până la 8 000. Cazacii s-au mai ridicat şi în 1637 şi 1638, dar au fost înfrânţi încă o dată de armata regală. Ei susţineau că luptau nu numai pentru libertăţile cazacilor, ci şi pentru

credinţa ortodoxă. Deşi acest lucru le-a adus iniţial un oarece sprijin, eforturile polonezilor de a împăca Biserica Ortodoxă şi a-i conferi drepturi suplimentare a afectat relaţia dintre Biserică şi cazaci. Cu toate că în 1630 o parte a clerului kievean îi susţinuse pe cazaci, în 1637 şi 1638 Biserica a rămas surdă la cerinţele lor, iar ei s-au simţit trădaţi. Panegiricele publicate de tiparniţa Mănăstirii Peşterilor nu îi mai elogiau pe hatmanii cazaci; în schimb, îi ridicau în slăvi pe nobilii ortodocşi care luptau împotriva acestora.

După înăbuşirea răscoalelor cazacilor din 1637 şi 1638, autorităţile au încercat să ajungă la o înţelegere de durată. Modelul era relativ simplu: acordarea unui statut legitim războinicilor, cu obligaţia ca aceştia să se integreze în structura juridică şi socială a Uniunii sub o nouă conducere impusă de rege şi care se bucura de încrederea autorităţilor. Regulamentul trupelor cazacilor din 1638 a satisfăcut cerinţele elitei ofiţerilor. Prin aceasta, cazacii erau recunoscuţi ca o clasă socială distinctă, cu propriile drepturi şi privilegii permanente, care nu erau restricţionate doar pe perioada executării serviciului militar, printre care se număra şi dreptul de a-şi transmite statutul şi pământurile din tată în fiu. Autorităţile au luat măsuri pentru a-şi impune controlul asupra nou-formatei clase sociale, reducând legăturile dintre aceasta şi alte pături sociale, în special orăşenii, alături de care cazacii convieţuiau în oraşele de pe întinderile stepei.

În plus, autorităţile poloneze au redus numărul cazacilor înregistraţi la 6 000 (jumătate din numărul existent în 1625) şi i-a plasat sub jurisdicţia marelui hatman al Coroanei – comandantul armatei poloneze. Comisarul cazacilor şi şase polcovnici cazaci erau nobili polonezi. Cel mai înalt rang pe care îl putea dobândi un cazac în oastea căzăcească era cel de sotnic (căpitan). Cele şase

regimente trebuiau să facă astfel cu schimbul, slujind ca garnizoane în Siciul zaporojean, fortăreaţa rebelă a cazacilor, situată dincolo de praguri. Pentru a pune capăt raidurilor maritime ale cazacilor şi pentru a îmbunătăţi relaţiile cu otomanii, autorităţile au reconstruit fortăreaţa de la Kodak, ridicată în locul în care începeau pragurile Niprului, construită iniţial în 1635 şi apoi arsă din temelii de cazaci. Arhitectul trimis să supravegheze reconstrucţia a fost un inginer francez, Guillaume Levasseur de Beauplan, care la 1639 a realizat prima hartă a Ucrainei – respectiv întinsa stepă a Uniunii, incluzând voievodatele Podolia, Bratslav şi Kiev. Nenumăratele hărţi ale regiunii realizate de Beauplan au făcut din Ucraina un termen consacrat printre cartografii europeni din cea de-a doua jumătate a secolului al XVII-lea.
Odată cu pacificarea cazacilor şi integrarea lor parţială în Uniune, Niprul a încetat să mai fie o bază de lansare a raidurilor către Marea Neagră, Siciul zaporojean era ţinut sub control, iar Uniunea a cunoscut o perioadă de zece ani de pace, care avea să intre în istorie sub numele de Epoca de Aur (Złoty wiek, în poloneză). Pe parcursul acestor ani, procesul de colonizare a câmpiilor de la graniţă a continuat, iar moşiile şi latifundiile nobililor s-au extins. Populaţia devenea din ce în ce mai numeroasă, în timp ce noii magnaţi şi ţărani şi coloniştii evrei, care deveniseră noua clasă de mijloc, soseau în regiune pentru a profita de pe urma ocaziilor tot mai numeroase de câştig. Dar, aşa cum avea să se dovedească, această perioadă a fost calmul dinaintea furtunii. O altă răscoală a cazacilor, de această dată de o anvergură mult mai mare, era gata să izbucnească.
Cazacii au evoluat mult – de la mici cete de pescari şi vânători care umblau după hrană prin stepele din sudul Kievului până la coloni care se aşezau în noile teritorii de-a

lungul ţinuturilor de frontieră ale stepei; de la mercenari aflaţi în slujba cnejilor până la luptători organizaţi în cadrul unei oşti independente, pe care străinii o tratau cu respect; şi, în cele din urmă, de la refugiaţi şi aventurieri până la membri ai unei bresle militare unite care se considera a fi un ordin social distinct şi care cerea autorităţilor nu numai bani, ci şi recunoaşterea statutului lor de războinici. Statul polonez putea profita de pe urma măreţiei militare şi a potenţialului economic al cazacilor doar dacă reuşea să le satisfacă cerinţele sociale. După cum vor demonstra în repetate rânduri evoluţiile ulterioare, acest lucru nu avea să fie o sarcină tocmai simplă.

9

Reformele răsăritene

Unul dintre nenumăratele stereotipuri ale Ucrainei zilelor noastre este imaginea ei de stat-tampon, împărţit între estul ortodox şi vestul catolic. Bestsellerul lui Samuel Huntington, Ciocnirea civilizaţiilor, prezintă şi o hartă pe care este trasată o linie ce separă civilizaţia creştină occidentală de cea răsăriteană şi care trece fix prin Ucraina. Harta plasează regiunile occidentale ale ţării, printre care Galiţia şi Volînia, în zona catolică, iar restul Ucrainei în zona ortodoxă. Problemele apar de îndată ce începi să o analizezi şi observi că în presupusa zonă catolică a ţării găseşti slabe urme de romano-catolicism. Volînia este un teritoriu preponderent ortodox, iar în Galiţia, catolicii sunt o comunitate numeroasă, dar care nu reprezintă majoritatea creştinilor: chiar şi aşa, este dificil

să deosebeşti bisericile şi slujbele acestora de cele ortodoxe, căci majoritatea catolicilor ucraineni împărtăşesc ritualurile ortodoxe.
Însă nu trebuie să fim prea exigenţi cu autorii de hărţi. Este greu, dacă nu chiar imposibil, să tragi o linie dreaptă într-o ţară ca Ucraina. Acest lucru este valabil pentru toate frontierele culturale, dar existenţa unei Biserici care îmbină elemente ale creştinismului răsăritean cu ale celui occidental complică şi mai mult situaţia Ucrainei. Această biserică purta la început numele de Biserica Unită, nume care reflecta scopul ei, acela de a uni toate aceste elemente disparate. Astăzi este cunoscută ca Biserica Ucraineană Greco-Catolică, termenul „grec” făcând referire la ritualul bizantin, sau pur şi simplu Biserica Catolică Ucraineană – de departe cea mai de succes încercare instituţională de a clădi o punte pentru a repara una dintre cele mai vechi schisme din lumea creştină. Biserica a fost întemeiată la sfârşitul secolului al XVI-lea, o perioadă în care modelele politice şi religioase apusene pătrundeau în Est şi erau adaptate în ţinuturi prin tradiţie ortodoxe. Însă acest proces a întâmpinat adesea rezistenţă din partea comunităţilor autohtone. Atât acceptarea, cât şi opoziţia faţă de tendinţele occidentale şi-au găsit întruchiparea în ortodoxia ucraineană, care a suferit transformări semnificative în prima jumătate a secolului al XVII-lea, ca răspuns la provocările aduse de Apus.

În sânul Bisericii Ortodoxe Rutene, mişcarea favorabilă occidentalizării s-a făcut pentru prima dată simţită la începutul anilor 1590, ca urmare a unei crize care s-a manifestat în sânul mitropoliei Kievului. Biserica avea în posesie ţinuturi vaste, iar nobilii considerau că alegerea

cea mai bună pentru fiii lor era o carieră de cleric. De cele mai multe ori, aceşti candidaţi nu erau neapărat interesaţi de religie, ci mai degrabă puternic atraşi de bogăţiile ecleziastice. Prin urmare, episcopii şi arhimandriţii mănăstirilor celor mai importante erau adesea numiţi de către rege cu ajutorul binefăcătorilor seculari ai Bisericii, fără să-şi depună nici măcar jurămintele monastice. Preoţii, dar şi episcopii primeau de cele mai multe ori o educaţie pur elementară. Chiar dacă doreau să-şi îmbogăţească aceste cunoştinţe, nu aveau unde să o facă. Între timp, şcolile şi colegiile calvine şi catolice au început să-şi deschidă porţile fiilor nobililor ortodocşi. Şcolile iezuiţilor deţineau un loc de frunte la acest capitol. Una dintre ele, ce avea să devină curând academie, a fost întemeiată la Vilnius, lângă graniţa cu Belarus, iar alta în Jarosław, în Galiţia.

Starea de fapt din mitropolia Kievului nu se deosebea prea mult de situaţia în care se aflau anumite regiuni ale Europei înainte de Reforma protestantă şi începutul reformei catolice. Din mai multe puncte de vedere, evoluţiile acestea erau fireşti, dar o parte a elitei ortodoxe a început să le perceapă ca pe o criză. Biserica Catolică din Uniune era preocupată să se reinventeze prin şcolile şi colegiile iezuiţilor, reprezentând astfel o provocare implicită pentru ortodoxia nereformată. Activităţile educaţionale şi publicistice ale anturajului prinţului Kostiantin Ostrozki au fost o primă replică la această provocare. La fel de îngrijoraţi de starea chestiunilor bisericeşti erau şi membrii frăţiilor ortodoxe – organizaţii formate din negustori şi meşteşugari ruteni din principalele oraşe ucrainene. Membrii celei din Lvov, cea mai bogată şi mai influentă dintre acestea, au pus sub semnul îndoielii autoritatea episcopului ortodox al oraşului, pe care îl considerau corupt şi, prin urmare, o verigă slabă

în negocierile lor cu locuitorii catolici, predominanţi. În 1586, orăşenii din Lvov au ieşit de sub autoritatea episcopului, iar în 1591 şi-au deschis propria şcoală, fără să mai aştepte decizia acestuia.
Ierarhii ortodocşi s-au trezit într-o situaţie imposibilă. Statutul lor în Uniunea condusă de catolici venea pe locul doi, episcopii catolici având o importanţă deosebită, căci erau membri ai Senatului şi aveau acces direct la rege. (Ostrozki şi alţi cneji şi nobili aveau senzaţia că ei erau adevăraţii stăpâni ai Bisericii.) Asociaţiile religioase se aflau în plină revoltă, subminând monopolul deţinut de Biserică în predarea dogmei bisericeşti, iar patriarhul de la Constantinopol, în loc să-i ajute pe episcopi, i-a luat pe nemulţumiţi sub aripa lui protectoare (aceştia ştiau cum să facă apel la ierarhul înnebunit după bogăţii). Pe neaşteptate, s-a găsit o soluţie la această situaţie fără scăpare: o uniune cu Roma. Viziunea unei uniuni bisericeşti, împărtăşită de ierarhii ortodocşi, avea la bază un model propus de Conciliul reunit catolic-ortodox de la Florenţa din 1439. În anii de apus ai Imperiului Bizantin, atât împăratul, cât şi patriarhul căutau cu disperare o soluţie pentru a-l salva de atacurile otomane. Roma îşi oferise ajutorul, în schimbul uniunii celor două Biserici sub autoritatea papală. Conducătorii bizantini au convenit în privinţa acestei condiţii, care însemna subordonarea Bisericii lor faţă de Roma şi înlocuirea dogmelor ortodoxe cu cele catolice. În primul rând, au căzut de acord cu privire la importantul filioque, recunoaşterea faptului că Sfântul Duh purcede nu numai de la Dumnezeu Tatăl, ci şi de la Dumnezeu Fiul, Iisus Hristos. Ortodocşilor li s-a admis totuşi căsătoria preoţilor şi să folosească limba greacă şi liturghia bizantină.
În vara lui 1595, doi episcopi ortodocşi au pornit într-o lungă călătorie către Roma, având asupra lor o scrisoare

de la fraţii lor, ierarhii ortodocşi, prin care îi cereau papei să-i accepte în Biserica Catolică în condiţii asemănătoare celor menţionate prin Uniunea de la Florenţa. La Roma, papa Clement al VIII-lea i-a primit pe călători cu braţele deschise şi a salutat „întoarcerea" episcopilor şi a Bisericii lor cu prilejul unei ceremonii desfăşurate în Sala lui Constantin de la Vatican. Episcopii, având la ei bula papală şi nenumărate scrisori pentru rege şi alţi conducători din Uniune, s-au întors acasă, unde urmau să convoace un consiliu ecleziastic care avea să anunţe încheierea uniunii şi transferul mitropoliei Kievului sub jurisdicţia Romei. Regele a stabilit bucuros data şi locul la care consiliul avea să se reunească: în octombrie 1596, în oraşul Brest, situat în apropierea graniţei dintre Polonia, Ucraina şi Belarus.
O vreme, lucrurile au părut bine puse la punct – şi papa, şi regele, şi episcopii îşi doreau uniunea. Problema era reprezentată de enoriaşi sau, mai bine zis, de principalii acţionari ai Bisericii. Printre aceştia se numărau cneazul Ostrozki şi acoliţii săi, magnaţii ortodocşi, membrii frăţiilor, clerul monastic şi o mare parte a celui parohial. Magnaţii nu doreau să-şi piardă controlul asupra Bisericii – în vremea Reformei, aceasta era un bun politic şi religios de valoare, care nu trebuia luat în derâdere; asociaţiile doreau o reformare din interior, dar nu mai multă putere pentru episcopi; unii dintre arhimandriţi, care conduceau mănăstiri fără să fi depus jurăminte monahale, îşi doreau să administreze în continuare averile bisericii; iar unii călugări, clerul şi enoriaşii de rând nici nu-şi puteau imagina să trădeze Sfânta Biserică Ortodoxă abandonându-l pe patriarhul de la Constantinopol. O coaliţie puternică, dar formată la întâmplare din reformatori şi conservatori, credincioşi adevăraţi şi oportunişti a pus planurile Romei, Varşoviei şi ierarhilor ortodocşi în pericol.

Prinţul Kostiantin Ostrozki, de departe cel mai puternic om din Ucraina, era hotărât să împiedice uniunea ecleziastică. Sub forma sugerată de episcopi, aceasta ameninţa să smulgă Biserica de sub controlul său şi să-i limiteze capacitatea de a folosi ortodoxia ca armă în lupta cu puterea regală, pentru a menţine un loc special pentru prinţii ruteni în societate. Probabil că s-a simţit şi trădat pe plan personal. Unul dintre cei doi episcopi care plecaseră la Roma să propună papei această uniune era vechiul său prieten Ipatii Potii (Hypatius Pociej), pe care Ostrozki îl convinsese să-şi abandoneze cariera politică pentru a deveni episcop, scopul său fiind acela de a reforma Biserica. Ostrozki îi spusese lui Potii că era de acord cu uniunea, dar numai dacă se primea consimţământul patriarhului de la Constantinopol. Potii, care ştia că era imposibil să obţină o asemenea aprobare, a ales uniunea fără sprijinul Constantinopolului. Cel care îl însoţise pe Potii în drumul său către Roma era episcopul Chiril Terleţki, care nu era numai exarh, adică reprezentant personal al patriarhului de la Constantinopol, însărcinat cu apărarea intereselor patriarhale în regiune, ci şi episcopul eparhiei Volîniei – bastionul lui Ostrozki.
Uimit, în culmea furiei, bătrânul cneaz a trimis servitori înarmaţi să-i intercepteze pe cei doi episcopi în drumul loc către Roma, dar aceştia au scăpat nevătămaţi. Apoi, Ostrozki s-a îndreptat spre Brest pentru a participa la consiliul ecleziastic, alături de o mică armată de susţinători formată din nobili şi slujitori ortodocşi. Se bucura, de asemenea, de sprijinul aliaţilor săi protestanţi – aristocraţii lituanieni. Unul dintre aceştia se oferise să găzduiască în propria casă consiliul ecleziastic, căci regele ordonase ca toate bisericile ortodoxe din oraş să fie închise. Având în vedere această atmosferă tensionată,

mult aşteptata uniune a Bisericilor putea foarte bine să degenereze într-o bătălie sângeroasă.

De fapt, evenimentul cunoscut în istoriografie sub numele de Consiliul de la Brest nu a avut loc niciodată, căci s-a separat în două reuniuni, catolică, respectiv ortodoxă. Consiliul Catolic, printre ai cărui membri s-au numărat mitropolitul ortodox şi majoritatea episcopilor, a proclamat uniunea. Consiliul Ortodox, prezidat de un reprezentant al patriarhului, număra, printre alţii, doi episcopi ortodocşi, precum şi zeci de arhimandriţi şi reprezentanţi ai clerului parohial. Acesta a refuzat să se alăture uniunii şi a jurat în continuare supunere patriarhului de la Constantinopol. Mitropolia Kievului era acum dezbinată, jumătate din aceasta declarându-se loială Romei. Schisma din cadrul mitropoliei a avut o evidentă dimensiune geografică: Galiţia cu Lvov şi Przemyśl au rămas ortodoxe, în timp ce Volînia şi eparhiile belaruse au susţinut noua Biserică Unită. La faţa locului, situaţia era mult mai complexă decât ne sugerează această descriere foarte generală, căci loialităţile religioase dezbinau adesea familii, iar parohiile şi mănăstirile individuale îşi schimbaseră în repetate rânduri susţinerea.
În pofida opoziţiei puternice faţă de Uniunea de la Brest, regele era decis să o susţină. A recunoscut un singur consiliu de la Brest – cel care proclamase Uniunea – şi, de atunci înainte, a recunoscut Biserica Unită drept singura Biserică legitimă a creştinătăţii răsăritene din ţara sa. Doi episcopi, zeci de mănăstiri, mii de biserici, sute de mii, dacă nu chiar milioane de credincioşi ortodocşi erau acum în afara legii. Nobilimea ortodoxă a continuat să lupte, ridicând această problemă spre discuţie în cadrul Dietelor locale şi ale Uniunii, susţinând că autorităţile monarhice

puneau la cale un asalt asupra libertăţilor religioase garantate prin lege nobilimii. Şi exact acest lucru se întâmpla. În anii 1570, imediat după moartea lui Sigismund August, nobilii protestanţi au făcut din libertatea religioasă un principiu central al „articolelor” cărora trebuia să le jure credinţă fiecare rege ales al Poloniei.
Acum, nobilii protestanţi îşi susţineau omologii ortodocşi, contribuind la transformarea Dietelor în câmpuri de luptă dedicate subiectelor religioase şi scoţând în evidenţă nevoia de „a integra poporul rutean de rit grecesc” la fiecare Dietă a Uniunii. Cu toate acestea, nu s-a petrecut nicio schimbare majoră înainte de moartea regelui Sigismund al III-lea Vasa, în 1632. Timp de mai bine de treizeci de ani, Biserica Ortodoxă a fiinţat fără să beneficieze de statut sau recunoaştere oficială. În condiţiile în care nu puteau fi numiţi episcopi noi fără acordul regelui, uniţii sperau să poată lăsa Biserica Ortodoxă fără înalţi prelaţi după ce mureau aceia care refuzaseră să accepte uniunea. Biserica Ortodoxă a supravieţuit doar prin încălcarea ordinelor regelui şi ale demnitarilor săi. În loc să consolideze puterea regală, Uniunea de la Brest a subminat-o. Ca şi Uniunea de la Lublin, care o precedase, uniunea Bisericilor a produs rezultate contrare aşteptărilor iniţiatorilor ei.
Nefiind limitată la diete, bătălia pentru şi împotriva Uniunii s-a extins, devenind o chestiune publică şi datorită tipăriturilor. În Ucraina şi Belarus a avut loc o explozie de lucrări de specialitate, proteste, atacuri şi contraatacuri, cunoscute astăzi sub numele general de „literatură polemică”. La început, niciuna dintre tabere nu era suficient de bine pregătită pentru a susţine dezbateri religioase importante, aşa încât au recurs la ajutorul polonezilor. Piotr Skarga, un iezuit care asistase la

Consiliul de la Brest, se număra printre cei care se foloseau de condei pentru a-şi arăta sprijinul pentru uniune. Pentru a-l contracara, Ostrozki l-a angajat pe unul dintre vasalii săi protestanţi, deosebit de talentat. Din acel moment, protestanţii aveau să scrie sub pseudonime, de obicei greceşti, pentru a-şi sublinia apartenenţa la ortodoxie şi autoritatea textelor lor. Prin urmare, aceştia au redactat cea mai mare parte a primelor tratate în polonează, limbă pe care au continuat să o folosească şi mai târziu, când autorii au început să scrie în ruteană.
Odată cu trecerea timpului, atât uniţii, cât şi ortodocşii au început să angajeze autori din propriul mediu social, care puteau antrena tabăra opusă în chestiuni ce ţineau de politica religioasă, de istoria Bisericii şi de teologie. Unul care s-a bucurat de o popularitate deosebită în rândurile ortodocşilor a fost Meletii Smotrîţki, fiul unuia dintre redactorii Bibliei de la Ostroh, Herasim Smotrîţki. O personalitate cu nenumărate veleităţi, Meletii a scris şi primul volum de gramatică a slavonei bisericeşti, care a devenit una dintre principalele surse pe acest subiect în următoarele două secole. Dacă luăm în calcul numărul de publicaţii, ortodocşii erau mult mai activi decât uniţii, poate şi pentru că le lipseau alte canale de a-şi apăra cauza, precum şi susţinerea juridică.

Uniunea de la Brest şi ascensiunea căzăcimii au determinat deplasarea către sud şi est a celor două frontiere culturale principale ale Ucrainei, cea creştino-musulmană şi cea dintre creştinismul oriental şi cel apusean. Aceasta a atras după sine un număr de schimbări fundamentale în viaţa economică, socială şi culturală a ţării. Una dintre cele mai emblematice dintre acestea a fost readucerea oraşului Kiev în centrul istoriei

ucrainene, pentru prima dată de la invazia mongolă de la jumătatea secolului al XIII-lea încoace. În prima jumătate a secolului al XVII-lea, acest oraş vechi avea să devină nucleul Reformei Ortodoxe – un efort depus de Bisericile ortodoxe de pretutindeni, de la Constantinopol până la Moscova, de a ajunge din urmă procesul de Reformă şi Contrareformă din Europa şi de a se reforma şi ele pe parcurs.

Renaşterea Kievului drept centru religios şi cultural a început în primii ani al secolului al XVII-lea, moment în care oraşul vechi devenea un loc sigur pentru învăţaţii ortodocşi din Galiţia. Aceştia au găsit la Kiev condiţii mai propice pentru eforturile lor religioase şi educaţionale decât în Ucraina de Vest, unde Varşovia făcea presiuni din ce în ce mai puternice asupra ortodocşilor pentru a se alătura uniunii cu Roma. Secretul procesului de transformare a Kievului în centru al ortodoxiei era prelungirea controlului deţinut de ortodocşi (în pofida cerinţelor Uniunii de la Brest) asupra Mănăstirii Peşterilor din Kiev – de departe cea mai bogată instituţie monastică din Ucraina şi Belarus. În 1615, arhimandritul mănăstirii, Elisei Pleteneţki, a mutat la Kiev tiparniţa, odinioară administrată de episcopul ortodox de Lvov. Din Lvov şi din Galiţia nu a venit doar tiparniţa, ci şi scriitori, redactori şi tipografi care au creat un nou centru intelectual sub consilierea şi protecţia lui Pleteneţki. În acelaşi an, la Kiev s-au pus bazele unei frăţii ortodoxe, care a deschis o şcoală proprie, la fel cum făcuse şi cea din Lvov. Şcoala avea să evolueze pe parcursul anilor, transformându-se într-un colegiu în stil occidental, iar tipografia avea să publice 11 cărţi până la moartea lui Pleteneţki, în 1624. Până atunci, Kievul avea să înlocuiască Ostroh şi Vilnius ca sediu al tipografiilor şi activităţilor editoriale ale ortodocşilor.

La sfârşitul secolului al XVI-lea, ţinutul situat la sud de Kiev devenise un alodiu căzăcesc din toate punctele de vedere, cu excepţia numelui, fapt ce a contribuit la ascensiunea Kievului drept centru al activităţilor religioase, educative şi culturale ce se opuneau autorităţii catolice poloneze. Cazacii au contribuit la renaşterea kieveană în două moduri cruciale. În primul rând, prezenţa lor a redus ameninţarea tătară, făcând oraşul un loc mult mai sigur, atât pentru disidenţii religioşi care locuiau şi munceau aici, cât şi pentru călugării şi ţăranii care lucrau pământul din jurul Mănăstirii Peşterilor ca să producă fondurile necesare pentru întreţinerea tiparniţei şi a şcolilor. În al doilea rând, în momentul în care călugării din Kiev au început să fie din ce în ce mai presaţi de autorităţile de la Varşovia, cazacii le-au oferit refugiaţilor ortodocşi din Galiţia protecţia de care aveau nevoie. În 1610, hatmanul lor a promis în scris că va ucide un reprezentant al mitropoliei unite trimis la Kiev pentru a-i converti pe ortodocşii de acolo. Opt ani mai târziu, cazacii şi-au dus ameninţarea la bun sfârşit şi l-au înecat pe respectivul individ în Nipru. „Ceea ce alte popoare se străduiesc să câştige prin cuvinte şi discursuri, cazacii reuşesc prin fapte”, a scris învăţatul ortodox Meletii Smotrîţki, care pentru o anumită perioadă de timp a fost un apărător al cazacilor.

Cazacii au jucat un rol crucial în consacrarea unei noi ierarhii ortodoxe – o mişcare deosebit de importantă, care a salvat Biserica de la dispariţie. Rămasă fără episcopi, ca urmare a refuzului regelui de a permite noi hirotonisiri, Biserica era, prin urmare, menită să dispară. În toamna lui 1620, Petro Konaşevici-Sahaidacini, de departe cel mai renumit şi mai respectat conducător cazac al vremii, l-a convins pe patriarhul Teofan al Ierusalimului, care călătorea atunci prin Ucraina, să sfinţească o nouă ierarhie. Târnosirea nu numai că a reînviat mitropolia

ortodoxă, dar a consacrat încă o dată Kievul drept capitală ecleziastică. Acest lucru s-a întâmplat aproape de la sine. Regele nu l-a recunoscut pe noul mitropolit, Iov Boreţki, şi a emis un ordin de arestare pe numele lui, ordonând şi reţinerea întregii noi ierarhii. Din acest motiv, Boreţki nu a putut locui în Navahrudak, un oraş aflat lângă Vilnius, care servea ca reşedinţă a mitropoliţilor ortodocşi începând din secolul al XIV-lea. Nu a avut de ales decât să locuiască la Kiev, centrul regiunii Niprului, controlată de cazaci. Biserica Ortodoxă avea acum propria armată, cazacii, care beneficiau acum de ideologi ortodocşi şi o tiparniţă pentru a-şi promova ideile politice şi sociale.
În toamna lui 1632, alianţa dintre cazaci şi ortodocşi a devenit un motiv de îngrijorare serios pentru Varşovia, căci armata moscovită a traversat graniţa Uniunii, încercând să recucerească Smolensk şi alte teritorii pierdute în timpul Vremurilor Tulburi. Uniunea a fost luată prin surprindere; avea puţine oşti care să-i poată apăra graniţele, aproape la fel ca în 1620, când Petro Konaşevici-Sahaidacini salvase întreaga ţară în bătălia de la Hotin. Situaţia era cu atât mai gravă, cu cât Sigismund al III-lea Vasa murise în primăvara aceluiaşi an, iar Uniunea era prinsă în îndelungatul proces de alegere a unui nou rege. Moartea regelui, care contribuise la realizarea Uniunii de la Brest, era atât o problemă pentru elitele Uniunii, cât şi o ocazie de a căuta noi modalităţi de a face faţă crizelor religioase. În loc să domolească rivalităţile religioase, Uniunea dezbinase societatea ruteană şi întorsese o bună parte a acesteia împotriva guvernului.

Soluţia problemei a fost găsită la Varşovia, sub forma unor măsuri reunite sub titlul Sprijinirea Naţiunii Rutene de Rit Grecesc. Biserica Ortodoxă avea să fie recunoscută ca

entitate legală, egală în drepturi şi privilegii cu Biserica Unită. Această înţelegere, negociată în cadrul Dietei Uniunii cu reprezentanţi ai nobilimii ortodoxe şi susţinută de viitorul rege Władysław al IV-lea Vasa, a îndeplinit anumite scopuri politice. Pe termen scurt, asigura loialitatea ortodocşilor faţă de Uniune şi participarea cazacilor la Războiul Smolenskului de partea forţelor Uniunii. În plus, recunoaşterea Bisericii de către autorităţile regale afecta relaţia dintre ierarhia ortodoxă şi cazaci. Biserica nu mai avea nevoie de protecţia cazacilor pentru a supravieţui şi, prin urmare, a început să se orienteze către Varşovia.

Aşa cum prevăzuseră şi iniţiatorii înţelegerii, apropierea dintre Biserica Ortodoxă şi rege cerea o nouă conducere ecleziastică. Pentru a consolida puterea grupării care era favorabilă „păcii cu Varşovia", ortodocşii care au luat parte la Dietă au ales un nou mitropolit, pe Petru Movilă. Când a sosit la Kiev, Movilă l-a arestat pe predecesorul său, aruncându-l într-o temniţă din Mănăstirea Peşterilor. Ca fost ofiţer al oştii poloneze şi arhimandrit al lavrei, noul conducător ortodox ştia foarte bine ce făcea. Fiind un apropiat al lui Smotrîţki şi Boreţki, Movilă nu prea avea nevoie de cazaci sau de protejaţii lor din Biserică. Se bucura, de asemenea, de sprijinul deplin al regelui – căci era, în fond şi la urma urmei, descendentul unei familii conducătoare.

Petru Movilă nu provenea dintr-o familie regală, dar, fiind fiul unui conducător ortodox (domnitor) al principatului Moldova, era fără doar şi poate un membru al aristocraţiei Uniunii. Elogiatorii lui Movilă l-au ridicat în slăvi ca noul conducător al Ruteniei. A luat locul unor prinţi precum Ostrozki şi al unor cazaci precum Sahaidacini, pe care învăţaţii ortodocşi îi glorificaseră ca moştenitori şi continuatori ai faimoşilor cneji ai Rusiei Kievene, Vladimir

cel Mare şi Iaroslav cel Înţelept. „Îţi aminteşti ce faimoasă era Rusia Kieveană înainte, câţi protectori avea?” scria unul dintre panegiriştii săi, vorbind „în numele” Catedralei Sfintei Sofia, moştenirea arhitectonică a cneazului Iaroslav, reconstruită acum de Movilă. „Acum au rămas puţini; Rutenia te vrea pe tine.”

Movilă şi-a însuşit cu cea mai mare seriozitate sarcina de a reconstrui bisericile din perioada Rusiei Kievene – şi chiar a refăcut câteva. La mijlocul secolului al XVII-lea, „restaurarea” avea însă cu totul şi cu totul alt înţeles decât acum. După cum ne demonstrează chiar şi astăzi exteriorul Catedralei Sfânta Sofia, Movilă şi arhitecţii săi nu au încercat niciodată să refacă modelele bizantine originale. Noul stil, folosit pentru a „restaura” bisericile, provenea din Occident şi era influenţat de barocul european. Catedrala Sfânta Sofia, aşa cum o cunoaştem astăzi, este un exemplu perfect al amestecului de stiluri şi tendinţe culturale care au caracterizat activitatea de mitropolit a lui Movilă. Deşi pereţii interiori sunt împodobiţi cu fresce bizantine, pe dinafară catedrala pare o biserică barocă.

Occidentalizarea moştenirii bizantine şi adaptarea Bisericii Ortodoxe la provocările Reformei şi Contrareformei au constituit forţele motrice ale inovaţiilor ecleziastice şi educaţionale ale lui Movilă. La fel ca şi în cazul arhitecturii, problema nu consta numai în faptul că modelele proveneau din Occident, ci şi că erau catolice. Uniţii şi ortodocşii se aflau în competiţie, încercând să copieze reforma catolică, fără să renunţe prea mult la moştenirea bizantină. În timp ce uniţii îşi puteau trimite studenţii la Roma şi la colegiile iezuiţilor din Europa Centrală şi Apuseană, ortodocşii nu beneficiau de acest lux. Aşa încât Movilă a pus bazele primului colegiu ortodox la Kiev pentru a adapta curriculumul colegiului iezuit la nevoile locale.

Înfiinţat în 1632, prin contopirea şcolii frăţiei kievene cu şcoala de la Mănăstirea Peşterilor, colegiul a devenit mai târziu cunoscut sub numele de Academia Kieveană Movilă şi astăzi este una dintre cele mai importante universităţi din Ucraina. La fel cum era şi în secolul al XVII-lea, academia este cea mai prooccidentală universitate din ţară.

Movilă i-a asigurat Kievului rolul de principal centru de tipărire a cărţilor din ţinuturile ortodoxe din Uniune şi de pretutindeni. Scrierile apărute la Kiev în anii 1640 ajungeau şi la cititorii care locuiau departe de graniţele Ucrainei. Una dintre acestea, Liturgicon (Liturghier; în ucraineană, slujebnik), a fost prima carte care a sistematizat practicile liturgice ortodoxe. O alta, intitulată Mărturisirea de credinţă a Bisericii Ortodoxe, era o culegere a primelor discuţii detaliate cu privire la fundamentele credinţei ortodoxe, oferind răspunsuri la 260 de întrebări sub forma unui catehism. A fost scrisă în jurul anului 1643 şi publicată la Kiev în 1645. Influenţată puternic de modele catolice, Mărturisirea de credinţă a devenit un răspuns la catehismul cu tente protestante din 1633, publicat de patriarhul Chiril Lucaris din Constantinopol. Purtând pecetea patriarhilor răsăriteni, această carte a devenit o lucrare fundamentală pentru întreaga lume ortodoxă, inclusiv Moscova.

Proiectele iniţiate de Movilă în domeniul educaţiei şi al tipăriturilor au avut ca scop principal reformarea ortodoxiei kievene. Clerul educat, crezul clar definit, practicile liturgice standardizate completau eforturile mitropolitului de a spori puterea episcopilor în Biserică, de a întări disciplina ecleziastică şi de a îmbunătăţi relaţiile cu regele. Toate aceste măsuri veneau ca răspuns la provocările Reformei şi Contrareformei – caracteristici esenţiale ale fixării credinţelor religioase în dogme în

întreaga Europă. Acest fenomen avea mai multe înţelesuri. Pe parcursul secolului al XVI-lea, toate Bisericile aflate la cumpăna dintre catolicism şi protestantism erau preocupate de formularea crezurilor, educarea clerului, consolidarea disciplinei şi standardizarea practicilor liturgice în colaborare cu autorităţile laice. La jumătatea secolului al XVII-lea, sub conducerea lui Petru Movilă, ortodocşii se alăturaseră acestei tendinţe europene generalizate.

În mod extraordinar, nu Moscova sau Constantinopol, ci Kievul, un oraş care abia dacă mai era vizibil pe harta lumii ortodoxe după invazia mongolă din 1240, a jucat rolul principal în reforma ortodoxă. La baza acestei evoluţii se află o serie de motive, diferite de cele menţionate mai sus. După Vremurile Tulburi, patriarhii Moscovei s-au izolat nu numai de creştinătatea occidentală, dar şi de cea răsăriteană, crezând că nu exista religie adevărată în afara cnezatului Moscovei. Constantinopolul, aflat sub control otoman, a încercat să impună o reformă pe model protestant, dar fără succes. În 1638, patriarhul Chiril Lucaris, care cu nouă ani înainte publicase un crez ortodox în limba latină (Confessio – Mărturisiri de credinţă) puternic influenţat de doctrina protestantă, a fost strangulat din ordinul sultanului, pentru presupusa instigare a unui atac căzăcesc asupra Imperiului Otoman. În acelaşi an, un consiliu bisericesc reunit la Constantinopol l-a anatemizat pentru concepţiile lui teologice. Competiţia dintre Movilă şi Lucaris şi dintre modelele catolice şi protestante necesare reformei ortodoxiei a fost câştigată de Movilă. Reformele lui urmau să aibă un impact profund asupra lumii ortodoxe timp de încă un secol şi jumătate.

Uniunea de la Brest a lăsat societatea ruteană (formată din ucraineni şi belaruşi) a întregii Uniuni, şi în special elita ucraineană, dezbinată între două Biserici – o diviziune care încă este prezentă în Ucraina de astăzi. Însă şi conflictele cu privire la soarta Uniunii au făcut această societate mult mai conştientă de particularităţile ei, inclusiv de istoria, cultura şi tradiţiile sale religioase. În pofida durităţii verbale şi a violenţelor fizice ocazionale, această dispută a contribuit la formarea unei noi culturi politice şi religioase pluraliste, care lăsa loc dezbaterilor şi dezacordurilor. Aşezarea pe hartă a Ucrainei, la graniţa religioasă dintre creştinătatea apuseană şi cea răsăriteană, a dat naştere nu doar unei Biserici de frontieră care combina elemente ale celor două tradiţii creştine (o particularitate adesea atribuită numai uniţilor), ci chiar la două. Şi ortodocşii au îmbrăţişat la rândul lor noile tendinţe religioase şi culturale din Apus pe când încercau să se reformeze şi să se adapteze condiţiilor impuse prin Uniunea de la Brest. La începutul secolului al XVII-lea, era chiar şi mai dificil decât este astăzi să se traseze o linie clară de demarcare între creştinismul răsăritean şi cel apusean pe teritoriul Ucrainei.

Polemicile privind Uniunea de la Brest au contribuit la trezirea din lentoarea intelectuală care cuprinsese societatea ruteană de pe ambele părţi ale liniei de separare religioasă. Chestiunile discutate de polemişti includeau botezul, istoria mitropoliei din Kiev, drepturile Bisericii, ale ţinuturilor rutene aflate în stăpânirea ducilor lituanieni şi ale ortodocşilor care se supuneau deciziilor Uniunii de la Lublin, dar şi decretele regale şi hotărârile Dietei din anii următori. Pentru cei care puteau citi şi care luau parte la transformările politice, sociale şi religioase ale vremii, polemicile au dat naştere unui sentiment de identitate naţională care nu existase până atunci. Chiar

dacă nu cădeau întotdeauna de acord în privinţa unor chestiuni religioase, toţi polemiştii arătau un respect profund când venea vorba de poporul rutean (naród Ruski), pentru ale cărui interese susţineau că îşi poartă luptele.

10

Marea Răscoală

Răscoala cazacilor izbucnită în vara anului 1648, cunoscută în istorie sub numele de Marea Răscoală, a fost a şaptea insurecţie importantă a cazacilor de la sfârşitul secolului al XVI-lea. Uniunea le înăbuşise pe cele precedente, însă aceasta a căpătat o amploare mult prea mare pentru a fi reprimată . Ca urmare a acestui eveniment, s-a modificat harta politică a întregii regiuni şi a apărut statul cazac, pe care foarte mulţi îl consideră piatra de temelie a Ucrainei moderne. A dat, de asemenea, naştere unei lungi perioade în care Rusia s-a amestecat în problemele ucrainenilor, motiv pentru care cercetătorii consideră că marchează începutul relaţiilor dintre Rusia şi Ucraina şi manifestarea acestora ca popoare distincte.
La fel ca şi prima răscoală a cazacilor, condusă de Kriştof Kosînski în 1591, cea din 1648 a izbucnit după o dispută cu privire la o cesiune latifundiară între un magnat şi un mic nobil care era şi ofiţer cazac. Nimeni nu credea că Bogdan Hmelniţki, pe atunci în vârstă de 53 de ani, ar fi putut să conducă o răscoală a cazacilor, căci slujise cu loialitate regelui în nenumărate bătălii şi devenise ofiţer pisar al Armatei Căzăceşti după răscoala din 1638. După

ce acolitul unui important funcţionar al Uniunii i-a confiscat moşia de la Subotiv, Hmelniţki a cerut în zadar ajutorul Curţii. Mai mult decât atât, puternicii săi adversari l-au întemniţat. A reuşit să evadeze şi s-a refugiat direct la Sici, în Zaporojia, unde cazacii răzvrătiţi l-au primit cu braţele deschise ca pe unul de-ai lor şi l-au ales hatman. Era luna martie a anului 1648. Pacea de Aur se sfârşise; începea Marea Răscoală.

Până acum, acest început semăna foarte bine cu al răzmeriţelor precedente, însă Hmelniţki a schimbat cursul lucrurilor. Înainte de a pleca spre nord să cucerească oraşe şi să înfrunte armata Uniunii, a mărşăluit spre sud în căutare de aliaţi. Printr-o dramatică răsturnare de situaţie, schimbând total modelul strategiilor politice din regiunile de stepă, i-a oferit hanului din Crimeea prietenia sa, dar şi o şansă importantă. Prevăzătorul han le-a permis vasalilor săi, hoarda tătarilor nogai din nordul Crimeii, să se alăture cazacilor. Pentru Hmelniţki şi cazacii răzvrătiţi, aceasta a fost o mare reuşită. Deşi acum de cele mai multe ori ni-i imaginăm pe cazaci călare, la jumătatea secolului al XVII-lea, majoritatea oştii cazace era, de fapt, formată din infanterie. Nu exista un corp de cavalerie pentru că întreţinerea acesteia era costisitoare: doar nobilii îşi puteau permite să aibă cai pregătiţi de luptă. Noua alianţă a lui Hmelniţki cu tătarii, care luptau călare, a rezolvat problema cavaleriei. Din acel moment, cazacii nu numai că puteau cuceri oraşele slab păzite din stepă, dar se şi puteau apăra în tabere fortificate şi puteau da piept cu armata poloneză în câmp deschis.

Nu după multă vreme, alianţa şi-a dovedit utilitatea. În mai 1648, cazacii şi tătarii au învins două armate poloneze, una în apropierea râului Jovti Vodî (Apele Galbene), de lângă extremitatea nordică a Siciului zaporojean, iar cealaltă lângă oraşul Korsun, pe cursul mijlociu al Niprului.

Pe lângă contribuţia cavaleriei nogailor (care număra aproape 4 000 de călăreţi), decisivă a fost întoarcerea armelor împotriva stăpânilor lor polonezi a celor aproape 6 000 de cazaci înregistraţi şi alăturarea acestora la efectivele armatei lui Hmelniţki. Armata poloneză permanentă a fost masacrată în totalitate. Cei doi comandanţi ai săi – marele hatman al Coroanei şi hatmanul de câmp –, precum şi sute de ofiţeri au fost luaţi prizonieri de tătari.
În timp ce succesul neaşteptat al cazacilor şoca întreaga Uniune, Hmelniţki şi cei mai apropiaţi susţinători ai săi nici că-şi puteau crede ochilor norocul pe care îl avuseseră. Hatmanul nu ştia ce să facă mai departe. În iunie 1648, după ce armatele poloneze au fost nimicite, iar Uniunea era cuprinsă de haos, Bogdan Hmelniţki a hotărât să se odihnească pe timp de vară şi s-a întors în oraşul lui de baştină, Ciîhîrîn, pentru a-şi pune planurile la punct. Însă răsculaţii au refuzat acest răgaz. După ce foştii cazaci înregistraţi s-au reunit lângă Bila Ţerkva, un oraş situat la sud de Kiev, în restul Ucrainei au început răzvrătiri populare în toată puterea cuvântului. Auzind despre victoriile cazacilor, ţăranii şi orăşenii au trecut la acţiune, au atacat moşiile marilor proprietari de pământ, au atacat ceea ce mai rămăsese din armatele lor personale, s-au răzbunat pe boieri şi i-au vânat pe preoţii catolici. Cei care au suferit cel mai mult de pe urma acestor răzmeriţe petrecute în vara lui 1648 au fost însă evreii ucraineni.
În primele sale jalbe către autorităţi, trimise în momentul izbucnirii răscoalei, Hmelniţki îi menţiona deja pe cămătarii evrei. Hatmanul se plângea de „nedreptăţile de nesuportat” comise de oficialii regali, de polcovnici – comandanţii polonezi ai cazacilor înregistraţi – şi „chiar” şi de evrei împotriva cazacilor. În timp ce Hmelniţki i-a menţionat pe evrei în treacăt, socotindu-i mai puţin

dăunători pentru cazaci, răsculaţii din Ucraina de pe Nipru – zonă în care au avut loc pogromuri în iunie 1648 – au avut alte păreri. Aceştia atacau şi adesea omorau evrei (îndeosebi bărbaţi), distrugând în final comunităţi întregi, pe care aproape că au reuşit să le radă de pe suprafaţa pământului pe parcursul celor trei luni ale verii lui 1648. Nu cunoaştem numărul victimelor, nici câţi evrei locuiseră în regiune înainte de răscoală, dar majoritatea specialiştilor estimează că în acea vară ar fi fost ucişi între 14 000 şi 20 000 de evrei – un număr deosebit de mare, având în vedere regiunea în discuţie şi perioada istorică. În pofida evoluţiei economice rapide, în secolul al XVII-lea Ucraina era slab populată.

În lucrări publicate în secolul trecut, istoricii evrei şi ucraineni au evidenţiat cauzele sociale care au declanşat antisemitismul din Ucraina de pe Nipru în acea perioadă. Rivalitatea dintre negustorii şi meşteşugarii evrei şi creştini din sate şi oraşe şi rolul de cămătari şi intermediari între nobili şi ţărani pe care îl îndeplineau evreii au contribuit, într-adevăr, la dezlănţuirea violenţei provocate de răscoala cazacilor. Însă nu trebuie să pierdem din vedere nici motivele religioase care au stat la baza atacurilor asupra evreimii ucrainene. Religia era esenţială pentru identităţile sociale de pe ambele părţi ale liniei demarcatoare dintre creştini şi evrei. Nu degeaba faimosul cronicar evreu care a scris despre aceste masacre, Nathan ben Moses Hannover, i-a numit pe atacatori „greci”, făcând referire la religia lor, cea ortodoxă, şi nu la naţionalitatea lor. Unii dintre cei răsculaţi aveau impresia că îndeplineau o misiune religioasă de convertire a evreilor care scăpaseră nevătămaţi din masacru. Trecerea cu forţa la creştinism a salvat vieţile a nenumăraţi bărbaţi evrei. Unii dintre aceştia au intrat în rândurile cazacilor, iar alţii s-au reîntors la iudaism când lucrurile au revenit la normal.

Până în toamna lui 1648, când a început ofensiva la vest de Nipru, armata lui Hmelniţki ucisese deja evrei, nobili polonezi şi preoţi catolici din întreaga regiune, ajungând până la redutele poloneze Cameniţa din Podolia şi Lvov din Galiţia. Greco-catolicii se făcuseră şi ei nevăzuţi: fie se refugiaseră în vest, fie se convertiseră la ortodoxie. Ultima variantă era facilă, căci cele două Biserici creştine răsăritene se deosebeau doar în privinţa jurisdicţiei. Puţini erau cei care înţelegeau sau erau interesaţi de dogme. Nou-formata armată poloneză a încercat să pună capăt ofensivei forţelor reunite ale cazacilor şi tătarilor din vest, dar a suferit încă o înfrângere importantă la Pîliavţi, în Podolia. La sfârşitul anului, unităţile căzăceşti şi tătăreşti asediau oraşele Lvov şi Zamość, de la graniţa etnică polono-ucraineană. Însă nu au mers mai departe. Considerentele politice erau cele care au dictat sfârşitul ofensivei, nu cele militare, căci între armatele cazacilor şi Varşovia nu mai exista nicio oaste.

Noul program al lui Hmelniţki nu mai presupunea simpla apărare a drepturilor şi privilegiilor căzăceşti – aşa cum se întâmplase în primele luni ale răscoalei, dar nici nu dorea distrugerea Uniunii. Hatmanul cazac şi-a prezentat planul în timpul negocierilor cu emisarii polonezi care l-au vizitat în ianuarie şi februarie 1649 în oraşul Pereiaslav, situat la sud-est de Kiev. Hmelniţki s-a declarat singurul stăpân al Rusiei Kievene, considerându-se, probabil, un moştenitor al cnejilor, şi a ameninţat să-i izgonească pe polonezi dincolo de fluviul Vistula.
Aceasta era starea de spirit care l-a determinat să-şi pregătească o intrare triumfătoare în Kiev în decembrie 1648. Aici, mitropolitul Kievului l-a salutat pe hatman, la fel cum a făcut şi patriarhul Ierusalimului, care i s-a

adresat lui Hmelniţki cu titlul de cneaz şi i-a dat binecuvântarea sa în războiul împotriva polonezilor. Dascălii şi elevii de la Colegiul Kievean înfiinţat de Movilă abia aşteptau să-i ureze bun-venit conducătorului Rusiei Kievene. Ei l-au asemănat cu Moise pentru că îi izbăvise pe ruteni de sclavia impusă de polonezi – o distincţie pe care nu îndrăzniseră niciodată să i-o ofere patronului lor anterior, mitropolitul Movilă, care murise cu doi ani înainte, în decembrie 1646. Hatmanul cazac lua frâiele conducerii întregului popor, el nu mai lupta acum doar pentru drepturile cazacilor. Singura cale de a garanta drepturile rutenilor era crearea unui principat sau a unui stat. Evenimentele se derulau într-un mod cu totul neaşteptat. Cazacii, care se formaseră ca grup la marginea societăţii, în totală opoziţie cu o formă de organizare politică impusă prin lege, se gândeau acum la crearea propriului stat.

Hotarele noului stat aveau să fie trasate prin luptă, iar bătălia cea mai importantă a acestui proces istoric s-a purtat în vara lui 1649 în apropierea oraşului Zboriv din Volînia. Forţele lui Hmelniţki, sprijinite de tătarii din Crimeea, aflaţi sub conducerea hanului İslâm al III-lea Ghirai, au atacat armata regelui polonez, Ioan Cazimir al II-lea de Vasa. Lupta s-a încheiat cu victoria cazacilor, care, cu ajutorul aliaţilor din Crimeea, l-au obligat pe regele polonez să semneze un acord prin care recunoştea statul cazac, autonom de drept în cadrul Uniunii, dar de facto independent. Regele s-a învoit să crească numărul cazacilor înregistraţi la 40 000. (De fapt, armata căzăcească de la Zboriv număra 100 000 de soldaţi, ţărani şi orăşeni înarmaţi.) Cazacii au primit dreptul de a locui – de fapt, de a stăpâni – în trei voievodate din estul Uniunii Polono-Lituaniene: Kiev, Bratslav şi Cernigov, care formau teritoriul noului stat cazac, cunoscut în istorie sub numele

de Hatmanat (Hetmanşcina)[12]. O mare parte a Hatmanatului se afla tocmai în acele zone de stepă pe care cartografii polonezi şi francezi din deceniile anterioare le denumiseră Ucraina. Nu după multă vreme, Hatmanatul avea să fie cunoscut sub acest nume.

Conducătorul noului stat, dar şi comandantul său militar era hatmanul, care era ajutat de un stat-major general (heneralna starşina), alcătuit dintr-un cancelar (heneralnîi pisar), un comandant de artilerie (heneralnîi oboznîi), un judecător general (heneralnîi suddia) şi alţi oficiali. Democraţia militară din primii ani ai Hatmanatului, care fusese, de asemenea, vitală în primele luni ale răscoalei, începea să fie dată uitării. Consiliile generale la care fiecare cazac avea dreptul de a participa au lăsat loc consiliilor ofiţerilor (starşîna rada) la care luau parte polcovnicii şi membrii statului-major, care decideau asupra chestiunilor importante. Deoarece răscoala declanşată împotriva sistemului latifundiar distrusese vechea economie, ucisese sau îi îndepărtase pe evrei, iar ţăranii se declarau acum cazaci şi refuzau să lucreze pământurile nobilimii, noul stat îşi umplea trezoreria cu prăzi de război, cu taxe vamale şi impozite pe mori pentru măcinarea grâului.

În teorie, s-a păstrat vechiul sistem administrativ al Uniunii – în fruntea ierarhiei era voievodul Kievului, ales dintre nobilii ortodocşi loiali regelui polonez –, însă în practică cel care guverna, fără măcar să-l informeze pe rege despre acţiunile sale, era hatmanul cazac. În zonele aflate sub stăpânirea lor, cazacii au introdus un sistem administrativ care avea la bază experienţa de viaţă căpătată în stepă şi organizarea socială specifică armatei, influenţată de modelul administrativ-militar al Imperiului Otoman. Cazacii au împărţit teritoriul Hatmanatului în „regimente”,

[12] Titlul oficial era Viisko Zaporozke (Armata Zaporojenilor). (N. red.)

aşezând câte un polcovnic la conducerea fiecărui organ administrativ, juridic şi fiscal al regimentului şi, în primul rând, la conducerea armatelor. Fiecare dintre cele 20 de unităţi administrative purta numele oraşului principal al regiunii şi era obligat să asigure un regiment militar cazac pregătit pentru luptă. Aceeaşi combinaţie de putere militară, administrativă şi juridică a fost introdusă la nivelul satelor şi oraşelor mai mici, care erau conduse de sotnicii (căpitanii) cazaci, însărcinaţi în primul rând cu ridicarea unei sotnii (o unitate de cavalerie cu 100 de soldaţi) pe timp de război.

Alianţa cu tătarii din Crimeea a facilitat victoriile cazacilor în primii doi ani ai răscoalei, dar în acelaşi timp l-a împins pe Hmelniţki sub influenţa geopolitică a Imperiului Otoman, care avea o serie de teritorii vasale în nordul Mării Negre. Printre acestea se numărau Crimeea, Moldova şi Valahia (parte a României de astăzi). Relaţiile dintre aceste regiuni şi Poarta Otomană i-au inspirat lui Hmelniţki un model pe baza căruia să obţină independenţa faţă de regele polonez, fără să fie nevoit să renunţe la statul cazacilor realizat cu mari eforturi. Ucraina căzăcească era pregătită să se alăture celorlalţi vasali ai otomanilor, sub forma unui protectorat al sultanilor. De la această idee au început negocierile lui Hmelniţki cu turcii în primăvara şi vara lui 1651. Şi, pentru că se pregătea pentru un alt conflict teribil cu Uniunea, Hmelniţki chiar a semnat un document prin care recunoştea suzeranitatea sultanului.
În schimb, Hmelniţki îşi dorea protecţie imediată – trupe otomane pe teritoriul Hatmanatului, gata să atace armata poloneză, la fel cum făcuseră la Ţuţora în 1620 şi la Hotin în 1621. Otomanii erau prinşi însă în încleştările maritime cu veneţienii. În loc să-şi trimită propriile trupe, vizirii

sultanului Mehmet al IV-lea, în vârstă de nouă ani, i-au ordonat hanului din Crimeea să-i ofere sprijin militar lui Hmelniţki. Hatmanul nu era încrezător în această propunere: tătarii din Crimeea aveau propriile lor interese, încercând să menţină cât mai mult timp starea de conflict în zonă pentru a-i împiedica pe cazaci să obţină o victorie decisivă împotriva Uniunii. Aşa se întâmplase şi la Zboriv, în 1649, când hanul negociase pacea cu regele în loc să-l ajute pe Hmelniţki să înfrângă armata polonezã. Situaţia se putea repeta.
Şi, de fapt, chiar aşa s-au petrecut lucrurile, ba chiar în cele mai nefericite împrejurări cu putinţă. În vara lui 1651, într-o bătălie purtată în apropierea oraşului Beresteciko din Volînia, tătarii din Crimeea au părăsit câmpul de luptă în mijlocul conflictului, ceea ce a provocat încercuirea şi anihilarea nucleului armatei cazacilor. Hmelniţki, care s-a retras împreună cu hanul, a fost luat ostatic de aliatul său şi a fost eliberat doar pentru a-şi reorganiza armata şi pentru a preveni dispariţia completă a statului căzăcesc. Dependenţa sa de tătarii din Crimeea s-a sfârşit dezastruos. În toamna lui 1651, Hmelniţki a negociat un nou acord cu Uniunea: registrul său căzăcesc a fost redus la jumătate, la 20 000 de oameni, iar teritoriul a fost limitat la voievodatul Kievului – cele din Bratslav şi Cernigov urmând să se reîntoarcă sub jurisdicţia directă a Uniunii. Deoarece această condiţie nu a fost îndeplinită, un alt război stătea să izbucnească.
Statul cazacilor avea nevoie de noi aliaţi. Hmelniţki s-a concentrat în primul rând asupra voievodatului Moldovei, care, deşi era stat vasal otomanilor, oscila prin tradiţie între turci şi polonezi. În 1650, hatmanul a obligat Moldova să intre într-o alianţă oficială, trimiţând o armată în regiune şi făcând presiuni asupra voievodului moldovean Vasile Lupu să-şi logodească fiica, Ruxandra, cu Timuş, fiul

lui Hmelniţki. După înfrângerea cazacilor la Beresteciko, Vasile Lupu a încercat, fără succes, să scape de acest aranjament. În 1652, Hmelniţki a trimis din nou mii de „peţitori” cazaci în Moldova. Pe drum, aceştia au înfrânt o armată poloneză numeroasă în bătălia de la Batih, după care au sărbătorit nunta dintre Timuş şi Ruxandra la Curtea lui Vasile Lupu. Prin această strategie, Hmelniţki a devenit unul dintre conducătorii recunoscuţi la nivel internaţional.

Obiectivele pe care Hmelniţki le putea realiza dacă se alia cu otomanii şi cu vasalii lor erau limitate, ceea ce a devenit evident, într-un mod chiar dureros, în toamna lui 1653, când cazacii au purtat încă o bătălie împotriva armatei regale în apropierea oraşului Jvaneţ din Podolia. Din nou, tătarii din Crimeea s-au aflat de partea cazacilor şi i-au împiedicat să câştige lupta, care s-a încheiat exact aşa cum şi-a dorit hanul, fără vreun rezultat clar. Regatul Poloniei şi Hatmanatul Căzăcesc s-au reîntors la înţelegerea de la Zboriv: un registru de 40 000 de cazaci şi trei voievodate sub control hatmanului. Ambele tabere ştiau că era încă un armistiţiu, nu un compromis tratat cu seriozitate sau o pace durabilă. Cazacii îşi doreau întreaga Ucrainăşi anumite zone din Belarus, în timp ce regele şi mai ales membrii Dietei se împotriveau recunoaşterii stăpânirii cazacilor asupra celor trei principate răsăritene, pe care aceştia le controlau de facto.

Hmelniţki şi statul căzăcesc trebuiau să-şi caute alţi aliaţi. Un compromis cu Uniunea părea tot mai uşor de realizat. Cazacii nu puteau rezista de unii singuri unui adversar atât de puternic. Tătarii din Crimeea le-au permis să se ridice împotriva polonezilor, dar nu să-i înfrângă. Otomanii nu erau pregătiţi să-şi trimită trupele atât de departe, iar relaţiile cu Moldova s-au încheiat cu o tragedie personală pentru Hmelniţki. În septembrie 1653, cel mai vârstnic fiu

al său, Timuş, în vârstă de 21 de ani, a fost ucis în timp ce apăra cetatea Suceava (în România) împotriva forţelor reunite ale Valahiei şi Transilvaniei, ai căror conducători erau nemulţumiţi de alianţa dintre Hmelniţki şi Vasile Lupu. La sfârşitul lui decembrie 1653, Hmelniţki şi-a îngropat fiul pe moşia sa de la Subotiv, de lângă Ciîhîrîn. Înmormântarea a avut loc în nou-construita biserică a Sfântului Proroc Ilie, un exemplu de arhitectură barocă în stepele căzăceşti. Lăcaşul, care există şi astăzi, este reprodus pe bancnotele ucrainene. Odată cu moartea lui Timuş, speranţele bătrânului hatman de a alinia statul căzăcesc planurilor politicii externe otomane s-au spulberat.

Punctul de cotitură în desfăşurarea răscoalei lui Hmelniţki a avut loc în 8 ianuarie 1654 în oraşul Pereiaslav, când Bogdan Hmelniţki şi un grup de ofiţeri cazaci reuniţi în grabă au jurat credinţă noului suveran, ţarul Aleksei Romanov. Astfel a început îndelungata şi complexa istorie a relaţiilor dintre Rusia şi Ucraina. În 1954, Uniunea Sovietică a sărbătorit fastuos tricentenarul „reunificării" Ucrainei cu Rusia. Ca urmare a Tratatului de la Pereiaslav întreaga Ucrainã a ales să se realăture Rusiei şi să accepte suzeranitatea ţarului. De fapt, în 1654 la Pereiaslav nu s-a reunificat nici Ucraina cu Moscova (entitate care avea să primească numele de „Rusia" de la Petru cel Mare), nu s-au reunit nici două „popoare înfrăţite", după cum sugerau istoricii sovietici. Nimeni, în Pereiaslav sau în Moscova, nu ar fi fost în stare să vorbească în termeni etnici la 1654.
Discursul adresat de Bogdan Hmelniţki consiliului de ofiţeri cazaci, notat în actele misiunii moscovite, ne oferă câteva indicii despre felul în care hatmanul ucrainean şi-a prezentat şi explicat deciziile:

Am convocat un consiliu deschis întregului popor, astfel încât, voi, împreună cu noi, să vă puteţi alege suveranul pe care îl doriţi dintre următorii: primul este ţarul turc (sultanul), care, prin trimişii săi, ne-a propus adesea să-i acceptăm conducerea; al doilea este hanul din Crimeea; al treilea, regele polonez, care, dacă dorim, ar putea să ne ofere din nou favorurile deţinute odinioară; al patrulea este suveranul ortodox al Marii Rusii, ţarul, Marele Cneaz Aleksei Mihailovici, suveranul de la Răsărit al întregii ţări a locuitorilor rus', pe care ne-o dorim cu ardoare pentru noi înşine de şase ani, făcând rugăciuni stăruitoare. Acum, alegeţi-l pe cel pe care îl doriţi!

Nu este nici urmă de îndoială că Hmelniţki stabilise dinainte rezultatul întrunirii. Hotărârea fusese deja luată: el şi ofiţerii cazaci deciseseră deja în favoarea suveranului Moscovei. Potrivit raportului ambasadei, hatmanul îşi motivase opţiunea în baza solidarităţii ortodoxe a ascultătorilor lui. Cei prezenţi la consiliu îşi manifestaseră dorinţa de a-l vedea conducător pe ţarul ortodox „răsăritean".
Aceasta părea a fi încă una dintre nenumăratele alianţe motivate religios specifice Reformei şi Contrareformei: Războiul de Treizeci de Ani, pe parcursul căruia statele europene se aliaseră în mare parte în funcţie de identităţile lor religioase, abia se sfârşise cu cinci ani în urmă. Nu trebuie să învinovăţim nici elitele moscovite, nici elitele ucrainene pentru că nu se considerau înfrăţite, membre ale aceluiaşi popor. Cele două tabere aveau nevoie de interpreţi pentru a comunica, iar scrisorile trimise de Hmelniţki ţarului au supravieţuit în arhivele

ruseşti în mare parte datorită traducerilor pregătite de aceşti interpreţi oficiali. Tradiţia Rusiei Kievene, aşa cum a fost ea înfăţişată de memoria colectivă şi de credinţa religioasă, încă exista, dar era reprezentată doar de câteva cronici scrise de mână.
Patru secole trăite în condiţii politice diferite, sub conducerea altor state, accentuaseră discrepanţele culturale şi lingvistice şi aşa evidente care au separat viitoarele state Belarus şi Ucraina de Rusia. Aceste diferenţe au fost clare în momentul în care Hmelniţki şi polcovnicii săi au dorit să discute condiţiile acordului cu trimisul rus, Vasili Buturlin; acesta le-a spus că ţarul avea să-i trateze mai bine decât regele, dar a refuzat orice negociere. Hmelniţki a protestat, spunând că se obişnuiseră să negocieze cu regele şi cu oficialii săi, dar Buturlin i-a replicat că regele polonez, fiind un monarh ales prin vot, nu îi era egal ţarului rus, al cărui titlu era ereditar. În plus, a refuzat să jure că avea să îndeplinească nenumăratele promisiuni făcute cazacilor: ţarul, a spus Buturlin, nu jură pentru supuşii săi. Hmelniţki, care îşi dorea să vadă cât mai repede trupele moscovite pe câmpul de luptă, a acceptat să jure loialitate ţarului, fără să ceară în schimb un legământ similar din partea acestuia.
Cazacii au considerat Tratatul de la Pereiaslav un contract obligatoriu pentru ambele părţi. Din punctul de vedere al lui Hmelniţki, el şi statul pe care îl conducea deveneau un protectorat sub autoritatea ţarului, căruia i-au promis loialitate şi sprijin militar în schimbul protecţiei oferite de Moscova. Însă ţarul îi considera pe cazaci nişte supuşi noi, faţă de care nu avea vreo altă obligaţie, după ce le oferea anumite drepturi şi privilegii. În ceea ce privea noul teritoriu, ţarul gândea în termeni dinastici. Ţarul şi

cancelaria sa considerau că îşi luau în stăpânire patrimoniul: oraşele Kiev, Cernigov şi Pereiaslav.

Indiferent care ar fi fost temeiurile juridice şi ideologice ale Tratatului de la Pereiaslav, ţarul a onorat promisiunea lui Buturlin şi le-a oferit cazacilor ceea ce regele polonez le refuzase întotdeauna: recunoaşterea statului căzăcesc, un registru de 60 000 de oameni şi statut privilegiat pentru moşiile lor. A recunoscut, de asemenea, libertăţile de care se bucurau alte pături sociale sub regii polonezi.
Însă în primul şi cel mai important rând acordul a pus bazele unei alianţe militare. Tratatul nu fixa o graniţă occidentală precisă a teritoriului cazacilor – aceştia puteau să înainteze spre vest cât le permiteau inamicii. Armatele ruşilor şi cazacilor au pornit în războiul împotriva Uniunii pe direcţii separate: cazacii, ajutaţi de regimente moscovite, au condus ofensiva în Ucraina, în interiorul graniţelor regatului Poloniei; trupele moscovite au lansat o ofensivă lângă Smolensk şi au înaintat spre vest prinBelarus şi apoi prin Lituania, la nord de graniţa trasată la Lublin între Marele Ducat şi Regat. Ofensiva comună a trupelor moscovite şi căzăceşti s-a soldat cu rezultate neprevăzute. În timp ce în 1654, trupele poloneze şi lituaniene, sprijinite de hanul din Crimeea, reuşiseră să reziste în faţa ofensivei de la est, în vara şi toamna lui 1655, contraofensiva polono-lituaniană a cedat; cazacii au asediat din nou Lvovul, iar trupele moscovite au pătruns în Vilnius, capitala Marelui Ducat al Lituaniei.
Acesta a fost începutul unei epoci cunoscute în istoria poloneză sub numele Potopul. Pe lângă avansul armatelor moscovite şi căzăceşti în interiorul Uniunii, în 1655, suedezii au lansat propria ofensivă în Marea Baltică. Până în octombrie, atât Varşovia, cât şi vechea capitală

polonează Cracovia se aflau în mâinile suedezilor. Speriaţi de o posibilă prăbuşire completă a Poloniei şi de o expansiune a Suediei, care revendica regiuni ale Marelui Ducat al Lituaniei cucerite de trupele moscovite, în toamna lui 1656 diplomaţii ruşi au încheiat la Vilnius un acord cu Uniunea, prin care s-a pus capăt ostilităţilor polono-moscovite. Hmelniţki şi colaboratorii săi au fost furioşi pentru că li s-a interzis să ia parte la negocieri. Cum Rusia încheiase separat pacea cu Polonia, cazacii rămâneau singuri în faţa eternului lor duşman. Din punctul lor de vedere, ţarul îşi neglija principalele obligaţiiprevăzute în Tratatul de la Pereiaslav: protecţia militară a supuşilor săi.
Bogdan Hmelniţki a ignorat înţelegerea dintre Polonia şi Rusia, trimiţându-şi armata în ajutorul unui aliat al Suediei, principele[13] protestant al Transilvaniei, ca să lupte împotriva polonezilor. În acest moment, chiar şi alianţa militară dintre ţar şi cazaci era pusă sub semnul întrebării. Hmelniţki se aflase în căutare de noi aliaţi chiar de la intrarea în război a Suediei împotriva Poloniei. Suedezii păreau hotărâţi să distrugă Uniunea, dorinţă pe care Hmelniţki o împărtăşea. În condiţiile în care hatmanul era convins că ţarul trădase Ucraina, negocierile pentru încheierea unui acord ucraineano-suedez care avea să ducă la sfârşitul Uniunii şi să garanteze includerea Ucrainei, dar şi a unor regiuni din Belarusul de astăzi în statul cazacilor s-au intensificat.
Însă Hmelniţki nu a trăit îndeajuns pentru a asista la încheierea acestei noi alianţe internaţionale. A murit în august 1657, lăsând statul pe care îl crease şi cazacii pe care îi condusese la răscruce de drumuri. Deşi era de părere că înţelegerea semnată cu ţarul îşi pierduse valabilitatea, Hmelniţki respecta oficial Tratatul de la

[13] Este vorba despre calvinul Gheorghe Rákóczi al II-lea (1648–1660). (N. red.)

Pereiaslav. Deciziile luate atunci au devenit o componentă importantă a moştenirii vaste şi contradictorii a bătrânului hatman. Cronicile cazacilor de la sfârşitul secolului al XVIII-lea l-au glorificat, la fel cum făcuseră şi profesorii şi studenţii Colegiului Kievean în momentul în care acesta a intrat în Kiev în decembrie 1648. L-au preaslăvit ca pe un părinte al naţiunii, un eliberator al poporului său de sub jugul polonez, ca pe hatmanul care a negociat cel mai bun acord posibil cu ţarul: au considerat articolele lui Bogdan Hmelniţki, aprobate de ţar după Pereiaslav, o Magna Charta a libertăţilor ucrainene în Ţaratul Rus.

11

Împărţirile

Răscoala lui Hmelniţki a declanşat o îndelungată perioadă de războaie, denumită Ruina de nenumăraţi istorici. Deşi distrugerea şi depopularea ţinuturilor ucrainene, în special a celor de pe malul drept al Niprului, au constituit, într-adevăr, o lovitură puternică pentru viaţa politică, economică şi culturală a regiunii, principala consecinţă pe termen lung a războaielor a fost împărţirea Ucrainei de-a lungul Niprului, între Rusia şi Polonia. Graniţa trasată de Nipru a devenit un factor principal în istoria începutului epocii moderne a Ucrainei, iar unii o consideră relevantă chiar şi în ziua de astăzi, căci a influenţat preferinţele culturale şi câteodată politice ale ucrainenilor de ambele părţi ale fostei graniţe cu Polonia.
Bogdan Hmelniţki năzuia ca statul cazacilor să se extindă din punct de vedere teritorial, nu să se fragmenteze. Însă neînţelegerile dintre ofiţerii cazaci, care au dus în final la împărţirea Hatmanatului, au apărut la scurt timp după

moartea bătrânului conducător, în august 1657. Factorul care a declanşat această criză a fost contestata succesiune la cea mai importantă funcţie din ţară – o problemă care a măcinat nenumărate organizări statale medievale şi moderne timpurii. Hmelniţki se gândea să-şi întemeieze propria dinastie şi, cu puţin timp înainte de moartea sa, a aranjat alegerea fiului său, Iuri, un adolescent bolnăvicios în vârstă de 16 ani, care suferea uneori atacuri de epilepsie, la conducerea Hatmanatului. Evenimentele ce au urmat nu îi vor surprinde absolut deloc pe cei care au citit Boris Godunov, de Aleksandr Puşkin. Un curtean cu experienţă, numit regent, l-a îndepărtat pe tânăr – în cazul ucrainean, fără să verse pic de sânge – şi a făcut în aşa fel încât să fie el ales în fruntea Hatmanatului. Drama care avea să ducă la împărţirea teritoriilor începuse. Dacă Hmelniţki se aşteptase ca procesul de succesiune să funcţioneze în Hatmanat la fel ca în Polonia, cu alegerea succesivă la tron a membrilor aceleiaşi dinastii, atunci se înşelase. Sistemul lăsat în urmă de el se asemăna mai degrabă cu cel existent în voievodatul Moldovei, unde domnii erau aleşi şi înlăturaţi la dorinţa sau cu acordul turcilor. Spre deosebire de tronul Moldovei, cel ucrainean avea să fie disputat de trei mari puteri: ruşii, polonezii şi otomanii. Indiferent cine câştiga, cazacii aveau de pierdut. Sistemul prin care se stabilea succesorul ducea la destabilizarea întregii regiuni.

Cel care a preluat frâiele puterii în Hatmanat după îndepărtarea lui Iurii Hmelniţki de la conducere, în toamna lui 1657, a fost Ivan Vîhovski. Parcursul său în viaţă şi carieră a fost complet diferit de al lui Bogdan Hmelniţki. Născut într-o familie ortodoxă nobilă şi bogată, Vîhovski nu a întâmpinat nicio dificultate în recunoaşterea statutului

său aristocratic. Alegerea sa în funcţia de hatman a fost o victorie pentru nobili, dar nu şi pentru ofiţeri, respectiv veteranii registrului căzăcesc de dinainte de 1648. În această privinţă, deosebit de grăitoare a fost alegerea în funcţia de cancelar a unui magnat ucrainean la fel de bogat ca prinţii Vîşneveţki. Numele său era Iurii Nemîrici.
Extraordinar de cultivat pentru vremurile în care trăia, Nemîrici era un reprezentant al ramurii radicale a Reformei Poloneze, adeptă a antitrinitarismului[14]. (Un fondator al Bisericii Unitariene, Joseph Priestley, avea să aducă această religie în Statele Unite ale Americii la sfârşitul secolului al XVIII-lea.) Nemîrici a studiat la o şcoală antitrinitaristă din Polonia, după care s-a dus în Europa Apuseană, unde a urmat cursuri la universităţile din Leiden, Basel şi, potrivit unor mărturii, Oxford şi Cambridge. În timpul Potopului din Polonia, el s-a aliat cu un prieten protestant, regele Carol al X-lea al Suediei. Însă, nu după multă vreme, deziluzionat de suedezi, s-a convertit la ortodoxie, s-a împrietenit cu Bogdan Hmelniţki şi s-a stabilit în Ucraina căzăcească, în apropierea moşiilor sale, pe care hatmanul i le-a restituit.
Numeroşi cazaci au fost iritaţi de ascensiunea la putere a facţiunii de nobili conduse de Ivan Vîhovski. Cazacii de dincolo de cataractele Niprului şi-au exprimat în mod deschis nemulţumirea. Ei îl aleseseră hatman pe Hmelniţki în primăvara lui 1648. De atunci, noul stat al cazacilor care se edificase la nord de zonele de stepă, în ţinutul colonizat al Niprului mijlociu, le retrăsese nu numai dreptul exclusiv de a-şi alege hatmanul, dar le schimbase chiar şi numele – căci Hatmanatul era cunoscut oficial ca Armata Zaporojenilor. Acum marginalizaţi, zaporojenii cereau ca

[14] Doctrină religioasă apărută în secolul al II-lea, care s-a răspândit în secolul al XVI-lea în Apus şi în secolul al XVII-lea în Rusia. Adepţii săi negau dogma creştină a Sfintei Treimi. (N. red.)

alegerea unui nou hatman să se facă în teritoriile aflate dincolo de cataracte. Zaporojenii puneau sub semnul întrebării legitimitatea alegerii lui Vîhovski, iar unii polcovnici erau gata să le dea crezare şi să le ofere sprijin. La fel de importantă era şi atitudinea Moscovei, care încuraja opoziţia faţă de Vîhovski, recunoscând dreptul cazacilor zaporojeni de a comunica direct cu reprezentanţii ţarului. Ruşii încercau să se folosească de orice divergenţă din rândurile cazacilor pentru a slăbi puterea hatmanului şi a-l face mai puţin independent decât predecesorul său, Bogdan Hmelniţki.

Vîhovski a respins aceste doleanţe. În iunie 1658, armata sa, susţinută de tătarii din Crimeea, a înfruntat trupele zaporojene şi pe aliaţii lor racolaţi dintre cazacii nemulţumiţi în apropierea cetăţii Poltava, din Ucraina de pe malul stâng. Vîhovski a ieşit victorios, însă numărul morţilor a fost deosebit de mare. Potrivit unor estimări, au murit aproximativ 15 000 de soldaţi. Pentru prima dată de la 1648 încoace, cazacii se luptaseră cu alţi cazaci, creând un precedent care avea să le distrugă statul. Vîhovski nu avea nicio îndoială că Moscova se afla în spatele răsculaţilor. Dar cum avea să se apere?

Hatmanul era de părere că, exact ca şi Hmelniţki, avea un acord condiţionat (pe care îl numea „supunere de bunăvoie”) cu ţarul şi că putea să renunţe la înţelegere în cazul în care ţarul nu îşi respecta partea sa de angajament. Pe de altă parte, singurele condiţii pe care le recunoştea ţarul erau cele pe care le putea impune asupra supuşilor săi. În timp ce Hmelniţki, nemulţumit de aranjamentul său cu ţarul Moscovei, nu putea să apeleze decât la suedezi şi otomani, succesorii săi au descoperit o altă opţiune – un nou acord cu Polonia. Aceştia erau parte integrantă a sistemului politic polonez, îi cunoşteau punctele forte şi slăbiciunile şi erau de părere că un tratat

care le-ar fi reintegrat ţara în Uniune, conferindu-i în acelaşi timp o largă autonomie, nu era numai de dorit, dar şi posibil.

În septembrie 1658, Vîhovski a convocat un consiliu al cazacilor în oraşul Hadeaci din Ucraina de pe malul stâng, unde s-au aprobat condiţiile necesare întoarcerii Hatmanatului sub jurisdicţia regilor polonezi. Tratatul polono-cazac, semnat ca urmare a acestui consiliu şi care a purtat numele de Uniunea de la Hadeaci, a fost opera lui Iurii Nemîrici, mâna dreaptă a lui Vîhovski. Într-adevăr, acordul a împlinit năzuinţele nobilimii ucrainene în prima jumătate a secolului al XVII-lea. După luptele purtate ca urmare a Uniunii de la Brest, nobilii ortodocşi ajunseseră la o interpretare perimată a Uniunii de la Lublin, ca aranjament care recunoştea nu numai Marele Ducat al Lituaniei, dar şi ţinuturile poloneze şi lituaniene ale Rusiei Kievene ca partener egal în Uniune. Acum, Nemîrici decisese să transforme acest vis în realitate prin transformarea Hatmanatului în cnezat al Rusiei Kievene, care avea să se alăture Uniunii sub forma unui al treilea partener egal în drepturi, alături de Polonia şi Lituania.
După Marea Răscoală, unii membri ai elitei poloneze erau mai deschişi ca oricând la ideea formării unui principat al Rusiei Kievene, dar ascensiunea căzăcimii îngreunase sarcina de realipire a unui ţinut care pe parcursul timpului îşi crease un sistem politic şi social distinct. Prin urmare, ca răspuns la cererile elitei căzăceşti de dinainte de 1648, Uniunea de la Hadeaci a oferit pe loc statut nobiliar pentru 1 000 de familii căzăceşti, urmând ca apoi să ofere această distincţie anual altor 100 de familii din fiecare regiment. Pe lângă faptul că satisfăcea cerinţele sociale ale cazacilor, Uniunea atenua nemulţumirile cazacilor şi

nobililor cu privire la religie. Numai ortodocşii aveau dreptul de a deţine funcţii administrative în noul principat. În mod ciudat, tratatul conţinea şi o clauză referitoare la Colegiul Kievean înfiinţat de Petru Movilă, prin care acesta era ridicat la rangul de academie. Nobilii care negociau acordul în favoarea cazacilor erau în mod evident interesaţi să obţină ceva mai mult decât respectarea drepturilor cazacilor.

Veştile cu privire la semnarea unei uniuni cu Polonia l-au determinat pe ţar să le ceară cazacilor să se ridice împotriva „trădătorului" Vîhovski. Trupele moscovite şi duşmanii lui Vîhovski, printre care şi zaporojenii, au preluat controlul asupra regiunilor sudice ale Hatmanatului. În primăvara lui 1659, la rândul său, Vîhovski l-a acuzat pe ţar că încălca acordul semnat cu cazacii şi că îngrădea drepturile şi libertăţile acestora. Şi-a convocat aliaţii din Crimeea şi a atacat armata moscovită, care se afla în plină înaintare. Bătălia de la Konotop, purtată în apropierea graniţei ruso-ucrainene din zilele noastre, în iunie 1659, s-a încheiat cu victoria spectaculoasă a lui Vîhovski. Armata moscovită, care număra mai bine de 100 000 de ostaşi, a fost înfrântă, aproape 40 000 de soldaţi au murit, iar floarea cavaleriei moscovite a fost secerată. Tătarii au pornit mai departe şi au prădat ţinuturile sudice ale ţaratului. La Moscova se zvonea că ţarul avea de gând să părăsească în curând capitala.

Vîhovski nu a atacat niciodată Moscova. În pofida victoriei obţinute la Konotop, garnizoanele moscovite din Ucraina au continuat să reziste, iar tot mai mulţi cazaci au început să îl conteste pe Vîhovski. Veştile cu privire la ratificarea Uniunii de la Hadeaci de către Dieta poloneză i-au impulsionat. Versiunea tratatului aprobat de Dietă nu îndeplinise mai multe promisiuni pe care nobilii polonezi i

le făcuseră lui Vîhovski. Potrivit tratatului, noul cnezat era limitat la ţinuturile voievodatelor Kievului, Bratslavului şi Cernigovului, chiar dacă hatmanul îşi dorea şi vestul Ucrainei de astăzi, inclusiv Volînia şi Podolia. De asemenea, numărul de cazaci înregistraţi era limitat la 30 000 de oameni, care, alături de cei 10 000 de mercenari, ajungeau să totalizeze cu 40 000, respectiv cu 20 000 de ostaşi mai puţin decât negociase Hmelniţki cu ţarul imediat după Bătălia de la Pereiaslav. Iuri Nemîrici a plecat la Varşovia pentru a pleda cazul Uniunii în faţa Dietei. „Ne-am născut liberi, am crescut liberi şi, ca oameni liberi, ne reîntoarcem la libertate”, le-a spus el deputaţilor. Aceştia au aprobat Uniunea, dar nu sub forma pe care şi-o doreau Nemîrici şi Vîhovski. În momentul în care Vîhovski a primit textul revizuit, acesta i-a spus emisarului polonez că era un sol al morţii.

În acel moment, cea mai mare parte a elitei căzăceşti îl considera pe Vîhovski trădător. Nemîrici a fost ucis într-o ciocnire cu adversarii lui Vîhovski. Ceilalţi delegaţi cazaci la Dieta polonă au fost executaţi de un consiliu al cazacilor convocat de inamicii hatmanului. Chiar şi Vîhovski a fost nevoit să fugă. Deşi câştigase toate bătăliile pe care le purtase, fie ele împotriva adversarilor săi – aşa cum se întâmplase la Poltava –, fie împotriva forţelor moscovite, la Konotop, el nu a mai avut argumente să câştige polemica referitoare la relaţiile cu Polonia. A renunţat la funcţia de hatman şi a plecat către vestul Ucrainei, unde a devenit starostele cetăţii Bar din Podolia, menţinându-şi în acelaşi timp titlul de voievod al Kievului şi calitatea de membru al senatului polon. Aceasta a fost singura promisiune respectată a Uniunii de la Hadeaci.

Domnia lui Vîhovski a scris o nouă pagină în istoria Ucrainei căzăceşti – o pagină caracterizată de conflicte interne şi războaie fratricide. Întrucât forţele cazacilor nu

erau îndeajuns de puternice pentru a apăra Hatmanatul, cel care deţinea funcţia de hatman trebuia să se asigure că, indiferent de pătura socială din care proveneau, cazacii rămâneau uniţi; în plus, trebuia să ducă o politică abilă, pentru a rezista ameninţării principalelor puteri din regiune. Puţini erau cei care puteau duce la bun sfârşit o asemenea sarcină. Hmelniţki reuşise să-i disciplineze pe ofiţerii cazaci cu ajutorul unor măsuri dure, precum legarea cu lanţuri a scandalagiilor de tunuri, aşa cum procedase cu instigatorul masacrelor de la 1648, polcovnicul Maksîm Krîvonis, sau chiar ordonând executarea cazacilor răsculaţi. Vîhovski nu a reuşit să menţină unitatea Hatmanatului. Sarcina i-a revenit încă o dată fiului lui Bogdan Hmelniţki, Iurii, care a fost reales hatman, după înlăturarea lui Vîhovski. Dinastia fusese restabilită la conducerea statului, dar problemele Ucrainei nu fuseseră rezolvate nici pe departe.

Iurii Hmelniţki a venit la putere în toamna lui 1659 cu ajutorul ofiţerilor cazaci, care credeau că se putea ajunge la un acord cu ţarul în condiţii nu mai puţin favorabile decât cele negociate iniţial de bătrânul Hmelniţki. Se înşelau. În momentul în care Iurii Hmelniţki şi susţinătorii săi au demarat negocierile cu moscoviţii, cazacii au fost prinşi într-o capcană. Un nou consiliu cazac, format la iniţiativa unui guvernator militar moscovit (voievod) şi înconjurat de o armată moscovită ce număra 40 000 de oameni, a confirmat alegerea tânărului Hmelniţki la conducerea Hatmanatului, dar în anumite condiţii, care reduceau drepturile şi privilegiile care îi fuseseră acordate tatălui său. Din acel moment, hatmanul era ales numai cu permisiunea expresă a ţarului, fără să aibă atribuţii în domeniul relaţiilor externe şi fără să aibă dreptul de a

numi polcovnici fără aprobarea Moscovei. Garnizoanele militare ruse urmau să fie staţionate în toate oraşele principale ale Hatmanatului.
Fuga lui Vîhovski în Polonia nu s-a soldat cu noi concesii din partea Moscovei, aşa cum speraseră adversarii săi, ci a atras după sine reducerea drepturilor conferite anterior Hatmanatului. Oamenii ţarului îşi doreau ca supuşii lui să îşi dea seama că Rusia nu avea să tolereze sub nicio formă încălcarea înţelegerii cu Moscova. În ianuarie 1660, voievozii moscoviţi i-au transmis lui Iurii Hmelniţki un mesaj care scotea în evidenţă exact acest lucru. Cadavrul lui Danîlo Vîhovski, fratele fostului hatman şi vărul lui Iurii Hmelniţki, care căzuse în mâinile Moscovei în timpul unui atac eşuat asupra garnizoanei moscovite de la Kiev, a fost trimis tânărului hatman, aflat acasă, la moşia sa părintească de la Subotiv. Cei care îl capturaseră pe Danîlo îl torturaseră până la moarte. La vederea coşciugului, hatmanul a izbucnit în lacrimi. „Întregul corp îi era sfâşiat de lovituri de bici, ochii îi erau scoşi din orbite, care fuseseră umplute cu argint, urechile întoarse pe dinafară cu sfredelul şi umplute cu argint, scria un diplomat polonez care se afla întâmplător la Subotiv. Degetele îi fuseseră tăiate şi picioarele ciopârţite de-a lungul venelor. Pe scurt, o sălbăticie de nedescris.”
Dacă ţarul şi sfetnicii săi doriseră să-l intimideze pe tânărul hatman şi anturajul său, atunci nu şi-au atins scopul. Potrivit aceleiaşi surse, expedierea rămăşiţelor ofiţerului cazac nu numai că l-a făcut pe Hmelniţki să plângă, dar au provocat şi indignare în rândurile întregii Curţi. Văduva lui Danîlo Vîhovski i-a blestemat pe ucigaşii soţului ei. Răzbunarea a sosit mai târziu în acelaşi an. În toamna lui 1660, pe parcursul unei bătăliipurtate între o oaste rusă şi detaşamentele poloneze susţinute de tătarii din Crimeea, tânărul Hmelniţki şi trupele sale au schimbat taberele şi au

jurat credinţă regelui polonez. Armata moscovită a fost înfrântă. Comandantul său şi-a petrecut 20 de ani în captivitate în Crimeea.
Chiar dacă această victorie poloneză i-a răzbunat pe cazaci, nu a asigurat sub nicio formă continuitatea Hatmanatului. Cazacii s-au întors sub jurisdicţia regelui în condiţii chiar şi mai puţin favorabile decât cele oferite de versiunea textului Uniunii de la Hadeaci aprobată iniţial de Dieta polonă. Noul tratat a şters din istorie chiar şi numele cnezatului kievean, atât de important pentru autorii cazaci ai Uniunii de la Hadeaci. De fiecare dată când cazacii întorceau armele în nesfârşitul conflict dintre ruşi şi polonezi pentru controlul asupra Ucrainei, mai pierdeau câte un element esenţial al suveranităţii lor. Nu după multă vreme, presiunea exercitată asupra organizării statale a cazacilor de către adversarii săi mult mai puternici, ţaratul Rusiei şi regatul Poloniei, a devenit mult prea puternică, iar Hatmanatul nu a mai putut să-i facă faţă, despărţindu-se în două regiuni distincte, fiecare situată pe alt mal al Niprului.
În 1660, în timp ce Iurii Hmelniţki îşi stabilea cartierul general pe malul drept al Niprului, regimentele de pe malul stâng şi-au ales propriul hatman cu sprijinul Moscovei. Hmelniţki a organizat nenumărate expediţii militare pentru a aduce regimentele răzvrătite sub supunerea sa, însă nu a reuşit să-şi atingă scopul. Regiunea era foarte aproape de graniţa moscovită, iar guvernatorii militari ai ţaratului îşi consolidaseră stăpânirea în acest ţinut. La începutul anului 1663, adus în pragul disperării, hatmanul în vârstă de 22 de ani a abdicat şi s-a călugărit. Acesta a fost sfârşitul oficial al Hatmanatului unit. În acelaşi an, cazacii de pe malul drept al Niprului şi-au ales un hatman loial Poloniei, iar cei de pe malul stâng – un conducător care recunoştea

suveranitatea Moscovei. Patru ani mai târziu, în 1667, diplomaţii moscoviţi şi polonezi au semnat armistiţiul de la Andrusovo, care împărţea Ucraina căzăcească, malul stâng intrând sub stăpânirea Moscovei, iar malul drept în cea a Poloniei.

Vechiul Hatmanat nu a cedat fără o ultimă bătălie. Polcovnicul Petro Doroşenko, descendent al uneia dintre cele mai cunoscute familii de cazaci, i-a condus în bătălie pe adversarii împărţirii statului căzăcesc, pe care îl considerau adevărata lor patrie. Bunicul lui Doroşenko fusese hatman al cazacilor în anii 1620, iar tatăl său, polcovnic pe vremea lui Bogdan Hmelniţki. Originar din Ciîhîrîn, Doroşenko a slujit iniţial la Curtea Hatmanului. După ce a fost promovat la rangul de polcovnic, a participat la nenumărate misiuni diplomatice, printre care negocieri cu suedezii, polonezii şi moscoviţii. A condus chiar una dintre misiunile cazacilor la Moscova. Fiind un susţinător al lui Iurii Hmelniţki, Doroşenko a ajuns în final în Ucraina de pe malul drept, iar în 1665, cazacii locali l-au ales hatman.
Veştile cu privire la iminenta împărţire a Ucrainei căzăceşti şocaseră şi instigaseră elita căzăcească, iar Doroşenko a fost ales datorită planului său, care urmărea o nouă răscoală împotriva Poloniei şi unificarea Ucrainei de pe ambele maluri ale Niprului. Asemenea lui Bogdan Hmelniţki înaintea sa, Doroşenko s-a bazat pe sprijinul tătarilor din Crimeea. Împreună cu aceştia, a atacat armata poloneză în toamna anului 1667, obligându-l pe regele polon să acorde autonomie Hatmanatului de pe malul drept. Doroşenko a trecut mai apoi Niprul şi a preluat controlul asupra Ucrainei de pe malul stâng, care deja se răsculase împotriva Moscovei. Încercarea

funcţionarilor ţarului de a organiza un recensământ cu scopul colectării mai eficiente a dărilor provocase mari nemulţumiri în sânul populaţiei locale. Veştile cu privire la împărţirea Ucrainei la Andrusovo transformaseră nemulţumirea în revoltă făţişă.
Doroşenko, devenit deja hatman pe malul drept, a fost acum ales hatman şi pe cel stâng. Hatmanatul Căzăcesc era din nou unit, în pofida intenţiei celor două puteri care îl separaseră. Însă uniunea nu a durat mult. Nu după multă vreme, Doroşenko a trebuit să plece din Ucraina de pe malul stâng pentru a face faţă unei noi ofensive poloneze şi unui nou hatman susţinut financiar de polonezi. Între timp, trupele moscovite au ocupat malul stâng. Otomanii erau acum singura speranţă a lui Doroşenko. În iulie 1669, sultanul Mehmed al IV-lea i-a trimis noi însemne ale puterii, printre care un sceptru şi stindardul de hatman. Sultanul i-a luat pe Doroşenko şi pe cazacii săi sub protecţia lui în aceleaşi condiţii pe care le impusese şi conducătorilor Moldovei şi Valahiei: să îi trimită o armată la primul lui semn. Ţinuturile revendicate de Poarta Otomană nu includeau numai Ucraina căzăcească de pe ambele părţi ale Niprului, ci şi întregul ţinut al Rusiei Kievene, până la fluviul Vistula în vest şi râul Neman în nord.
Proiectul era ambiţios, iar situaţia părea favorabilă pentru împlinirea visurilor lui Hmelniţki şi pentru aducerea întregului ţinut rutean sub controlul cazacilor. De această dată, otomanii nu numai că i-au oferit hatmanului însemnele puterii, dar au şi trimis trupe în regiune. În 1672, o armată otomană de 100 000 de oameni a trecut Dunărea şi, cu ajutorul vasalilor din Crimeea, Valahia, Moldova şi acum şi din ţinutul căzăcesc, a pornit împotriva forţelor poloneze. Au trecut de Hotin, unde se purtase acea bătălie crucială cu mai bine de un secol înainte, şi au

asediat oraşul Cameniţa din Podolia. Aşezată pe un deal înalt şi înconjurată de o prăpastie adâncă, cetatea era considerată inexpugnabilă, dar a căzut în mâinile otomanilor după un asediu de doar 10 zile. Nu după multă vreme, armata sultanului asedia Lvovul. Polonezii au ridicat steagul alb şi au renunţat la revendicările lor asupra Podoliei şi regiunii cursului mijlociu al Niprului. Doroşenko şi susţinătorii săi au început să sărbătorească victoria.
Însă proiectul politic al lui Doroşenko nu s-a concretizat. Otomanii auîncorporat cetatea Cameniţa şi regiunea Podolia în imperiul lor, iar cazacii şi-au primit înapoi teritoriile lor din regiunea cursului mijlociu al Niprului, în locul unui stat independent. Nu existau alte planuri vizând o ofensivă în Ucraina de pe malul stâng sau în regiunile de la nord, Volînia şi Belarus. Era doar începutul problemelor lui Doroşenko. Otomanii au stârnit indignarea localnicilor în momentul în care au transformat câteva biserici creştine în moschei şi le-au permis tătarilor din Crimeea să plece în căutare de sclavi în zonă. Simpatia de care se bucura Doroşenko a început să scadă la fel de repede ca şi numărul locuitorilor din Ucraina de pe malul drept, aflată, teoretic, sub controlul său. Regiunea devenea tot mai pustie pe măsură ce locuitorii începeau să fugă ba spre est, ba spre vest. Foarte mulţi oameni treceau Niprul către malul stâng, unde moscoviţii înăbuşiseră opoziţia elitelor cazace, aduseseră la putere un hatman loial Rusiei şi luau măsuri cu scopul înfloririi economice. Malul drept a devenit o „ruină”, nume care a ajuns să desemneze perioada ce a urmat în istoria Ucrainei.
Era doar o chestiune de timp până când Doroşenko avea să părăsească definitiv scena politicii ucrainene. În loc să unifice Ucraina sub un protectorat otoman care să confere cazacilor libertăţi extinse, el a adus în regiune o altă mare putere, care s-a dovedit a fi mai distructivă decât celelalte.

În 1676, când oştile moscovite susţinute de aliaţii cazaci de pe malul stâng au traversat Niprul şi s-au apropiat de capitala lui Doroşenko, Ciîhîrîn, hatmanul cazac a abdicat şi a jurat credinţă ţarului. I-a fost cruţată viaţa şi, ca şi alţii care „au văzut adevărata lumină”, a primit titlul de voievod şi a intrat în slujba ţarului în cetatea Viatka (oraşul Kirov din zilele noastre), aflat la aproape 900 de kilometri de Moscova. I s-a permis să se retragă în satul Iaropoleţ din actuala provincie (oblast) Moscova. S-a căsătorit cu o rusoaică de viţă nobilă (Natalia, soţia lui Aleksandr Puşkin, a fost o descendentă a lor) şi a murit aici în 1698. Culmea ironiei, membrii unei comunităţi de ucraineni din Podolia, regiunea care a avut cel mai mult de suferit de pe urma stăpânirii otomane impuse în Ucraina cu ajutorul lui Doroşenko, au reconstruit în 1999 micuţa capelă care îi adăposteşte mormântul.
Controlul otoman direct asupra unor regiuni din Ucraina nu a fost de durată – otomanii nu erau foarte interesaţi de această zonă de frontieră a imperiului lor şi aveau nevoie de soldaţi în alte regiuni, îndeosebi în Marea Mediterană. În anul morţii lui Doroşenko, Podolia a revenit sub controlul polonezilor. Otomanii s-au retras din aceste teritorii, iar graniţa ruso-poloneză de pe Nipru, împotriva căreia se revoltase Doroşenko în 1666, a fost restabilită. Statul căzăcesc nu a dispărut cu totul, dar teritoriul şi autonomia sa, ca să nu mai vorbim de independenţă, au avut serios de suferit – a supravieţuit numai în Ucraina de pe malul stâng. Ţinuturile căzăceşti, care cunoscuseră o evoluţie spectaculoasă în prima jumătate a secolului al XVII-lea, puteau strânge suficiente resurse umane, economice şi militare pentru a contesta influenţa puterilor principale din regiune, dar nu şi pentru a apăra realizările revoluţiei cazace. Cazacii au încercat diverse variante de alianţe politice, începând cu Hanatul Crimeii şi Imperiul Otoman şi

încheind cu Moscova, Suedia şi Polonia. Niciuna nu s-a dovedit favorabilă intereselor lor; unitatea Ucrainei Căzăceşti, dar şi a ţinuturilor ucrainene în general a fost pierdută. Până la sfârşitul secolului al XVIII-lea, cea mai mare parte a Ucrainei controlată în trecut de Polonia avea să rămână divizată între Polonia şi Rusia. Împărţirea va avea efecte profunde asupra identităţii şi culturii ucrainene.

12

Bătălia de la Poltava

În Hatmanatul Căzăcesc, care a supravieţuit sub suveranitatea ţarilor moscoviţi pe malul stâng al Niprului, au apărut nenumărate proiecte de construcţie naţională. Unul dintre acestea, asociat îndeaproape cu numele „Ucraina” şi cu viziunea Hatmanatului ca organizare statală şi patrie căzăcească distinctă, a constituit piatra de temelie a procesului de dezvoltare a identităţii ucrainene moderne. Un altul, asociat cu numele rusesc oficial al Hatmanatului – Malorusia (Rusia Mică) –, a stat la baza teoriei „Rusiei Mici”, respectiv tradiţia de a privi Ucraina ca pe o „Rusie mai mică” şi pe ucraineni ca făcând parte dintr-o naţiune rusă mai mare.
Ambele tradiţii intelectuale se manifestau în Hatmanat înainte de ultima mare răscoală a cazacilor, condusă de hatmanul Ivan Mazepa în 1708, ce a vizat Moscova şi pe fondatorul oficial al Imperiului Rus, ţarul Petru cel Mare. S-a încheiat cu o înfrângere, căci ruşii au învins armata suedeză, condusă de Carol al XII-lea în Ucraina. Bătălia de la Poltava din 1709 a pecetluit soarta Hatmanatului

căzăcesc şi a întregii Ucraine. A fost o înfrângere dublă pentru Mazepa şi proiectul său politic – crearea unei entităţi ucrainene separate de Rusia. În anii ce au urmat, interpretarea specifică teoriei Rusiei Mici, conform căreia istoria şi cultura ucraineană ar fi fost înrudite îndeaproape cu cele ruse, avea să predomine în discursul oficial al Hatmanatului. Ideea Ucrainei văzute ca entitate politico-statală, patrie şi chiar naţiune distinctă nu a dispărut pe de-a întregul, dar a intrat în umbra discursului politic ucrainean timp de mai bine de un secol.

În ultimele decenii ale secolului al XVII-lea, ruşii şi-au menţinut controlul în Ucraina de pe malul stâng graţie nu numai superiorităţii lor militare, dar şi capacităţii de a se adapta diverselor situaţii în comparaţie cu adversarii lor. Chiar dacă ţarii se foloseau de alegerea fiecărui nou hatman pentru a reduce drepturile şi privilegiile acordate Hatmanatului pe vremea lui Bogdan Hmelniţki, ştiau şi când să se oprească. În 1669, întoiul răscoalei conduse de Petro Doroşenko, Moscova a luat decizia de a acorda anumite privilegii cazacilor, care aminteau de cele conferite pe vremea lui Hmelniţki. Ţarul a luat această decizie într-un moment în care polonezii restrângeau privilegiile, şi aşa puţine, în vigoare în regiunile de pe malul drept al Niprului. Rezultatul nu a fost greu de prezis. Malul stâng atrăgea noi colonişti din ţinuturile căzăceşti aflate sub guvernare poloneză şi continua să se dezvolte din punct de vedere economic, în timp ce malul drept a devenit tot mai pustiu. Ţarii le-au conferit cazacilor mai multe drepturi, dar au reuşit totuşi să-i păstreze în continuare ca supuşi.
Într-un timp relativ scurt, dezvoltarea economică de pe malul stâng a dus la reînvierea materială şi culturală a

cetăţii Kievului. Cursurile de la Colegiul Kievean s-au reluat. Profesorii care părăsiseră oraşul în anii 1650 primeau acum cu braţele deschise o nouă generaţie de studenţi. Se predau noi materii, se scriau noi poezii şi se jucau noi piese de teatru. Literatura barocă ucraineană, al cărei prim reprezentant a fost Meletii Smotrîţki la începutul secolului al XVII-lea, atingea apogeul prin lucrările unor poeţi ca Ivan Velîcikovski şi prozatori ca Lazar Baranovîci, fost profesor al colegiului, numit ulterior arhiepiscop de Cernigov. Discipolul său, Simeon Poloţki, a introdus curentul literar baroc kievean în Moscova, contribuind astfel la apariţia literaturii laice ruse. Circulaţia textelor, practicilor şi ideilor kievene în Moscova în cea de-a doua jumătate a secolului al XVII-lea avea să provoace o schismă în cadrul Bisericii Ortodoxe Ruse. În timp ce ţarul şi patriarhul susţineau reformele realizate în stilul lui Petru Movilă, conservatorii se răzvrăteau şi se uneau în jurul conducătorilor ritului vechi. Nu este deloc întâmplător faptul că numele pe care aceştia l-au primit de la biserica oficială, cel de raskolniki (rascolnici), schismatici, este de provenienţă ucraineană.

Însă influenţele culturale circulau pe un drum cu două sensuri. Deşi, pe de o parte, clericii kieveni introduceau în Moscova modelele culturale apusene care pătrunseseră deja în Ucraina, pe de altă parte, ei împrumutau concepte din arsenalul ideologiei politice moscovite. Punctul-cheie al acestei ideologii era noţiunea potrivit căreia ţarul ortodox reprezenta nucleul unui nou univers politic şi religios. Intelectualii ortodocşi din Uniune, care de multă vreme nu mai avuseseră un rege al lor, au acceptat cu entuziasm propunerea de a pătrunde într-un univers ortodox idealizat, inspirat de modelul bizantin al armoniei dintre un conducător autocrat şi o Biserică unică şi adevărată. În cele din urmă însă, considerentele practice au câştigat în

faţa idealismului. Începând cu anii 1620, episcopii ortodocşi proaspăt târnosiţi, la presiunea polonezilor, s-au întors către Moscova, unde au găsit sprijin şi un posibil loc de exil. Dorinţa de a obţine protecţie din partea ţarului a crescut după acordul de la Pereiaslav (1654) şi a atins apogeul după Armistiţiul de la Andrusovo (1667), care a împărţit în două Ucraina căzăcească.
Potrivit condiţiilor stipulate în armistiţiu, cetatea Kievului, aflată pe malul drept al Niprului, urma să intre în posesia polonezilor, după o perioadă de graţie de doi ani. Însă perspectiva de a intra încă o dată sub conducerea unui rege catolic îi înspăimânta pe ierarhii kieveni. Aceştia şi-au folosit la maximum cunoştinţele de retorică dobândite la Colegiul Kievean şi în şcolile iezuite europene pentru a-l convinge pe ţar că cetatea Kievului trebuia să rămână sub controlul său. Şi au avut succes, chiar mult prea bine. Inokentii Ghizel, arhimandritul Mănăstirii Peşterilor din Kiev, unul dintre personajele-cheie ale „campaniei de convingere a ţarului”, dorea să menţină Kievul sub guvernare ţaristă, păstrând în acelaşi timp independenţa mitropoliei Kievului. Lucrurile au luat altă întorsătură. În anii 1670, ţarul a preluat controlul asupra oraşului, dar în deceniul următor funcţionarii moscoviţi şi susţinătorii lor din Ucraina au reuşit să treacă mitropolia Kievului, aflată sub jurisdicţia Constantinopolului, sub jurisdicţia Moscovei. Transferul a avut loc în 1685; astfel, clerul kievean a primit protecţia ţarului, plătind cu propria independenţă pentru acest lucru.
Luptele purtate pentru soarta Kievului au dat naştere unuia dintre cele mai importante texte din Imperiul Rus premodern: primul „manual” tipărit al istoriei Rusiei Kievene, publicat la Mănăstirea Peşterilor sub supravegherea lui Ghizel. Cartea avea un titlu lung, tipic baroc: Sinopsis sau scurt compendiu al diverselor cronici

despre originile naţiunii slavo-rose şi primii cneji ai cetăţii Kievului, cea aflată sub protecţie divină, şi viaţa prea sfântului şi prea cuviosului Mare Cneaz al Kievului şi întregii Rusii Kievene, Întâiul Autocrat, Vladimir. Cartea a apărut în 1674, moment în care Kievul se pregătea de un atac otoman, iar polonezii cereau Moscovei cetatea înapoi. În Sinopsis, Kievul era prezentat ca principala capitală a ţarilor moscoviţi şi loc de naştere al ortodoxiei moscovite – un oraş care pur şi simplu nu putea fi lăsat în mâinile necredincioşilor sau ale catolicilor. Referinţele la naţiunea slavo-rosă, care, potrivit autorilor Sinopsisului, ar fi reunit Moscova şi Hatmanatul Căzăcesc într-o singură entitate politică, erau un alt argument în favoarea acestei teorii, care stă la baza mitului – în care cei mai mulţi ruşi din zilele noastre încă mai cred – despre originile kievene ale poporului rus. Însă în secolul al XVII-lea, elitele moscovite nu gândeau încă în termeni specifici afinităţilor naţionale. Arhitecţii Imperiului Rus aveau să aprecieze pe de-a întregul inovaţia adusă de călugării kieveni, care îi tratau pe locuitorii din Moscova şi Ucraina ca pe membri ai aceluiaşi popor, abia în secolul al XIX-lea.

Criza provocată de împărţirea Ucrainei între Moscova şi Polonia a obligat atât clerul kievean, cât şi clasa socială a ofiţerilor cazaci să inventeze un nou model de identitate. Elita căzăcească nu mai trebuia să ţină cont de părerea clerului în această privinţă: pe listele absolvenţilor Colegiului Kievean nu mai apăreau doar preoţi şi episcopi, ci şi ofiţeri cazaci, inclusiv câţiva hatmani. Deşi clerul nu putea să-şi imagineze o patrie fără un ţar ortodox, ofiţerii cazaci nu aveau câtuşi de puţin nevoie de un ţar. Ei juraseră credinţă unei patrii comune a cazacilor, care să se întindă pe ambele maluri ale Niprului.

Până în 1663, când a avut loc prima împărţire de facto a Ucrainei, ofiţerii cazaci au folosit termenul de „patrie”

pentru a face referire fie la întreaga Uniune, fie la regatul Poloniei. În timpul Uniunii de la Hadeaci (1658), au fost din nou ademeniţi să accepte suzeranitatea regelui polonez şi încurajaţi să se întoarcă în patria poloneză. Însă, după împărţire, situaţia s-a schimbat. Din ce în ce mai mulţi hatmani au început să ceară în scrisorile lor circulare şi universalii refacerea unităţii patriei lor ucrainene – Hatmanatul de pe ambele maluri ale fluviului. După Armistiţiul de la Andrusovo, toţi conducătorii ucraineni, inclusiv Petro Doroşenko şi Iurii Hmelniţki, au declarat că interesele patriei ucrainene reprezentau obiectul suprem al loialităţii lor, mai importante decât orice alt legământ sau angajament. Patria cazacilor însemna mai mult decât Armata Zaporojenilor – un alt simbol, mai legat de tradiţie, al loialităţii cazacilor. Patria nu includea numai Armata Zaporojenilor, ci şi teritoriile şi locuitorii Hatmanatului. Ei numeau această patrie Ucraina. După 1667, pentru cazaci, Ucraina a însemnat teritoriile de pe ambele maluri ale Niprului.

Ultimul hatman al cazacilor care a încercat să unifice malul stâng şi malul drept sub conducerea sa a fost Ivan Mazepa (1639–1709). Pe bancnotele Ucrainei independente apar doar doi dintre toţi hatmanii ucraineni. Primul este Bogdan Hmelniţki – al cărui portret este reprodus pe bancnotele de 5 grivne –, iar cel de-al doilea este Ivan Mazepa, înfăţişat pe cele de 10 grivne. Fără îndoială, Mazepa este mai faimos în afara graniţelor Ucrainei, mai ales în Occident, decât Hmelniţki: Voltaire, lordul Byron, Aleksandr Puşkin şi Victor Hugo au scris despre viaţa şi realizările sale. Hatmanul (al cărui nume, în varianta franceză, a devenit Mazeppa) a fost personajul principal al unor opere europene şi spectacole de teatru din America de Nord,

căpătând faimă culturală şi literară în calitate de conducător, dar şi de amant. În timpul guvernării lui, noţiunile de patrie, Ucraina şi Rusia Mică au fost din nou dezbătute. Un nou tip de identitate malorusă a apărut după domnia sa.

Perioada în care Mazepa s-a aflat la conducerea Hatmanatului (1687–1709) a fost mai îndelungată decât cea a tuturor predecesorilor săi. El a murit de moarte bună, o adevărată realizare pentru perioada respectivă. Doi dintre hatmanii din trecut fuseseră ucişi sau executaţi, iar alţi doi care s-au aflat la putere imediat după Mazepa au fost acuzaţi de „trădare", arestaţi de voievozii moscoviţi şi trimişi în Siberia. Rudele lor au fost şi ele persecutate. Pentru a-ţi pierde funcţia de hatman, libertăţile personale sau chiar viaţa nu era nevoie să conspiri împotriva ţarului ori să încerci să te aliezi cu polonezii, otomanii sau suedezii. Era suficient să ieşi din graţiile curtenilor moscoviţi.

Parcursul biografic al lui Mazepa a fost tipic pentru căzăcimea ultimelor decenii ale secolului al XVII-lea. Originar din Ucraina de pe malul stâng, viitorul hatman provenea dintr-o familie ortodoxă de viţă nobilă. Educat la Colegiul Movilean din Kiev şi la o şcoală iezuită din Varşovia, a studiat arta artileriei în Europa Apuseană. Reîntors în regiunile natale, tânărul Mazepa şi-a început cariera diplomatică şi militară la Curtea regelui polonez. Mai apoi s-a alăturat hatmanului Petro Doroşenko, însă cazacii zaporojeni, aliaţi cu Moscova, l-au luat prizonier. Potrivit versiunii relatate pentru prima dată cititorilor apuseni de Voltaire şi preluate mai apoi de alţi scriitori, Mazepa a ajuns în mâinile zaporojenilor după un episod catastrofal. Se pare că ar fi devenit iubitul tinerei soţii a unui important funcţionar polonez, care, când a aflat, a ordonat ca Mazepa să fie dezbrăcat şi legat de un cal

căruia i s-a dat drumul în stepa sălbatică. Potrivit acestei relatări, Mazepa a fost găsit de cazacii zaporojeni, care l-au îngrijit şi l-au ajutat să se înzdrăvenească. Indiferent care ar fi fost adevărul, zaporojenii au fost cei care au propulsat cariera lui Mazepa în Hatmanat. Zaporojenii şi-au trimis mai apoi „prada” hatmanului Ivan Samoilovîci, care l-a luat în slujba sa pe ofiţerul foarte bine educat, care călătorise în întreaga lume.

Mazepa făcea parte dintr-un grup numeros de personalităţi de vază, oameni de rând, orăşeni şi ţărani, toţi cazaci, care emigraseră de pe malul drept în Ucraina de pe malul stâng, controlată de ruşi, în ultimele două decenii ale secolului al XVII-lea. Stabilitatea politică a regiunii şi autonomia relativ largă acordată de ţari contribuiseră la renaşterea politică şi economică a Hatmanatului. La fel ca pe vremea lui Movilă, Kievul – beneficiind de instituţii importante ca Mitropolia, Mănăstirea Peşterilor şi Colegiul Kievean – era centrul acestui stat. După ce a preluat puterea, Mazepa a făcut tot ce i-a stat în putinţă pentru a continua dezvoltarea economică, religioasă şi culturală a Hatmanatului.

Ivan Mazepa a ordonat restaurarea bisericilor, care fuseseră afectate de îndelungatele războaie purtate de cazaci. Printre acestea s-a numărat şi Catedrala Sfânta Sofia, restaurată iniţial de Movilă, dar şi Catedrala Adormirii Maicii Domnului şi Biserica Sfintei Treimi din Mănăstirea Peşterilor – toate fiind moşteniri arhitecturale ale epocii Rusiei Kievene. A ordonat, de asemenea, construirea de noi biserici, printre care Biserica Naşterea Maicii Domnului din Mănăstirea Peşterilor şi nenumărate alte biserici din Kiev, dar şi din capitalaaleasă de el, cetatea Baturîn, aflată în extremitatea de nord-est a Hatmanatului, la graniţa cu Moscova. Majoritatea bisericilor construite, cu excepţia celor din marea lavră, nu

au supravieţuit anilor 1930: au fost demolate una câte una pe vremea când bolşevicii încercau să transforme Kievul într-o capitală sută la sută socialistă. Însă cele din cadrul mănăstirii, ridicate de Mazepa, precum şi o parte a zidurilor acesteia sunt vizibile şi astăzi, ca o dovadă a generozităţii şi a opulenţei hatmanului. Mazepa a fost primul, de la Movilă încoace, care a ordonat construirea de noi clădiri. Stilul monumentelor arhitectonice ale acelei epoci a devenit cunoscut sub numele de baroc căzăcesc sau baroc Mazepa.
Spre deosebire de hatmanii care l-au precedat, prin sprijinul excepţional pe care îl primea de la vârful piramidei imperiale Mazepa a reuşit să concentreze în mâinile sale atât puterea politică, precum şi pe cea economică. Ţarul Petru I îl considera pe Mazepa slujitorul său fidel. În timpul disputelor dintre Petru şi sora sa vitregă, prinţesa Sofia, Mazepa a luat partea viitorului ţar. Prin urmare, Mazepa a fost primul care a primit de la ţar Ordinul Sfântului Andrei, o distincţie prestigioasă creată de Petru însuşi. În momentul în care ofiţerii cazaci s-au plâns ţarului de hatmanul lor şi l-au acuzat de trădare, aşa cum se obişnuia la acea vreme, Petru i-a trimis pe denunţători la Mazepa, contrar practicii consacrate a conducătorilor moscoviţi de a-i folosi pe nemulţumiţi pentru a submina autoritatea hatmanilor cazaci. Petru i-a acordat şi mai multă încredere lui Mazepa, permiţându-i să-i execute pe acuzatorii săi, care proveneau din rândurile elitei căzăceşti.

Alianţa dintre Petru şi Mazepa s-a sfârşit brusc în toamna lui 1708, când Marele Război al Nordului (1700–1721), purtat între Moscova şi Suedia şi aliaţii acestora în regiunea baltică, atingea punctul culminant. La începutul

războiului, Suedia părea să deţină controlul. După ce l-a înfrânt pe aliatul Moscovei, August cel Puternic al Poloniei, obligându-l să abdice, tânărul, dar ambiţiosul rege al Suediei Carol al XII-lea şi-a început ofensiva către Moscova. Petru a bătut în retragere şi s-a folosit de tactica pârjolirii pământului pentru a opri înaintarea inamicului.
Aceste măsuri distructive au readus în prim-plan vechile revendicări ale elitelor căzăceşti, care s-au îndepărtat de Petru şi s-au apropiat de Carol. Polcovnicii cazaci se plângeau de doi ani lui Mazepa că Petru folosea regimentele lor în afara Hatmanatului, în special pentru a construi canale la Sankt-Petersburg, viitoarea capitală a Imperiului Rus, fondată de ţar în 1702. Acolo, cazacii mureau ca muştele de frig şi boli. În plus, din cauza introducerii de noi taxe şi reforme administrative, Hatmanatul risca să se transforme într-o provincie oarecare a statului moscovit, nu într-o enclavă privilegiată. Toate acestea, susţineau polcovnicii, încălcau acordul protectoratului încheiat între Bogdan Hmelniţki şi Moscova.
Mazepa a corespondat cu aliaţii polonezi ai lui Carol al XII-lea, şi-a analizat opţiunile în materie de politică externă, dar a refuzat să acţioneze. Abia în momentul în care regele suedez a decis facă un mic ocol şi să treacă prin Ucraina în marşul său către Moscova, iar ţarul a refuzat să trimită trupe în ajutor – Mazepa trebuia să apere de unul singur Hatmanatul şi să ardă oraşele şi satele din calea lui Carol –, hatmanul a cedat în cele din urmă presiunii exercitate de polcovnicii săi şi a întors armele împotriva Rusiei. Moscova nu îşi îndeplinea principala promisiune – apărarea Hatmanatului –, menţionată în nenumăratele acorduri semnate cu hatmanii cazaci. Sosise vremea ca Hatmanatul să se reorienteze, chiar şi în Ucraina de pe malul stâng. Majoritatea ofiţerilor cazaci au început să

studieze condiţiile stipulate în Uniunea de la Hadeaci, încheiată cu 50 de ani în urmă. În noiembrie 1708, alături de un grup de curteni de încredere şi de un mic detaşament de cazaci, Mazepa a plecat din Baturîn şi s-a alăturat armatei lui Carol al XII-lea.
Deoarece dorea să păstreze secretul acţiunii sale militare, Mazepa nu a agitat spiritele împotriva lui Petru înainte de plecarea sa bruscă din Baturîn. Aceasta a fost o decizie înţeleaptă pentru siguranţa sa personală, dar o problemă crucială pentru răscoală. Aflând despre dezertarea lui Mazepa, Petru a trimis o oaste în Ucraina, comandată de mâna sa dreaptă, Aleksandr Menşikov. Nu fuseseră mobilizate forţe care să-l oprească. Trupele moscovite au reuşit să ia prin surprindere capitala Baturîn, confiscând proviziile militare şi alimentele pe care Mazepa le pregătise pentru propria armată şi pentru suedezi. Consecinţele ocupării oraşului au fost devastatoare pentru societatea ucraineană în general, deoarece Menşikov a ordonat masacrarea locuitorilor. Peste 10 000 de apărători şi locuitori ai oraşului, inclusiv femei şi copii, au fost ucişi. Arheologii care sapă astăzi aici (Baturîn este o atracţie turistică de mare importanţă, dar şi un şantier arheologic) încă mai găsesc rămăşiţele celor dispăruţi. Mesajul lui Menşikov era cât se poate de clar: ţarul nu avea să-i tolereze pe trădători.
Disputa referitoare la loialitatea cazacilor şi a locuitorilor Hatmanatului începuse, purtându-se în primul rând prin proclamaţii emise de Petru, la care Mazepa răspundea pe rând. Aşa-numitul război al manifestelor a durat din toamna lui 1708 până în primăvara lui 1709. Ţarul l-a acuzat pe Mazepa de trădare, l-a poreclit Iuda şi chiar a ordonat pregătirea unei distincţii batjocoritoare a Sfântului Iuda pe care să i-o confere lui Mazepa de îndată ce acesta avea să fie prins. Mazepa a respins acuzaţiile. Ca şi

Vîhovski înaintea sa, considera că relaţiile dintre ţar şi hatman erau prevăzute printr-un contract. Din punctul lui de vedere, ţarul încălcase drepturile şi libertăţile cazacilor, aşa cum fuseseră garantate lui Bogdan Hmelniţki şi succesorilor săi. Loialitatea sa, considera hatmanul, era faţă de Armata Zaporojenilor şi patria ucraineană, nu faţă de suveran. Mazepa şi-a declarat, de asemenea, loialitatea faţă de poporul său. „Moscova, şi anume Marea Naţiune Rusă, a fost mereu răuvoitoare faţă de naţiunea noastră a Rusiei Mici; prin intenţiile ei făcătoare de rele, a reuşit de mult să împingă naţiunea noastră spre pierzanie”, scria Mazepa în decembrie 1708.
Războiul manifestelor, alături de acţiunile decisive ale trupelor moscovite şi de alegerea unui nou hatman la ordinul lui Petru, a provocat o altă ruptură în rândurile cazacilor. Îngroziţi de perspectiva unei posibile pedepse, polcovnicii cazaci, care cu ceva vreme înainte făcuseră presiuni asupra lui Mazepa să se răzvrătească, nu l-au mai susţinut militar. Mulţi au trecut de partea Moscovei. Cazacii de rând, orăşenii şi ţăranii nu îl prea sprijineau pe Mazepa. Populaţia îl prefera pe ţarul ortodox în locul conducătorilor catolici, musulmani sau, în acest caz, protestanţi. La momentul primei înfruntări deschise între Carol şi Petru, de partea Moscovei erau mai mulţi cazaci decât de partea Suediei.
La începutul lunii iulie în 1709, o oaste suedeză de circa 25 000 de soldaţi stătea faţă în faţă cu o armată rusă de două ori mai mare pe câmpul de luptă din apropierea oraşului Poltava. Cazacii luptau ca trupe auxiliare – o dovadă clară nu numai a faptului că loialitatea lor era pusă sub semnul îndoielii, dar şi că nu puteau face faţă armatelor europene ale vremii: forţa militară a cazacilor, odinioară formidabilă, era acum de domeniul trecutului. Mazepa şi suedezii erau susţinuţi de circa 3 000–7 000 de cazaci; Moscova avea de

cel puţin trei ori mai mulţi cazaci de partea ei. Superioritatea numerică a inamicului său nu fusese niciodată o problemă pentru Carol al XII-lea, care în trecut se luptase şi înfrânsese forţe ruse şi poloneze chiar şi mai numeroase. Dar această bătălie era diferită. Iarna petrecută în zone ostile îi slăbise armata. Carol al XII-lea, care de obicei îşi conducea personal oastea în luptă, fusese rănit cu câteva zile înainte, aşa că îşi delegase atribuţiile nu unui singur comandant, ci mai multor ofiţeri, fapt care a creat confuzie în rândurile suedezilor în timpul luptei.
Rezultatul a fost o victorie decisivă pentru armata moscovită. Carol al XII-lea şi Mazepa au trebuit să fugă din Ucraina şi să caute refugiu în Moldova otomană. Ivan Mazepa a murit în exil în oraşul moldovenesc Bender în toamna lui 1709. Lui Carol i-au trebuit cinci ani să se întoarcă în regatul său. Istoricii sunt adesea de părere că Bătălia de la Poltava ar fi un punct de cotitură în Marele Război al Nordului. Printr-o ciudată întorsătură a sorţii, conflictul militar pentru controlul regiunii baltice a fost decis pe câmpul de luptă ucrainean, subminând hegemonia Suediei în nordul Europei şi propulsând Rusia la rangul de mare putere europeană. Însă nicăieri nu au fost mai dramatice consecinţele Bătăliei de la Poltava decât în ţinuturile în care s-au purtat luptele.

Victoria moscovită a deschis o nouă etapă în relaţiile dintre clerul kievean şi autorităţile ţariste. În toamna lui 1708, ţarul l-a obligat pe mitropolitul din Kiev să-l condamne pe Mazepa ca trădător şi să îl anatemizeze. După bătălie, rectorul Colegiului Kievean, Teofan (Feofan) Prokopovîci, care cu ceva vreme în urmă îl comparase pe Mazepa cu cneazul Vladimir, a ţinut o predică lungă în faţa

ţarului, condamnându-l pe fostul său binefăcător. Ceea ce Mazepa ar fi catalogat drept trădare era o declaraţie de loialitate în ochii lui Petru. Prokopovîci avea să devină mai târziu principalul doctrinar al reformelor lui Petru. Avea să susţină dorinţa ţarului de a obţine puterea absolută şi să aducă argumentele necesare pentru ca împăratul să-şi poată transmite tronul în afara liniei fireşti de succesiune, cea din tată în fiu: Petru îşi întemniţase singurul succesor pe linie masculină pentru trădare, iar acesta murise în închisoare. Prokopovîci era principalul autor al lucrării Duhovni reglament (Regulament spiritual), prin care recomanda înlocuirea patriarhului de la conducerea Bisericii Ortodoxe cu Sfântul Sinod, în fruntea căruia s-ar fi aflat un mirean. Tot el s-a aflat în spatele ideii de a-l numi pe Petru „Părintele patriei”, o nouă distincţie introdusă în Moscova de Prokopovîci şi alţi clerici kieveni, care o folosiseră iniţial pentru a-l glorifica pe Mazepa.

Spectaculoasa carieră imperială a lui Teofan Prokopovîci sugerează un fenomen mult mai complex – recrutarea în serviciul imperial a discipolilor occidentalizaţi ai Colegiului Kievean, de care Petru avea nevoie pentru a reforma cultura şi societatea bisericească ruse după modelul apusean. Aceştia au ocupat funcţii înalte, fiind conducători ai Bisericii Ortodoxe, episcopi şi preoţi militari. Unul dintre kieveni, mitropolitul Dimitrii Tuptalo din Rostov, a fost chiar sanctificat pentru vehemenţa cu care a combătut ritul vechi. Ei l-au ajutat pe Petru nu numai să occidentalizeze Rusia, dar şi să o transforme într-o organizare politică modernă, promovând ideea unei noi patrii ruse şi chiar a unei noi naţiuni ruse, ai cărei parte integrantă erau socotiţi şi ucrainenii şi locuitorii Rusiei Mici.

Programul politic al ţarului care urmărea consolidarea domniei sale autoritare oferea – prin centralizarea

instituţiilor statului – posibilităţi noi şi interesante conducătorilor bisericeşti. În schimb, pentru ofiţerii cazaci planul lui Petru a fost un dezastru. Trădarea lui Mazepa l-a convins pe ţar de necesitatea integrării Hatmanatului în structura instituţională şi administrativă a statului său. Un rezident rus îl supraveghea acum pe noul hatman, Ivan Skoropadski. Capitala sa a fost mutată mai aproape de graniţa moscovită, în oraşul Hluhiv. În Hatmanat erau staţionate permanent trupe moscovite. Rudele ofiţerilor cazaci care îl urmaseră pe Mazepa în exil au fost arestate, iar proprietăţile le-au fost confiscate. După ce a ieşit victorios din Marele Război al Nordului în 1721, ţarul Petru a schimbat numele Ţaratului Moscovei în Imperiul Rus şi s-a autoproclamat primul împărat. În anii următori, ţarul s-a folosit de moartea lui Skoropadski pentru a desfiinţa cu totul funcţia de hatman. A plasat Hatmanatul sub jurisdicţia aşa-numitului Colegiu al Rusiei Mici, condus de un ofiţer imperial numit de ţar. Cazacii au protestat şi au trimis la Sankt-Petersburg o delegaţie care să lupte pentru drepturile lor, dar zadarnic. Ţarul a ordonat arestarea conducătorului opoziţiei, polcovnicul Pavlo Polubotok, care avea să moară într-o celulă a fortăreţei Sfântului Petru şi Pavel din Sankt-Petersburg.

Mazepa jucase, pariase şi pierduse. La fel şi statul pe care încercase să-l apere. Nu ştim care ar fi fost soarta Hatmanatului în cazul în care Carol al XII-lea nu ar fi fost rănit înainte de bătălie, iar cazacii l-ar fi susţinut pe Mazepa în număr mai mare. Însă ne putem da seama ce fel de ţară doreau să construiască succesorii lui Mazepa. Informaţiile noastre provin dintr-un document ce poartă numele de Pacta et conditiones, prezentat lui Pîlîp Orlîk, hatmanul ales de cazacii aflaţi în exil în Moldova după moartea lui Mazepa, care nu îl recunoşteau pe Skoropadski, ales la ordinele lui Petru, drept conducător

legitim. Pacta, cunoscută astăzi în Ucraina drept Constituţia lui Pîlîp Orlîk, este adesea considerată prima constituţie a ţării, adoptată, spun unii cu mândrie, chiar înainte de cea americană. De fapt, textul cel mai asemănător cu Pacta este cel care enumeră condiţiile în funcţie de care îşi alegeau dietele poloneze regii. Documentul încerca să limiteze puterile hatmanului, oferind drepturi ofiţerilor cazaci şi cazacilor de rând, în special zaporojenilor, care îl urmaseră în număr mare pe Mazepa în exil.

Pacta descria o viziune unică asupra trecutului, prezentului şi viitorului Hatmanatului. Ofiţerii cazaci reuniţi în jurul lui Orlîk, care fusese cancelarul general al lui Mazepa, nu se revendicau de la Rusia Kieveană şi cneazul Vladimir – un mit fondator care deja era revendicat de susţinătorii kieveni ai ţarului –, ci credeau că se trag din khazari, nişte nomazi care locuiseră pe teritoriul Rusiei Kievene. Argumentul era mai degrabă lingvistic decât istoric şi, deşi ridicol astăzi, era relativ solid pentru vremea respectivă şi pentru cunoştinţele filologiei moderne timpurii: termenii „cazac" şi „khazar" sunau asemănător, dacă nu chiar la fel în ucraineană. Se justifica astfel existenţa unui popor căzăcesc distinct, independent de poporul rus. În funcţie de împrejurări, Orlîk şi ofiţerii săi numeau această identitate ca fiind cazacă, ruteană sau malorusă. Majoritatea ideilor lui Orlîk au rămas necunoscute sau nu au fost preluate de compatrioţii săi. În regiunea lor de baştină, Ucraina, cazacii luptau din greu pentru a păstra ceea ce mai rămăsese din autonomia lor.

Cazacii din Hatmanat au considerat moartea lui Petru cel Mare, în februarie 1725, la câteva săptămâni după decesul polcovnicului cazac întemniţat Polubotok, o pedeapsă

divină. Pentru ei era şi o ocazie de a-şi recăpăta unele dintre privilegiile uzurpate de ţar. Primul lor gând a fost să reînfiinţeze funcţia de hatman. În 1727, ofiţerii cazaci şi-au atins scopul şi l-au numit hatman pe unul dintre primii adversari ai lui Petru, polcovnicul Danîlo Apostol. În cinstea acestui eveniment – recâştigarea unui privilegiu acordat iniţial lui Bogdan Hmelniţki – a fost expus din nou un portret al bătrânului hatman, care era socotit nu numai un eliberator al Ucrainei de sub jugul polonez, ci şi un garant al drepturilor şi libertăţilor căzăceşti. Cultul său a luat din nou proporţii. Hmelniţki a devenit simbolul identităţii maloruse a elitei Hatmanatului, care presupunea păstrarea unui statut special şi a unor avantaje în schimbul loialităţii politice.

Ce anume era de fapt această identitate? Era un amalgam grosolan alcătuit din afinităţile proruse ale clerului şi aspiraţiile de neatârnare ale ofiţerilor cazaci. Principala trăsătură a viziunii Rusiei Mici era loialitatea ei faţă de ţarii ruşi. La acea vreme, identitatea Rusiei Mici punea accentul pe drepturile şi privilegiile naţiunii căzăceşti din cadrul imperiului. Elitele cazacilor şi cele din Mica Rusie au rămas limitate la Ucraina de pe malul stâng, care se deosebea din punct de vedere politic, social şi cultural de teritoriile belaruse de la nord şi de cele ucrainene situate la vest de Nipru. Noua formă de organizare politică şi de identitate poartă însemnele clare ale unor proiecte mai vechi de construcţie naţională. Textele căzăceşti ale vremii (la începutul secolului al XVIII-lea a apărut un nou fenomen literar: scrierile istorice căzăceşti) foloseau termeni precum Rusia Kieveană/Rutenia, Rusia Mică sau Ucraina pentru a desemna aceeaşi entitate politică. În spatele acestei uzanţe, exista totuşi o logică, deoarece termenii reflectau identităţi politice interconectate sau identităţi înrudite.

Cea mai bună analogie pentru definirea relaţiei dintre aceşti termeni şi fenomenele pe care le desemnau este o păpuşă matrioşka. Cea mai mare dintre păpuşi putea fi identitatea Rusiei Mici din perioada ce a urmat Bătăliei de la Poltava; înăuntrul ei se găsea păpuşa reprezentând patria ucraineană căzăcească de pe ambele maluri ale Niprului; şi înăuntrul acesteia se afla identitatea Rusiei Kievene sau cea ruteană a Uniunii Polono-Lituaniene. În inima ei, identitatea Rusiei Mici păstra amintirea vechii uniuni a Rusiei Kievene, dar şi pe cea a mai recent formatei Ucraine căzăceşti. Nimeni nu îşi închipuia după Bătălia de la Poltava că peste puţin timp ucrainenii urmau să conteste conceptul Rusiei Mici şi să revendice teritoriile odinioară deţinute şi râvnite de cazacii unei epoci trecute.

Partea a III-a

Între imperii

13

Noile frontiere

În ultimii 25 de ani ai secolului al XVIII-lea, raportul de forţe în Europa Centrală şi de Est a suferit schimbări masive. Principala cauză a acestei schimbări a fost ascensiunea puterii militare şi a influenţei politice a Imperiului Rus, Bătălia de la Poltava din 1709 propulsând Rusia în cariera ei de superputere europeană. Oleksandr

Bezborodko, descendent al unei faimoase familii de ofiţeri cazaci din Hatmanat şi mare cancelar al Imperiului Rus la sfârşitul secolului, i-a spus la un moment dat unui interlocutor mai tânăr: „Pe vremea noastră, nu puteai trage o singură salvă de tun în Europa fără încuviinţarea noastră”. Graniţele Imperiului Rus avansau cu rapiditate spre vest şi sud, ducând astfel la retragerea otomanilor din nordul Mării Negre şi împărţirea Uniunii Polono-Lituaniene, care a dispărut de pe harta Europei.

Aceste schimbări masive au avut loc cu implicarea activă a multor ucraineni. Bezborodko, strategul politicii externe ruse în anii 1780 şi la începutul anilor 1790, a fost unul dintre aceştia. El a contribuit la introducerea unor schimbări care i-au afectat pe compatrioţii săi din Ucraina, teritoriu care a avut un dublu rol, atât de victimă, cât şi de beneficiar al transformărilor geopolitice de mare amploare din această zonă. În acel moment, Hatmanatul dispăruse de pe harta Europei şi a Imperiului Rus. Cele două frontiere culturale principale ale Ucrainei – pe de o parte, cea dintre creştinismul răsăritean şi cel occidental şi, de pe altă parte, cea dintre creştinism şi islam – au început, la rândul lor, să se modifice. Schimbarea frontierelor Rusiei imperiale a modificat şi spaţiile culturale. La vest, autorităţile ruseşti au pus punct avansului influenţei Bisericilor catolice şi unite, care se manifesta dincolo de Nipru; iar la sud, „închiderea” frontierei de la stepă a conferit un nou avânt interesului ucrainenilor pentru teritoriile dinspre Marea Neagră şi Marea Azov.

*

Pentru istoricii care studiază politica, ideile şi cultura, secolul al XVIII-lea este cunoscut în primul rând drept Epoca Luminilor, o perioadă care se întinde de la jumătatea secolului al XVII-lea până la sfârşitul secolului al XVIII-lea, caracterizată de ascensiunea, atât în filosofie, cât

şi în politică, a unor concepte precum individualismul, scepticismul şi raţionalismul – de aici provenind şi cealaltă denumire a acestei epoci, cea de Epocă a Raţiunii. Însă raţiunea era înţeleasă în mai multe feluri. Conceptele de libertate şi garantare a drepturilor individuale au căpătat un loc de seamă în scrierile vremii, la fel ca şi noţiunile de guvernare raţională şi absolutism monarhic. Nu numai republica, dar şi monarhia modernă au preluat idei ale filosofilor francezi. Părinţii fondatori ai Statelor Unite ale Americii, dar şi conducătorii absolutişti ai Europei secolului al XVIII-lea erau discipoli ai Iluminismului. Trei dintre aceştia – Ecaterina a II-a a Rusiei, Frederic al II-lea al Prusiei şi Iosif al II-lea al Austriei – au devenit cunoscuţi în istorie drept „despoţi luminaţi”. Pe lângă faptul că aceşti conducători erau, fiecare, al doilea cu acest nume în ţările lor şi credeau în administrarea raţională, în monarhia absolutistă şi în dreptul lor de a guverna, ei erau uniţi de încă ceva: toţi participaseră la împărţirea Poloniei (1772–1795), lucru care în cele din urmă a năruit eforturile de reformare ale Uniunii, inspirate tot de Iluminism. Împărţirea a fost primită cu braţele deschise de nimeni altul decât Voltaire, care o descria ca o victorie a liberalismului, a toleranţei şi, într-adevăr, şi a raţiunii. El i-a scris Ecaterinei, sugerându-i că guvernul rus putea în cele din urmă să instituie ordinea în acea zonă a Europei.
Puterea absolută a conducătorului, buna guvernare şi aplicarea unor norme universale în toate zonele imperiului şi asupra tuturor supuşilor: acestea au fost principiile care au stat la baza gândirii şi reformelor Ecaterinei a II-a, care a condus Imperiul Rus timp de mai bine de 30 de ani, din 1762 până în 1796. Niciunul dintre aceste principii nu era un semn de bun augur pentru Hatmanat, o enclavă autonomă a cărei simplă existenţă avea la bază conceptul de statut special în cadrul imperiului. Abolirea graniţelor

interne şi încorporarea deplină a statului cazac în imperiu a devenit una dintre priorităţile împărătesei în această regiune. „Rusia Mică, Livonia şi Finlanda sunt provincii guvernate prin privilegii confirmate, scria Ecaterina în 1764. Aceste provincii, la fel ca şi Smolensk, trebuie rusificate în cel mai simplu mod posibil, astfel încât să înceteze să mai semene cu nişte lupi într-o pădure. Acest demers va fi simplu, dacă în provincii vor fi aleşi oameni înţelepţi pe post de guvernatori. În momentul în care hatmanii vor pleca din Rusia Mică, trebuie să depunem toate eforturile pentru a şterge această perioadă, cu tot cu hatmani, din amintirea oamenilor şi nici nu trebuie să ne mai gândim vreodată să numim pe cineva în această funcţie.”

Petru I a fost primul conducător rus care a abolit funcţia de hatman, după moartea lui Ivan Skoropadski, în 1722. Reînvierea autonomiei Hatmanatului după moartea împăratului, în 1725, odată cu alegerea unui nou hatman, doi ani mai târziu, nu a durat foarte mult. Hatmanatul a luat sfârşit la mijlocul anilor 1730, când, după moartea lui Danîlo Apostol, guvernul imperial a interzis alegerea unui nou conducător cazac. Atunci, Hatmanatul a intrat din nou sub controlul unui organ guvernamental ce purta numele de Colegiul Rusiei Mici. După restaurarea de scurtă durată a Hatmanatului în 1750, însemnele puterii cazace nu au fost acordate vreunui polcovnic sau vreunui membru al statului-major căzăcesc, ci preşedintelui Academiei Imperiale Ruse de Ştiinţe. Acest bărbat deosebit de erudit şi talentat a fost Kirilo Razumovski, un tânăr în vârstă de 22 de ani.

Originar din Hatmanat, dar educat la Universitatea din Göttingen, Razumovski era mai înainte de toate un curtean imperial. Secretul carierei sale spectaculoase la o vârstă atât de fragedă se datora legăturilor sale de familie.

Fratele său mai mare, Oleksii, un tânăr cazac din oraşul Kozeleţ, situat între Kiev şi Cernigov, era un cântăreţ talentat, aşa că a ajuns în corul curţii imperiale de la Sankt-Petersburg, unde cânta din voce şi la bandură şi unde a cunoscut-o pe una dintre fiicele lui Petru I, pe nume Elisabeta, viitoarea împărătească a Rusiei. Cei doi s-au îndrăgostit şi, potrivit unor surse, s-au căsătorit în secret. Într-un fel sau altul, cazacul Oleksii Rozum a devenit conte rus, pe nume Aleksei Razumovski (în ucraineană: Rozumovski). Şi, urmând sfatul „Împăratului Nopţii”, aşa cum îl numeau unii curteni pe Razumovski, ţarina Elisabeta a restaurat funcţia de hatman, care i-a fost conferită fratelui mai tânăr al lui Razumovski.
Razumovski cel mare a avut o importanţă crucială în aducerea Elisabetei pe tron (el administra curtea imperială la momentul ascensiunii ei, în 1741); în schimb, mezinul a jucat un rol-cheie în stabilirea succesorului ei. Ecaterina a II-a a devenit împărătească ca urmare a unei lovituri de stat susţinute de gărzile imperiale, care l-au asasinat pe soţul ei, conducătorul de drept al imperiului, Petru al III-lea. În ochii multora dintre ruşi, pretenţiile Ecaterinei, născută Sophie Friederike Auguste von Anhalt-Zerbst-Dornburg, la tronul Rusiei după uciderea soţului ei nu erau îndreptăţite. Cei care au ajutat-o să se încoroneze rămăseseră cu impresia că le era datoare. „Orice soldat din gardă care se uită la mine poate spune: «Eu am făcut-o împărătească pe femeia asta»„, îi scria Ecaterinalui Voltaire. Kirilo Razumovski, hatmanul Ucrainei, se număra printre cei care gândeau astfel. În schimbul serviciilor sale, el dorea ca funcţia sa să devină ereditară. Supuşii săi din Hatmanat voiau, de asemenea, o autonomie mai largă şi un corp legislativ format din localnici.
Unii dintre patrioţii cazaci priveau Hatmanatul, pe care şi ei, la rândul lor, îl numeau acum Rusia Mică/Malorusia, ca

pe o formă de organizare politică egală cu imperiul, pe care îl numeau Rusia Mare. „Nu m-am supus ţie, ci suveranului tău”, scria Semen Divovîci în poemul său Dialog între Marea şi Mica Rusie. Cu aceste cuvinte, aşternute pe hârtie la scurt timp după accederea Ecaterinei a II-a la putere, se adresa Rusia Mică, personificată, Rusiei Mari. Divovîci continua: „Să nu te gândeşti că tu însăţi mi-eşti stăpână,/Ci suveranul tău este şi al meu, ne este conducător comun”. Această viziune a unei uniuni dinastice între Rusia Mică şi Rusia Mare aducea aminte de principiile stabilite prin Uniunea de la Hadeaci. Suveranul cu pricina, Ecaterina a II-a, nu avea nici cea mai mică intenţie să conducă o confederaţie de entităţi politice care cereau drepturi şi privilegii speciale. Ea îşi imagina un imperiu centralizat, împărţit în mod raţional în unităţi administrative, nu în enclave precum Hatmanatul.
Decizia Ecaterinei de a-l rechema pe hatman la Sankt-Petersburg în toamna lui 1764 şi de a desfiinţa Hatmanatul a năruit nu numai speranţele lui Razumovski, ci şi pe cele ale nenumăraţilor patrioţi ucraineni. În fruntea Guberniei Rusiei Mici (Malorossiskaia gubernia) a fost numit generalul rus Piotr Rumianţev, care exercita şi controlul asupra armatei ruse din regiune. A rămas în funcţie peste două decenii, perioadă în care în fostul Hatmanat s-a introdus iobăgia, precum şi taxa imperială şi sistemul poştal. La începutul anilor 1780, a supravegheat procesul de abolire a autonomiei teritoriale a Hatmanatului şi a sistemului administrativ şi militar bazat pe regimente căzăceşti. Armata permanentă a încorporat detaşamentele militare locale, iar unităţile administrative ale cazacilor au fost contopite pentru a se crea trei provincii imperiale, respectând astfel noul sistem administrativ introdus de Ecaterina în întregul imperiu.

Când venea vorba de îndeplinirea viziunii ei – crearea unui stat imperial bine organizat –, Ecaterina nu se grăbea. Întregul proces de asimilare a Hatmanatului, de la desfiinţarea funcţiei de hatman până la integrarea administrativă a acestei regiuni în imperiu, a durat aproape 20 de ani. Tranziţia a fost treptată, fără noi revolte sau noi martiri care să-şi sacrifice viaţa pentru cauza autonomiei ucrainene. A avut loc cu sprijinul a nenumărate personalităţi originare din Hatmanat, care credeau că încorporarea în imperiu era un dar trimis de Dumnezeu. O mare parte a instituţiilor şi practicilor Hatmanatului păreau depăşite, incapabile să facă faţă provocărilor apărute odată cu Epoca Luminilor. Procesul de integrare în imperiu a transformat detaşamentele cazace auxiliare în unităţi militare disciplinate şi a introdus serviciile publice, precum sistemul de învăţământ şi serviciul poştal regulat. A impus, de asemenea, şi iobăgia, însă puţini ofiţeri cazaci au protestat, pentru că şi ei urmau să beneficieze de pe urma muncii iobagilor.
Elita cazacilor conducea Hatmanatul şi Sloboda Ukraina (Ucraina Slobodă) – o regiune din jurul oraşelor Harkov şi Sumî, care rămăsese sub administraţia directă a ruşilor începând cu secolul al XVII-lea –, însă ţăranii reprezentau cea mai mare parte a populaţiei din aceste două regiuni. Pe parcursul secolului al XVIII-lea, aceştia au început să se afle din ce în ce mai des în situaţia de a-şi pierde atât pământurile, cât şi libertatea – cea mai mare realizare a răscoalei lui Hmelniţki. În cea de-a doua jumătate a secolului, aproape 90% dintre ţăranii din Hatmanat şi mai mult de jumătate dintre cei din Sloboda Ukraina trăiau pe moşiile deţinute de ofiţerii cazaci, acum membri ai micii boierimi, şi de Biserica Ortodoxă. Printr-un decret emis de Ecaterina în mai 1783, celor aproape 300 000 de ţărani ce locuiau pe moşiile micii boierimi li se interzicea să-şi

părăsească locuinţele şi erau obligaţi să muncească fără a fi plătiţi în slujba moşierilor. Începea a treia etapă a iobăgiei.
Unii au fost de părere că cel puţin o voce s-a ridicat împotriva iobăgiei în Hatmanat. Era vorba de Vasîl Kapnist, descendent al unei familii de ofiţeri cazaci din regiunea Poltava, care a scris una dintre cele mai cunoscute lucrări critice la adresa epocii Ecaterinei, Oda na rabstvo (Odă despre sclavie) (1783). Potrivit unor specialişti, Kapnist a protestat împotriva înrobirii ţărănimii; alţii consideră că acesta se opunea abolirii instituţiilor Hatmanatului. De fapt, probabil că el lupta împotriva ambelor fenomene, care au coincis din punct de vedere istoric şi au fost impuse prin decrete emise la ordinul aceluiaşi conducător. Kapnist nu şi-a ascuns dezamăgirea faţă de consecinţele pe care le-a avut domnia Ecaterinei asupra regiunii sale natale. În ceea ce privea felul în care împărăteasa îşi trata supuşii, el scria: „Iar tu îi împovărezi: tu legi cu lanţuri mâinile care te binecuvântează!”
Kapnist a fost unul dintre nenumăraţii membri ai elitei ucrainene care şi-au petrecut o bună parte a carierei la Sankt-Petersburg, contribuind nu numai la dezvoltarea culturii şi literaturii ucrainene, ci şi a celei ruse – Oda sa a devenit un text clasic al literaturii ruse. În timp ce pe vremea ţarului Petru, preoţii ucraineni se mutau în Rusia şi intrau în rândurile Bisericii imperiale, în timpul domniei Ecaterinei, fiii ofiţerilor cazaci şi studenţii Academiei Kievene se mutau la Sankt-Petersburg, alegând profesii laice. Numai între 1754 şi 1768, peste 300 de absolvenţi ai Academiei au ales să intre în serviciul imperial ori să se stabilească în Rusia. Datorită educaţiei primite, erau pregătiţi să-şi continue studiile în străinătate şi să se întoarcă apoi acasă. În Imperiu erau de două ori mai mulţi medici ucraineni decât ruşi, iar în ultimele două decenii ale

secolului, peste o treime dintre studenţii de la institutele pedagogice din Sankt-Petersburg proveneau din regiunile Hatmanatului. Ecaterina a pus capăt recrutării de clerici ucraineni în biserica rusă (în momentul în care s-a urcat pe tron, majoritatea episcopilor ruşi imigraseră din Ucraina), însă afluxul de ucraineni din serviciul civil şi armată nu a putut fi oprit.

Cariera lui Oleksandr Bezborodko ne oferă un bun exemplu al modului în care noua generaţie de ofiţeri cazaci îmbina loialitatea faţă de Hatmanat cu serviciul în slujba imperiului. Născut în 1747, în familia cancelarului general al Hatmanatului, Bezborodko a studiat la Academia Kieveană. Cu câteva decenii în urmă, o asemenea educaţie ar fi fost un punct perfect de plecare pentru o carieră spectaculoasă în Hatmanat. Însă vremurile se schimbau. Bezborodko a fost promovat la rangul de polcovnic, dar nu pentru munca depusă în slujba hatmanului, ci a guvernatorului imperial al Rusiei Mici, Piotr Rumianţev. Tânărul Bezborodko a luptat într-un război cu otomanii, şi-a demonstrat curajul în câteva bătălii şi a slujit cu mari onoruri ca şef al cancelariei lui Rumianţev. A fost promovat în 1774 la rangul de polcovnic, iar în anul următor era deja la Sankt-Petersburg, în slujba împărătesei.
Războiul ruso-turc din 1768–1774, care l-a propulsat pe Bezborodko în carieră şi l-a ajutat să plece din fostul Hatmanat în capitala imperială, a avut un impact masiv nu numai asupra Hatmanatului, ci şi asupra regiunilor ucrainene în general. Conflictul s-a declanşat ca urmare a unei răscoale care a izbucnit în Ucraina de pe malul drept în primăvara lui 1768.

De fapt, două răscoale au avut loc simultan. Prima a fost o răscoală sau, potrivit limbajului specific regiunii şi perioadei respective, o „confederaţie” a nobilimii catolice (polonezã şi polonizată) împotriva deciziei Dietei Uniunii Polono-Lituaniene, prin care disidenţilor religioşi, în special ortodocşilor, li se confereau drepturi egale cu cele ale catolicilor. Prin trimisul ei, care a ameninţat să se folosească de oastea rusă care îi era pusă la dispoziţie pentru a-şi îndeplini scopurile, Ecaterina a forţat dieta să impună această decizie şi membrilor ei catolici. Ecaterina voia să arate puterea Rusiei şi să demonstreze ataşamentul Imperiului faţă de credinţa ortodoxă. Răsculaţii au refuzat să se supună hotărârilor dietei, ale cărei decizii au fost interpretate ca o manevră a ruşilor de a le submina nu numai religia, dar şi suveranitatea. Această răscoală a nobilimii a devenit cunoscută sub numele de Confederaţia de la Bar, după numele oraşului din Podolia în care a izbucnit.
În momentul în care membrii Confederaţiei au pornit la luptă împotriva credincioşilor ortodocşi rămaşi în Ucraina de pe malul drept, s-a declanşat o altă răscoală. Cazacii ortodocşi, orăşenii şi ţăranii, încurajaţi de guvernul rus şi de cler, s-au răzvrătit împotriva nobililor catolici, ceea ce a provocat temeri că avea să izbucnească un masacru de proporţiile celui din 1648 – primul an al Răscoalei lui Hmelniţki. Încă o dată, cazacii zaporojeni şi-au unit forţele cu acei cazaci care se aflau în slujba autorităţilor. Primii au fost conduşi de Maksîm Zalizniak, ceilalţi de Ivan Gonta – doi viitori eroi ai scrierilor populiştilor ucraineni şi ai lucrărilor istorice sovietice de mai târziu. La fel ca în 1648, victimele au fost nobilii polonezi, preoţii uniţi şi catolici şi evreii, care s-au reîntors în regiune în secolul al XVIII-lea şi şi-au reluat tradiţiile economice, religioase şi culturale în Ucraina de pe malul drept. O mare parte a acestora erau

urmaşii rabinului Israel Baal Şem Tov, care în anii 1740 începuse să propovăduiască hasidismul în oraşul Medjîbij din Podolia. Catolicii nemulţumiţi îşi doreau un stat catolic aflat la adăpost de amestecul ruşilor, în timp ce ortodocşii voiau un stat căzăcesc sub jurisdicţia Rusiei. Evreii îşi doreau să fie lăsaţi în pace. Niciunul dintre grupuri nu a primit ce şi-a dorit.
În vara lui 1768, armata rusă a trecut graniţa cu Uniunea de la Nipru, atacându-i atât pe confederaţii catolici, cât şi pe cazacii şi pe ţăranii ortodocşi. Acest atac i-a luat pe cei din urmă prin surprindere, căci ţăranii credeau că oştile ţariste aveau să-i elibereze. Imperiul însă avea propriile interese. Cele două răscoale ameninţau stabilitatea în regiune, aşa că ambele au fost zdrobite, dar nu înainte ca un detaşament de cazaci ucraineni, care susţineau că erau în serviciul ruşilor, să treacă graniţa cu Polonia prin oraşul Balta şi să pătrundă pe teritoriul Hanatului Crimeii, chipurile în căutarea unor membri ai Confederaţiei de la Bar. Otomanii şi francezii, îngrijoraţi de creşterea influenţei ruse în regiune, au profitat de acest incident pentru a declara război Imperiului Rus. Rusia a acceptat provocarea.
Guvernatorul general Piotr Rumianţev a condus una dintre armatele imperiale, împreună cu un detaşament al cazacilor, în Moldova şi Valahia. După câteva bătălii în care au fost victorioşi (Bezborodko s-a remarcat în luptele de la Larga şi Cahul), ruşii au preluat controlul asupra acestor două principate, ocupând şi capitalele acestora, Iaşi, respectiv Bucureşti. Au fost cucerite şi fortăreţele otomane de la Ismail şi Chilia de pe Dunăre, aflate acum în Ucraina. Forţele ruse au ocupat şi Crimeea, şi cea mai mare parte a sudului Ucrainei. Otomanii erau pe fugă. În Marea Mediterană, flota rusă a distrus-o pe cea otomană cu ajutorul consilierilor britanici.

Tratatul de pace de la Kuciuk-Kainargi, semnat la 1774, părea a fi un pas înapoi pentru aspiraţiile ruşilor în regiunea Mării Negre. Trupele ţariste trebuiau să părăsească principatele de la Dunăre, Moldova şi Valahia. Sankt-Petersburgul trebuia să-şi retragă trupele din Crimeea. Motivul era simplu: mai multe puteri europene erau nemulţumite de creşterea bruscă a influenţei Rusiei în regiune. Tratatul însă venea în sprijinul Imperiului Rus din alte puncte de vedere. Îi izgonea pur şi simplu pe otomani din nordul Mării Negre şi din Crimeea. Rusia îşi putea stabili avanposturi la Marea Azov şi la Marea Neagră. Hanatul Crimeii era acum declarat stat independent. De fapt, peninsula devenea independentă în raport cu Poarta Otomană, depinzând, în schimb, de Imperiul Rus.

Anexarea oficială a Crimeii la Imperiul Rus a avut loc în 1783, când armata rusă a intrat în peninsulă şi l-a deportat pe ultimul han în Rusia Centrală. Bezborodko, devenit teoreticianul politicii externe ruse, a jucat un rol important în această evoluţie. El a fost şi unul dintre autorii aşa-numitului Proiect Grecesc, ce urmărea distrugerea Imperiului Otoman şi întemeierea unui nou Bizanţ aflat sub control rusesc, dar şi crearea Daciei, un nou stat la Dunăre, format din Moldova şi Valahia. Proiectul nu s-a materializat niciodată, dar ne aducem şi astăzi aminte de el datorită numelor greceşti date de autorităţile imperiale oraşelor din Crimeea, printre care Simferopol, Eupatoria şi, cel mai faimos dintre ele, Sevastopol – baza navală rusească construită la doi ani după anexarea peninsulei.

Îngrijoraţi de vizita Ecaterinei în Crimeea în 1787 şi de zvonurile referitoare la dezvoltarea Proiectului Grecesc, otomanii au declanşat un nou război pentru obţinerea controlului asupra regiunii din nordul Mării Negre. Au pierdut din nou, de această dată fiind învinşi de forţele

aliate ale ruşilor şi austriecilor. Potrivit tratatului de pace semnat la Iaşi în 1792 de Oleksandr Bezborodko, Imperiul Rus urma să-şi extindă controlul asupra întregii Ucraine de Sud. Otomanii au recunoscut controlul ruşilor asupra Crimeii şi a regiunii Kuban, situată dincolo de strâmtoarea Kerci. Printr-o simplă mişcare de condei, Bezborodko a închis frontiera stepei ucrainene. Însă frontiera culturală a continuat să existe, devenind pur şi simplu una internă.

Închiderea militară a frontierei de la stepă a deschis regiunea procesului de colonizare, încurajat şi impus de guvernul imperial. Într-adevăr, în regiune nu mai era nevoie de cazaci. De fapt, autorităţile ţariste îşi doreau ca aceştia să plece, sub pretextul că ar fi fost predispuşi să provoace răscoale, încăierări şi conflicte cu puterile învecinate. Guvernului i s-a mai confirmat aceste temeri încă o dată în momentul în care cazacii ruşi au participat la Răscoala lui Pugaciov din 1773–1774. Anul următor, trupele imperiale ruseşti care se întorceau de pe frontul din Moldova au împresurat Armata Zaporojenilor şi i-au împrăştiat pe cazaci. Unii dintre aceştia au fost recrutaţi de noi regimente căzăceşti, printre care Cernomoria (Armata cazacilor de la Marea Neagră), care în cele din urmă a fost trimisă în Peninsula Kuban, ce se învecina cu o regiune istorică foarte frământată, Caucazul de Nord. Alţii au rămas în Ucraina, dar nu mai alcătuiau o forţă organizată. Grigori Potemkin, favoritul Ecaterinei a II-a, i-a arătat împărătesei aşezările acestora pe parcursul vizitei sale în Crimeea din 1787. Vizita care a dat naştere termenului de potemkiniadă (sau potiomkinskie derevni – satele lui Potemkin) a fost o farsă, dar nu pentru că satele nu existau. Dimpotrivă, erau de mult acolo.

Colonizarea în masă a stepelor din sudul Ucrainei a început încă din perioada în care acestea se aflau sub controlul cazacilor. Zaporojenii înşişi chemaseră ţărani refugiaţi în zonă, iar ulterior guvernul a întemeiat aşezări noi pe teritoriile confiscate de la cazaci. Fugari sârbi din zonele aflate sub suzeranitate otomană s-au aşezat la nord de Elisavetgrad (Kirovograd de astăzi) şi Bahmut (Artemivsk din zilele noastre, în oblast-ul Doneţk) în raioane care au primit numele de Noua Serbie şi Slavo-Serbia. Deoarece linia fortăreţelor ruseşti s-a mutat la sud, iar imperiul a încorporat noi teritorii ca urmare a războaielor ruso-turce şi a anexării Crimeii, toate pământurile zaporojene au devenit parte a unei provincii imperiale care a căpătat numele de Novorusia (Noua Rusie). (Graniţele acesteia s-au schimbat pe parcursul timpului, ajungând fie să includă, fie să excludă regiunea râului Doneţ şi Crimeea, însă regiunea Harkov din Sloboda Ukraina nu a făcut niciodată parte din acest teritoriu, aşa cum au susţinut în 2014 ideologii ruşi adepţi ai teoriei împărţirii Ucrainei.) Novorusia, înfiinţată pe vechile teritorii ale cazacilor zaporojeni, a devenit principala destinaţie a migraţiei interne şi externe din ultimele decenii ale secolului al XVIII-lea.

Din 1789 până în 1790, în regiune s-au stabilit primii menoniţi, care soseau din Prusia, încercând să se sustragă de la serviciul militar obligatoriu. Aceştia au colonizat insula căzăcească Hortiţea, situată în apropierea pragurilor Niprului. Nu după multă vreme, ei aveau să fie urmaţi de susţinători ai aceleiaşi religii din ţara lor de baştină, dar şi de protestanţi germani şi colonişti catolici din Europa Centrală. Majoritatea „străinilor” veneau însă din Imperiul Otoman: greci, bulgari şi moldoveni. Autorităţile imperiale, aflate în căutare de agricultori şi meşteşugari recunoscuţi, au încurajat imigraţia şi le-au oferit coloniştilor pământ, i-

au scutit de dări şi le-au acordat drepturi la care supuşii ruşi nu puteau decât să viseze.
Elita rusă a salutat originea multietnică a coloniştilor, pe care o considerau o dovadă a măreţiei imperiului şi a conducătorului acestuia. „Moldoveanul, armeanul, indianul, grecul sau etiopianul cel negru, oricare ar fi cerul de deasupra pământului unde a venit pe lume, tot Ecaterina este mama lor, a tuturor”, scria poetul V.P. Petrov la sfârşitul secolului al XVIII-lea. Atunci, „străinii” reprezentau 20% din populaţia masculină a regiunii, care număra aproximativ 500 000 de oameni. Restul erau slavi răsăriteni. Unii dintre aceştia din urmă erau eretici ruşi, exilaţi în zonele de graniţă, dar cea mai mare parte erau ţărani ucraineni care fugiseră din Ucraina de pe malul drept. În pofida rolului jucat de Imperiul Rus în constituirea sa şi a compoziţiei sale multietnice, provincia Novorusia era în cea mai mare parte formată din etnici ucraineni.
Dacă Novorusia era în mare parte ucraineană, în schimb gubernia Taurida, care includea şi Peninsula Crimeea, era locuită preponderent de tătari. Sankt-Petersburgul a făcut tot ce i-a stat în putinţă pentru a înlesni integrarea treptată a peninsulei în Imperiu, oferind boierilor de acolo statutul de boieri ruşi, împreună cu pământurile care le aparţinuseră cândva hanilor. Celelalte măsuri sociale din hanat, precum şi rolul dominant deţinut de religia islamică au rămas intacte. Imperiul nu se grăbea. La fel ca şi în cazul Hatmanatului, asimilarea hanatului din Crimeea avea să dureze mai mult de o generaţie. Imperiul trebuia să acţioneze cu prudenţă din mai multe motive. Primul dintre acestea era emigraţia: înainte de sfârşitul secolului al XVIII-lea, aproape 100 000 de foşti supuşi ai hanului din Crimeea părăsiseră peninsula şi stepele de la nordul Mării Negre, plecând în Imperiul Otoman, tocmai din dorinţa de a trăi sub suzeranitatea unui conducător islamic; declinul

economiei şi dispariţia oportunităţilor economice (comerţul cu slavi şi prăzile de război) odată cu închiderea frontierei de la stepă au fost o altă cauză a exodului.

În 1793, la un an după ce Bezborodko a semnat acordul de la Iaşi, prin care se recunoştea, din punctul de vedere al dreptului internaţional, controlul rusesc asupra Crimeii şi a sudului Ucrainei, un alt eveniment dramatic a avut loc la marginea vestică a fostului Hatmanat. Vechea graniţă ruso-poloneză trasată pe malurile Niprului, care împărţise Ucraina timp de mai bine de 120 de ani, a încetat brusc să mai existe. Trupele ruseşti, unele dintre acestea conduse de foşti ofiţeri cazaci, care acum deţineau un rang înalt în armata imperială, au trecut Niprul şi au avansat spre vest. Au ocupat Podolia răsăriteană, inclusiv fortăreaţa Cameniţa, şi o parte din Volînia, inclusiv oraşul Jitomir. La nord, armata rusă a ocupat oraşele belaruse Minsk şi Sluck.
Evenimentul care a dus la dispariţia graniţei de la Nipru şi a îndeplinit visul dintotdeauna al cazacilor ucraineni, cel de a reuni Ucraina de pe malul drept cu cea de pe malul stâng, a fost a doua împărţire a Poloniei. Prima avusese loc în 1772, când trei mari puteri europene – Rusia, Austria şi Prusia – au ocupat regiuni care aparţinuseră Uniunii Polono-Lituaniene. Partea care i se cuvenea Prusiei a inclus oraşul Gdańsk, care făcea legătura cu teritoriile din Prusia Răsăriteană. Rusia a ocupat estul Belarusului, iar Austria a revendicat Galiţia. Pentru Imperiul Rus, care controlase întreaga Uniune cea mai mare parte a secolului al XVIII-lea prin dietele sale, vulnerabile în faţa presiunilor militare şi politice şi, mai recent, printr-un rege loial, împărţirea a fost mai degrabă o pierdere decât un câştig. De fapt, a fost o modalitate de a evita un conflict militar

pentru care Sankt-Petersburgul nu era pregătit. Alarmată de victoriile obţinute de ruşi în Războiul ruso-turc din 1768–1774, Austria s-a aliat cu otomanii, ameninţând să atace Rusia. Acceptând prima împărţire, Rusia spera, de fapt, ca Austria să nu se implice în conflictul ruso-turc.
Austriecii au fost păcăliţi. Ei îşi doreau Silezia, o provincie care includea municipiul Wrocław de astăzi, dar li s-a oferit Galiţia. Împărăteasa austriacă (din dinastia Habsburg) Maria Tereza detesta termenul de „împărţire”, care, după părerea ei, conferea întregii manevre un caracter ilegal, şi căuta o justificare istorică, pe care găsit-o în revendicările regilor maghiari pentru voievodatul medieval Halîci-Volînia. Aşa că noul teritoriu a devenit cunoscut mai bine sub numele de Regatul Galiţiei şi Lodomeriei. Austriecii au luat în serios legătura cu Halîci-Volînia, pe care chiar ei o inventaseră. În 1774, pretinzând dreptul prinţilor galiţieni asupra Bucovinei, Habsburgii au anexat aceste teritorii care aparţineau Moldovei. În condiţiile în care întreaga provincie Transcarpatia (regiunea cea mai vestică a Ucrainei de astăzi) se aflase sub control vienez din 1699, Habsburgii au unit sub sceptrul lor trei viitoare provincii ucrainene – un moment cu implicaţii majore pentru Ucraina modernă şi pentru Europa răsăriteană în general.
În urma primei împărţiri, Imperiul Rus nu a anexat teritorii ucrainene – câştigurile sale teritoriale s-au limitat la Belarus şi Lituania. Însă situaţia s-a schimbat în 1793, pe parcursul celei de-a doua împărţiri a Poloniei, ca urmare a unor evenimente ce au avut loc la Varşovia. În mai 1791, delegaţii Dietei Poloneze au adoptat o nouă Constituţie, care promitea să reînvie Uniunea. Un produs al Iluminismului şi al idealurilor Revoluţiei Franceze, noua Constituţie promova centralizarea, buna guvernare şi educaţia; de asemenea, făcea progrese în domeniul toleranţei religioase. Şi mai important din punctul de

vedere al puterilor care luau parte la împărţire, Constituţia promitea să transforme guvernul polonez într-un organism funcţional, prin consolidarea autorităţii regelui şi eliminarea obligaţiei ca toate rezoluţiile Dietei să fie adoptate prin vot unanim – celebrul liberum veto.
După cum se părea, în pofida (sau datorită) şocului provocat de prima împărţire, Uniunea avea să se ridice din haosul declanşat de luptele dintre clanurile aristocrate şi să renască sub forma unui stat puternic, aflat în inima Europei. Pentru a împiedica acest lucru, Prusia şi Austria au anexat şi mai multe ţinuturi poloneze. Rusia a făcut acelaşi lucru, sub pretextul de a proteja vechile drepturi şi libertăţi poloneze, inclusiv liberum veto. Frontiera de la Nipru din Ucraina trebuia să dispară; noua frontieră a fost trasată în Volînia şi Podolia. Acum, Romanovii şi Habsburgii deveneau vecini, căci ruşii mutaseră graniţa Imperiului până la hotarul răsăritean al Galiţiei austriece. La fel ca împărăteasa Maria Tereza, şi ţarina Ecaterina ţinea la legitimitate. După cea de-a doua împărţire, autorităţile ruse au bătut o medalie pe care era reprezentată o hartă cu noile graniţe şi cu inscripţia „Am refăcut ceea ce fusese distrus” – aluzie la pământurile care aparţinuseră odinioară Rusiei Kievene.
Nu după multă vreme, graniţele Rusiei au avansat şi mai spre vest. Acest lucru nu a avut nimic de-a face cu o nouă cartografiere a Rusiei Kievene, ci mai degrabă a pornit de la o răscoală izbucnită în Uniune după cea de-a doua împărţire, condusă de Tadeusz Kościuszko, originar din Belarus, veteran al Confederaţiei de la Bar. El participase la Războiul de Independenţă a Coloniilor Engleze din America de Nord, pe parcursul căruia construise fortificaţiile de la West Point şi fusese promovat de Congresul Continental la rangul de general de brigadă. În 1784 s-a întors în Uniune, unde a servit ca general-maior

în armata poloneză. În 1794 a condus răscoala de la Cracovia, asumându-şi comanda tuturor forţelor militare ale Uniunii. Armatele celor trei puteri care luau parte la împărţire – Rusia, Prusia şi Austria – au trecut graniţele poloneze pentru a înăbuşi revolta. Rezultatul a fost distrugerea completă a statului polonez.
Despoţii luminaţi au acaparat apoi ce a rămas din Uniune după cea de-a doua împărţire. Austria a concurat cu Rusia pentru controlul asupra Volîniei (Lodomeria), însă a pierdut şi, în schimb, a ocupat regiunea Cracoviei. Pentru a oferi un caracter legitim acestei cuceriri, Austria a tratat acest teritoriu ca parte a Galiţiei. Prusia şi-a extins teritoriile de la sud de Marea Baltică, ajungând până la Varşovia. Însă cel mai mare beneficiar a fost Rusia, a obţinut provinciile baltice, Lituania, vestul Belarusului şi, în Ucraina, Volînia, cu oraşele Rivne şi Luţk.
Unii consideră că împărţirea Poloniei a fost, de fapt, o reunificare a Ucrainei; cu siguranţă, aceasta a fost şi teoria adoptată de istoriografia sovietică. De fapt, împărţirea a avut ca rezultat reunificarea unor regiuni ucrainene şi împărţirea sau divizarea altora. Dacă înainte de împărţire, Uniunea Polono-Lituaniană şi Imperiul Rus deţineau cea mai mare parte a ţinuturilor ucrainene, acum acestea erau împărţite între ruşi şi austrieci. De altfel, Rusia ajunsese să stăpânească cea mai mare parte a teritoriului ucrainean. Ca urmare a împărţirilor, numărul etnicilor ucraineni din Imperiul Rus a crescut de la 13 la 22%, în timp ce numărul etnicilor ruşi a scăzut de la 70 la 50%. Mai bine de 10% din populaţia din teritoriile ucrainene proaspăt dobândite erau de origine evreiască, în timp ce aproximativ 5% erau polonezi şi catolici polonizaţi. Aici găseai un mozaic de popoare chiar mai variat decât cel primit cu braţele deschise în sudul Ucrainei. Însă loialitatea noilor supuşi polonezi, evrei şi chiar ucraineni (maloruşi, potrivit

denumirii vremii) nu era de la sine înţeleasă. Nu toate etniile s-au bucurat de aceleaşi drepturi. Chiar din 1791, guvernul imperial a înfiinţat Zona de Rezidenţă, limitând la fostele provincii ale Uniunii şi, ulterior, la noile teritorii din sud regiunile în care evreii puteau locui. Cea mai mare parte a Ucrainei făcea parte din Zona de Rezidenţă.

Personajul-cheie al negocierilor care au determinat schimbarea majoră a frontierelor Ucrainei în cea de-a doua jumătate a secolului al XVIII-lea a fost nimeni altul decât Oleksandr Bezborodko. Ştim că la Sankt-Petersburg acesta a rămas loial regiunii sale de baştină, pe care o numea patrie. A contribuit la publicarea unei cronici căzăceşti şi a scris chiar el o istorie a Hatmanatului, acoperind perioada de la moartea hatmanului Danîlo Apostol, în 1734, până la începutul Războiului ruso-turc din 1768. Cronica abunda de descrieri ale războaielor şi bătăliilor purtate de cazaci cu otomanii, cu tătarii din Crimeea şi cu polonezii. Însă nu avem cum să ştim dacă în propunerile lui de anexare a Crimeii, în negocierile purtate la Iaşi cu privire la soarta regiunii din nordul Mării Negre sau, în cele din urmă, în discuţiile sale cu austriecii şi cu prusacii referitoare la împărţirea Uniunii, Bezborodko a simţit vreodată influenţa educaţiei şi identităţii lui maloruse. La vremea când contribuia la ştergerea Crimeii şi a Uniunii de pe harta Europei, propria-i patrie încetase să mai existe. Secolul al XVIII-lea nu a fost numai o epocă a Iluminismului şi Raţiunii. Mai mult decât orice altceva, a fost o epocă a imperiilor.

14

Cărţile genezei

Imnul naţional ucrainean începe – într-un mod destul de pesimist – cu versul „Ucraina nu a dispărut încă”. Dar nu este singurul imn naţional cu astfel de versuri. La fel, imnul polonez începe cu bine-cunoscutul vers „Polonia nu a dispărut încă”. Imnul polonez a fost compus în 1797, iar cel ucrainean în 1862, aşa că este destul de clar cine a influenţat pe cine. Dar de ce atâta pesimism? În ambele cazuri, atât în Polonia, cât şi în Ucraina, conceptul de moarte a naţiunii a apărut după evenimentele desfăşurate la sfârşitul secolului al XVIII-lea – împărţirea Poloniei şi desfiinţarea Hatmanatului.

Asemenea multor altor imnuri, cel polonez a fost iniţial un marş compus pentru legiunile poloneze care luptau sub comanda viitorului împărat al Franţei, Napoleon Bonaparte, în campaniile sale din Italia. Cântecul a fost la început cunoscut sub numele de „mazurca Dąbrowski”, după comandantul trupelor poloneze, Jan Henryk Dąbrowski. O mare parte a legionarilor polonezi, inclusiv comandantul, participaseră la Răscoala lui Kościuszko, iar versurile erau menite să le ridice moralul după ce statul lor fusese distrus de către marile puteri care îl împărţiseră. Cel de-al doilea vers al imnului susţine că Polonia nu va dispărea „cât vom trăi”. Prin asocierea naţiunii nu numai cu statul, dar şi cu cei care se considerau membri ai acestuia, imnul polonez dădea speranţe nu numai polonezilor, ci şi reprezentaţilor altor naţiuni rămase fără stat. În Polonia şi în Ucraina, o nouă generaţie de patrioţi refuza să accepte dezastrele secolului precedent ca verdict final asupra existenţei naţiunilor lor. Militanţii polonezi şi ucraineni promovau o nouă definiţie a naţiunii, ca organizare statală democratică formată din cetăţeni patrioţi, nu un stat delimitat de un teritoriu.

*

În primul deceniu al secolului al XIX-lea, Napoleon şi soldaţii săi au introdus ideile de naţiune şi suveranitate populară în restul Europei prin cântecele lor, dar şi prin tăişul baionetelor. În 1807, visul legionarilor polonezi a fost la un pas de a se îndeplini, în momentul în care, după înfrângerea Prusiei, împăratul francez a creat ducatul Varşoviei din teritoriile anexate de această ţară pe parcursul împărţirii Poloniei. Pentru polonezi, aceasta era mult-aşteptata şansă de a-şi reface ţara. În 1812, după ce Napoleon a invadat Imperiul Rus, polonezii aflaţi sub conducerea ţarului s-au ridicat în sprijinul invadatorului francez, pe care îl considerau eliberatorul lor. Adam Mickiewicz, cel mai cunoscut poet polonez al vremii, a redat în poemul său epic, Pan Tadeusz, entuziasmul resimţit de nobilimea poloneză în momentul în care armata franceză a pătruns pe teritoriul de astăzi al Belarusului. Poemul este şi acum o lectură obligatorie în şcolile poloneze (nu şi în cele belaruse). „Gloria ne aparţine deja, spune unul dintre personajele poemului, şi ne vom recăpăta în curând republica.”
În 1815, când s-a înscris la cursurile Universităţii din Vilnius, Mickiewicz, în vârstă de 15 ani, a declarat că se numeşte Adam Napoleon Mickiewicz. Până atunci, speranţele polonezilor de a recăpăta „republica noastră” fuseseră zdrobite. Napoleon, Dąbrowski şi trupele lor franceze şi poloneze se retrăseseră, înfrânte, din Rusia. După nici măcar un an, trupele ruse ocupau Parisul, iar Napoleon pleca în exil pe insula Elba. Dar nu totul fusese în zadar. Congresul de la Viena (1814–1815), care a hotărât soarta Europei după înfrângerea lui Napoleon, a reaşezat Polonia pe harta continentului. Pe ruinele ducatului Varşoviei creat de Napoleon, la care se adăugau câteva teritorii anexate cu ceva vreme în urmă de Austria, congresul a hotărât constituirea regatului Poloniei. Urma

să aibă acelaşi conducător ca şi măreţul său vecin, Imperiul Rus, iar în limba rusă, Polonia era numită ţarat, nu regat. Ţarul Aleksandru I i-a acordat Poloniei autonomie, drepturi şi privilegii la care nicio altă regiune din Imperiu nu ar fi putut visa.
Epoca Raţiunii inaugurată de Ecaterina a II-a, caracterizată de unificarea Imperiului şi de introducerea unor norme în administraţie şi justiţie, luase sfârşit; epoca aranjamentelor speciale revenea. Cei care îşi pierduseră privilegiile îi priveau pe polonezi cu invidie. Printre aceştia se numărau şi membrii elitei din fostul Hatmanat. Dar, în timp ce naţionalismul polonez modern s-a maturizat sub aripa protectoare a lui Napoleon, cel ucrainean a crescut sub stindardul luptei împotriva lui Bonaparte. Pe parcursul Războaielor napoleoniene, ziarele imperiale ruseşti au început să publice primele poeme patriotice în ucraineană, nu în rusă. Unul dintre primele a fost publicat în 1807, sub titlul Aha! Ai pus mâna pe destule, Bonaparte, ticălos învechit în rele? Cert este că, într-un fel sau altul, Napoleon reuşea să trezească patriotismul local şi sentimentele naţionaliste. Deoarece polonezii, germanii şi ruşii îşi exprimau aceste sentimente în limbile lor materne, unii ucraineni au decis că sosise vremea să folosească şi ei limba lor. În Ucraina, la fel ca şi în restul Europei, limba, folclorul, literatura şi istoria au devenit elemente importante ale identităţii naţionale moderne.

Printre ucrainenii pregătiţi să pună mâna pe arme ca să lupte împotriva lui Napoleon s-a numărat şi fondatorul literaturii ucrainene moderne, Ivan Kotliarevski. Originar din regiunea Poltava din fostul Hatmanat, acesta a convocat un detaşament de cazaci pentru a lua parte la lupte. Fiu al unui mic funcţionar, Kotliarevski a studiat la

seminarul teologic, a lucrat ca tutore pentru copiii boierimii şi a slujit în armata imperială rusă, participând la Războiul ruso-turc din 1806–1812. În 1789, pe când încă îşi satisfăcea serviciul militar, a publicat prima parte a poemului său Eneida travestită, o parodie bazată pe Eneida lui Virgiliu, ale cărei personaje principale erau cazaci zaporojeni, nu greci. Aşa cum ne şi putem aştepta din partea unor zaporojeni adevăraţi, aceştia vorbeau ucraineana vernaculară. Însă faptul că autorul a ales să-şi scrie lucrarea în această limbă este ceva firesc doar dacă privim retrospectiv. Pentru Ucraina sfârşitului de secol XVIII, Kotliarevski era un deschizător de drumuri – primul care a scris o operă literară de mare importanţă în limba regiunii.

De ce a făcut acest lucru? Nu există nicio dovadă care să ateste că ar fi încercat să facă vreo declaraţie politică de orice fel. De fapt, simplul fapt că a ales să scrie o parodie ne demonstrează că intenţia lui era să se joace cu limba şi subiectul operei sale şi nu să încerce să creeze o lucrare de mare seriozitate. Kotliarevski avea în mod evident talent literar şi un simţ al epocii în care trăia. La sfârşitul secolului al XVIII-lea, intelectualii din întreaga Europă aveau o singură preocupare: să considere naţiunea nu doar o formă de organizare politică a cărui suveranitate este investită de popor, ci şi o entitate culturală, o frumoasă adormită care urma să fie trezită de o renaştere naţională. În Germania, Johann Gottfried Herder introducea o nouă definiţie a naţiunii, bazată pe limbă şi cultură. În alte ţări din Europa Centrală şi Occidentală, entuziaştii care mai târziu aveau să devină cunoscuţi drept folclorişti culegeau legende şi cântece populare sau chiar le inventau dacă nu găseau modele potrivite. În Marea Britanie, James Macpherson, cel care l-a „descoperit” pe

străvechiul bard Ossian, a transformat cu succes folclorul irlandez într-un mit naţional scoţian.
Kotliarevski a scris prima parte a Eneidei travestite în momentul în care slavona bisericească, folosită în literatura imperială rusă a epocii precedente, începea să fie ignorată şi înlocuită cu acele forme de literatură care se bazau mai mult sau mai puţin pe limba vernaculară. Rusia îşi descoperise primul poet cu adevărat măreţ: Aleksandr Puşkin; Ucraina şi-a primit propriul poet în persoana lui Kotliarevski. Indiferent care ar fi fost motivele pentru care a scris în limba ucraineană, Kotliarevski nu a regretat niciodată alegerea făcută. Eneida travestită va avea cinci volume. Tot el avea să scrie şi primele piese de teatru în ucraineană, printre care şi Natalka Poltavka, o poveste de dragoste a cărei acţiune se petrecea într-un sat din Ucraina. Limba vorbită în regiunea de baştină a lui Kotliarevski, Poltava din fostul Hatmanat, avea să stea la baza limbii ucrainene standard, adoptată de vorbitorii nenumăratelor dialecte ucrainene, vorbite de la Nipru, până la Don în est şi până la Carpaţi în vest. Odată cu Ivan Kotliarevski a apărut o nouă literatură. Noua limbă şi-a primit propria gramatică în 1818, odată cu publicarea volumului Grammatika malorossiiskogo nareciia (Gramatica dialectului Rusiei Mici), scris de Oleksii Pavlovski. Un an mai târziu, a fost tipărită prima colecţie de cântece populare ucrainene, culese de Mîkola Ţertelev.
Kotliarevski şi scrierile sale ar fi putut rămâne o simplă notă de subsol a istoriei literare, o simplă curiozitate, dacă nu ar fi existat zeci şi mai apoi sute de scrieri ale altor autori talentaţi. Nu toţi au scris în ucraineană, dar majoritatea erau scriitori romantici, care împărtăşeau fascinaţia tipică începutului secolului al XIX-lea faţă de folclor şi tradiţie, accentul fiind pus mai degrabă pe sentimente decât pe raţionalismul Iluminismului. Locul de

naştere al romantismului ucrainean a fost oraşul Harkov, unde guvernul imperial a inaugurat o universitate în 1805, chemând profesori din tot Imperiul să ocupe posturi la catedrele nou-înfiinţate. În acea perioadă, a fi profesor însemna şi a fi interesat de istoria şi folclorul local, iar Harkov avea o tradiţie bogată în acest domeniu. Oraşul era centrul administrativ şi cultural al regiunii Sloboda Ukraina, colonizată de cazacii ucraineni şi ţăranii fugiţi de pe moşiile boierilor pe vremea răscoalei lui Bogdan Hmelniţki. La sfârşitul secolului al XVIII-lea şi la începutul secolului al XIX-lea, acest ţinut era adesea numit „Ucraina”. Nu este de mirare că primul almanah literar, publicat aici în 1816, se intitula Ukrainski vestnik (Vestitorul ucrainean). Deşi a fost publicat în rusă, se acceptau şi texte scrise în ucraineană şi o mare parte a autorilor almanahului discutau subiecte precum istoria şi cultura ucraineană.

Trecutul cazacilor a devenit un element central al literaturii romantice, după cum se arătase şi în Eneida travestită a lui Kotliarevski. Încă o dovadă a faptului că autorii romantici erau fascinaţi de acest subiect a fost dorinţa scriitorilor din Harkov de a promova şi de a primi cu braţele deschise cel mai influent text istoric ucrainean al perioadei respective, Istoriia rusov (Istoria locuitorilor Rusiei Kievene). Această istorie a cazacilor ucraineni i-a fost atribuită arhiepiscopului ortodox Heorhii Konîski, care a trăit în secolul al XVIII-lea, însă adevăratul autor (sau autori) provenea din rândurile descendenţilor ofiţerilor cazaci din regiunea Starodub a fostului Hatmanat. Indiferent cine ar fi fost autorul, acesta era în mod evident preocupat de inegalitatea dintre ofiţerii cazaci şi nobilimea rusă şi, în linii mari, aducea argumente în favoarea aplicării unui tratament corect şi echitabil în Rusia Mică, la fel ca în Rusia Mare – un subiect mai vechi, abordat în

scrierile cazacilor din secolul al XVIII-lea, dar care acum era prezentat în aşa fel încât să se potrivească sentimentelor tipice curentului romantic.

Istoriia rusov îi prezenta pe cazaci ca pe un popor distinct şi glorifica trecutul acestora, descriind faptele eroice săvârşite de hatmanii cazaci, bătăliile acestora şi modul în care fuseseră ucişi de duşmanii lor. Aceşti inamici, care erau şi personajele negative ale lucrării, erau de cele mai multe ori reprezentanţii altor popoare – polonezi, evrei şi ruşi. Istoriia rusov a dat frâu liber imaginaţiei scriitorilor şi poeţilor romantici din toate colţurile Imperiului. La Sankt-Petersburg, printre aceştia s-au numărat Kondrati Rîleev, Aleksandr Puşkin şi Nikolai Gogol; la Harkov, principalul propovăduitor al misteriosului text a fost un profesor de la universitatea locală, Izmail Sreznevski. Asemenea lui Macpherson înaintea lui, Sreznevski nu se temea să-şi inventeze propriul folclor. Dacă Macpherson se folosise de miturile irlandeze, Sreznevski şi-a găsit inspiraţia în Istoriia rusov. Lucrarea sa, care a devenit deosebit de populară în fostul Hatmanat în jurul anilor 1830 şi 1840, a constituit un moment deosebit de important pentru crearea unei naţiuni ucrainene moderne, transformând o istorie a ordinului social căzăcesc într-o relatare despre o comunitate naţională în ascensiune.

Fostul Hatmanat a oferit un mit istoric esenţial, o tradiţie culturală şi o limbă – toate acestea fiind componente-cheie pe care se putea clădi naţiunea ucraineană modernă. Tot din Hatmanat proveneau şi autorii proiectului: Ivan Kotliarevski, care scrisese Eneida travestită, Mîkola Ţertelev, care publicase prima colecţie de cântece folclorice ucrainene, dar şi Oleksii Pavlovski, autorul primei gramatici a limbii ucrainene. Motivul pentru care elita Hatmanatului a deţinut un rol atât de important şi chiar dominant în primele etape ale procesului de construcţie

naţională ucraineană a fost relativ simplu: teritoriul fostului stat căzăcesc era singura regiune a Ucrainei în secolul al XIX-lea în care cei care deţineau pământuri împărtăşeau cultura populaţiei locale. Polonezii catolici sau nobilii ucraineni polonizaţi dominau scena culturală şi politică din Galiţia austriacă şi Volînia rusească, Podolia şi Ucraina de pe malul drept. În stepele din sud, colonizate în timpul domniei Ecaterinei a II-a, elita conducătoare era rusă, fie din punct de vedere etnic, fie cultural. Descendenţii vechii naţiuni căzăceşti a Hatmanatului au nimerit aproape automat în prima linie a frontului luptei pentru construcţia noii naţiuni. Nu este de mirare că din ţinuturile cazacilor provenea atât limba acestui popor, cât şi numele: ucrainean.

Deşi procesul de construcţie a naţiunii ucrainene moderne – unii specialişti îl numesc etapa de strângere a moştenirii – îşi are originile în timpul şi imediat după Războaiele napoleoniene, revolta poloneză de la 1830 a influenţat următoarea etapă, care a dus la formularea programului politic al mişcării naţionaliste care tocmai lua naştere.
Revolta a ars la foc mocnit o perioadă îndelungată. Potrivit hotărârilor Congresului de la Viena din 1814–1815, Aleksandru I, conducătorul reformator al Rusiei, care acum îşi adăugase la titlul de ţar al Rusiei şi pe cel de ţar al Poloniei, a oferit teritoriului nou-cucerit una dintre cele mai liberale constituţii din Europa. Însă nu după multă vreme, ţarul a dovedit că nu era împărat doar cu numele. Liberalismul lui Aleksandru a dispărut odată ce puterile europene i-au recunoscut suveranitatea în Polonia. Reprezentanţii săi ignorau adesea Parlamentul polonez, limitau libertatea presei şi încălcau libertăţile civile pe care ţarul le acordase iniţial. Tinerii polonezi nemulţumiţi au

început să înfiinţeze organizaţii clandestine, pe care poliţia le-a vânat.
Situaţia nu a făcut decât să se înrăutăţească după Revolta Decembriştilor din 1825, când ofiţerii ruşi, unii dintre ei descendenţi ai unor familii importante de cazaci, şi-au condus trupele la revoltă, cerând adoptarea unei constituţii. Revolta a fost înăbuşită şi au urmat 30 de ani de domnie conservatoare, sub conducerea ţarului Nicolae I. În noiembrie 1830, un protest al unor tineri ofiţeri polonezi din Varşovia a degenerat rapid într-o revoltă de amploare care a cuprins tot restul regatului, dar şi fostele teritorii poloneze din Lituania, Belarus şi Ucraina de astăzi. Un corp militar polonez a fost trimis în Volînia, iar nobilii polonezi au început să se răscoale în Volînia, Podolia şi Ucraina de pe malul drept. Ei le-au cerut ţăranilor ucraineni să li se alăture, promiţându-le unora dintre ei chiar şi eliberarea din iobăgie. Imperiul s-a folosit de superioritatea sa militară pentru a înăbuşi revolta. O mare parte a conducătorilor, participanţilor şi susţinătorilor revoluţiei, printre care şi Adam Mickiewicz, au părăsit Polonia, majoritatea căutând scăpare în Franţa. Cei mai puţini norocoşi au ajuns în închisori ruseşti şi în exil.
Revolta din Noiembrie nu numai că a dat avânt patriotismului şi naţionalismului polonez, dar a şi declanşat o reacţie naţionalistă puternică din partea Rusiei. Patriotismul imperial rusesc, influenţat de cultura franceză ca urmare a Războaielor napoleoniene, devenise acum deosebit de antipolonez. Oameni de talia intelectuală a lui Aleksandr Puşkin au combătut ideologia răsculaţilor polonezi şi a susţinătorilor lor francezi. Într-una dintre poeziile sale, Ponegritorilor Rusiei, Puşkin cerea prietenilor francezi ai cauzei poloneze să lase în seama slavilor găsirea unei soluţii la conflictul ruso-polonez. Poetul considera că insurecţia poloneză era o ameninţare la

adresa teritoriilor ruseşti de pretutindeni. După părerea lui, insurecţia era şi o competiţie pentru Ucraina. Într-o poezie despre ocuparea oraşului Varşovia de către ruşi, Puşkin scria:

Încotro să mutăm linia forturilor?
Dincolo de Bug, la Vorskla, spre Estuar (al Niprului)?
A cui va fi Volînia?
Dar moştenirea lui Bogdan [Hmelniţki]?
Odată dreptul la răscoală recunoscut,
Ne va nesocoti Lituania?
Iar Kievul, decrepit, cu domul aurit,
Acest strămoş al oraşelor ruse –
Oare îşi va uni sacrele morminte
Cu nesăbuita Varşovie?

Pe parcursul Revoltei din Noiembrie, Puşkin chiar a cochetat cu ideea de a scrie o istorie a „Rusiei Mici”.
În deceniile ce au urmat după revoltă, apărarea Ucrainei şi a teritoriilor care s-au aflat sub stăpânirea polonezilor de influenţa occidentală şi mai ales poloneză a devenit laitmotivul politicii duse de ruşi în regiune. Imperiul Romanovilor era gata să preia „obiceiurilor locale” şi să se folosească de patriotismul rus şi naţionalismul proaspăt descoperit pentru a-şi apăra achiziţiile teritoriale. Ministrul Educaţiei, contele Serghei Uvarov, a formulat principiile de bază ale noii identităţi imperiale ruseşti: autocraţia, ortodoxia şi naţionalitatea. Primele două elemente erau componente tradiţionale ale ideologiei ruse, în schimb cel de-al treilea era o concesie făcută noii epoci, în care naţionalismul se manifesta tot mai puternic. „Naţionalitatea” lui Uvarov nu era un termen general, ci se

referea strict la ruşi. El scria că cele trei principii ale sale formează „caracterul distinct al Rusiei şi aparţin numai acesteia”. Ele „adună laolaltă rămăşiţele sfinte ale naţionalităţii ruse”, care îi includea pe ruşi, ucraineni şi belaruşi.

Deşi istoricii încă dezbat înţelesul exact al triadei lui Uvarov, structura clară şi simplă a teoriei sale ne oferă o bună bază pentru descrierea politicii imperiale practicate în zonele vestice de frontieră începând cu anii 1830. Supusul ideal al Romanovilor trebuia să fie nu numai loial Imperiului (cum era de-ajuns în Epoca Luminilor), dar şi rus şi ortodox. Revolta poloneză din Noiembrie pusese sub semnul întrebării loialitatea ţăranilor ucraineni faţă de ţar. În ochii autorităţilor imperiale, ţăranii erau în mod evident ruşi, dar adesea nu erau suficient de ortodocşi; mai ales în teritoriile noi, aceştia rămăseseră uniţi. Prin urmare, pentru a se asigura de loialitatea acestora şi pentru a crea supuşii ideali pentru ţari, uniţii trebuiau convertiţi la ortodoxie, iar solidaritatea religioasă dintre nobilii catolici şi ţăranii uniţi să fie distrusă. Tactica folosită pentru îndeplinirea acestui ţel a fost similară cu cea utilizată în cazul Uniunii de la Brest. În locul convertirii individuale, guvernul şi susţinătorii lor din clerul greco-catolic aveau să predea întreaga Biserică ortodocşilor, aproape la fel cum procedaseră autorităţile poloneze cu Biserica Unită la sfârşitul secolului al XVI-lea şi mai apoi la începutul secolului al XVIII-lea.

În 1839, un consiliu al Bisericii Unite, convocat cu susţinerea guvernului, a proclamat „reunificarea” uniţilor cu Biserica Ortodoxă Rusă şi a cerut binecuvântarea ţarului, care a aprobat această cerere şi a staţionat armata rusă în regiune pentru a preveni o posibilă revoltă. Peste 1 600 de parohii (potrivit unor estimări, peste 1,5 milioane de enoriaşi din Ucraina şi Belarus) au trecut din nou la

credinţa ortodoxă peste noapte. În Belarus, Volînia, Podolia şi o bună parte a Ucrainei de pe malul drept, ortodoxia şi naţionalitatea au fost reunite în slujba autocraţiei. Acesta a fost începutul noului proces de convertire la ortodoxism a foştilor uniţi, proces însoţit de rusificarea lor culturală. Din moment ce la seminarele ortodoxe se preda în limba rusă, elita intelectuală bisericească nu numai că era convertită de la catolicismul unit la ortodoxie, dar se şi lepăda de naţionalitatea ucraineană sau ruteană în favoarea celei ruse.

Bătălia elitelor seculare pentru „suflete şi minţi” era mult mai complexă şi mai dificilă în teritoriile ameninţate de insurgenţa polonă. La început, Imperiul a adoptat tactica obişnuită: integrarea nobilimii poloneze în Imperiu, fără a-i prejudicia statutul juridic sau dreptul de a deţine pământuri. Ţarul Aleksandru I s-a folosit de aristocraţii şi intelectualii polonezi pentru a-şi promova reformele liberale. Contribuţia polonezilor în domeniul educaţiei era foarte utilă, deoarece polonezii progresaseră foarte mult înainte de a fi zdrobiţi de vecinii lor în 1795.

Descendentul unei familii aristocrate poloneze, prinţul Adam Jerzy Czartoryski, a jucat un rol deosebit de important în crearea unui nou sistem de învăţământ în provinciile ucrainene ale imperiului. Pe parcursul primului deceniu al secolului al XIX-lea, a fost consilierul ţarului Aleksandru I şi, timp de câţiva ani, conducătorul de facto al politicii externe ruse. Aleksandru I l-a însărcinat pe Czartoryski şi cu administrarea districtului de învăţământ Vilnius, cu centrul la Universitatea din acelaşi oraş, în jurisdicţia căruia se afla cea mai mare parte a Ucrainei vestice. Un alt aristocrat polonez, Seweryn Potocki, conducător al districtului şcolar Harkov, cu centrul la Universitatea din Harkov, era responsabil de sistemul de învăţământul în restul Ucrainei. Inaugurarea celor două

universităţi şi înfiinţarea unui sistem de şcoli publice în întreaga regiune s-au numărat printre principalele realizări ale reformei aplicate de primul ministru al Educaţiei din Rusia Imperială, Petro Zavadovski, absolvent al Academiei Petru Movilă din Kiev.

La începutul secolului al XIX-lea, în Imperiul Rus politica naţionalităţilor avea la bază ideea unităţii slave a ruşilor (care îi includea şi pe ucraineni) şi a polonezilor. Acest lucru s-a schimbat odată cu Revolta din Noiembrie. Adam Czartoryski, care a rămas la conducerea districtului şcolar Vilnius până în 1823, a devenit conducătorul guvernului revoluţionar polonez în decembrie 1830. Ulterior, din apartamentul său din hotelul parizian Lambert, a condus Marea Emigraţie (Wielka Emigracja, în poloneză), termenul folosit pentru a desemna fuga conducătorilor revoltei către Vest. Alianţa dintre autocraţia rusă şi nobilimea poloneză catolică se sfârşise. La fel s-a întâmplat şi cu evoluţia educaţiei, care nu ar fi avut loc fără aportul şi loialitatea polonezilor. Guvernul ţarist a acceptat provocarea conflictului cultural declanşat de conducătorii Revoltei din Noiembrie şi a ripostat prin măsuri de rusificare a Ucrainei şi a fostelor teritorii poloneze ale Imperiului. Contele Uvarov era nerăbdător să impună limba rusă, pentru a contracara cultura poloneză care predomina în zonele de graniţă.

Universitatea din Vilnius, care rivaliza cu Oxford în privinţa numărului de studenţi înscrişi, a fost închisă în 1832. Guvernul rus îşi pierduse răbdarea cu o instituţie de învăţământ superior care era considerată un focar al naţionalismului polonez. Şi alte instituţii de învăţământ din regiune, conduse de polonezi, şi-au încheiat activitatea, printre care şi un liceu din oraşul Kremianeţ din Volînia. Bogata bibliotecă a liceului, colecţia de sculpturi, copaci şi plante din grădina botanică au fost transferate la Kiev,

unde în 1834 s-a înfiinţat un centru imperial de învăţătură, menit să înlocuiască Universitatea din Vilnius. Limba poloneză a fost interzisă aici; rusa era singura limbă de predare. Noua universitate a fost denumită Cneazul Vladimir cel Mare – primul autocrat ortodox, rus până în măduva oaselor, dacă ar fi să dăm crezare istoriografiei oficiale.

Autorităţile imperiale au demarat proiectul de transformare a Kievului, un oraş ce număra doar 35 000 de locuitori, pe care Puşkin îl numise decrepit în comparaţie cu Varşovia, într-un bastion al Imperiului şi al rusificării la frontiera culturală cu Europa. S-au restaurat bisericile ortodoxe în conformitate cu stilul imperial al vremii, iar evreii au fost izgoniţi din oraş. Au fost construite străzi şi bulevarde şi au apărut noi nume pe harta vechiului oraş. Unul dintre acestea era Calea Jandarmului[15], nume care reflecta importanţa practică, dar şi simbolică deţinută de poliţie pentru regimul ţarist, mai ales în regiunile de frontieră. În 1833, noul guvernator al Kievului, Podoliei şi Volîniei, trimis la Kiev cu instrucţiuni clare de a „uni” malul drept cu restul Imperiului, a sugerat ridicarea unui monument în onoarea cneazului Vladimir. Ţarul Nicolae I a examinat personal această propunere. I-a plăcut la nebunie ideea. Proiectul a fost finalizat abia după 20 de ani, dar până la urmă oraşul şi-a primit mult-aşteptata statuie. Aceasta tronează şi astăzi lângă universitate, aşa cum s-a dorit la început, dar pe malul Niprului, iar semnificaţia sa ideologică şi moştenirea sa istorică rămân deschise mai multor interpretări. Unii o consideră un simbol al unităţii religioase şi etnice dintre Rusia şi Ucraina, iar alţii cred că ea este un omagiu adus fondatorului primului stat ucrainean. Foarte puţini sunt cei

[15] Primul corp de jandarmi a fost creat în 1826, la un an după Răscoala Decembriştilor. (N. red.)

care îşi dau astăzi seama că iniţial statuia a fost concepută pentru a susţine o revendicare imperială asupra teritoriilor poloneze de pe malul drept al Niprului.
Înfiinţarea noii universităţi de la Kiev (cea de-a treia din ţinuturile ucrainene după universităţile de la Lvov şi Harkov) a constituit un important punct de cotitură în istoria acestei regiuni. Principalul scop al universităţii era să formeze funcţionari care să devină apoi agenţi ai influenţei ruse şi ai identităţii imperiale. Guvernul a creat şi o comisie de istorie, a cărei principală sarcină era de a culege şi a publica manuscrise şi documente care să ateste că Ucraina de pe malul drept, Podolia şi Volînia erau prin tradiţie ţinuturi ruseşti. Iniţial, totul s-a desfăşurat conform planului. Tinerii talentaţi ai regiunii, cea mai mare parte descendenţi ai familiilor de ofiţeri cazaci, fii de preoţi sau mici funcţionari ai fostului Hatmanat, au sosit la Kiev pentru a se angaja în noile instituţii şi a polemiza cu inamicii tradiţionali ai cazacilor: polonezii. Dar la sfârşitul anilor 1840, autorităţile imperiale se aflau într-o situaţie precară: universitatea şi comisia de istorie, concepute ca bastioane ale luptei identităţii ruse împotriva provocării poloneze, deveniseră focarele unei noi identităţi şi unui nou naţionalism.

În februarie 1847, Aleksei Petrov, student la Facultatea de Drept de la Universitatea din Kiev, a pătruns în sediul central al districtului şcolar Kiev pentru a denunţa o societate secretă care avea ca scop transformarea Imperiului Rus într-o republică. Investigaţia lansată pe baza acuzaţiilor lui Petrov a dus la descoperirea unei frăţii clandestine a Sfinţilor Chiril şi Metodiu, numită astfel după misionarii creştini care le oferiseră slavilor nu numai o nouă religie, ci şi o limbă şi un alfabet. Printre membrii

acesteia se numărau un profesor de istorie de la Universitatea din Kiev, Mîkola Kostomarov – care mai târziu avea să devină fondatorul istoriografiei ucrainene –, şi un instructor de desen, recent angajat, Taras Şevcenko. Născut într-o familie de nobili ruşi din gubernia Voronej de la graniţa cu Sloboda Ukraina, Mîkola Kostomarov ţinea să sublinieze adesea că mama lui era o ţărancă ucraineancă. Indiferent dacă acest lucru era sau nu adevărat, pentru intelectualii kieveni de secol XIX originile ţărăneşti erau la mare preţ – toţi voiau să muncească pentru popor şi să fie pe cât de aproape cu putinţă de acesta.

Niciun membru al frăţiei nu avea origini mai sănătoase decât prietenul conspirator al lui Kostomarov, Taras Şevcenko. Născut în 1814 într-o familie de iobagi din Ucraina de pe malul drept, tânărul Şevcenko a intrat în slujba unui nobil polonez bogat, călătorind mai întâi la Vilnius şi apoi la Sankt-Petersburg alături de Curtea acestuia. Aici, Şevcenko şi-a demonstrat talentul artistic. Un pictor ucrainean din Sankt-Petersburg l-a descoperit pe când desena în faimoasa grădină de vară a oraşului. Şevcenko a fost prezentat unor personalităţi importante ale scenei culturale ruseşti a vremii, printre care şi celui mai cunoscut poet rus după Puşkin, Vasili Jukovski, şi întemeietorului artei romantice ruseşti, Karl Briullov. Munca, personalitatea şi povestea vieţii lui Şevcenko au impresionat atât de tare comunitatea artistică din Sankt-Petersburg, încât membrii acesteia au decis să-l elibereze pe tânărul iobag, indiferent de consecinţe. Ei au plătit 2 500 de ruble, o sumă exorbitantă pentru acele vremuri; banii au fost obţinuţi din vânzarea unui portret de-ale lui Jukovski, pictat special în acest scop, de către Briullov, la o licitaţie.

Şevcenko a devenit om liber la vârsta de 24 de ani, dovedindu-se nu numai un artist talentat, ci şi un poet de

excepţie. În 1840, la doi ani după ce îşi câştigase libertatea, Şevcenko şi-a publicat prima colecţie de poezii, intitulată Cobzarul. Acesta avea să fie un fel de nume sub care va fi cunoscut de generaţiile următoare. Deşi publicate la Sankt-Petersburg, poeziile lui au fost scrise în ucraineană. De ce a decis Şevcenko – plecat în adolescenţă din ţinuturile de baştină, dar care s-a maturizat ca individ, artist şi poet la Sankt-Petersburg – să scrie în ucraineană, şi nu în rusă, limba vorbită pe străzile şi în saloanele artistice din Sankt-Petersburg?
Printre motivele evidente s-a numărat influenţa exercitată de cunoscuţii săi de origine ucraineană de la Sankt-Petersburg, care, de altfel, contribuiseră la eliberarea lui. Unul dintre aceştia, originar din Poltava, pe nume Ievhen Hrebinka, tocmai finaliza o traducere în ucraineană a poemului lui Aleksandr Puşkin despre Bătălia de la Poltava (1709), când l-a cunoscut pe Şevcenko. În mod evident, Hrebinka era de părere că ucrainenii trebuiau să aibă o literatură, inclusiv lucrări traduse, în limba maternă. În 1847, în prefaţa redactată pentru noua ediţie a Cobzarului, Şevcenko a explicat de ce a scris în ucraineană:

O durere profundă mi-a cuprins sufletul. Aud şi câteodată citesc că: polonezii publică, cehii, sârbii, bulgarii, muntenegrenii şi ruşii... toţi publică. Dar noi nici măcar o pagină nu tipărim, de parcă am fi cu toţii dobitoci. De ce, fraţii mei? Poate că vă temeţi să nu fiţi cotropiţi de ziariştii străini? Nu vă temeţi; nu-i luaţi în seamă... Nu-i luaţi în seamă pe ruşi. Să scrie ei cum vor, iar noi să facem acelaşi lucru. Ei sunt un popor cu limba lor, dar aşa suntem şi noi. Să lăsăm lumea să decidă care-i mai bună.

Şevcenko avea ce avea mai ales cu Nikolai Gogol, originar din fostul Hatmanat, care devenise fondatorul prozei moderne ruse prin scrierile sale cu teme ucrainene, printre care Taras Bulba. „Ni-l dau ca exemplu pe Gogol, care nu a scris în limba lui, ci în rusă, sau pe Walter Scott, care nu a scris nici el în limba lui”, scria Şevcenko. Aceste exemple nu-i erau de ajuns. „De ce nu au devenit germani V.S. Karadžić, Šafárik şi alţii – doar ar fi fost convenabil pentru ei –, ci au ales în schimb să rămână slavi, adevăraţi fii ai patriilor lor, şi totuşi au căpătat mare faimă?”, scria el despre cei mai importanţi reprezentanţi din epocă ai culturii sârbe şi slovace. „Vai nouă! Dar nu disperaţi, fraţii mei, şi lucraţi cu înţelepciune pentru binele mamei noastre Ucraina, menită să sufere o tristă soartă.”
Şevcenko a aşternut aceste cuvinte pe hârtie după ce a plecat din Sankt-Petersburg şi s-a stabilit în Ucraina, unde s-a împrietenit cu membrii Frăţiei Sfinţilor Chiril şi Metodiu. Chiar dacă nu ştim de ce a scris Ivan Kotliarevski, fondatorul literaturii ucrainene moderne, prefaţa lucrării Cobzarul în ucraineană, cunoaştem totuşi motivele lui Şevcenko şi ale tovarăşilor săi de conspiraţie. Nu este nici urmă de îndoială că aceştia au fost inspiraţi de mişcările panslaviste de la începutul secolului al XIX-lea, care au luat naştere ca răspuns la mişcările pangermaniste ale vremii. Pe de o parte, ei credeau că Ucraina rămânea în urmă în ceea ce privea evoluţia lingvistică, literară şi culturală. Pe de altă parte, erau convinşi că intelectualii – Gogol, de exemplu – aveau multe de oferit universului slav dacă i-ar fi folosit talentele în serviciul ţării. Ei îşi imaginau o republică ucraineană liberă într-o uniune slavă mai largă. Mîkola Kostomarov a redactat programul frăţiei, intitulat Knîhî bîtiia ukraïnskoho narodu (Cărţile genezei poporului ucrainean), lucrare influenţată de Księgi narodu polskiego i pielgrzymstwa polskiego (Cărţile poporului polonez şi

pelerinajul polonez), în care Adam Mickiewicz compara istoria Poloniei cu o suferinţă mesianică a naţiunii poloneze. Potrivit lui Mickiewicz, naţiunea poloneză avea să se ridice din mormânt şi să salveze toate naţiunile înrobite. Kostomarov a rezervat acest rol Ucrainei, ale cărei origini căzăceşti o transformaseră într-o ţară democratică şi egalitară: spre deosebire de ruşi, ucrainenii nu aveau ţari şi, spre deosebire de polonezi, nu aveau nobilime. Membrii Frăţiei Sfinţilor Chiril şi Metodiu glorificau trecutul căzăcesc, îşi doreau abolirea iobăgiei şi militau pentru transformarea Imperiului într-o federaţie de republici egale în drepturi. Una dintre acestea urma să fie Ucraina.

Societatea nu avea decât câţiva membri şi existenţa ei a fost efemeră, de doar un an. La puţin timp după aceea, membrii ei au fost arestaţi – Kostomarov cu câteva zile înainte de căsătorie, iar Şevcenko la sosirea la Kiev, unde venise pentru nunta prietenului său. Câţiva birocraţi imperiali au văzut în activităţile Frăţiei începuturile unei noi tendinţe, posibil periculoase. Aceştia au descris ideile suspecţilor ca fiind „separatiste”. Chiar şi împăratul i-a numit un produs al propagandei pariziene (adică al polonezilor exilaţi). Însă alţii erau de părere că membrii Frăţiei erau supuşi loiali Imperiului, adevăraţii apărători ai Ruteniei în faţa influenţei poloneze, care într-adevăr merseseră prea departe cu patriotismul lor faţă de Rusia Mică, dar nu trebuiau pedepsiţi prea aspru. În cele din urmă, autorităţile au decis să îi pedepsească relativ blând, ca să nu atragă prea multă atenţie asupra Frăţiei, şi să-i convingă astfel pe ucrainofili – termen inventat de cercurile guvernamentale la mijlocul secolului al XIX-lea – să încheie o alianţă cu mişcarea naţionalistă poloneză.

Autorităţile ruse au declarat că Frăţia aspira la unificarea slavilor sub sceptrul ţarului. Au ţinut secret adevăratul ei

program, ascunzându-l chiar şi de cei mai importanţi funcţionari ai Imperiului. Kostomarov a fost condamnat la un an de închisoare. Alţi membri ai frăţiei au fost întemniţaţi între şase luni şi trei ani sau au fost trimişi în exil, de obicei în gubernii mai îndepărtate ale Imperiului, unde trebuiau să facă activităţi birocratice. Împăratul Nicolae I l-a pedepsit cel mai aspru pe Şevcenko pe care l-a trimis să lupte ca soldat în armata imperială, interzicându-i să mai scrie, să deseneze ori să picteze. Împăratul fusese uimit de atacurile la adresa lui şi a soţiei sale din poemele şi desenele lui Şevcenko. Artistul considera că autocraţii erau vinovaţi de chinul poporului şi al patriei sale, care nu era Rusia, ci Ucraina. Lucrările sale loveau astfel în două dintre cele trei elemente ale „naţionalităţii oficiale" ale lui Uvarov: autocraţia şi naţionalitatea. În plus, nici ortodoxia sa nu era pe placul ruşilor.

Prin scrierile şi activităţile lor, Kostomarov, Şevcenko şi ceilalţi membri ai Frăţiei Sfinţilor Chiril şi Metodiu au iniţiat ceea ce astăzi am numi un proiect naţional ucrainean. Ei au fost primii care au folosit descoperirile anticarilor, folcloriştilor, lingviştilor şi scriitorilor pentru a închega un program politic care avea să ducă la crearea unei comunităţi naţionale. Pe parcursul secolului următor, ideile susţinute de Frăţie, prezentate în faţa unui public numeros prin poeziile pline de avânt ale lui Şevcenko, aveau să transforme profund atât Ucraina, cât şi întreaga regiune. Cea mai limpede mărturie a acestei schimbări este vizibilă şi astăzi, sub forma monumentului ridicat în onoarea lui Şevcenko în faţa principalului corp al Universităţii din Kiev. Acesta a înlocuit statuia fondatorului universităţii, ţarul Nicolae I.

15

O graniţă volatilă

În 1848, la un an după ce autorităţile imperiale ruse au condamnat Frăţia Sfinţilor Chiril şi Metodiu, ucrainenii din Imperiul Habsburgic au înfiinţat prima lor organizaţie politică la Lvov: Holovna Ruska Rada (Consiliul Suprem Rutean – HRR). Ucrainenii din Galiţia îşi spuneau ruteni sau rusini şi, de cele mai multe ori, erau cunoscuţi şi în Imperiu după acest nume. Consiliul era o organizaţie total diferită de cele existente la Kiev între 1846 şi 1847. Dacă Frăţia îşi desfăşurase activităţile în secret, număra câţiva membri şi fusese interzisă de autorităţile ruse, consiliul a luat naştere cu ajutorul şi prin încurajarea guvernatorului austriac al Galiţiei, a avut nenumăraţi membri şi sprijin larg din partea populaţiei.

În pofida tuturor diferenţelor dintre cele două organizaţii, faptul că ambele au luat naştere în aceeaşi perioadă scoate în evidenţă o trăsătură importantă în evoluţia culturii, a identităţii naţionale şi a activismului politic ucrainean. Această evoluţie se aseamănă cu o linie de cale ferată cu două şine: în momentul în care unul dintre trenuri încetineşte sau se opreşte, celălalt poate merge mai departe sau chiar prinde avânt. Deşi despărţiţi de graniţa ruso-austriacă, atunci când venea vorba despre procesul construcţiei naţionale militanţii ucraineni erau uniţi prin numeroase legături, care depăşeau graniţa politică, căpătând astfel şi un caracter religios pe parcursul secolului al XIX-lea şi separându-i pe ucrainenii catolici (uniţii) de cei ortodocşi. Adesea, în pofida intenţiilor celor două puteri imperiale aflate în permanentă rivalitate, relaţiile dintre grupurile de militanţi ucraineni se

menţineau şi evoluau prin multiple canale, ceea ce a dus la apariţia unei viziuni comune asupra viitorului Ucrainei.

*

Cele două guverne imperiale îi sprijineau pe militanţii ucraineni despărţiţi de graniţele politice, dar uniţi când venea vorba de punerea în practică a viziunii comune şi a ideologiei naţionale – prin măsuri foarte diferite. Un exemplu potrivit în acest sens este tratamentul aplicat Bisericii Unite, moştenită de ambele state de la Uniunea Polono-Lituaniană. Spre deosebire de autorităţile ruse, cele austriece nu îi persecutaseră niciodată pe uniţi şi nici nu încercaseră să îi unească din nou cu biserica-mamă dominantă (în acest caz, Biserica Catolică). De fapt, austriecii îi tratau cu respect, după cum ne dă de înţeles numele ce le-a fost atribuit – greco-catolici (catolici de rit bizantin). Fraţii lor catolici polonezi purtau numele de romano-catolici. Guvernul a organizat şi un seminar pentru educarea clerului greco-catolic, maiîntâi la Viena şi apoi la Lvov. La începutul secolului al XIX-lea, Biserica a obţinut independenţa episcopatelor unite rămase în Imperiul Rus, ridicând episcopatul Lvov la rangul de mitropolie. Fiindcă cea mai mare parte a elitei laice îmbrăţişase catolicismul şi cultura poloneză, preoţii greco-catolici au devenit fruntaşii comunităţii rutene şi, de-a lungul timpului, au constituit nucleul mişcării naţionaliste ucrainene moderne.
De ce au acţionat Habsburgii astfel? În mod paradoxal, din acelaşi motiv ca Romanovii. Cele două imperii erau îngrijorate de ascensiunea naţionalismului polonez, dar au ales strategii diferite pentru a-l contracara. Guvernul imperial rus a abolit Biserica Unită şi a oprit evoluţia mişcării ucrainene într-o încercare de a proteja populaţia Rusiei imperiale de „propaganda” poloneză, în timp ce autorităţile austriece au încercat să contrabalanseze propaganda prin încurajarea mişcării rutene în ţinuturile

pe care le aveau în stăpânire. Nu au încercat niciodată să-i transforme pe ruteni în germani şi nu au avut nicio problemă cu eforturile acestora pentru formarea unei naţiuni distincte. De fapt, chiar au încurajat acest proces, considerând că reprezenta o contrapondere la mişcarea poloneză, foarte bine organizată şi dezvoltată.
Acestea erau strategiile politice aplicate iniţial de autorităţile austriece în anul revoluţionar 1848. Naţionalismul liberal, aflat în ascensiune în Europa, de la Palermo şi Paris până la Viena, punea sub semnul întrebării graniţele şi regimurile politice impuse prin Congresul de la Viena. În martie 1848, inspiraţi de evenimentele revoluţionare de la Paris, ungurii au cerut independenţa faţă de Imperiul Habsburgic. Aveau să ia mai apoi calea armelor pentru a-şi obţine libertatea. Polonezii le-au urmat exemplul, protestând mai întâi la Cracovia şi apoi la Lvov, pentru acordarea de libertăţi civile şi de autonomie. Nici guvernul de la Viena, nici jumătate din populaţia Galiţiei nu agreau aceste cereri. Ucrainenii reprezentau jumătate dintre cele 4,5 milioane de locuitori ai provinciei. Polonezii reprezentau 40%, iar evreii aproape 7%. Ucrainenii deţineau majoritatea absolută în aşa-numita Galiţie Răsăriteană (Galiţia originară), iar polonezii erau majoritari în Mica Polonie, care purta acum numele de Galiţia Occidentală, care includea şi oraşul Cracovia. Evreii erau răspândiţi în întreaga provincie imperială, dar aproximativ 60% din evreimea din Galiţia Răsăriteană locuia la oraş.
Provincia era predominant agricolă şi mai puţin dezvoltată din punct de vedere economic decât majoritatea teritoriilor Habsburgilor. După împărţirea Poloniei, împăratul Iosif al II-lea a îndepărtat elita poloneză tradiţională de la guvernare şi a adus funcţionarii săi în regiune – cea mai mare parte a acestora fiind cehi germanizaţi din Boemia –

pentru a crea un nou sistem administrativ; a ridicat, de asemenea, nivelul de educaţie şi cultură al populaţiei şi i-a protejat pe ţărani de abuzurile stăpânilor lor. Deşi a îndepărtat elita poloneză de la guvernare, iniţial Iosif al II-lea i-a lăsat în pace pe evrei, permiţându-le să-şi păstreze autonomia, în schimbul plăţii unei dări prin care erau toleraţi (Toleranzgebührer). Mai apoi, în 1789, a emis un Edict de toleranţă, un pas important în emanciparea evreimii austriece, dar care a desfiinţat instituţiile evreieşti tradiţionale, a interzis folosirea limbilor idiş şi ebraică în documentele oficiale, a impus şcolile cu predare în limba germană şi a introdus serviciul militar pentru evrei. În martie 1848, când revoluţia paşoptistă a ajuns şi la Lvov, o mare parte a evreilor şi-au unit de bunăvoie forţele cu opoziţia poloneză. Cu toate acestea, în momentul în care armata austriacă a înăbuşit revoluţia maghiară cu ajutorul trupelor ruse, speranţele polonezilor de a restaura Uniunea şi cele ale evreilor de a căpăta drepturi egale s-au năruit.

Cei care au avut cel mai mult de profitat de pe urma revoluţiei au fost ucrainenii din Galiţia – de departe cei mai loiali supuşi ai Imperiului şi care, cel puţin la început, nu dădeau semne că ar dori să se amestece în conflict. Au refuzat să se alăture revoltei poloneze, pentru că primele cereri ale polonezilor nici nu menţionau populaţia ucraineană din regiune sau nevoile acesteia. În aprilie 1848, conducătorii comunităţii ucrainene, care întâmplător erau şi clerici ai Bisericii Unite, şi-au publicat propriul apel către împărat, declarându-şi loialitatea faţă de Imperiu şi cerând să fie protejaţi de dominaţia poloneză şi să fie recunoscute drepturile limbii rutene. Cu binecuvântarea şi sprijinul guvernatorului austriac al Galiţiei, contele Franz Stadion, clerul greco-catolic a înfiinţat Consiliul Rutean

Suprem. Şeful forţelor de poliţie din Lvov, Leopold von Sacher-Masoch (tatăl viitorului scriitor cu acelaşi nume), a aprobat publicarea primului ziar ucrainian, Zoria halîţka (Steaua galiţiană). Stadion era de părere că noul consiliu ar fi fost „un mijloc de a paraliza influenţa poloneză şi de a obţine sprijin pentru guvernarea austriacă în Galiţia”.
Consiliul Rutean Suprem a constituit o contrapondere eficientă la influenţa exercitată de Consiliul Naţional Polonez, care a condus revoluţia naţională polonează. Cererile Consiliului Rutean Suprem se deosebeau de cele ale omologilor polonezi în aproape toate chestiunile de importanţă majoră. Dacă polonezii erau radicali, ucrainenii erau deosebit de conservatori. Când venea vorba despre viitorul Galiţiei, polonezii îşi doreau autonomie pentru întreaga provincie, în timp ce conducătorii ucraineni voiau împărţirea regiunii şi reînfiinţarea fostei Galiţii, unde ucrainenii reprezentau 70% din populaţie. Două sute de mii de oameni au semnat o petiţie pentru împărţirea provinciei. Această dorinţă nu a fost îndeplinită: Galiţia a rămas intactă. După revoluţie însă, ucrainenii au fost mai mobilizaţi ca oricând, având acum o organizaţie politică şi un ziar propriu.
Cea mai importantă realizare a fost de departe abolirea iobăgiei, care a dus treptat la participarea activă a ţăranilor la viaţa politică. Ambele măsuri au fost adoptate în Galiţia ca răspuns la cererile revoluţionare ale polonezilor, dar odată introduse de autorităţile austriece i-au ajutat pe ucraineni, care reprezentau cea mai mare parte a ţărănimii din provincie. În Galiţia, 16 dintre cei 25 de membri ucraineni ai Parlamentului austriac erau ţărani; în Bucovina, toţi cei cinci ucraineni aleşi în Parlament proveneau din rândurile ţărănimii. Alegerea deputaţilor ucraineni în Parlament a avut un impact imens asupra comunităţii, căci astfel ucrainenii aflaţi sub tutela

Imperiului Habsburgic participau pentru prima dată la viaţa politică şi învăţau cum să se organizeze, însă nu pentru a se revolta ulterior (deşi aveau loc şi răscoale ale ţăranilor), ci pentru a acţiona din punct de vedere politic.
Sfârşitul revoluţiei a atras după sine dizolvarea Consiliului Rutean Suprem – guvernul l-a abolit în 1851 –, dar nu şi a mişcării ucrainene apărute după evenimentele de la 1848. Pe parcursul deceniului următor, tot clerul a condus lupta naţională. Grupul a devenit cunoscut sub numele de Cercul Sfântul Gheorghe, nume ales în onoarea celei mai importante catedrale greco-catolice din oraşul Lvov. Orientarea naţionalistă a organizaţiei i-a conferit un al doilea nume – starorusini (rutenii vechi). Loiali Imperiului şi conservatori din punctul de vedere al vederilor politice şi sociale, episcopii greco-catolici şi clerul care conduceau mişcarea rutenilor considerau că ei şi poporul lor, care trăia în Imperiul Habsburgic, aparţineau unei naţiuni rutene distincte. Principalii lor inamici erau polonezii, principalul lor aliat, Viena, iar fraţii lor ucraineni sau locuitorii Rusiei Mici, maloruşii, aflaţi dincolo de graniţa ruso-austriacă, abia dacă erau prezenţi în gândurile lor.
Revoluţia de la 1848 a creat condiţiile pentru formarea naţiunii ucrainene, dar se punea întrebarea ce fel de naţiune ar fi fost aceasta. Liderii Consiliului Rutean Suprem au preluat ideile intelectualilor reuniţi în Russka triiţia (Triada Ruteană), o asociaţie a scriitorilor romantici care se afirmaseră în anii 1830. Cei trei membri de bază ai grupului, Iakiv Holovaţki, Markian Şaşkevici şi Ivan Vahîlevici erau studenţi la cursul greco-catolic al seminarului teologic din Lvov. Asemenea altor reprezentaţi ai renaşterii naţionale din întreaga Europă, ei culegeau mituri folclorice şi erau fascinaţi de istorie. Se inspirau din activitatea culturală a celorlalte popoare slave din Imperiul Habsburgic, iar ideile lor erau extrase din operele

scriitorilor ucraineni naţionalişti din regiunea Niprului, printre acestea numărându-se Eneida travestită, de Ivan Kotliarevski, colecţii de cântece folclorice ucrainene publicate în Imperiul Rus şi scrierile romanticilor de la Harkov. Aceştia şi-au publicat singurul almanah, Rusalka dnistrovaia (Rusalca de pe Nistru), în 1836, la Buda.
La momentul publicării almanahului, toţi cei trei lideri ai grupului erau de părere că ucrainenii din Imperiul Habsburgic făceau parte dintr-o naţiune ucraineană mai mare. Pe parcursul timpului, această credinţă avea să fie pusă sub semnul întrebării şi chiar contestată. Numai unul dintre cei trei, Markian Şaşkevici, este elogiat astăzi ca întemeietor al literaturii ucrainene din Galiţia. A murit în 1843, cu mult înainte de Revoluţia de la 1848 şi de tumultul intelectual şi politic ce a urmat. Colegul său Ivan Vahîlevici a intrat în Congresul Rutean, propolonez, în 1848, fiind considerat ulterior trădător. În anii 1850, cel de-al treilea membru al grupării, Iakiv Holovaţki, a devenit conducătorul rusofililor galiţieni, care considerau că ucrainenii din Galiţia aparţineau unei naţiuni ruse mai mari. Astfel, pentru a folosi termeni istorici ai unei perioade ulterioare, membrii triadei au devenit reprezentanţi ai orientării proucrainene (Şaşkevici), celei propoloneze (Vahîlevici) şi celei proruse (Holovaţki) din cadrul mişcării ucrainene din Galiţia.
Alegerea uneia dintre cele trei tabere era asociată îndeaproape cu alegerea alfabetului în care erau scrise textele ucrainene. „Războaiele alfabetului”, care au zdruncinat societatea ucraineană în anii 1830, iar mai apoi din nou în 1850, s-au purtat între alfabetul chirilic tradiţional, folosit în textele slavonei bisericeşti, cel chirilic „civic”, care nu se deosebea de cel folosit în Imperiul Rus, şi, în final, cel latin. Autorităţile austriece şi elitele poloneze îl preferau pe acesta din urmă, deoarece astfel

literatura ucraineană care tocmai îşi făcea debutul se apropia de standardul imperial şi devenea mai susceptibilă de polonizare culturală. Însă în 1859, în momentul în care guvernul a încercat să introducă folosirea alfabetului latin în textele ucrainene, ucrainenii s-au unit şi au protestat. Nu după multă vreme a devenit evident faptul că noua naţiune care tocmai lua fiinţă în Galiţia nu avea să folosească alt alfabet decât cel chirilic. Dacă această naţiune avea să fie o entitate separată sau o parte componentă a unei naţiuni ruse sau ucrainene încă era neclar.

Războiul galiţian al alfabetului din 1859 a avut un impact puternic şi de cealaltă parte a graniţei imperiale. În acelaşi an, autorităţile ruse au interzis publicarea sau importarea din străinătate a textelor ucrainene şi belaruse scrise în alfabetul latin, pe care au justificat-o într-un context mai larg, în cadrul măsurilor antipoloneze. Iniţiatorul acesteia, un cenzor kievean pe nume Novîţki, a consemnat într-un memorandum că în Galiţia autorităţile încercau să-i transforme pe „ruşi” în polonezi prin impunerea folosirii alfabetului latin. El credea că folosirea alfabetului latin în Imperiul Rus ar fi putut avea acelaşi efect: „Ţăranii din guberniile vestice care vor găsi acolo cărţi scrise în limba Rusiei Mici, dar cu slove poloneze bineînţeles că vor prefera să înveţe alfabetul polonez, şi nu pe cel rus”. Acest lucru i-ar fi putut determina să citească şi cărţi poloneze şi astfel ar fi fost expuşi influenţelor polone şi îndepărtaţi de „spiritul şi curentele tipice literaturii ruse”. Interdicţia a intrat aproape imediat în vigoare.

Principala temere a cenzorului erau ţăranii, care tocmai urmau să fie emancipaţi. Într-adevăr, iobăgia fusese desfiinţată în Imperiul Rus în 1861, la doisprezece ani şi jumătate de la emanciparea iobagilor din Galiţia şi Bucovina. Deşi nu a fost nevoie de revoluţii pentru

abolirea servituţii, în Imperiul Rus tot a avut loc o răscoală poloneză în 1863. Asemenea ţăranilor din Ucraina Habsburgică, şi cei aflaţi sub stăpânire rusă şi-au primit libertatea, dar foarte puţin pământ, devenind astfel dependenţi de nobilime. Spre deosebire de ucrainenii din Imperiul Austriac, din teritoriile ruseşti nu li s-a permis să participe la viaţa politică şi nici să înfiinţeze organizaţii proprii. Nu aveau catedre universitare sau cărţi în limba lor maternă. În plus, guvernul ţarist le interzicea publicarea de texte religioase şi educative în „dialectul Rusiei Mici”.
De fapt, măsura interzicerii tuturor publicaţiilor ucrainene în Imperiul Rus a fost luată în vara lui 1863, în toiul revoltei polonezilor, care izbucnise cu jumătate de an în urmă. Din nou, miza era loialitatea ţăranilor ucraineni. Guvernul a hotărât că prioritatea sa era consolidarea naţiunii imperiale ruse, motiv pentru care era necesară protejarea ţărănimii de influenţa nedorită a ucrainofililor. „Lucrările anterioare scrise în limba vorbită în Rusia Mică se adresau claselor sociale educate din sudul Rusiei, însă acum adepţii etniei maloruse şi-au întors atenţia către clasele sociale needucate, iar cei care au încercat să-şi vadă ambiţiile politice îndeplinite au început să publice abecedare, cărţi de gramatică, manuale de geografie etc., sub pretextul extinderii procesului de alfabetizare şi luminare a maselor”, scria ministrul Educaţiei, Piotr Valuev, în directiva ce interzicea publicaţiile în limba ucraineană, nu numai pe cele scrise în alfabetul latin, ci şi pe cele în chirilice. Directiva lui Valuev nu afecta şi beletristica, deşi erau puţine lucrări de acest gen la începutul anilor 1860. În perioada dintre 1863 şi 1868, când Valuev a demisionat, numărul publicaţiilor scrise în ucraineană a scăzut de la treizeci şi trei la una.
La început considerată o măsură temporară, interdicţia s-a permanentizat în mai 1876. În acea lună, ţarul Aleksandru

al II-lea a emis Ucazul de la Ems (ţarul se relaxa la băi în oraşul german Ems). Noul decret mergea şi mai departe decât directiva lui Valuev, interzicând toate publicaţiile în limba ucraineană, dar şi importul de cărţi în limba ucraineană din străinătate. Interzicea, de asemenea, şi piesele de teatru în limba ucraineană şi intonarea în public a cântecelor ucrainene. Asemenea directivei lui Valuev, Ucazul de la Ems a fost ţinut secret, populaţia neştiind nimic despre acesta. Restricţiile au fost îmblânzite în anii 1880, odată cu permisiunea acordată pieselor de teatru şi a cântecelor ucrainene, dar publicarea şi importul textelor în limba ucraineană au rămas interzise timp de încă un sfert de secol. Guvernul punea la mare preţ principiul atribuit lui Piotr Valuev, care susţinea că „nu a existat, nu există şi nu va exista nicio limbă distinctă a Rusiei Mici”. Limba, cultura şi identitatea ucraineană au ajuns să fie văzute ca o ameninţare la fel de gravă la adresa unităţii Imperiului precum naţionalismul polonez: parcă însăşi unitatea naţiunii ruse era în pericol.

În timp ce Aleksandru a II-lea semna Ucazul de la Ems în îndepărtata Germanie, principalul lui iniţiator şi propovăduitor locuia la Kiev. Mihail Iuzefovici, etnic ucrainean din gubernia Poltava din fostul Hatmanat, studiase la pensionul (liceul) nobilimii de la Universitatea din Moscova. Iuzefovici, care în tinereţe fusese poet şi prieten cu Aleksandr Puşkin, luptase ca ofiţer şi fusese rănit în Caucaz. A avut un rol important în domeniul educaţiei şi culturii la Kiev în anii 1840, când i s-a acordat o funcţie de seamă în districtul şcolar Kiev şi a participat la lucrările Comisiei de Antichităţi, însărcinată cu strângerea de documente care să ateste teoria cum că Ucraina de pe malul drept ar fi fost dintotdeauna rusă. Din punct de vedere politic şicultural, Iuzefovici era malorus prin excelenţă. Era un patriot local şi considera că lucra în

favoarea locuitorilor Rusiei Mici de pe ambele maluri ale Niprului; era un democrat moderat, care credea că ţărănimea din Rusia Mică trebuia protejată de nobilimea poloneză, de cămătarii evrei şi de clerul catolic (şi unit); pe de altă parte, credea şi în unitatea tuturor „triburilor” naţiunii ruse. Era un supus loial al Imperiului, pe care îl vedea ca pe un aliat şi protector al patriotismului neamului său malorus.

În funcţie de perioada istorică şi de împrejurări, Iuzefovici a fost atât aliat, cât şi duşman al grupului de intelectuali cunoscuţi guvernului ca ucrainofili încă de pe vremea Frăţiei Sfinţilor Chiril şi Metodiu. A jucat un rol important în arestarea membrilor Frăţiei, dar s-a dovedit a fi mai degrabă de partea acestora decât de partea autorităţilor. Iuzefovici a respins raportul unui student care a venit la el pentru a denunţa acţiunile subversive ale Frăţiei. Mai târziu, l-a avertizat pe Mîkola Kostomarov că era căutat de poliţie şi l-a ajutat să distrugă documente compromiţătoare. Iuzefovici nu credea că activităţile lui Kostomarov şi ale prietenilor săi dăunau statului. El îi considera aliaţi în lupta împotriva dominaţiei culturale poloneze în Ucraina de pe malul drept şi în Volînia. Monumentul lui Bogdan Hmelniţki, ridicat în centrul Kievului prin contribuţia Iuzefovici, este o dovadă a viziunii şi loialităţii acestuia. Inscripţia originală a monumentului spunea: „Rusia, una şi indivizibilă, pentru Bogdan Hmelniţki”.

La momentul dezvelirii monumentului în 1888, Iuzefovici nu mai credea că ucrainofilii erau inofensivi. În 1875, a trimis o notă autorităţilor imperiale, intitulată „Despre aşa-numita mişcare ucrainofilă”, prin care îşi acuza adversarii că ar încerca să îndepărteze Ucraina de Rusia. Directiva lui Valuev nufuncţionase, spunea Iuzefovici, deoarece întărise legăturile dintre ucrainofilii din Rusia Mică şi Galiţia

Austriacă, unde aceştia din urmă slujeau drept agenţi ai polonezilor. Prin urmare, era nevoie de măsuri şi mai drastice pentru a opri activitatea distructivă a ucrainofililor. În timp ce oficialităţile locale, printre care şi guvernatorul-general al Kievului, considerau că acuzaţiile lui Iuzefovici ar fi fost exagerate, autorităţile de la Sankt-Petersburg, îngrijorate de posibilele intrigi – nu numai ale polonezilor, dar şi ale austriecilor – care ar fi putut afecta unitatea imperiului, îmbrăţişau argumentele şi logica acestuia. Împăratul a semnat un decret care nu numai că interzicea publicaţiile în limba ucraineană şi importul acestora în Imperiul Rus, dar oferea şi subvenţii unui ziar din Galiţia care trebuia să lupte împotriva ucrainofililor de pe teritoriul habsburgic.

Cine erau ucrainofilii pe care Iuzefovici îi considera atât de periculoşi pentru Imperiul Rus? Unul dintre aceştia era Pavlo Ciubînski, autorul versurilor imnului Ucraina nu a dispărut încă. Altul era un profesor de istorie antică de la Universitatea din Kiev, Mîhailo Drahomanov. Ambii erau membri ai Kiev Hromada (Comunitatea kieveană), o organizaţie a intelligentsiei ucrainene al cărei principal obiect de activitate era sfera culturală. Niciunul dintre aceştia nu credea că Ucraina ar fi trebuit să se separe de Imperiul Rus şi nu avea simpatii poloneze. Ei criticau însă generaţia mai veche a conducătorilor maloruşi ai mişcării ucrainene, care nu reuşiseră să elimine măsurile impuse prin directiva lui Valuev. Mai mult, Drahomanov şi susţinătorii săi l-au îndepărtat pe Iuzefovici de la conducerea Societăţii Geografice Kievene – nucleul activităţilor academice din oraş. Iuzefovici s-a răzbunat, iar consecinţele acestei lupte au fost total neprevăzute.

Tensiunile dintre generaţiile diferite de ucrainofili şi adepţii curentului Rusiei Mici s-au transformat într-un conflict ideologic în momentul în care Ucazul de la Ems i-a

radicalizat pe ucrainofili. Un bun exemplu este Mîhailo Drahomanov, care, după ce a fost demis din funcţia de profesor universitar, a părăsit imperiul, plecând în Elveţia. Drahomanov s-a stabilit la Geneva, unde a început să scrie, redactând câteva volume care l-au transformat în cel mai influent gânditor politic ucrainean al secolului al XIX-lea. În plus, a fost primul care a îmbrăţişat ideile socialiste. În anii 1880, el a luptat pentru recunoaşterea Ucrainei ca naţiune distinctă şi a promovat ideea unei federaţii europene care să includă şi Ucraina, întorcându-se astfel la ideile expuse de Kostomarov în Cărţile genezei poporului ucrainean. Federaţia lui Drahomanov nu era însă slavă, ci europeană. Prin scrierile lui Drahomanov, mişcarea ucraineană a renăscut după şocul provocat de distrugerea Frăţiei Sfinţilor Chiril şi Metodiu şi a început să-şi redefinească strategia politică şi impactul activităţilor ei în domeniul cultural.

Drahomanov a fost şi primul gânditor politic ale cărui idei au avut o influenţă extraordinară asupra evenimentelor ce au urmat în Ucraina austriacă. Deşi cea mai mare parte a acuzaţiilor lui Iuzefovici împotriva ucrainofililor erau false, declaraţiile lui, potrivit cărora aceştia ar fi întreţinut legături strânse cu Galiţia şi că directiva lui Valuev nu făcuse decât să consolideze această relaţie, erau adevărate. Deoarece nu aveau posibilitatea de a-şi publica scrierile în Ucraina stăpânită de ruşi, ucrainofilii au profitat de oportunităţile din Galiţia. Ucazul de la Ems, inspirat de denunţurile lui Iuzefovici, a făcut din Galiţia un loc şi mai atractiv pentru această activitate. Cei mai cunoscuţi scriitori ucraineni, printre care Ivan Neciui-Levîţki şi dramaturgul Mîhailo Starîţki, şi-au publicat lucrările în Galiţia. Ucazul de la Ems nu a pus capăt evoluţiei literaturii ucrainene, dar a favorizat apariţia unui context în care majoritatea autorilor importanţi locuiau în Imperiul Rus, iar

cititorii acestora se aflau dincolo de graniţă, în Austria. Scriitorii nu aveau acces direct la cititorii lor şi nici invers. Culmea ironiei, aceasta a contribuit la dezvoltarea unei limbi literare şi culturi comune de ambele părţi ale graniţei imperiale.

Până când au descoperit ucrainenii răsăriteni că îşi puteau exprima gândurile în mod liber şi că puteau să îşi publice lucrările în Imperiul Habsburgic, ucrainenii din Galiţia se împărţiseră pur şi simplu în două grupări aflate în competiţie, rusofilii şi ucrainofilii. Această separare a devenit evidentă în 1867, în plină reformă constituţională a Imperiului Habsburgic. După ce a pierdut războaiele cu Italia şi Prusia – două state naţionale în ascensiune –, guvernul austriac a decis să prelungească existenţa Imperiului oferind concesii majore celui mai agresiv dintre popoarele aflate în componenţa sa: ungurii. Compromisul Austro-Ungar a dat naştere Dublei Monarhii, cunoscută sub numele de Austro-Ungaria. Regatul Ungariei a primit propriul parlament şi o largă autonomie, păstrând legătura cu restul Imperiului prin împărat şi printr-o politică externă şi militară comună. Însă ungurii nu erau singura naţiune din cadrul Imperiului Habsburgic care a beneficiat de pe urma acestei înţelegeri: polonezii şi croaţii au primit şi ei autonomie. Spre spaima ucrainenilor, autonomia poloneză a fost plătită cu sânge ucrainean: Viena a dat provincia Galiţia spre guvernare elitei tradiţionale poloneze.
Conducătorii mişcării ucrainene s-au simţit trădaţi: Habsburgii îi pedepsiseră pe ucrainenii loiali şi răsplătiseră naţiunile nemulţumite. Compromisul de la 1867 părea sinonim cu o condamnare la moarte pentru ierarhiabisericească şi pentru rutenii vechi. Consolida mişcarea rusofilă, ai cărei conducători, precum preotul

greco-catolic Ivan Naumovîci, considerau că rutenii nu primiseră nimic în schimbul loialităţii lor şi trebuiau să-şi schimbe atitudinea faţă de guvern dacă voiau să facă faţă polonizării. Tot el a atacat şi eforturile de a crea o naţiune ruteană distinctă. Într-adevăr, nici că mai exista vreo şansă să reziste influenţei politice şi culturale poloneze.Potrivit lui Naumovîci, rutenii austrieci făceau parte dintr-o naţiune rusă mai mare. Susţinătorii săi se considerau membri ai Rusiei Mici şi credeau că limba literară rusă era, de fapt, o variantă a celei vorbite în Rusia Mică şi că orice malorus ar fi putut să o stăpânească într-o oră. Sarcina s-a dovedit mai dificilă însă: încercând să înveţe rusa, conducătorii mişcării au creat un amestec de rusă şi slavonă bisericească, limbă în care încercau să comunice unii cu alţii şi să-şi scrie lucrările.
La sfârşitul anilor 1860, rusofilii au preluat controlul majorităţii organizaţiilor ucrainene din Galiţia şi Bucovina. În Transcarpatia, ungurii, care tocmai deveniseră stăpânii regiunii, au oprit orice evoluţie culturală locală, declanşând o politică agresivă de maghiarizare. Guvernul rus sprijinea activităţile rusofile prin burse şi subvenţii, fapt care bineînţeles a stârnit suspiciuni la Viena. În 1882, autorităţile austriece l-au arestat pe Naumovîci şi l-au acuzat de trădare. Acesta tocmai redactase o petiţie a ţărănimii prin care se cerea ridicarea unei parohii ortodoxe într-un sat prin tradiţie greco-catolic, iniţiativă care a fost considerată propagandă rusă. Au fost arestaţi şi alţi conducători ai mişcării rusofile din Galiţia şi Transcarpatia. Aceştia au fost acuzaţi de nenumărate crime împotriva statului şi întemniţaţi. Ulterior, cei mai mulţi dintre ei, inclusiv Naumovîci, au emigrat în Imperiul Rus.
După procesul din 1882, militanţii ruşi au continuat să fie persecutaţi. În timp ce autorităţile ţariste îi vânau pe cei care contestau teoria potrivit căreia ucrainenii ar fi

aparţinut unei naţiuni ruse mari, austriecii îi persecutau pe cei care promovau această idee. Înăbuşirea oficială a activităţilor rusofililor a subminat mişcarea şi a contribuit la propulsarea unui alt grup de militanţi galiţieni. Cunoscuţi sub numele de populişti sau ucrainofili, aceştia, după cât se părea, se inspirau din activitatea Triadei Rutene şi simpatizau cu ideile principalului ideolog al acesteia, Markian Şaşkevici; de fapt, şi mai apropiaţi erau de societatea Prosvita (Luminarea), înfiinţată în 1868, la un an de la semnarea compromisului austro-ungar. Asemenea rusofililor, ucrainofilii credeau că vechea tactică politică a mişcării rutene, favorabile guvernului imperial, se sfârşise, ca şi modelul de construcţie naţională propus de rutenii vechi. Însă programul politic al ucrainofililor se deosebea destul de mult de al adversarilor lor. Ei considerau că rutenii habsburgici făceau într-adevăr parte dintr-o naţiune mai mare, dar nu din cea imperială rusă, ci din cea ucraineană, aflată de cealaltă parte a graniţei. Ucrainofilii nu se înţelegeau cu elita bisericească, aflată în fruntea mişcării rutene, şi se autointitulau apărătorii intereselor poporului; de aici şi numele de „populişti”, care le-a fost atribuit.

Populiştii galiţieni şi publicaţiile lor au devenit aliaţii fireşti ai ucrainofililor din Imperiul Rus. În 1873, cu ajutorul sprijinului financiar primit de la Elisabeta Miloradovici, o descendentă a hatmanului cazac Ivan Skoropadski, populiştii din Galiţia au înfiinţat propria societate intelectuală. Pentru a scoate în evidenţă legătura cu Ucraina condusă de ruşi şi a sublinia aspiraţiile ei întrutotul ucrainene, organizaţia a fost denumită ulterior „Taras Şevcenko”. Ucrainofilii din Kiev şi-au ajutat omologii galiţieni publicând ziare şi gazete în limba ucraineană pentru ambele comunităţi, şi de la est, şi de la vest. Cu ajutorul primit de la est, ucrainofilii galiţieni începeau să

câştige încet, dar sigur bătălia cu rusofilii. La mijlocul anilor 1880, ucrainofilii au preluat controlul asupra organizaţiilor rutene din Bucovina. Sprijinul intelectual primit din partea Ucrainei aflate sub stăpânire rusească s-a dovedit crucial pentru ascensiunea ucrainofililor din ambele provincii austriece, Galiţia şi Bucovina. Celedouă ramuri ale mişcării ucrainene aveau nevoie una de cealaltă şi beneficiau, fiecare în felul ei, de pe urma acestei cooperări. Ucrainenii din Galiţia au radicalizat gândirea ucrainofililor kieveni, ajutându-i să-şi imagineze procesul de clădire a unei naţiuni proprii în afara proiectului imperial panrus.

Ucraina a intrat în ultimul deceniu al secolului al XIX-lea despărţită de graniţa dintre Austria şi Rusia, la fel cum fusese şi cu un secol în urmă, pe parcursul împărţirilor Poloniei. Însă acum era unită, aşa cum nu mai fusese niciodată. Această atitudine nouă nu se datora Bisericii: ortodocşii şi uniţii rămâneau dezbinaţi, iar această separare a lor coincidea acum cu graniţa imperială apărută după „reunificarea” uniţilor sub conducere rusească. Unitatea era rezultatul noului concept de naţiune. Ideea creării unei naţiuni rutene greco-catolice distincte sub conducere habsburgică, deşi consolidată prin evenimentele revoluţionare de la 1848, abia dacă a durat douăzeci de ani şi nu a supravieţuit transformării Imperiului Habsburgic în Dubla Monarhie. Odată cu sfârşitul anilor 1860, mişcarea naţională din cadrul Imperiului Habsburgic îşi făcuse cunoscut caracterul exclusiv religios. Atât rusofilii, cât şi ucrainenii construiau punţi de legătură cu fraţii ortodocşi de peste graniţă. În ambele tabere nu exista nici urmă de îndoială că rutenii Habsburgilor şi maloruşii Romanovilor făceau parte din

aceeaşi naţiune. Întrebarea era care: cea panrusă sau cea panucraineană?
Militanţii ucraineni de pe partea rusă a graniţei, împărţiţi la rândul lor în adepţi ai proiectelor panruse şi panucrainene, încercau să răspundă la aceeaşi întrebare ca fraţii lor din Austro-Ungaria. Atât în Austro-Ungaria, cât şi în Imperiul Rus, răspunsul avea să vină din partea unei noi generaţii de militanţi naţionalişti, care şi-au făcut apariţia în viaţa politică în ultimele decenii ale secolului al XIX-lea. Epoca lor avea să fie marcată de o dezvoltare industrială rapidă, de urbanizare, de răspândirea alfabetizării şi de apariţia maselor în viaţa politică.

16

În mişcare

În 1870, John James Hughes, un antreprenor din Ţara Galilor, a plecat din Marea Britanie la conducerea a opt nave. Acestea transportau echipament metalurgic, dar şi pasageri, printre care aproape o sută de mineri şi muncitori calificaţi în domeniul metalurgiei. Majoritatea, asemenea lui Hughes, proveneau din Ţara Galilor. Destinaţia lor era lunca râului Doneţ din sudul Ucrainei, la nord de Marea Azov. Echipa trebuia să construiască o uzină metalurgică. „La începutul lucrării, îmi propusesem să-i instruiesc pe muncitorii ruşi care aveau să lucreze acolo”, va scrie Hughes mai târziu. Proiectul a durat mai mulţi ani. Cu ajutorul muncitorilor ruşi şi ucraineni necalificaţi, Hughes şi echipa lui au ridicat la scurt timp nu numai unităţi de topire a fierului şi construcţie feroviară, dar şi un mic orăşel în jurul acestora. Astfel a apărut oraşul

Iuzivka, Doneţkul zilelor noastre, până de curând un oraş ce număra peste un milion de oameni şi principalul centru demografic al regiunii Donbass – bazinul industrial al râului Doneţ.
Sosirea lui Hughes în regiune a marcat începuturile unei noi epoci în istoria Ucrainei. Sfârşitul secolului al XIX-lea şi începutul secolului XX au constituit o perioadă a prefacerilor majore în economia, structura socială şi dinamica demografică a regiunii. Aceste schimbări au fost declanşate de procesul de industrializare rapidă, căci atât estul, cât şi sudul Ucrainei au devenit principalele beneficiare ale expansiunii economice şi urbanizării, regiunea confruntându-se cu un adevărat exod de ţărani ruşi, deveniţi forţa de muncă din oraşe, dar şi baza proletariatului industrializat. Procese asemănătoare aveau loc şi în Galiţia, unde, la mijlocul secolului al XIX-lea, industria petrolieră se dezvolta tot mai mult. Industrializarea şi urbanizarea rapidă au fost trăsături comune ale istoriei europene ale acelei perioade, care s-au manifestat şi în Ucraina. Acest proces a schimbat peisajul economic, social şi politic în deceniile următoare.

În Ucraina aflată sub conducere rusă, primele schimbări au început în septembrie 1854, odată cu sosirea corpurilor expediţionare britanice şi franceze în Crimeea. Invazia era cel mai recent episod din Războiul Crimeii, care izbucnise cu un an înainte de la un conflict între Franţa şi Rusia pentru controlul asupra locurilor sfinte din Palestina. În joc era viitorul Imperiului Otoman – aflat în declin –, dar şi influenţa marilor puteri asupra vastelor sale teritorii. Britanicii şi francezii au asediat Sevastopolul, baza flotei ruse imperiale, pe care aliaţii o considerau o ameninţare la adresa intereselor lor în Mediterană. După un lung asediu

şi manevre militare complexe care s-au soldat cu pierderi grele de ambele părţi (dezastruoasa şarjă a brigăzii de cavalerie uşoară din Bătălia de la Balaklava avea să-i şocheze pe britanici), în septembrie 1855, Sevastopolul a căzut în mâinile forţelor invadatoare. Acest episod a rămas în memoria colectivă rusă ca un moment de mare tristeţe şi umilinţă. Tratatul de Pace de la Paris, care a pus oficial capăt războiului, interzicea Imperiului Rus să mai deţină baze navale în Sevastopol sau în orice alt port de la Marea Neagră.

Înfrângerea Rusiei în Războiul Crimeii a afectat puternic guvernul şi societatea rusă. Cum se putea ca armata care cucerise Parisul în 1814 să fie înfrântă după numai 40 de ani pe un teritoriu pe care îl considera al său? După moartea ţarului Nicolae I, care, slăbit din cauza stresului provocat de război, s-a stins din viaţă în martie 1855, după 30 de ani de domnie, schimbarea politicii guvernamentale a devenit aproape inevitabilă. Noul împărat, Aleksandru al II-lea, a lansat un program ambiţios de reforme, menit să ajungă din urmă Occidentul şi să modernizeze societatea, economia şi armata rusă. Pe parcursul războiului, Rusia nu a dispus decât de veliere pentru a face faţă navelor cu abur ale britanicilor şi francezilor. Ea a scufundat navele flotei de la Marea Neagră pentru a împiedica vasele inamice să pătrundă în portul Sevastopol. Acum, Rusia avea nevoie de o flotă cu orice preţ. Avea nevoie şi de linii de cale ferată, căci tocmai lipsa acestora îngreunase transportul trupelor, al muniţiei şi al proviziilor către zone atât de îndepărtate de centrul imperiului precum Crimeea. Ruşinos pentru Sankt-Petersburg a fost faptul că britanicii, nu ruşii, au fost cei care au construit prima linie de cale ferată în Crimeea, menită să facă legătura între Balaklava şi Sevastopol pe parcursul asediului oraşului.

Dacă Rusia îşi dorea să păstreze Crimeea, avea nevoie de o linie de cale ferată care să lege centrul de peninsulă şi de baza ei navală. Guvernul a decis să vândă Alaska – o altă regiune îndepărtată a Imperiului, dificil de apărat şi, după cum credeau oficialităţile, vulnerabilă în faţa atacurilor britanice – Statelor Unite ale Americii. Însă Rusia avea să păstreze Crimeea. Cu toate că tătarii din Crimeea începeau să emigreze în Imperiul Otoman, iar flota şi fortificaţiile ruse fuseseră distruse, Sevastopolul devenea un simbol al admiraţiei poporului rus – un nou loc sfânt pentru Imperiu. Guvernul a aprobat un proiect de construcţie a unei linii de cale ferată care să lege Moscova de Sevastopol, prin Kursk şi Harkov. Problema era că lipseau banii. Trezoreria nu avea fonduri, iar înăbuşirea revoltei polonezilor de către autorităţile ruse în 1863 dăduse naştere unor reacţii care se asemănau cu sancţiunile economice internaţionale din epocile ulterioare. Guvernul francez îl convinsese pe James Mayer de Rothschild, principalul finanţator al proiectelor de construcţie feroviară din Franţa, să nu mai împrumute bani Rusiei, iar companiile britanice pregătite să construiască legătura feroviară nu au reuşit să strângă destul capital. Construcţia căii ferate Moscova–Sevastopol a fost amânată pentru anii 1870, însă ideea ridicării unei linii de cale ferată în sudul Ucrainei i-a obsedat pe membrii guvernului şi ai elitei financiare ruse şi pe liderii armatei.
Prima cale ferată construită aici a fost mult mai modestă decât cea care avea să facă legătura între Moscova şi Sevastopol. Aceasta făcea legătura între Odessa, port la Marea Neagră aflat în nord-vestul Crimeii, şi oraşul Balta din Podolia. Noua cale ferată a fost construită în 1865, lapatru ani după linia feroviară care unea Lvov cu Przemyśl, Cracovia şi Viena. Spre deosebire de calea ferată de la Lvov, cea care începea de la Odessa nu avea

nimic de-a face cu interesele politice, strategice sau administrative. Motivul pentru care fusese construită era strict economic. La mijlocul secolului al XIX-lea, Ucraina oferea 75% din totalul exporturilor Imperiului Rus. Trecuse perioada în care blănurile siberiene erau principala marfă de export a Imperiului, dar începuse epoca petrolului şi gazului siberian. Astfel, cu banii luaţi pe grâul ucrainean s-a umplut gaura din bugetul imperial. Podolia era una dintre principalele regiuni producătoare de grâu din Imperiu, iar Odessa, un oraş fondat în 1794 pe locul unei foste aşezări a tătarilor nogai, a devenit principala poartă a ţaratului către pieţele europene.

Imperiul sărăcit voia să crească exporturile, dar avea nevoie de o cale ferată, pentru construcţia căreia trebuiau, din nou, bani. Guvernatorul Odessei a venit cu o soluţie, sugerând folosirea batalioanelor disciplinare ale armatei ruse. Nu era nici prima, nici ultima dată în îndelungata istorie a Imperiului când munca silnică se dovedea o bună soluţie. Concepută ca un prim tronson al liniei de cale ferată ce urma să facă legătura între Odessa şi Moscova, linia Odessa–Balta urma să treacă prin Kiev, legând malul drept, unde trăia nobilimea poloneză nemulţumită, de centrul imperial şi reducând astfel influenţa Varşoviei. Însă planul nu avea sens din punct de vedere economic. În zona Kievului şi în pădurile de la nord de oraş nu existau bunuri de export; prin urmare, strategii care visau la integrarea politică a Imperiului au pierdut în cele din urmă lupta cu oamenii de afaceri. Tronsonul de cale ferată care pornea de la Balta nu a trecut prin Kiev, ci prin Poltava şi Harkov, de unde mai târziu avea să fie legat de tronsonul Moscova–Sevastopol. Acesta din urmă a fost construit în 1875, după mai multe amânări.

Linia Moscova–Sevastopol a jucat un rol important în construcţia unei noi flote ruse la Sevastopol: în 1871, după

înfrângerea francezilor în Războiul Franco-Prusac, Imperiul Rus şi-a recăpătat dreptul de a deţine o flotă la Marea Neagră. Însă linia de cale ferată era importantă în primul rând din punct de vedere economic şi cultural. În ceea ce privea economia, linia de cale ferată contribuia la comerţul regional şi la dezvoltarea Ucrainei de est şi sud; din punct de vedere cultural, făcea legătura între îndepărtata Crimeea şi centrul Imperiului, ceea ce în trecut fusese de neînchipuit, iar astfel se promova colonizarea culturală rusă a peninsulei. Până la sfârşitul secolului al XIX-lea, Ialta, la început un mic sat pescăresc la Marea Neagră, a devenit capitala Imperiului pe perioada verii. Ţarul şi familia sa au construit vile somptuoase la malul mării în Crimeea şi au susţinut ridicarea de biserici şi mănăstiri ortodoxe în regiune. În plus, ţarul şi familia imperială, nenumăraţi curteni, oficiali de rang mediu şi înalt şi, nu în ultimul rând, scriitori şi artişti îşi petreceau lunile de vară în Crimeea. Anton Cehov, care avea o casă modestă la Ialta, a descris experienţele trăite de turiştii ruşi care îşi petreceau vacanţele în această staţiune din Crimeea în nuvela Doamna cu căţelul. Elita rusă a transformat Crimeea într-o dependinţă a reşedinţelor imperiale care se extindeau văzând cu ochii.

În 1894, când ţarul Aleksandru al II-lea a murit în vila sa din Livadia, de lângă Ialta, trupul său neînsufleţit a fost dus cu trăsura la Ialta, apoi cu barca până la Sevastopol, iar de aici cu trenul direct până la Sankt-Petersburg. La moartea ţarului, Imperiul era deja traversat în lung şi-n lat de linii de cale ferată care treceau prin Ucraina, făcând legătura între Odessa şi Poltava, Harkov şi Lvov, dar şi între Moscova şi Sankt-Petersburg. De la Odessa puteai lua trenul direct până la Lvov, iar Kievul era legat de Lvov şi Varşovia. Prima linie de cale ferată Odessa–Balta abia dacă avea 220 de kilometri; până în 1914, lungimea totală

a liniilor de cale ferată din Ucraina depăşea 16 000 de kilometri. Liniile de cale ferată au contribuit la dezvoltarea economică, au îmbunătăţit mobilitatea şi au distrus vechile graniţe politice, economice şi culturale. Această schimbare nu a fost mai profundă nicăieri decât în cele mai noi teritorii ale Imperiului: stepele Ucrainei.

Stepele odinioară stăpânite de nomazi erau acum controlate de nobilime şi şi-au câştigat reputaţia de grânar al Europei. Singurul neajuns era că regiunea ducea lipsă de mână de lucru calificată să cultive pământul. Cicikov, personajul principal al romanului Suflete moarte, de Nikolai Gogol, încearcă să rezolve problema vânzând sufletele ţăranilor morţi guvernului şi „transportându-le" apoi în regiune. Dar, de fapt, mai puţine „suflete" şi mai mult pământ însemna o ţărănime mai avută, iar ţăranii din Imperiu nu o duceau nicăieri mai bine decât în sudul Ucrainei. La începutul secolului XX, în medie, un ţăran din gubernia Taurida – care includea Crimeea şi zonele de stepă din nordul peninsulei – deţinea circa patruzeci de acri de pământ pe gospodărie, spre deosebire de nouă acri în Podolia şi Volînia.

Diferenţa veche de secole dintre regiunile de silvostepă şi sudul nomad, evidenţiată de frontiera dintre creştini şi musulmani şi de graniţa otomano-polono-rusă, dispărea treptat. Liniile de cale ferată făceau legătura între zonele producătoare de grâu din nord şi porturile de la Marea Neagră din sud, unind astfel centrul Ucrainei cu Marea Mediterană şi cu pieţele bogate ale Europei. Rutele comerciale ale Niprului, Nistrului şi Donului, periculoase pe tot parcursul istoriei ucrainene din cauza atacurilor triburilor nomade, erau acum sigure şi contribuiau la renaşterea economică a regiunii. Ruta comercială Nipru–Marea Neagră, de-a lungul căreia îşi construiseră şi vikingii statul kievean, îşi îndeplinea în sfârşit menirea, iar

cataractele Niprului rămâneau singurul obstacol natural în calea comerţului.

Construirea de linii de cale ferată a accelerat ritmul urbanizării, care a adus din nou beneficii sudului. Dezvoltarea oraşelor era un fenomen generalizat în Ucraina: la începutul secolului XX, Kievul era cel de-al şaptelea oraş ca mărime din Imperiul Rus, iar populaţia sa crescuse de la 25 000 de locuitori la începutul anilor 1830, la 250 000 în 1900. Dar chiar şi această explozie demografică pălea în comparaţie cu ceea ce se întâmpla în sud. Populaţia Odessei a crescut de la 25 000 de locuitori în 1814 la 450 000 în 1900. O mare parte a acestei creşteri demografice din mediul urban se datora industrializării rapide, capitol la care sudul se afla în frunte. Oraşul Iuzivka – a cărui populaţie aproape că a crescut de cinci ori până în 1897, când a ajuns să numere aproape 30 000 de locuitori, şi s-a dublat pe parcursul următorilor 20 de ani, ajungând să aibă 70 000 în 1917 – este exemplul clasic al legăturii strânse dintre industrializare şi urbanizare în sud-estul Ucrainei.
Povestea oraşului Iuzivka a început la Londra în 1868. În acel an, John James Hughes, omul de afaceri, inventatorul şi directorul de succes al companiei Millwall Iron Works, în vârstă de 53 de ani, a cărui călătorie din Marea Britanie a deschis acest capitol, a decis brusc să-şi schimbe viaţa. După şocul generat de Războiul Crimeii, guvernul rus era decis să consolideze zonele expuse ale Imperiului de pe uscat şi mare. Pe parcursul războiului, flotele franceze şi britanice au bombardat Kronstadt, insula-fortăreaţă ce proteja Sankt-Petersburgul de Marea Baltică. Pentru a întări fortificaţiile împotriva unui posibil atac britanic, guvernul rus a apelat, culmea ironiei, la compania Millwall

Iron Works. Negocierile au fost purtate de nimeni altul decât de generalul Eduard Totleben, un erou rus care se remarcase în timpul asediului asupra Sevastopolului. Hughes a plecat la Sankt-Petersburg pentru a stabili punctele principale ale proiectului. Aici, ruşii i-au oferit teren pentru a demara proiectele sale metalurgice. Hughes a acceptat provocarea.

După ce a ajuns în stepele de la Marea Azov, galezul şi oamenii săi s-au cazat la ferma de la Ovecii, o mică aşezare înfiinţată de cazacii zaporojeni în secolul al XVII-lea. Dar Hughes nu era deloc interesat de trecutul regiunii. Cumpărase terenul şi venise la Ovecii dintr-un motiv anume: cu patru ani în urmă, inginerii ruşi analizaseră ţinutul şi îl declaraseră ideal pentru construcţia unei viitoare uzine metalurgice, în apropiere găsindu-se minereuri de fier, cărbune şi apă. Guvernul încercase să construiască o uzină în această zonă, dar eşuase, deoarece îi lipsea experienţa în construcţia şi întreţinerea uzinelor metalurgice. Hughes era profesionist la ambele capitole. În ianuarie 1872, uzinele sale recent construite au produs pentru prima oară fontă. Pe parcursul anilor 1870, a adăugat şi mai multe furnale la construcţia sa. Uzina avea aproape 1 800 de angajaţi, fiind cel mai mare producător de metal din Imperiu. Oraşul în care locuiau muncitorii a devenit cunoscut sub numele de Iuzivka, după prenumele fondatorului său – „Hughesivka”. Oraşul minier, producător de oţel, avea să primească numele de Stalino în 1924 şi Doneţk în 1961.

Hughes a fost unul dintre puţinii antreprenori occidentali care s-au stabilit în Ucraina, dar sute de muncitori calificaţi au sosit în stepele ucrainene din Marea Britanie, Franţa şi Belgia. Aceştia vânau milioanele de franci şi lire sterline transferate în regiune de ţările lor natale. În primul rând bancherii francezi, britanici şi belgieni au fost cei care au

oferit capitalul financiar necesar transformării sudului Ucrainei. La începutul primelor decenii ale secolului XX, companiile străine produceau mai bine de 50% din oţelul ucrainean, peste 60% din totalul de fontă, 70% din cărbune şi 100% din utilaje. Companiile ruseşti aveau capital şi cunoştinţe limitate, fiind implicate în primul rând în dezvoltarea potenţialului industrial al Moscovei şi Sankt-Petersburgului.

Imperiul putea oferi o singură resursă în cantităţi aproape nelimitate: forţă de muncă necalificată. Îmbunătăţirea condiţiilor sanitare şi avansul tehnologic au dus la creşterea natalităţii: nou-născuţii supravieţuiau şi trăiau mai mult. În timp ce numărul locuitorilor dintr-un sat creştea, loturile acordate gospodăriilor deveneau din ce în ce mai mici. Această suprapopulare a devenit o chestiune de o importanţă majoră în satele din Ucraina şi Rusia în deceniile ce au urmat procesului de emancipare a iobagilor. Odată cu revoluţia industrială, care s-a manifestat în Imperiu cu un decalaj semnificativ, „surplusul" de populaţie putea să se mute acum în oraşele din ce în ce mai mari. Începând cu anii 1870, oraşele industriale aflate în plin avânt din sudul Ucrainei au acţionat ca un magnet pentru sutele de mii de ţărani care plecau din satele lor ajunse în pragul sărăciei. Majoritatea acestora proveneau din regiunile sudice ale Rusiei, unde solul era mult mai puţin roditor decât în Ucraina, iar loturile de pământ mai puţine.

Printre ţăranii ruşi atraşi de locurile de muncă disponibile în Iuzivka, periculoase, dar bine plătite pentru acele vremuri, s-a numărat şi tânărul Nikita Hruşciov. Avea doar 14 ani în 1908, când a plecat din satul rusesc Kalinovka, aflat la aproximativ 17 kilometri la nord-est de capitala căzăcească Hluhiv, la Iuzivka, pentru a se alătura familiei sale. Tatăl său, Serghei, care fusese muncitor sezonier la o

cale ferată din regiunea Iuzivka înainte de a se muta cu familia sa în regiune şi a se angaja ca miner cu normă întreagă, nu a renunţat niciodată la visul său de a câştiga destui bani ca să-şi cumpere un cal şi să se întoarcă în Kalinovka. Fiul lui, care nu avea asemenea visuri, a îmbrăţişat viaţa de oraş şi s-a angajat ca mecanic în mină, intrând ulterior în Partidul Bolşevic în timpul Revoluţiei de la 1917 şi fiind propulsat în incredibila sa carieră politică. Avea să se afle la conducerea Uniunii Sovietice la momentul lansării rachetei Sputnik în 1957 şi pe timpul Crizei rachetelor din Cuba în 1962.

Nikita Hruşciov nu a fost singurul conducător sovietic a cărui familie a plecat dintr-un sat rusesc pentru a culege roadele avântului industrial din sudul Ucrainei. Cu câţiva ani înaintea familiei Hruşciov, Ilia Brejnev, tatăl lui Leonid Brejnev, cel care avea să devină protejatul lui Hruşciov şi succesorul său la conducerea Uniunii Sovietice, s-a mutat în oraşul industrial ucrainean Kamianske (fost Dniprodzerjinsk). Leonid s-a născut în acest oraş producător de oţel în 1906. Familiile Hruşciov şi Brejnev s-au numărat printre cele care au luat parte la exodul ţăranilor ruşi în sudul Ucrainei, fapt ce a determinat subreprezentarea etnicilor ucraineni în zonele urbane. În 1897, anul în care s-a făcut primul şi singurul recensământ din Rusia imperială, aproximativ 17 milioane de ucraineni şi 3 milioane de ruşi locuiau în guberniile ucrainene din Imperiu – o proporţie de unu la şase. Dar în oraşe, ponderea etnică era aproape egală: puţin peste un milion de ruşi şi puţin sub un milion de ucraineni locuiau în mediul urban. În principalele oraşe şi centre industriale, ruşii reprezentau majoritatea: peste 60% din populaţia oraşului Harkov, peste 50% în Kiev şi aproape 50% în Odessa.

Foarte puţini etnici ucraineni au intrat în pătura socială a întreprinzătorilor, iar cei care au făcut-o trăiau preponderent în centrul Ucrainei, unde în a doua jumătate a secolului al XIX-lea dezvoltarea industriei zahărului, dependentă de producţia locală de sfeclă, a îmbogăţit câţiva ucraineni, printre cei mai de seamă numărându-se familia Sîmîrenko. Unul dintre membrii săi, Platon Sîmîrenko, l-a ajutat pe Taras Şevcenko la întoarcerea sa din exil şi a sponsorizat publicarea unei ediţii a volumului Cobzarul. Astăzi, familia este cunoscută în principal pentru soiul de măr Renet Semerenko, numit astfel în onoarea lui Platon de fiul său Lev, care a altoit soiul. Familia Sîmîrenko a fost excepţia care a confirmat regula. Întreprinzătorii ruşi, polonezi şi evrei îi întreceau cu mult din punct de vedere numeric pe cei ucraineni.

Odată cu demararea industrializării şi a urbanizării rapide, acelaşi raport etnic era valabil şi în cazul păturii sociale industrializate, care era în mare parte formată din ruşi. Evreii dominau comerţul, căci aceştia s-au mutat din micile oraşe din Ucraina condusă odinioară de polonezi înspre marile centre din est şi sud. Harkovul, în est, se afla dincolo de Zona de Rezidenţă – regiunea în care evreii aveau voie să locuiască –, dar în restul Ucrainei, inclusiv oraşele Odessa şi Ecaterinoslav (Dnipropetrovskul zilelor noastre), li se permitea să locuiască. Evreii reprezentau între 12 şi 14% din totalul populaţiei Volîniei, Podoliei şi sudului Ucrainei, dar erau majoritari în micile oraşe şi formau comunităţi deosebit de importante în cele mari. Reprezentau 37% dintre locuitorii Odessei şi erau cel de-al treilea grup etnic ca mărime din Ecaterinoslav.

De ce nu s-au implicat cei mai mulţi ucraineni în procesul de industrializare şi urbanizare, deşi reprezentau majoritatea etnică a ţării? Aici, din nou, povestea familiilor Hruşciov şi Brejnev ne ajută să înţelegem mai bine

situaţia. Ambele familii au venit în sud-estul Ucrainei din gubernia Kursk, unde, în cea de-a doua jumătate a secolului al XIX-lea, statisticile arătau că un ţăran deţinea în medie un lot ce nu depăşea şapte acri. Au sosit în gubernia Ecaterinoslav, unde un lot putea ajunge la 25 de acri, iar solul, aşa-numitul cernoziom, era mult mai fertil decât cel din regiunea de baştină. După cum am specificat mai înainte, ţăranii de acolo o duceau mai bine decât fraţii lor din alte regiuni ale Imperiului. Preferau şi adesea chiar îşi permiteau să stea acasă. Dacă erau nevoiţi, mulţi dintre ei preferau să se mute, plecând să muncească pământul ca agricultori în stepele îndepărtate din est, decât să se ducă într-un oraş industrial învecinat, unde se prelucra oţelul ori se lucra în mină în condiţiile dure, specifice începutului secolului XX.

Acest lucru era valabil în primul rând pentru ţăranii din centrul şi nordul Ucrainei, precum cei din gubernia Cernigov, unde terenul deţinut în medie de o gospodărie nu depăşea 17 acri, iar solul nu era mănos. Povestea familiei unui alt conducător sovietic, Mihail Gorbaciov, ne permite să întrezărim un alt episod din istoria migraţiilor ucrainene. La începutul secolului XX, bunicul pe linie maternă al lui Gorbaciov, Panteleimon Hopkalo, a venit din gubernia Cernigov în stepele regiunii Stavropol, unde s-a născut şi Gorbaciov în 1934. Având în vedere împrejurările, condiţiile din Stavropol şi din Caucazul de Nord se asemănau foarte mult cu cele din Ucraina. Nenumăraţi ţărani ucraineni, care nu doreau să se mute la oraş şi care căutau pământ gratis, au migrat mai departe, înspre Extremul Orient rus. În cele două decenii ce au precedat Primul Război Mondial, peste 1,5 milioane de ucraineni au colonizat teritoriile din sudul şi estul Imperiului Rus, unde puteau obţine pământ.

*

Exodul ţăranilor mânaţi de setea de pământ a fost o poveste pur ucraineană, care a avut o însemnătate mai mare în Galiţia austriacă, Bucovina şi Transcarpatia decât în Imperiul Rus. În medie, dimensiunea unui lot de pământ în Galiţia răsăriteană la începutul secolului XX era de şase acri – cu trei acri mai puţin decât în cea mai suprapopulată provincie ucraineană a Volîniei, de pe partea rusească a graniţei. În plus, pământul din Carpaţi era, în principiu, mai puţin roditor decât cel din Volînia sau Podolia. Ţăranii părăseau regiunea în masă. „Ţinutul acesta nu poate ţine atâţia locuitori şi răbda atâta sărăcie”, spune un personaj din povestirea scriitorului ucrainean galiţian Vasîl Stefanîk, Crucea de piatră, scrisă în 1899 şi având ca sursă de inspiraţie exodul ţăranilor galiţieni în America de Nord. Doar în satul natal al lui Stefanîk, cinci sute de ţărani îşi părăsiseră casele în căutarea unei vieţi mai bune.
Aproximativ 600 000 de ucraineni au plecat din Austro-Ungaria înainte de 1914. Aceştia şi-au croit drum către Pennsylvania şi New Jersey în Statele Unite ale Americii, unde imigranţii ucraineni lucrau în mine şi în fabrici, şi în provinciile Manitoba, Saskatchewan şi Alberta din Canada, unde ţăranii primeau pământ şi colonizau preriile. Ucrainenii nu au fost singurul grup care căuta o viaţă mai bună în America de Nord. Adesea, evreii din micile oraşe ale Galiţiei şi Bucovinei i-au precedat. Aproximativ 350 000 de evrei au părăsit Galiţia luând drumul Statelor Unite ale Americii în deceniile de dinaintea Primului Război Mondial. Motivul era unul simplu: asemenea ţăranilor, orăşenii săraci nu aveau un viitor din punct de vedere economic în provinciile răsăritene ale Austro-Ungariei. Imigranţi de toate naţiile şi apartenenţele religioase au contribuit în mod armonios la economia şi cultura noilor lor patrii. Printre galiţienii care au plecat în Statele Unite ale Americii s-au numărat şi strămoşii multor actori

hollywoodieni sau celebrităţi de seamă, inclusiv părinţii ucraineni ai lui Jack Palance (Palahniuk) sau bunicii evrei ai Barbarei Streisand. Părinţii lui Ramon (Roman) Hnatyshyn, guvernatorul general al Canadei în perioada 1990–1995, proveneau din Bucovina, iar cei ai lui Andy Warhol, din regiunea Lemko.

Galiţia era cea mai săracă provincie a Imperiului – o situaţie descrisă de Stanisław Szczepanowski, întreprinzător polonez şi membru al parlamentelor imperiale şi provinciale, în cartea sa Nędza Galicji (Nefericirea galiţiană) (1888). Comparând productivitatea muncii şi consumul cu alte zone din Europa, acesta scria: „Fiecare locuitor din Galiţia depune un sfert din munca unui om şi mănâncă jumătate din masa necesară unui om normal”. Procesul de industrializare nu a lipsit cu desăvârşire din Galiţia, dar nici nu a îmbunătăţit semnificativ soarta economică a regiunii sau bunăstarea populaţiei locale. Ţiţeiul care bolborosea la suprafaţa solului în apropierea oraşelor Drohobîci şi Borîslav crease doar probleme populaţiei din regiune, încă din negura timpului; abia la mijlocul secolului al XIX-lea această substanţă urât mirositoare a fost pentru prima dată folosită de farmaciştii din zonă, care învăţaseră cum să extragă kerosenul. Printre primii beneficiari ai noii descoperiri au fost medicii şi pacienţii de la Spitalul General din Lvov. În 1853, aceasta a fost prima clădire publică din lume care folosea ţiţei pentru iluminat.

Szczepanowski a fost primul capitalist care a făcut avere din ţiţeiul galiţian utilizând sondele de foraj. Acest idealist şi luptător pentru drepturile naţiunii poloneze le-a oferit îngrijire medicală muncitorilor săi, dintre care cei mai mulţi erau imigranţi polonezi şi, încercând să-i scoată de la ananghie, a dat în cele din urmă faliment. Construcţia naţională şi interesele patronilor de fabrici nu mergeau

neapărat mână în mână în Galiţia austriacă. În ultimele decenii ale secolului al XIX-lea, companiile britanice, belgiene şi germane au pătruns în regiune, folosind metodele de foraj la mare adâncime introduse de inginerul şi antreprenorul canadian William Henry McGarvey. Micii întreprinzători, majoritatea evrei, au fost marginalizaţi. Nu mai exista cerere pentru mâna de lucru necalificată a ţăranilor ucraineni şi polonezi (primii reprezentau aproape jumătate din mâna de lucru, ultimii aproximativ o treime). Până în 1910, producţia de petrol a crescut cu 2 milioane de tone, reprezentând aproape 4% din producţia globală, cei mai mari producători la acea vreme fiind americanii şi ruşii.

Petrolul a adus mai mulţi bani, dar şi oportunităţi educaţionale în regiune. O şcoală de minerit s-a deschis la Borîslav. Câteva clădiri oficiale ridicate în acea perioadă au rezistat până astăzi, amintindu-le vizitatorilor de „vremurile bune”. Dar, per total, avântul industriei petroliere a avut un impact limitat asupra situaţiei economice din regiune. Populaţia din Borîslav, centrul acestor activităţi, s-a triplat pe parcursul celei de-a doua jumătăţi a secolului al XIX-lea, ajungând să numere 12 500 de locuitori. La fel s-a întâmplat şi cu populaţia din întregul district petrolier, care a ajuns să numere 42 000 de locuitori în ultimul deceniu al secolului. Dar aceste cifre nu înseamnă mai nimic, dacă analizăm întreaga regiune a Galiţiei. Populaţia capitalei Lvov a crescut de la aproximativ 50 000 la peste 200 000 între 1870 şi 1910. Mult mai impresionantă fost dezvoltarea economică în aceeaşi perioadă în oraşele din Ucraina de la Nipru. Populaţia oraşului Ecaterinoslav a crescut de 11 ori pe parcursul a aproximativ cincizeci de ani, ajungând să numere 220 000 de locuitori până în 1914. Cel mai mare oraş din Ucraina era Odessa, cu 670 000 de locuitori,

urmat îndeaproape de Kiev, cu cei 630 000 de locuitori ai săi. Populaţia Kievului crescuse de 10 ori de la jumătatea secolului al XIX-lea.

În pofida acestor diferenţe din domeniile industrializării şi urbanizării dintre provinciile ucrainene din cele două imperii, ambele regiuni ale ţării au suferit transformări economice şi sociale majore la sfârşitul secolului al XIX-lea şi începutul secolului XX. Mobilitatea din ce în ce mai rapidă a capitalului, bunurilor şi persoanelor, dar şi circulaţia ideilor şi a informaţiilor au anunţat începutul societăţii moderne. Noul proces de diviziune a muncii a schimbat oarecum importanţa deţinută de grupuri sociale tradiţionale şi a contribuit la apariţia unor noi categorii sociale, îndeosebi a proletariatului, ceea ce a dus la progresul economic al anumitor regiuni şi la declinul altora. Sudul Ucrainei, cunoscut pentru comerţul său internaţional interorăşenesc, concentrat pe porturile de la Marea Neagră, şi pentru baza sa industrială, a beneficiat de această transformare.
O nouă graniţă culturală şi economică înlocuia vechea frontieră, care demarcase nordul şi centrul preponderent agricol al Ucrainei de sudul nomad. Acum, sudul devenea motorul industrial şi agricol al ţării. Locuitorii săi din zonele rurale îşi aminteau de vremurile cazacilor zaporojeni, care nu cunoscuseră iobăgia şi erau mai avuţi decât restul ţării. Descoperirea de minereuri de fier şi zăcăminte de cărbune a transformat regiunea într-o zonă în plină ascensiune industrială. Maturizându-se sub administraţia imperială rusească, având o populaţie mai diversă din punct de vedere etnic şi religios decât în zonele aflate mai la nord şi cu rata cea mai ridicată de urbanizare din Ucraina, această

regiune avea să conducă ţara în perioada de tulburări politice, sociale şi culturale din secolul următor.

17

Revoluţia neterminată

În 9 ianuarie 1905, duminică, într-o dimineaţă friguroasă de iarnă, aproape 20 000 de muncitori însoţiţi de rudele lor îşi începeau marşul de la periferiile oraşului Sankt-Petersburg înspre centru. Părintele Gheorghi Gapon, un tânăr în vârstă de 35 de ani, originar din gubernia Poltava şi student al Academiei Teologice din Sankt-Petersburg, conducea demonstraţia. Oamenii din primul rând duceau pe braţe un portret al ţarului Nicolae al II-lea, dar şi prapuri şi icoane. Mulţimea intona cântece religioase, printre care şi rugăciuni pentru ţar. Muncitorii voiau să-i înainteze ţarului o petiţie redactată de părintele Gapon, prin care suveranului i se cerea să-i protejeze de abuzurile stăpânilor lor.
Principalele fabrici din Sankt-Petersburg erau în grevă, dar proprietarii acestora refuzau să satisfacă doleanţele muncitorilor, printre care se număra şi introducerea zilei de lucru de opt ore. Revoluţia industrială dăduse naştere unei categorii sociale, clasa muncitoare, care acum îi cerea ţarului recunoaşterea drepturilor ei fundamentale. „Nu am cerut multe; am vrut numai acele drepturi fără de care nu se poate [trăi demn], în absenţa cărora nu există decât muncă asiduă şi suferinţă continuă”, scria părintele Gapon. Însă petiţia includea şi câteva revendicări politice, cap de listă fiind alegerea unei adunări constituante. Ultima dată când cineva îi ceruse ţarului o Constituţie

fusese în decembrie 1825. Atunci, regimul zdrobise revolta ofiţerilor militari, cunoscuţi mai târziu sub numele de decembrişti, apelând la artilerie. Ţarul şi guvernul său credeau că trebuia să-şi arate încă o dată fermitatea şi să nu repete greşeala lui Ludovic al XVI-lea al Franţei, a cărui nehotărâre, după părerea lor, îl costase tronul şi viaţa în Revoluţia Franceză.
Pe când protestatarii se apropiau de Palatul de Iarnă al ţarului – clădirea care găzduieşte acum Muzeul Ermitaj –, armata a deschis focul, omorând pe loc mai bine de o sută de oameni şi rănind mai bine de cinci sute. Părintele Gapon a supravieţuit, dar nu avea să se mai roage niciodată pentru ţar ori să spere la protecţia acestuia. În apelul scris în acea seară, Gapon l-a numit pe ţar bestie. De asemenea, a cerut răzbunare: „Haideţi să ne răzbunăm, fraţilor, pe ţar, care este blestemat de poporul lui, să ne răzbunăm pe neamul lui trădător, pe miniştri şi pe toţi hoţii nefericitei ţări ruse!” Răzbunarea totală mai avea de aşteptat încă 13 ani – bolşevicii aveau să-l execute pe Nicolae al II-lea şi pe familia sa în iulie 1918 –, dar revoluţia pe care anturajul ţarului spera să o evite a început chiar în acea clipă. Aceasta a propulsat întregul imperiu, inclusiv guberniile ucrainene, într-o nouă epocă, a prezenţei maselor în viaţa politică, a apariţiei partidelor politice, a alegerilor parlamentare, a dreptului de vot acordat bărbaţilor şi a dependenţei din ce în ce mai mari a guvernului de sprijinul poporului.

Revoluţia a ajuns în Ucraina la trei zile după evenimentele din Duminica Sângeroasă din Sankt-Petersburg. Miercuri, 12 ianuarie, muncitorii de la Uzina constructoare de utilaje „Rusia de Sud” din Kiev au intrat în grevă. Muncitorii din domeniul metalurgic de la Ecaterinoslav, din Iuzivka şi din

restul regiunii Donbass li s-au alăturat la scurt timp. Conflictul de clasă cuprindea acum regiunile care cunoscuseră un mare avânt economic în ultimii 15 ani. Dacă înainte de ianuarie 1905 muncitorii nu cereau aproape niciodată condiţii mai bune de lucru, salarii mai mari, program de lucru de opt ore, acum îşi susţineau cererile cu vehemenţă prin greve, demonstraţii şi acte făţiş ostile faţă de autorităţi. În domeniul violenţei, regiunile rurale suprapopulate şi sărăcite ajungeau din urmă zonele urbane. Ţăranii şi-au început răscoala tăind copacii din pădurile care aparţineau moşierimii şi atacând vilele acestora. Au avut loc mai bine de trei sute de asemenea atacuri, conduse de ţăranii care locuiau în fostele teritorii căzăceşti de pe malul stâng al Niprului. Ţăranii se aşteptau ca ţarul să publice un manifest prin care să le transfere lor pământurile nobililor. Acest lucru nu s-a întâmplat niciodată. În schimb, guvernul a folosit armata pentru a înăbuşi răscoalele, omorând 63 de ţărani în decembrie 1905 în oraşul Velîki Sorociînţi, locul de baştină al lui Nikolai Gogol din gubernia Poltava. Tragedia de la Velîki Sorociînţi nu a fost însă o excepţie.

În vara lui 1905, regimul a început să piardă sprijinul necondiţionat al oamenilor în uniformă, majoritatea acestora, foşti ţărani. În iunie, a avut lor o răzmeriţă pe crucişătorul Potemkin de pe Marea Neagră. Majoritatea conducătorilor şi participanţilor erau marinari recrutaţi din Ucraina. Deşi trebuia să izbucnească în octombrie, răzmeriţa a început în iunie, în momentul în care marinarii şi-au arătat nemulţumirea faţă de borşul preparat cu carne stricată. Potrivit unor relatări, subofiţerul Hrihorii Vakulenciuk din regiunea Jitomir a făcut apel la camarazii săi, folosind următoarele cuvinte: „Cât timp vom mai fi sclavi?” După ce un ofiţer de rang înalt l-a împuşcat şi ucis pe Vakulenciuk, conducerea revoltei a fost preluată de

Opanas Matiuşenko, un marinar în vârstă de 26 de ani din regiunea Harkov. Răzvrătiţii i-au ucis pe ofiţerii aflaţi la comandă, au ridicat steagul roşu şi au plecat pe mare înspre Odessa, unde au susţinut greva muncitorilor din oraş. Sosirea crucişătorului la bordul căruia se afla corpul neînsufleţit al lui Vakulenciuk a provocat noi proteste, demonstraţii şi altercaţii cu poliţia.
Unităţile cazacilor ruşi au blocat punctele de acces către port dinspre oraş, inclusiv faimoasa scară Potemkin – prezentată cu mult dramatism în capodopera lui Serghei Eisenstein, filmul Crucişătorul Potemkin (1925), ca locul în care s-ar fi desfăşurat masacrul. Nu există nicio dovadă că cineva ar fi murit, de fapt, pe scări, deoarece unităţile de poliţie şi armată au împuşcat sute de oameni în tot oraşul. Crucişătorul a părăsit în cele din urmă Odessa, a evitat întâlnirea cu o flotă loială regimului şi s-a îndreptat spre România, unde marinarii s-au predat autorităţilor. Conducătorul lor, Matiuşenko, a petrecut ceva vreme în Europa şi Statele Unite ale Americii, după care s-a întors la Odessa. A fost arestat, condamnat şi executat la Sevastopol, baza navală a crucişătorului Potemkin. La momentul execuţiei, Matiuşenko, devenit între timp un simbol al revoluţiei, deşi refuzase să se alăture vreunui partid politic, avea 28 de ani.
În octombrie 1905, valul de greve muncitoreşti a atins apogeul. O grevă feroviară a paralizat întregul Imperiu. În Ucraina, muncitorii care lucrau la construcţia principalelor noduri feroviare – Kiev, Harkov şi Ecaterinoslav – şi-au întrerupt lucrările. Nu după multă vreme, muncitorii industriali aveau să le urmeze exemplul. Până la jumătatea lui octombrie, 120 000 de muncitori ucraineni şi aproape două milioane de muncitori din întregul Imperiu îşi abandonaseră locurile de muncă. Atunci, ţarul Nicolae al II-lea şi-a schimbat strategia şi le-a oferit supuşilor săi

răzvrătiţi concesii importante. Printr-un manifest emis în 17 octombrie, le-a conferit drepturi civile fundamentale, printre care libertatea de exprimare, gândire, adunare şi asociere. Decretul ţarului introducea sufragiul universal masculin în Imperiu şi preciza condiţiile în care urmau să aibă loc alegerile pentru Duma – primul parlament rusesc – care trebuia să asigure reprezentarea corectă a tuturor categoriilor sociale. Monarhia absolută era pe punctul de a se transforma într-una constituţională. Intelectualii liberali au întâmpinat manifestul cu multă bucurie.

Printre cei care s-au alăturat mulţimilor entuziaste care au luat cu asalt străzile principalelor oraşe ucrainene după publicarea manifestului s-au numărat şi evreii. Susţinătorii conservatori ai monarhiei considerau că evreii ar fi avut legături strânse cu revoluţia. Tot ei îi învinovăţeau pe evrei pentru toate nenorocirile care se abătuseră asupra populaţiei de la începutul industrializării şi urbanizării rapide. În nenumărate oraşe ucrainene, jubileul s-a încheiat cu un măcel. Pogromurile nu erau o noutate în Ucraina şi în Zona de Rezidenţă în general, care includea fostele teritorii ale Uniunii Polono-Lituaniene şi sudul Ucrainei. Primul val de pogromuri avusese loc în 1881: după ce revoluţionarii l-au asasinat pe ţarul Aleksandru al II-lea, evreii au fost învinovăţiţi de moartea împăratului. În Moldova de astăzi, pogromul de la Chişinău din 1903 a durat mai bine de trei zile şi trei nopţi şi a curmat vieţile a 49 de persoane, provocând mare indignare în presa americană şi declanşând un nou val de emigraţie evreiască. Însă pogromurile din trecut păreau nişte crime întâmplătoare în comparaţie cu cele din 1905. În octombrie, sute de oameni au fost ucişi la Kiev,

Ekaterinoslav şi Odessa. Mii de oameni au fost răniţi şi sute de mii de case şi magazine evreieşti au fost distruse.
La Kiev, pogromul a început după o demonstraţie care era atât celebrare a victoriei muncitorilor, cât şi un denunţ al manifestului ţarului din 17 octombrie ca simplu tertip al regimului. În timp ce demonstranţii atacau închisoarea oraşului – eliberând prizonieri politici –, vandalizau monumentul ridicat în onoarea lui Nicolae I din faţa Universităţii din Kiev şi dădeau jos însemnele imperiale de pe faţada clădirii, îndepărtau steagurile imperiale ruse, înlocuindu-le cu cele roşii, şi cereau ca ţarul să fie spânzurat, locuitorii conservatori ai oraşului îi învinuiau pe evrei de toate relele. Noaptea următoare, bande de muncitori imigranţi, zeloşi ortodocşi şi criminali în toată puterea cuvântului au început să-i atace pe evrei şi proprietăţile acestora. „Iată libertatea voastră, iată Constituţia şi revoluţia voastră, iată Coroana voastră şi portretul ţarului nostru!” a ţipat unul dintre atacatori. Douăzeci şi şapte de oameni au fost ucişi, aproape 300 răniţi şi circa 1 800 de case şi magazine evreieşti distruse. Pe principala stradă a Kievului, bulevardul Hreşciatîk, numai una dintre cele 28 de prăvălii evreieşti a scăpat de vandalism.
După ce a fost martor la pogrom, unul dintre cei mai cunoscuţi autori evrei ai secolului XX, Şalom Aleihem, a părăsit oraşul şi ţara pentru îndepărtatul New York. Perspectiva unui posibil pogrom a devenit subiectul principal al ultimei sale nuvele despre Tevie Lăptarul. Acest subiect este reluat în nuvelele sale, care au devenit sursa de inspiraţie a spectacolului Scripcarul de pe acoperiş, devenit clasic pe Broadway. Atât în poveste, cât şi în musical, poliţistul din oraş simpatiza cu evreii. Au existat şi astfel de cazuri, dar majoritatea poliţiştilor nu au luat atitudine în timpul pogromurilor, încurajând astfel

violenţa. Se pare că la fel s-a întâmplat şi la Kiev. A fost nevoie să treacă trei zile până când autorităţile au acţionat împotriva atacatorilor.
Din mai multe puncte de vedere, pogromul de la Kiev a fost reprezentativ pentru pogromurile care au avut loc în celelalte mari oraşe ale Ucrainei. Făptaşii erau de cele mai multe ori muncitori – imigranţi care sosiseră recent în oraşe din satele sărăcite ale Rusiei şi, în mai mică măsură, ţărani ucraineni care concurau cu evreii pentru locuri de muncă şi se simţeau exploataţi şi discriminaţi de oficialităţi şi de patronii fabricilor. În evrei, ei au găsit o pradă uşoară şi o ţintă „legitimă”: atacându-i, făptaşii îşi puteau manifesta şi apăra „adevărata identitate rusă” şi loialitatea faţă de principiile Imperiului – ortodoxia, autocraţia şi naţionalitatea. Ţăranii aveau să li se alăture, jefuind proprietăţile evreilor din micile oraşe şi de la periferia marilor oraşe. Aceşti infractori erau liberi să atace proprietăţi de care înainte nu s-ar fi putut atinge.
Deşi mulţimea asocia revoluţia cu evreii, demonstranţii care salutau manifestul ţarului, considerându-l în acelaşi timp înşelător, erau conduşi de militanţii câtorva organizaţii politice, care de cele mai multe ori nu erau evrei. Bolşevicii lui Vladimir Lenin, o aripă radicală a Partidului Social-Democrat al Muncii din Rusia (PSDRP), se aflau în prima linie a grevelor şi demonstraţiilor muncitoreşti. Ei au denunţat manifestul. Partidul avea ca scop răsturnarea guvernului printr-o grevă şi revoltă generală ce urmau să cuprindă întregul Imperiu. Menşevicii, o aripă a aceluiaşi partid care se opunea lui Lenin, îşi aveau propria propagandă. Foarte activ era şi Partidul Socialist Revoluţionar Rus (SR – de unde şi numele eseri sub care erau cunoscuţi membrii săi), care înainte de revoluţie înfiinţase celule în Harkov, Jitomir şi Cernigov, dar şi în alte oraşe ucrainene. Mulţi evrei intraseră în

rândurile social-democraţilor, fie ei menşevici sau bolşevici, dar aveau şi propriile partide politice. Asociaţia Evreiască a Muncii (Bund), un partid socialist ce-i reprezenta pe muncitorii şi meşteşugarii evrei, a luat parte la evenimentele din 1905.
Deşi participarea evreilor la revoluţie, de cele mai multe ori sub stindardul Bundului, era o dovadă a importanţei deţinute de minorităţile naţionale şi religioase în derularea revoluţiei, principalele partide favorabile Rusiei Mari refuzau să admită vreo concesie importantă naţionalităţilor din cadrul Imperiului. Conducătorii Bundului se numărau printre organizatorii PSDRP, care s-au retras în momentul în care Lenin a pus sub semnul întrebării autonomia organizaţiei lor şi dreptul exclusiv de a-i reprezenta pe muncitorii evrei. Bolşevicii şi social-democraţii în general credeau într-o mişcare muncitorească indivizibilă, dar şi într-un Imperiu Rus indivizibil. Eserii erau mai flexibili, recunoşteau importanţa autonomiei culturale şi păreau dornici să ia în calcul o posibilă structură federală pentru statul rus. Însă aceste concesii nu erau suficiente ca să împiedice minorităţile naţionale ale Imperiului să-şi formeze propriile partide politice.

Ucrainenii de pe ambele părţi ale graniţei ruso-austriece îşi înfiinţaseră propriile partide politice încă din anii 1890. Aceasta a fost o perioadă în care forţele politice din întreaga Europă intrau într-o nouă etapă şi începeau să ia forma partidelor, luând străzile cu asalt, într-o încercare de a organiza masele şi a le convinge să le susţină cauza. În teritoriile ucrainene din Rusia, primul partid politic a fost creat în 1900. Etapa mobilizării politice a început în oraşul Harkov. Un grup de studenţi, care refuzaseră să se alăture

partidelor favorabile ideii Rusiei Mari, au încercat să îmbine ideile socialiste cu cele naţionaliste. Ei au înfiinţat propriul partid, Revoliuţiina Ukrainska Partiia (Partidul Revoluţionar Ucrainean – RUP). Militanţii au înfiinţat celule în întreaga Ucrainã şi au început să se infiltreze printre ţărani, îndemnându-i la revoltă. Au adoptat şi un program, elaborat pe baza unui pamflet scris de avocatul Mîkola Mihnovski din Harkov, intitulat Samostiina Ukraïna (Ucraina Independentă), tipărit în Galiţia. Odată cu publicarea manifestului, primul partid politic ucrainean creat în Imperiul Rus şi-a anunţat obiectivul principal: dobândirea independenţei.

„Al cincilea act al unei mari tragedii istorice – «lupta naţiunilor» – a început, iar deznodământul se apropie cu repeziciune”, scria Mihnovski, fără a reuşi câtuşi de puţin să prezică dezastrele războiului mondial care avea să izbucnească. Mihnovski sugera că singura cale de a scăpa conflictele dintre marile puteri era „cea urmată de naţiunile proaspăt eliberate, care se ridicaseră împotriva tuturor formelor de dominaţie străină”. El continua: „Ştim că şi poporul nostru se află în postura naţiunii ţinute în sclavie”. Apoi a făcut cunoscut ţelul eliberării naţionale ucrainene şi, fiind şi avocat, a găsit un argument juridic şi legal pentru denunţarea acordului ruso-ucrainean încheiat de Bogdan Hmelniţki în 1654. Mihnovski susţinea că Rusia îşi încălcase partea ei de angajament, fiindcă îngrădise drepturile şi privilegiile care trebuiau oferite ofiţerilor cazaci pe vremea lui Hmelniţki. Hatmanii Ivan Vîhovski şi Ivan Mazepa folosiseră argumente similare în secolele al XVII-lea şi al XVIII-lea. Spre deosebire de ei însă, Mihnovski le cerea conaţionalilor săi să se elibereze cu desăvârşire de Rusia, nu să accepte un protectorat polonez sau suedez.

Articolul a marcat un punct de cotitură în gândirea politică a ucrainenilor din Imperiul Rus. Faptul că a fost acceptat ca program al primului partid politic ucrainean a conferit un avantaj idealului lui Mihnovski. Însă nu după multă vreme, partidul s-a divizat, ca urmare a unei dispute privind idealurile de urmat: naţionale sau sociale. Teza lui Mihnovski despre viitoarea independenţă a Ucrainei a căzut pe planul doi pentru încă 17 ani. Avea să fie reluată în ianuarie 1918, în vâltoarea altei revoluţii. Pentru moment, în contextul Revoluţiei de la 1905, majoritatea politicienilor ucraineni n-au urmărit independenţa propriu-zisă, ci autonomie într-o Rusie „eliberată" din punct de vedere democratic şi federală. Sugestiv pentru starea de spirit a societăţii a fost succesul repurtat de Spilka (Uniunea) – un partid social-democrat desprins din RUP, dar a cărui componenţă era multietnică şi care întreţinea legături strânse cu social-democraţii ruşi şi cu Bundul. În aprilie 1905, Spilka avea aproape 7 000 de membri. Succesul ei s-a datorat în primul rând statutului ei de filială regională a social-democraţiei ruse.

Manifestul din octombrie a provocat şi alte schimbări în peisajul politic ucrainean. Într-o încercare disperată de a recăpăta iniţiativa politică şi de a înăbuşi opoziţia guvernamentală, ţarul a emis un manifest prin care acorda cetăţenilor ruşi drepturi civile şi introducea sufragiul universal masculin. Pentru susţinerea manifestului a fost înfiinţat un partid monarhist, Uniunea de la 17 Octombrie. În octombrie a apărut Konstituţionno-Demokraticeskaia Partiia (Partidul Constituţional Democrat – KD, de unde şi numele kadeţi sub care erau cunoscut membrii săi), de orientare liberală, iar în noiembrie s-a fondat Soiuz Russkogo Naroda (Uniunea Poporului Rus – SRN), naţionalistă şi antisemită. Scena politică ucraineană era acum împărţită în trei: socialiştii şi social-democraţii,

reprezentaţi de Spilka, şi câteva partide şi grupuri ce îşi doreau o Rusie Mare; elita liberală, ucrainofilă, reunită în cadrul Partidului Democrat Radical Ucrainean, al cărui nume era oarecum înşelător, care coopera cu KD rus; şi moştenitorii curentului Rusiei Mici, care reprezentau nucleu organizaţiilor monarhiste precum SRN.

Toate aceste trei tabere, care considerau că principalul punct al programului lor politic era chestiunea naţională ucraineană, îşi aveau originile în renaşterea culturală ucraineană din anii 1830 şi 1840 şi susţineau că Taras Şevcenko ar fi fost predecesorul lor. Niciuna nu voia ca Şevcenko să ajungă artistul şi intelectualul Sankt-Petersburgului: toată lumea îl considera un poet popular cu mustaţă căzăcească, îmbrăcat într-o şubă ţărănească din piele de oaie. Şevcenko era atuul lor pentru a câştiga simpatia ţărănimii, iar în noua epocă a politicii maselor, acesta era un avantaj. Dar numai o tabără, cea a liberalilor ucraineni, se adresa oamenilor în limba lui Şevcenko. Revoluţia de la 1905 le-a permis în sfârşit să facă acest lucru, după mai bine de 40 de ani de restricţii. Schimbarea a avut loc în februarie 1905, când Academia de Ştiinţe a Rusiei Imperiale a publicat un memorandum care susţinea ridicarea interdicţiilor impuse asupra publicaţiilor scrise în limba ucraineană. Comunitatea academică recunoştea ucraineana (limba Rusiei Mici) ca limbă de sine stătătoare, nu un simplu dialect.

În octombrie 1905, în acelaşi an în care ţarul Nicolae al II-lea îşi publica manifestul, măsurile oficiale asupra publicaţiilor ucrainene au fost la rândul lor ridicate. În decembrie 1905, la Lubnî şi Poltava erau tipărite două ziare în limba ucraineană. În septembrie 1906, ucrainenii liberali au început să publice primul cotidian în ucraineană – Rada (Consiliul) – la Kiev. În 1907, a apărut prima gazetă în ucraineană. Prima publicaţie academică a fost tipărită în

anul următor. Acum existau în total nouă ziare în limba ucraineană, iar tirajul acestora ajungea la 20 000 de exemplare. Acesta era doar începutul: în anii următori s-au publicat numeroase lucrări în limba ucraineană. Cele mai apreciate de public erau broşurile ilustrate având conţinut comic, tirajul total al acestora ajungând la aproape 850 000 de exemplare între 1908 şi 1913; pe locul al doilea urmau poeziile, cu un tiraj de aproximativ 600 000 de exemplare. După cum se vedea, ţăranii ucraineni preferau să glumească şi să spună poezii în propria limbă.
Primele alegeri generale în care au votat masele de ucraineni s-au desfăşurat în primăvara lui 1906, când au fost aleşi reprezentanţii primei Dume. Social-democraţii nu au participat, iar liberalii au obţinut un rezultat modest. Democraţii radicali, care îşi uniseră forţele cu kadeţii ruşi, au câştigat câteva zeci de mandate în Duma pentru membrii şi simpatizanţii lor. După ce s-au stabilit la Sankt-Petersburg, au format Clubul Ucrainean, pentru a promova cauza politică şi culturală ucraineană. Patruzeci şi patru dintre cei nouăzeci şi cinci de deputaţi aleşi din Ucraina s-au alăturat clubului. Dar prima Dumă a fost de scurtă durată: ţarul a considerat-o prea revoluţionară, aşa că a dizolvat-o după doar două luni. La începutul lui 1907, au avut loc alegerile pentru cea de-a Doua Dumă, la care au participat şi social-democraţii. Spilka, cu cei 14 deputaţi aleşi, a întrecut toate partidele politice ucrainene cu excepţia celui monarhist, care a obţinut aproape 25% din votul popular. Deputaţii ucraineni au format al doilea grup parlamentar, totalizând acum 47 de membri. Unul dintre proiectele lor a fost introducerea limbii ucrainene în şcolile publice. Grupul parlamentar nu a avut o activitatea bogată însă, pentru că declinul activităţii revoluţionare în Imperiu a permis ţarului să dizolve şi cea de-a Doua Dumă. Totuşi, acest parlament a avut o durată de viaţă mai lungă decât

primul, din martie până în iunie 1907. Dizolvarea celei de-a Doua Dume a marcat sfârşitul revoluţiei.
Între 1905 şi 1907, acţiunile militanţilor ucraineni – de la formarea de comitete parlamentare până la înfiinţarea de instituţii ucrainene academice şi de învăţământ – s-au inspirat din realizările din Austro-Ungaria, unde masele participau la viaţa politică de câteva decenii. În loc să constituie un obstacol, graniţa ruso-austriacă a conferit avânt mişcării naţionaliste ucrainene: în momentul în care lucrurile deveneau prea dificile de o parte a graniţei, militanţii aflaţi de cealaltă parte a frontierei preluau iniţiativa şi îşi ajutau fraţii. Începând cu anii 1860, ucrainenii de la Nipru, care se aflau la ananghie pentru că publicaţiile în limba ucraineană fuseseră interzise, au început să primească ajutor, dar şi să-i susţină pe ucrainofilii din Galiţia. La începutul secolului XX, galiţienii se aflau în postura de a ajuta Ucraina de la Nipru.

*

Personalitatea cea mai importantă în procesul transferului experienţei galiţiene către Ucraina de la Nipru a fost profesorul de istorie ucraineană de la Universitatea din Lvov, Mîhailo Hruşevski, în vârstă de 40 de ani. Absolvent al Universităţii de la Kiev, Hruşevski a venit în Galiţia în 1894 şi şi-a câştigat reputaţia ca fiind cel mai de seamă academician ucrainean de pe ambele părţi ale graniţei ruso-austriece. A început să lucreze la opera sa formată din mai multe volume, Istoriia Ukraïni-Rusi (Istoria Ucrainei-Rusiei Kievene), prima lucrare de specialitate care prezenta istoria Ucrainei ca fiind complet distinctă de cea rusă. Tot el a avut şi funcţia de preşedinte al Societăţii Ştiinţifice „Şevcenko”, cu sediul la Lvov, pe care a transformat-o într-o adevărată academie naţională de ştiinţe, care încă nu exista în Ucraina. Când a auzit de formarea Clubului Ucrainean din timpul Primei Dume,

Hruşevski şi-a părăsit studenţii din Lvov şi s-a stabilit la Sankt-Petersburg, pentru a redacta publicaţiile grupului parlamentar şi a-i consilia pe deputaţii ucraineni. Pe parcursul anilor care au urmat, Hruşevski a mutat sediul revistei Literaturno-naukovîi visnik (Vestitorul literar şi academic), pe care o redactase, de la Lvov la Kiev, unde a înfiinţat şi Societatea Ştiinţifică Ucraineană, după modelul Societăţii Ştiinţifice „Şevcenko” din Lvov.
Hruşevski susţinea că „eliberarea de Rusia” – ţelul largii coaliţii liberale care apăruse în Imperiul Rus în ajunul revoluţiei – nu putea fi realizată în absenţa „eliberării” Ucrainei. El îşi dorea o Ucrainăă democratică şi autonomă, în cadrul unui stat rus federal democratic. A cerut elitelor ucrainene să se alăture partidelor politice ucrainene, în loc să se dedice ţelurilor „Rusiei Mari”. Hruşevski îşi dorea, de asemenea, să împiedice formarea unei posibile alianţe între liberalii ruşi şi naţionaliştii polonezi în detrimentul ţelurilor politice şi culturale ucrainene. El susţinea că nu trebuiau să existe privilegii naţionale, căci toate popoarele trebuiau să beneficieze de tratament egal. El se temea că un acord ruso-polonez cu privire la introducerea limbii poloneze în şcolile din fosta Uniune Polono-Lituaniană avea să atragă după sine excluderea limbii ucrainene din sistemul de învăţământ. Polonizarea ţărănimii ucrainene avea să înlocuiască deci rusificarea zonelor rurale ucrainene din provinciile vestice ale Imperiului. Aşa cum avea să se dovedească, ameninţarea aceasta nu s-a materializat.
Experienţa lui Hruşevski din Galiţia i-a alimentat foarte mult temerile. Naţionalno-Demokraticina Partiia (Partidul Naţional-Democrat – NDP) domina viaţa politică ucraineană din regiune. Înfiinţat în 1899 cu ajutorul lui Hruşevski şi al bunului său aliat Ivan Franko, cel mai cunoscut scriitor galiţian al Ucrainei, acesta îi reunea pe

populiştii şi radicalii socialişti ucrainofili. Naţional-democraţii şi-au expus public programul – declararea independenţei Ucrainei (înainte de Partidul Revoluţionar Ucrainean al lui Mihnovski) –, însă obiectivele lor imediate includeau împărţirea Galiţiei în teritorii ucrainene şi poloneze şi tratamentul egal pentru toate grupurile etnice din imperiu. Niciunul dintre aceste ţeluri nu era împărtăşit de partidele politice poloneze. Stronnictwo Demokratyczno-Narodowe (Partidul Naţional Democrat Polonez – SDN), condus de Roman Dmowski, încerca să-i asimileze pe ucraineni culturii poloneze, în timp ce socialiştii polonezi, conduşi de viitorul conducător al statului polonez independent, Józef Piłsudski, cereau găsirea unei soluţii federale la problema ucraineană. Viziunile poloneze şi ucrainene asupra Galiţiei nici că puteau fi împăcate. Un compromis între cele două părţi era puţin probabil.

Relaţiile polono-ucrainene s-au deteriorat atât de mult pe parcursul alegerilor din 1907 pentru Parlamentul imperial şi cel galiţian – primele alegeri organizate pe baza principiului sufragiului universal masculin –, încât cele două naţiuni nu au putut să mai ajungă niciodată la o înţelegere. Ucrainenii au avut o prestaţie relativ bună la alegerile imperiale, însă nu şi-au asigurat majoritatea în parlamentul galiţian: legea electorală favoriza clasele superioare poloneze şi, în plus, putea fi folosită în interesul oficialităţilor poloneze. Alegerile s-au încheiat cu înfrângerea partidelor ucrainene şi cu ciocniri violente care s-au soldat cu mai mulţi morţi. Relaţiile dintre studenţii celor două comunităţi naţionale au devenit, de asemenea, deosebit de încordate. Hruşevski simţea nevoia să se înarmeze cu un revolver ori de câte ori mergea să predea seara la universitate. Relaţiile dintre polonezi şi ucraineni au atins noi culmi ale tensiunii în aprilie 1908, când un

student ucrainean l-a asasinat pe viceregele polonez al Galiţiei.
Deşi naţional-democraţii ucraineni nu au reuşit să-şi îndeplinească principalul scop – împărţirea provinciei şi obţinerea autonomiei ucrainene în cadrul Austro-Ungariei –, ei au izbutit să promoveze destul de bine programul lor educaţional şi cultural. În anii 1890, pe parcursul unei scurte perioade de reconciliere între ucrainofili şi administraţia poloneză, şcolile galiţiene au introdus ucraineana ca limbă de predare. Acest statut a fost păstrat, în pofida deteriorării relaţiilor dintre polonezi şi ucraineni în primul deceniu al secolului XX. Prima generaţie de ucraineni educaţi în masă în Galiţia – până la sfârşitul Primului Război Mondial aveau să fie instituite 2 500 de şcoli primare cu predare în ucraineană – învăţa acum despre chestiuni de însemnătate mondială în limba ucraineană. Aceasta avea să stea la baza dezvoltării unei puternice identităţi ucrainene în regiune, timp de generaţii la rând.
Rusofilii, care promovau o variantă a limbii ruse, au pierdut bătălia pentru programa şcolară. De asemenea, pierdeau şi luptele electorale. În alegerile din 1907, politicienii ucraineni au încheiat alianţe cu politicienii de origine evreiască (cel puţin doi deputaţi evrei din parlamentul austriac au câştigat alegerile cu ajutorul voturilor ucrainenilor), în timp ce polonezii încercau zadarnic să-i susţină pe rusofili. Partidele ucrainene au câştigat 22 de locuri în parlamentul imperial (Reichstag), iar rusofilii, doar două. Mişcarea rusofilă încetase să mai reprezinte o ameninţare gravă la adresa populismului ucrainean din Galiţia.

Partidele ucrainene din Imperiul Rus au descoperit că aveau să se confrunte cu alte probleme după Revoluţia din 1905. Începeau să piardă lupta pentru câştigarea influenţei printre propriii alegători. Limba ucraineană nu fusese niciodată acceptată în şcoli şi, după încheierea revoluţiei, autorităţile au început să desfiinţeze organizaţiile ucrainene şi să cenzureze ori să închidă publicaţiile în limba ucraineană. Pe de altă parte, organizaţiile naţionaliste ruse au primit mână liberă să-şi desfăşoare propaganda în rândurile ţărănimii ucrainene.
Guvernul premierului conservator rus Piotr Stolîpin începea să câştige sprijin popular în regiunile de frontieră din vestul Imperiului, prin promovarea naţionalismului radical rus. Noua lege electorală îi ajuta pe candidaţii pronaţionalişti să câştige alegerile. În Ucraina, la fel ca în restul Imperiului, organizaţiile naţionaliste ruse s-au aliat cu ierarhii şi cu preoţii Bisericii Ortodoxe Ruse care le împărtăşeau idealurile, răspândind naţionalismul rus şi antisemitismul printre ţăranii şi orăşenii ucraineni. Kiev a devenit centrul celui mai scandalos proces din istoria Rusiei ţariste – procesul Beilis, în care un evreu a fost acuzat că ar fi sacrificat un băiat creştin. Mănăstirea Pociaiv din Volînia a devenit un fief al naţionalismului şi antisemitismului rus în anii ce au precedat Primul Război Mondial. Cea mai puternică filială a Uniunii Poporului Rus îşi avea sediul în Volînia. Membrii uniunii şi ai unor organizaţii similare susţineau că apărau interesele ruşilor (în cazul ucrainenilor, ale maloruşilor) de exploatatorii „străini” polonezi şi evrei. Propaganda lor îi înfăţişa pe „străini” drept lipitori capitaliste şi radicali revoluţionari.
Rezultatele alegerilor pentru cea de-a Treia Dumă (1907–1912) au fost o dovadă a forţei propagandei naţionalismului imperial rus. Dintre cei 41 de deputaţi aleşi în Ucraina, 36 erau descrişi ca fiind adepţi ai unei Rusii

Mari, un termen folosit la acea vreme pentru a-i desemna pe naţionaliştii ruşi. Asasinarea lui Piotr Stolîpin la Kiev în septembrie 1911 de către un eser rus nu a schimbat deloc politica imperială. Partidele naţionaliste ruse au câştigat 70% dintre voturile ucrainene în alegerile pentru cea de-a Patra Dumă – un rezultant impresionant, dacă ne gândim că etnicii ruşi reprezentau doar 13% din populaţia Ucrainei. Nu numai majoritatea alegătorilor, dar şi majoritatea celor aleşi din partea partidelor naţionaliste ruse erau etnici ucraineni, precum fondatorul clubului kievean al naţionaliştilor ruşi şi un membru de vază al celei de-a Patra Dume, Anatoli Savenko. Un alt etnic ucrainean, Dmitri Pihno, se afla la conducerea filialei kievene a Uniunii Poporului Rus. Ziarul kievean editat de el, Kievlianin (Kieveanul), a devenit oficiosul organizaţiilor naţionaliste. În timpul Revoluţiei de la 1905, naţionalismul radical rus a înlocuit pur şi simplu tot ceea ce mai rămăsese autentic ucrainean printre susţinătorii identităţii maloruse.

Deşi rămasă neterminată din mai multe puncte de vedere, Revoluţia de la 1905 a devenit un punct de cotitură în istoria mişcării naţionaliste ucrainene din cadrul Imperiului Rus. A fost prima dată când militanţii ucraineni au reuşit să-şi prezinte ideile în faţa maselor şi să-şi testeze puterea şi popularitatea. Pentru prima dată, li s-a permis să se adreseze maselor în limba maternă şi să folosească mijloacele de informare în masă pentru a-şi răspândi ideile. Au format comisii ucrainene şi au pus bazele societăţilor Prosvita în întreaga Ucrainã. Ucrainofilii unei alte perioade istorice nici că ar fi putut visa la o asemenea evoluţie în sfera publică. Militanţii au realizat foarte multe lucruri într-o perioadă scurtă de timp. Însă la sfârşitul revoluţiei, în contextul măsurilor reacţionare propuse şi sprijinite de aripa radicalistă a naţionalismului rus,

membrii partidelor ucrainene erau deziluzionaţi şi dezorganizaţi. În teritoriile ucrainene guvernate de Austria, ucrainofilii îi înfrânseseră pe susţinătorii ideilor Rusiei Mari, însă nu reuşiseră să pună capăt influenţei poloneze în Galiţia. Deşi militanţii ucraineni din ambele imperii îşi proclamaseră ţelul comun de dobândire a independenţei Ucrainei, până şi autonomia locală părea a fi dincolo de posibilităţile lor, dacă nu apărea cineva care să zguduie temeliile economice, sociale şi politice ale regimurilor imperiale. Îndeplinirea visului ucrainean de independenţă sau chiar de autonomie avea nevoie de un cutremur politic masiv. Primele unde de şoc s-au resimţit în august 1914.

Partea a IV-a

Războaiele mondiale

18

Naşterea unei naţiuni

Doar două focuri s-au tras în dimineaţa zilei de 28 iunie 1914, în oraşul Sarajevo. Cu primul glonţ, studentul Gavrilo Princip, în vârstă de 19 ani, l-a rănit pe arhiducele Franz Ferdinand al Austriei. Cu cel de-al doilea, a nimerit-o pe soţia acestuia, ducesa Sophie. Amândoi aveau să moară înainte de amiază. Focurile de armă urmau să aibă şi alte consecinţe de amploare. Trăgaciul pistolului

Browning apăsat de Princip avea să dea startul Primului Război Mondial.
Membru al unei organizaţii naţionaliste sârbe, Gavrilo Princip îi ura pe Habsburgi şi visa la un stat iugoslav liber şi unitar în Balcani. Guvernul austro-ungar avea însă alte proiecte. Dorea stabilitatea Imperiului, aşa că a decis să folosească asasinatul ca pretext pentru a declara război Serbiei şi a-i pedepsi pe naţionaliştii popoarelor slave din interiorul graniţelor imperiale. Serbia avea sprijinul Rusiei şi Austro-Ungaria pe al Germaniei, în timp ce Marea Britanie şi Franţa erau de partea ţarului. Până la începutul lui august, practic întregul continent european era în război. Marele Război, cum a fost numit la acea vreme, a curmat aproximativ 18 milioane de vieţi omeneşti – atât soldaţi, cât şi civili – şi peste 22 de milioane de oameni au fost răniţi.
Istoricii au dezbătut îndelung cauzele care au dus la declanşarea primului război total din istoria omenirii. Cel mai adesea este invocată împărţirea lumii în două tabere militare rivale: Tripla Antantă, formată din Marea Britanie, Franţa şi Rusia, respectiv Tripla Alianţă (sau Puterile Centrale), reprezentată de Germania, Austro-Ungaria şi Italia, căreia i-a luat locul mai târziu Imperiul Otoman. Vladimir Lenin sublinia rivalitatea dintre Marile Puteri pentru controlul pieţelor şi al resurselor naturale. Printre alţi factori se numără apariţia maselor în viaţa politică în Europa, dar şi a doctrinei militare care punea accentul pe mobilizarea rapidă şi pe importanţa primului atac asupra adversarului. Într-adevăr, toate motivele enumerate mai sus au dus la izbucnirea conflictului, căruia beligeranţii i-au pus capăt abia după patru ani îndelungaţi de măceluri.
Când analizăm cauzele care au stat la baza războiului, este important să cunoaştem de ce Princip a deschis focul la Sarajevo şi de ce Austro-Ungaria a pornit la război.

Conflictul ce opunea naţionalismul tot mai agresiv al popoarelor oprimate imperiilor multietnice din ce în ce mai slăbite ajunsese la apogeu. Războiul a pricinuit pagube grave imperiilor. În tabăra învinşilor nu au fost doar Imperiul Austro-Ungar – care s-a destrămat în totalitate –, ci şi Imperiul Otoman şi cel Rus, care şi-au schimbat forma de guvernământ şi au pierdut o parte a teritoriilor lor, supravieţuind însă sub o altă formă. Victorioase au fost numeroasele mişcări naţionale, care au început să-şi construiască propriile state pe ruinele foştilor giganţi imperiali odinioară invincibili. Cu toate că nu a fost sub nicio formă o învingătoare, Ucraina s-a numărat printre naţiunile cărora războiul le-a dat şansa de a-şi crea un stat propriu.

Începutul conflictului nu anunţa nimic bun pentru minorităţile naţionale, dimpotrivă, a generat un val de sprijin în favoarea dinastiilor conducătoare şi a puterii imperiale. Guvernul rus a profitat de situaţie pentru a impune noi restricţii activităţii organizaţiilor ucrainofile. Militanţii ucraineni, pe care oficialii guvernamentali îi numeau adesea mazepînţi (mazepişti) – făcând referire la hatmanul din secolul al XVIII-lea care şi-a unit forţele cu Suedia împotriva Rusiei –, erau priviţi ca potenţiali agenţi ai Habsburgilor. Cu toate că oferiseră garanţii privind loialitatea lor, guvernul a continuat să desfiinţeze organizaţiile ucrainene, inclusiv societăţile Prosvita, dar şi toate publicaţiile ucrainene, chiar şi ziarul Rada – ultima rămăşiţă a perioadei liberale inaugurate de Revoluţia de la 1905. Toate aceste chestiuni au spulberat speranţele liderilor ucraineni, care priveau războiul ca pe o ocazie de a crea o Ucrainã autonomă şi unită în interiorul statului rus. Liberalii ucraineni s-au declarat neutri, refuzând să

sprijine vreuna dintre taberele beligerante. Radicalii de stânga s-au alăturat Austriei, sperând să înfrângă Imperiul Rus.
Războiul a început cu o serie de victorii spectaculoase pentru armatele imperiale ruseşti. În nord, trupele şi-au croit drum până în Prusia; în sud, au pătruns în Galiţia şi Bucovina. La începutul lui septembrie, au cucerit oraşul Lvov, iar până la sfârşitul anului controlau trecătoarele muntoase din Carpaţi, înaintând spre Transcarpatia. Noile restricţii impuse organizaţiilor ucrainene din Imperiu au provocat atacuri la adresa militanţilor ucraineni din Austro-Ungaria. Ocupaţia rusească din Galiţia şi Bucovina a durat până în mai 1915 – suficient de mult cât să ne dea o idee despre viitorul pe care imperiul Romanovilor îl rezervase ucrainenilor aflaţi sub stăpânirea Habsburgilor. Forţele de ocupaţie au promovat ideile reunificării şi eliberării naţiunii panruse, acordând rusofililor – până atunci marginalizaţi – un rol important în viaţa politică a Galiţiei. Administraţia rusă a înlocuit limba de predare ucraineană cu cea rusă în şcoli şi a redenumit Lvov oraşul care purta în austriacă şi în idiş numele Lemberg, în poloneză Lwow şi în ucraineană Lviv.
În timp ce ruşii îi sprijineau pe rusofili, austriecii au început să-i persecute imediat ce a început războiul. La data de 4 septembrie 1914, primii militanţi rusofili luaţi prizonieri au fost aduşi într-un câmp deschis de lângă Graz, în Stiria. Nu după multă vreme, li s-au alăturat mii de rusofili arestaţi şi rudele acestora. O parte dintre ei erau membri importanţi ai comunităţilor locale – preoţi, dascăli şi membri ai păturilor sociale educate –, dar cei mai mulţi erau simpli ţărani. Pe parcursul războiului, aproape 20 000 de oameni au fost încarceraţi la Thalerhof, care a avut trista notorietate de a fi fost primul lagăr de concentrare din Europa. Aproape 3 000 de prizonieri au murit de frig sau

din cauza bolilor. Astăzi, doar numele unei străzi din apropierea aeroportului din Graz – Lagerstrasse (strada Lagărului) – ne mai aminteşte de tragedia rusofililor bucovineni şi galiţieni. Alţi prizonieri au fost transportaţi în închisoarea de la Theresienstadt (Terezin), o fortăreaţă aflată actualmente în Republica Cehă, unde era închis şi Gavrilo Princip. Acesta a murit acolo de tuberculoză la sfârşitul lui aprilie 1918, cu aproximativ şase luni înainte de sfârşitul războiului pe care îl declanşase. În Canada, autorităţile au exilat în interiorul ţării aproximativ 4 000 de ucraineni şi au ordonat altor 80 000 să se prezinte cu regularitate la poliţie, tratându-i ca pe „străini de naţionalitate inamică”. Naţionalitatea sub care erau etichetaţi era cea de „austrieci”, căci emigraseră recent din Austro-Ungaria.

Spre deosebire de rusofili, liderii mişcării ucrainene din Austro-Ungaria s-au declarat loiali monarhiei. Prin acest gest, ei s-au supus dorinţei majorităţii susţinătorilor lor, ţăranii, al căror cântec favorit în anii premergători războiului era despre soţia împăratului Franz Josef, împărăteasa Elisabeta (Sisi), asasinată de un anarhist italian în 1898. În cântec, Elisabeta era denumită „doamna noastră”, iar Franz Josef, „tatăl nostru”. Când a început războiul, activiştii ucraineni au format un Consiliu Suprem Ucrainean, nume care amintea de Consiliul Suprem Rutean din anul revoluţionar 1848. La iniţiativa consiliului s-a înfiinţat prima formaţiune militară ucraineană din armata austriacă. Dintre cei 10 000 de voluntari, autorităţile au format un corp de armată de 2 500 de oameni denumit Siciovi Strîlţî (Puşcaşii Siciului) – bineînţeles, în amintirea Siciului zaporojean şi a cazacilor de la Nipru, deveniţi un simbol al identităţii ucrainene unite şi al aspiraţiilor voluntarilor galiţieni.

Elita ucraineană din Austro-Ungaria avea un program politic cu două obiective: împărţirea Galiţiei şi dobândirea autonomiei în partea ucraineană a regiunii, dar şi formarea unui stat independent în Ucraina aflată sub stăpânirea Rusiei. Pentru a duce la bun sfârşit cel de-al doilea obiectiv, ucrainenii nu numai că s-au înrolat în armata imperială, dar au şi demarat un proiect prin care urmăreau să le insufle valorile naţionale ucrainene prizonierilor ruşi de război care se considerau maloruşi. Proiectul era condus de Soiuz vîzvolenia Ukraïnu (Uniunea pentru Eliberarea Ucrainei – SVU), înfiinţată la Viena, dar ai cărei membri erau în primul rând emigranţi din Ucraina de la Nipru, care ştiau cum să-i abordeze pe conaţionalii lor. Printre aceştia s-a numărat şi viitorul părinte al naţionalismului radical ucrainean al anilor 1920–1930, născut în sudul Ucrainei, dar având un nume de familie rusesc: Dmîtro Donţov.
La sfârşitul primăverii şi în vara lui 1915, o ofensivă germano-austriacă le-a permis austriecilor să recucerească cea mai mare parte din Galiţia şi Bucovina. Prin urmare, regiunea a fost complet curăţată de rusofili, care s-au retras la est împreună cu armata rusă. „Au plecat cu căţel şi purcel, familii întregi, conduse de mai-marii satelor, cu vaci, cai şi avuţiile pe care reuşiseră să le înşface”, scria ziarul Kievskaia misl (Gândul Kievului) despre exodul rusofililor. Majoritatea refugiaţilor au ajuns la Rostov şi în regiunile de la graniţa etnică ruso-ucraineană de pe Donul inferior. Acesta a fost ultimul capitol din istoria mişcării rusofile ca forţă politică majoră: cei ce reuşiseră să scape de Thalerhof îşi părăseau acum locurile de baştină şi plecau în Rusia. În primăvara şi vara lui 1916, armata rusă, condusă de talentatul general Aleksei Brusilov, a lansat o mare ofensivă prin care a recucerit Volînia, Bucovina şi regiuni din Galiţia. Aceasta

avea să fie ultima victorie de răsunet a Imperiului Rus, aflat în pragul colapsului economic şi militar. Ideea unei Rusii Mari avea să fie contestată atât în Ucraina condusă de Habsburgi, cât şi în teritoriile Romanovilor.

*

Dinastia Romanovilor şi Imperiul şi-au găsit sfârşitul la începutul lunii martie, în 1917. În lunile precedente, criza de alimente din Petrograd (numele oraşului Sankt-Petersburg din timpul războiului) provocase greve muncitoreşti şi răzmeriţe în rândul soldaţilor. Conducătorii Dumei l-au convins pe împăratul Nicolae al II-lea, epuizat psihic după ani întregi de război, să abdice. El i-a cedat tronul fratelui său, care a refuzat această onoare; în prealabil el fusese avertizat că avea să izbucnească o nouă revoltă în cazul unui răspuns favorabil. Dinastia se stinsese: presiunea străzii, revolta soldaţilor şi manevrele dibace ale Dumei odinioară loiale ţarului îi puseseră capăt. Conducătorii Dumei au format apoi un guvern provizoriu, ce avea ca obiectiv organizarea de alegeri pentru formarea unei adunări constituante, care trebuia să decidă viitorul statului rus.

Evenimentele de la Petrograd, care au intrat în istorie sub numele de Revoluţia din Februarie, i-au luat prin surprindere pe liderii organizaţiilor ucrainene, pregătiţi pentru război. Mîhailo Hruşevski, personaj-cheie al mişcării naţionaliste ucrainene din Galiţia, dar şi din timpul Revoluţiei de la 1905 din Ucraina de la Nipru se afla la biblioteca publică din Moscova, unde lucra la un articol, când a auzit ţipete si zgomote puternice venind de afară. Când l-a întrebat pe bibliotecar ce se întâmplă, a aflat că izbucnise o revoluţie: moscoviţii alergau spre Kremlin pentru a ocupa clădirea considerată simbolul statului rus. La Kiev, la începutul lunii martie, reprezentanţii organizaţiilor politice şi culturale ucrainene au înfiinţat un

organism care să coordoneze întreaga activitate a revoluţionarilor, pe care l-au numit Rada Centrală. L-au ales în fruntea lor pe Hruşevski, pe care îl aşteptau de urgenţă la Kiev. Când a sosit, el şi-a anunţat sprijinul pentru tânăra generaţie de militanţi ucraineni, în marea lor majoritate studenţi şi angajaţi până în treizeci de ani.
Câţiva dintre vechii colegi de-ai lui Hruşevski din aripa moderată a mişcării ucrainene (care purta acum numele de Tovaristvo ukrainskih postupovţiv – TUP, Societatea Progresiştilor Ucraineni) au dorit să se alăture tinerilor revoluţionari: pentru că aveau experienţa Revoluţiei de la 1905, ei ştiau că revoluţiile au drept consecinţe măsuri reacţionare şi erau gata să renunţe la loialitatea faţă de regim în schimbul unor concesii în sfera culturală. Prioritatea lor era să impună ucraineana ca limbă de predare în învăţământ. Hruşevski nu era de acord cu ei: venise vremea să ceară autonomia teritorială a Ucrainei în cadrul unui stat rus democratic şi reformat, nu reforma educaţiei. Acest deziderat părea prea ambiţios, dacă nu chiar pur şi simplu nerealist pentru mulţi dintre veteranii mişcării ucrainene având în vedere atitudinea guvernului imperial faţă de Ucraina în trecut. Dar Hruşevski şi susţinătorii săi tineri şi entuziaşti erau de altă părere.
Şi-au început activitatea în martie, lucrând într-o încăpere din subsolul Muzeului Pedagogic din centrul Kievului. Au creat un Secretariat General – un guvern al Ucrainei autonome – condus de Volodîmîr Vinnicenko, un scriitor modernist de primă mână. Pentru că scria în ucraineană şi rusă, Vinnicenko era primul ucrainean de la Nikolai Gogol care se adresa unui public rus destul de numeros. Noul guvern a revendicat o bună parte din Ucraina zilelor noastre, precum guberniile imperiale Kiev, Podolia, Volînia, Cernigov şi Poltava. În iulie, Guvernul provizoriu din Petrograd l-a recunoscut ca guvern regional al Ucrainei.

Cum de s-au întâmplat toate acestea? Cum a putut ideea ucraineană, marginalizată după Revoluţia de la 1905, să iasă victorioasă din lupta cu proiectele politice ale liberalilor şi social-democraţilor ruşi, dar şi ale adepţilor naţionalişti ai unei Rusii Mari proveniţi din rândurile „adevăraţilor" patrioţi ruşi? În tumultul acelor vremuri, amestecul de naţionalism liberal şi socialism al tinerilor conducători ai Radei s-a dovedit a fi o ideologie care crea dependenţă. Cetăţenii activi din punct de vedere politic au ajuns să considere autonomia teritorială a Ucrainei, susţinută de partidele ucrainene, singura cale de ieşire din situaţia complicată din punct de vedere militar, social şi economic care se prefigura. Rada Centrală conducea acest proces, fiind singura instituţie capabilă să întrunească cele două mari revendicări de moment: împroprietărire cu pământ şi pace.
Soldaţii, care voiau să pună capăt războiului cât mai curând posibil, au susţinut cu entuziasm Rada. În timp ce Guvernul provizoriu din Petrograd era preocupat să lanseze o nouă ofensivă pe Frontul de Est şi îi implora pe soldaţi să lupte până la sfârşit alături de Marea Britanie şi de Franţa, Rada Centrală promitea pace şi devenise singura speranţă a Ucrainei devastate de lupte. Unităţile de armată „ucrainizate" – detaşamente formate din recruţi din provinciile ucrainene, trimişi pe sectorul ucrainean al frontului în timpul anului 1917 – şi-au declarat loialitatea faţă de Rada. În total, erau aproape 300 000 de recruţi. Aceşti ţărani sătui de război, îmbrăcaţi în uniforme militare, nu numai că erau nerăbdători să se întoarcă acasă, dar voiau să ajungă aici la timp pentru redistribuirea pământurilor moşierimii, pe care Rada Centrală promisese că avea să le împartă, în pofida unei opoziţii puternice din partea claselor sociale deţinătoare de latifundii. Ţăranii ucraineni, printre care Ukrainskaia

Partiia Soţialistov-revoliuţionerov (Partidul Socialist-Revoluţionarilor Ucraineni), cel mai mare partid politic, avea mare influenţă, erau bine reprezentaţi în Rada Centrală.
În vara lui 1917, Rada Centrală, care nu fusese iniţial decât comitetul care coordona activitatea organizaţiilor politice şi culturale ucrainofile, s-a transformat în parlament, deoarece toate congresele ucrainene ale ţăranilor, muncitorilor şi soldaţilor şi-au trimis reprezentanţii aici. Minorităţile naţionale au procedat la fel. Mîhailo Hruşevski a făcut tot ce i-a stat în putinţă să nu permită repetarea pogromurilor din 1905 şi a promis evreilor, polonezilor şi ruşilor autonomie culturală într-o republică ucraineană care se autoguverna în cadrul unei federaţii ruse mai mari. În schimb, partidele socialiste evreieşti s-au alăturat Radei şi au sprijinit ideea autonomiei teritoriale ucrainene. La fel au procedat şi reprezentanţii celorlalte minorităţi care aveau vederi de stânga. Membrii Radei erau peste opt sute la număr, iar liderii ei au trebuit să formeze un organ permanent mai mic, Rada Mică, pentru a coordona lucrările noului parlament revoluţionar.
Zeci de personalităţi ucrainene s-au întors la Kiev de la Petrograd şi de la Moscova – pe care bolşevicii o transformaseră în noua capitală a Rusiei în martie 1918 – pentru a lua parte la clădirea noii Ucraine. Unul dintre ei, Heorhi Narbut, un artist talentat, cunoscut la nivel internaţional, a devenit membru fondator al Academiei Ucrainene de Arte Frumoase. Tot el a desenat stema ucraineană şi a schiţat primele bancnote şi timbre ale ţării. Stema includea două simboluri istorice, un trident împrumutat de pe monedele bătute de prinţul Vladimir al Kievului, şi portretul unui cazac: noul stat revendica drept predecesori Rusia Kieveană şi Hatmanatul Căzăcesc. Cele

două culori ale steagului, albastru şi galben, aparţineau Galiţiei, fiind culorile blazonului acestei regiuni istorice secole la rând. Simbolizau unitatea ţinuturilor ucrainene aflate de ambele părţi ale Frontului de Est în timpul războiului mondial.
Nu era totul perfect în nou-creatul stat ucrainean autonom. Rada nu reuşise să pună bazele unui aparat de stat viabil şi nici unei armate de încredere din sutele de mii de ofiţeri şi soldaţi care îi juraseră credinţă. Scriitorii, savanţii şi studenţii, treziţi peste noapte la conducerea noului parlament, erau prea ocupaţi să trăiască visul romantic al revoluţiei naţionale şi să distrugă vechiul aparat de stat. Lipsa unui guvern funcţional şi a unei armate loiale a devenit o mare problemă în toamna lui 1917, când Rada Centrală a pierdut situaţia de sub control tocmai pentru că nu reuşea să-şi ducă la bun sfârşit promisiunile anterioare. În oraşe, unde procentul celor care susţineau că Rada a scăzut între 9 şi 13% (cu excepţia Kievului – 25%), puterea sovietelor (consilii) dominate de bolşevici creştea. Regiunile rurale deveneau chiar şi mai instabile, căci Rada Centrală nu reuşise să le ofere nici pace, nici pământ. Ţăranii au început să-şi însuşească aşa cum credeau de cuviinţă terenurile statului şi ale moşierilor.

Lovitura bolşevică de la Petrograd, cunoscută ulterior ca Revoluţia din Octombrie, a avut un impact enorm asupra evenimentelor din Ucraina. Ca răspuns direct la această lovitură de stat, Rada Centrală a proclamat Republica Populară Ucraina – un stat de sine stătător, care însă avea să rămână într-o uniune federală cu Rusia. A revendicat, de asemenea, şi noi teritorii din est şi sud: guberniile Harkov şi Herson, dar şi regiuni din guberniile Taurida,

Kursk şi Voronej, colonizate de etnici ucraineni. Aceste acţiuni au marcat sfârşitul scurtei cooperări dintre Rada Centrală şi bolşevici, care îşi uniseră forţele la Kiev pentru a înfrânge trupele loiale Guvernului provizoriu. Conflictul dintre guvernul ucrainean de la Kiev şi cel bolşevic de la Petrograd începuse.

Bolşevicii au ajuns la putere în Rusia, preluând controlul asupra sovietelor – o nouă formă de guvernare, creată de reprezentanţii muncitorilor, ţăranilor şi soldaţilor şi contestată de diferite partide politice. Lovitura de stat din octombrie, care a dat jos Guvernul provizoriu, a fost organizată de Congresul Sovietelor Întregii Rusii, care s-a reunit la Petrograd pe parcursul loviturii şi a fost dominat de bolşevici şi aliaţii lor. Ei au încercat să aplice aceeaşi tactică şi în Ucraina, cerând organizarea unei sesiuni a Congresului Sovietelor Ucrainene la Kiev în decembrie 1917. Dar majoritatea delegaţilor acestuia s-au dovedit a fi susţinători ai Radei Centrale din rândurile ţărănimii: lovitura de stat plănuită de bolşevici la Kiev a eşuat.

A fost un insucces temporar. Bolşevicii au pornit din Kiev spre Harkov, unde la sfârşitul lunii decembrie se reunea un congres al sovietelor din regiunile industriale estice ale ţării. În 24 decembrie 1917, acesta a proclamat crearea unui nou stat, Republica Populară Ucraineană a Sovietelor. La începutul lunii ianuarie 1918, trupele bolşevice ruseşti au pătruns în Ucraina şi au înaintat spre Kiev sub stindardul statului imaginar proclamat la Harkov, care avea în cele din urmă să devină capitala Ucrainei Sovietice. Conduşi de ofiţerul rus Mihail Muraviov, soldaţii au fost urcaţi în trenuri şi au ocupat principalele centrele industriale, unde au fost susţinuţi de detaşamente ale muncitorilor mobilizaţi de bolşevici. Rada Centrală pierduse pur şi simplul controlul asupra oraşelor industriale, unde se bucura de susţinerea intelectualilor

liberali, nu şi a muncitorilor. În plus, nu dispunea de o armată cu care să se poată apăra de invazia rusă. Acele unităţi militare care îşi declaraseră sprijinul faţă de independenţa Ucrainei în vara lui 1917 fuseseră trimise pe front. Acum, conducătorii Radei Centrale erau nevoiţi să declare independenţa completă a ţării lor faţă de Rusia, dar nu aveau o armată cu care să o apere.

În 25 ianuarie 1918, Rada Centrală a publicat cea de-a patra şi ultima universalie – decret, în limbajul folosit pe vremea cazacilor –, prin care se proclama independenţa politică a Ucrainei: „Prin prezenta, Republica Populară Ucraineană devine un stat independent, liber şi suveran al poporului ucrainean, supus al nimănui”. În momentul în care a prezentat proiectul de lege în faţa Radei, Mîhailo Hruşevski a subliniat cele două scopuri imediate ale declaraţiei: semnarea unui tratat de pace cu Germania şi Austria – pentru că numai un stat independent putea face acest lucru – şi protejarea Ucrainei de invazia bolşevică şi de Gărzile Roşii, unităţi de muncitori organizate de bolşevici în marile centre industriale. Dar semnificaţia istorică a celei de-a Patra Universalii a fost mult mai profundă decât obiectivele ei imediate. Pentru prima dată de pe vremea lui Mazepa încoace, Ucraina se distanţa oficial de Rusia. Ideea creării unui stat ucrainean independent, formulată pentru prima dată în Ucraina de pe Nipru cu doar 17 ani înainte, căpătase o largă legitimitate politică. Duhul independenţei fusese acum eliberat din lampa imperială.

„Dorim să trăim în pace şi prietenie cu toate statele învecinate: Rusia, Polonia, Austria, România, Turcia şi altele, dar niciunul dintre acestea nu are dreptul să se amestece în viaţa republicii independente ucrainene”, scria în Universalie. Această dorinţă era, bineînţeles, mai uşor de zis decât de făcut. Trupele ruseşti se năpusteau

asupra Kievului dinspre nord şi est, în timp ce în oraş, bolşevicii înscenau o revoltă a muncitorilor la Arsenal, principala fabrică de armament din Kiev, a cărei clădire adăposteşte astăzi centrul artistic şi sala de expoziţii a capitalei ucrainene. Republica resimţea lipsa unor unităţi armate de încredere, căci mulţi soldaţi fuseseră ademeniţi de promisiunile bolşevicilor, care le ofereau pământ, pace şi transformarea revoluţionară a societăţii. Rada Centrală făcea apel la mobilizare. În gara din Krutî, gubernia Cernigov, un detaşament format din aproximativ patru sute de studenţi şi cadeţi ucraineni a încercat să oprească ofensiva forţelor bolşevice, alcătuite din marinari din Flota de la Marea Baltică şi o unitate militară din Petrograd. Douăzeci şi şapte de luptători ucraineni au fost luaţi prizonieri şi împuşcaţi ca răzbunare pentru rezistenţa încăpăţânată de care dăduseră dovadă, căci îi ţinuseră pe bolşevici în loc timp de cinci ore. În istoria ucraineană, aceştia sunt comemoraţi ca primii martiri căzuţi pentru cauza independenţei. Aveau să moară mult mai mulţi.

În 9 februarie 1918, Rada Centrală a abandonat Kievul şi s-a retras la vest. În acea noapte, în oraşul Brest, situat azi la graniţa dintre Polonia şi Belarus, reprezentanţii ei au semnat un acord de pace cu Puterile Centrale: Germania, Austro-Ungaria şi aliaţii lor. Pentru că refuzase să formeze o armată permanentă în vara şi toamna lui 1917, Radei Centrale nu-i mai rămânea acum decât să caute protecţie dincolo de graniţele Ucrainei. Delegaţii ucraineni au cerut ajutor militar Germaniei şi Austriei şi l-au primit pe dată: epuizate din cauza războiului îndelungat, armatele şi economiile Puterilor Centrale aveau nevoie de produse agricole, iar Ucraina avea reputaţia de grânar al Europei. Tratatul de pace prevedea „schimbul reciproc al

surplusului de... produse agricole şi industriale de mare importanţă". În schimbul grâului ucrainean, Puterile Centrale au oferit Radei armatele lor bine instruite şi aprovizionate. Acestea au pătruns în Ucraina la zece zile de la semnarea tratatului. Până în 2 martie, bolşevicii au fost izgoniţi din Kiev, Rada Centrală se reîntorcea în sediul ei din Muzeul Pedagogic, iar studenţii care muriseră la Krutî erau îngropaţi cu mari onoruri militare la Tumulul lui Askold, legendarul loc de înmormântare al primului conducător viking al Kievului.

Bolşevicii băteau în retragere şi, pentru că nu aveau cum să oprească ofensiva trupelor austriece şi germane (circa 45 000 de soldaţi) prin forţă militară, au apelat la tertipuri diplomatice şi juridice. Au început să creeze pe hârtie şi apoi să declare independenţa unor republici populare în sud-estul Ucrainei. Republica Populară Odessa, dar şi republicile Doneţ, Krîvîi Rih (Krivoi Rog) şi Taurida (Tavrida) şi-au declarat independenţa în februarie şi martie. Puterile Centrale nu au luat în seamă aceste evenimente. Cu ajutorul trupelor ucrainene, au ocupat chiar şi Crimeea – pe care Rada Centrală nu o revendicase niciodată –, dar nu au anexat-o la Republica Populară Ucraineană cu sediul la Kiev. Nu după multă vreme, bolşevicii aveau să se trezească în afara Ucrainei, a cărei independenţă au fost nevoiţi să o recunoască pentru a semna propriul acord de pace cu Puterile Centrale.

Noul stat ucrainean era independent de Rusia nu numai din punct de vedere juridic, dar şi de facto. Însă independenţa faţă de Puterile Centrale, cărora Rada le promisese că avea să le furnizeze un milion de tone de grâu, nu era clară. Acest lucru a devenit evident la sfârşitul lui aprilie 1918, când autorităţile militare germane au dizolvat Rada, căci nu aveau încredere că guvernul dominat de socialişti avea să-şi respecte angajamentul de

a furniza grâne. Dizolvarea a avut loc la doar câteva zile după ce Rada a convenit să furnizeze aliaţilor ei cantitatea de grâu menţionată mai sus, dar şi cantităţi semnificative de alte produse agricole. Lovitura de stat pusă la cale de germani a adus la putere guvernul generalului Pavlo Skoropadski, descendentul unui hatman cazac din secolul al XVIII-lea, un conservator care reprezenta interesele latifundiarilor ucraineni. El s-a autoproclamat hatman al noului stat, făcând apel la memoria colectivă a supuşilor săi. Respectând tradiţia consacrată a hatmanilor din trecut, a instaurat dictatura, puterea sa fiind limitată doar de autorităţile străine: Germania şi Austria.

Deşi se formase intelectual în mediul cultural rusesc, Skoropadski s-a „ucrainizat” rapid în anul revoluţionar 1917, când Guvernul provizoriu l-a numit la conducerea noilor sale formaţiuni militare ucrainene – o încercare disperată de a continua războiul făcându-le pe plac naţionalităţilor. Skoropadski a îmbrăţişat idealul ucrainean, mai întâi ca adept al autonomiei, iar mai apoi al independenţei şi rămânând dedicat acestor valori (şi creditorilor săi germani) până la sfârşitul vieţii, în aprilie 1945, când a fost ucis în Germania de o bombă a Aliaţilor. Guvernarea lui Skoropadski s-a dovedit a fi cu adevărat benefică pentru construcţia statului şi a instituţiilor ucrainene. Au fost înfiinţate primele bănci naţionale şi s-au pus bazele unui sistem financiar funcţional. Hatmanul a recrutat funcţionari din perioada imperială pe care i-a numit la conducerea ministerelor şi i-a însărcinat cu înfiinţarea de consilii locale. Foştii ofiţeri imperiali au format unităţi militare. În domeniul învăţământului şi al educaţiei, în Ucraina s-au înfiinţat o Academie de Ştiinţe, Biblioteca Naţională şi Arhivele Naţionale. S-au construit şi două universităţi noi, una în Ecaterinoslav, alta în Cameniţa. Deşi Skoropadski nu a stăpânit niciodată la

perfecţie limba ucraineană, a contribuit la îndeplinirea eternului vis al intelectualităţii ucrainofile: introducerea limbii ucrainene ca limbă de predare în sistemul de învăţământ, măsură iniţiată de Rada.
Indiferent care ar fi fost realizările lui Skoropadski pe plan instituţional, guvernarea sa a fost un blestem pentru conducătorii socialişti ai Radei Centrale. Aceştia au refuzat să coopereze cu noul regim, pe care îl considerau, şi adesea pe bună dreptate, o creaţie şi un loc de refugiu al conservatorilor ruşi izgoniţi din Rusia de revoluţia bolşevică. Nenumăraţi conducători socialişti au înfiinţat organizaţii clandestine şi au complotat pentru a reveni la putere. În aer plutea o revoltă împotriva hatmanului. Regimul nu era deloc popular printre muncitori – căci ziua de lucru se mărise la 12 ore –, dar nici printre ţărani, ale căror recolte erau confiscate de autorităţi. În vara lui 1918, mii de muncitori erau în grevă şi aproape 40 000 de ţărani se alăturaseră detaşamentelor înarmate – fiind la finalul Primului Război Mondial, Ucraina nu ducea lipsă de personal militar bine pregătit. Expediţiile punitive ale trupelor germane au înrăutăţit şi mai mult lucrurile. La începutul toamnei, regimul era condamnat la dispariţie. A încercat să se salveze ridicând stindardul federalismului alături de Rusia nebolşevică, dar această încercare întârziată de a face pe plac Antantei, care susţinea statul rus unit, a avut repercusiuni. Renunţarea simbolică la independenţa Ucrainei nu a făcut decât să-i indigneze pe conducătorii socialişti ai Radei Centrale, care depuneau mari eforturi pentru a-l înlătura pe hatman. Sfârşitul războiului a marcat în primul rând finalul regimului Skoropadski.

În 11 noiembrie 1918, în pădurea Compiègne, la nord de Paris, reprezentanţii armatei germane au semnat un armistiţiu cu omologii lor francezi şi englezi. Odată cu sfârşitul ostilităţilor, trupele germane şi austriece aveau să iasă din Ucraina. Trei zile mai târziu, în 14 noiembrie, Directoratul, un comitet revoluţionar al cărui nume amintea de regimul Franţei revoluţionare din secolul al XVIII-lea şi care era prezidat de Volodîmîr Vinnicenko, fost conducător al guvernului Radei, s-a ridicat împotriva hatmanului. Directoratul le-a permis trupelor germane şi austriece să se retragă, iar în 19 decembrie, trupele sale, alcătuite din ţărani răsculaţi şi din unităţile militare care îl abandonaseră pe hatman, au intrat în Kiev. Hatmanatul era de domeniul trecutului. O creaţie a războiului, susţinută de unul dintre partidele care îşi doreau conflagraţia, Hatmanatul s-a dovedit incapabil să supravieţuiască pe cont propriu. Republica Populară Ucraineană a fost reînfiinţată şi a preluat cu entuziasm controlul asupra instituţiilor create în timpul regimului anterior. Nu deţinea însă un control ferm asupra Kievului. Bolşevicii, care fuseseră nevoiţi să se retragă cu câteva luni înainte, în acelaşi an, din calea ofensivei germane şi austriece, erau acum gata să recucerească Ucraina.

În Galiţia, de cealaltă parte a liniei frontului, sfârşitul războiului a accelerat procesul de creare a altui stat ucrainean, care avea să fie în curând cunoscut sub numele de Republica Populară a Ucrainei Occidentale. Aceasta a apărut în octombrie, ca urmare a declaraţiei noului împărat, Carol I, referitoare la federalizarea Imperiului Austro-Ungar. Conducătorii ucraineni revendicau teritoriile etnice din Galiţia,Bucovina şi Transcarpatia. Austro-Ungaria era în pragul destrămării: ultimul act al împăratului, respectiv armistiţiul cu Antanta, căreia i se alăturaseră acum Statele Unite ale Americii, a fost semnat

în 3 noiembrie 1918. Popoarele conduse de la Viena şi Budapesta erau nerăbdătoare să devină libere, însă căderea Dublei Monarhii, care nu a supravieţuit lunii noiembrie, a dat naştere unui aflux de revendicări teritoriale. În primul rând, ucrainenii şi polonezii se luptau pentru controlul Galiţiei. În pofida nenumăratelor sale promisiuni, guvernul vienez nu reuşise să împartă provincia într-o regiune de est şi una de vest, iar acum polonezii o revendicau pe toată.
Ucrainenii au lovit primii în dimineaţa zile de 1 noiembrie 1918, ocupând oraşul Lvov – zonele rurale din împrejurimi erau locuite preponderent de ucraineni, dar în oraş trăiau, în majoritate, polonezi şi evrei. Au declarat independenţa statului ucrainean nou-format chiar în acea zi. Polonezii au contracarat şi au recuperat oraşul după 20 de zile. Conducerea Republicii Populare a Ucrainei Occidentale, condusă de faimosul avocat Petruşevîci, a trebuit să-şi mute cartierul general spre est, mai întâi la Ternopil, iar apoi la Stanislav (astăzi, Ivano-Frankvisk). Aşa a început îndelungatul şi sângerosul război dintre ucraineni şi polonezi. În 1 decembrie 1918, reprezentaţii celor două republici ucrainene, cea răsăriteană şi cea occidentală, au decis să-şi unească forţele şi să creeze un stat unitar. Aveau nevoie de unitate, căci viitorul nu se arăta luminos pentru niciunul dintre ele. Primul Război Mondial, despre care se credea că avea să pună capăt tuturor războaielor, a dat naştere unor noi conflicte chiar din momentul în care a luat sfârşit.
Marele Război izbucnise în momentul în care Austria încercase să-şi menţină controlul asupra popoarelor slave din interiorul imperiului său, iar Rusia, acţionând în calitate de protector panslav al Balcanilor, voise să-şi extindă influenţa, care se baza pe ideologia panrusă, în Austro-Ungaria. Ambele armate imperiale au pierdut. În Europa

Centrală şi Răsăriteană, războiul a şubrezit, iar mai apoi a distrus imperii, în timp ce revoluţia socială a dat lovitura de graţie vechii ordini. Ca şi în restul Europei, după dezastrele provocate de război, Ucraina s-a schimbat cu totul – traumatizată, cu o economie în ruine, slab populată, cu diferite identităţi etnice şi ideologii mai antagoniste ca oricând. Însă prăbuşirea imperiilor le-a oferit ucrainenilor o nouă identitate, a dat naştere unui stat ucrainean care avea propriul guvern şi propria armată şi a pus Ucraina pe harta politică a Europei. Noul context politic generat de războiul mondial a oferit ucrainenilor aflaţi de ambele părţi ale fostei graniţe imperiale un ţel clar: independenţa. Această idee, care înainte de război nu fusese decât un vis, a devenit componenta unei ideologii împărtăşite de liderii socialişti ai Radei, de conservatorii care îl susţineau pe Skoropadski şi de luptătorii din Republica Populară a Ucrainei Occidentale. De cele mai multe ori, ucrainenii se mobilizau pentru cauza independenţei, intrând în conflict cu minorităţile şi înstrăinându-şi vecinii. Una era să proclami independenţa şi alta era chiar să o dobândeşti. Ucrainenii aveau să se lupte pentru acest scop pe mai multe fronturi.

19

Un vis năruit

La Kiev, miercuri, 22 ianuarie 1919 a fost o zi frumoasă de iarnă, un pic geroasă, dar fără zăpadă. Ştim asta pentru că o echipă de filmare se afla în oraş chiar în acea zi, imortalizând pentru prima dată un eveniment public în capitala Ucrainei. Trecuse un an de când Rada Centrală

proclamase independenţa Ucrainei prin a Patra Universalie. După ce au revenit în fruntea statului, unii dintre foştii conducători ai Radei au profitat de ocazie pentru a face o altă proclamaţie importantă: unificarea într-un stat independent a fostelor regiuni ale ţării conduse odinioară de ruşi şi de austrieci. Au construit un arc triumfal între strada Vladimir şi Piaţa Sfânta Sofia, alegând catedrala ridicată în epoca Rusiei Kievene ca loc de desfăşurare pentru o demonstraţie a maselor, o slujbă bisericească şi o paradă militară – gesturi elaborate prin care se sărbătorea ceva ce, cu câteva luni înainte, multora li s-ar fi părut doar idealul unui cerc restrâns de intelectuali ucraineni care locuiau de ambele părţi ale graniţei ruso-austriece.

Când clopotele Bisericii Sfânta Sofia au început să bată ora prânzului, aparatele de filmat imortalizau chipuri fericite, femei cu flori în mână şi mulţimi de bărbaţi în uniforme militare. În centrul atenţiei se aflau membrii Directoratului – noul parlament revoluţionar –, condus de un bărbat înalt, cu cioc, îmbrăcat într-un pardesiu de piele închis la culoare şi cu o pălărie de lână cu borul larg pe cap. Acesta era preşedintele Directoratului şi fostul premier al guvernului Radei Centrale, Volodîmîr Vinnicenko. La dreapta lui, se aflau reprezentanţii Ucrainei Occidentale, însărcinaţi de adunările populare ale teritoriilor ucrainene aflate odinioară sub conducere habsburgică să desăvârşească unificarea celor două state ucrainene. Însă nici Vinnicenko, nici Lev Bacinski, vicepreşedintele Parlamentului Republicii Populare a Ucrainei Occidentale, nu erau în centrul atenţiei camerelor de filmat. Cea mai mare parte a „timpului de emisie” a fost acordată unui bărbat aflat între două vârste, de statură medie, care purta o căciulă din lână, la fel ca majoritatea ofiţerilor de lângă el. Era filmat în diferite momente, fie fumând o ţigară – în timp ce stătea lângă

Vinnicenko –, fie aranjându-şi cureaua şi pardesiul. Acesta era atamanul Simon Petliura, comandantul suprem al armatei Directoratului.
Născut în oraşul Poltava în 1879, Petliura avea 39 de ani la momentul filmării. Asemenea lui Iosif Stalin, care era doar cu un an mai în vârstă decât el, Petliura îşi începuse activităţile revoluţionare în perioada studenţiei, pe când învăţa la seminarul teologic. A avansat în carieră, ajungând unul dintre liderii Partidului Social-Democrat Muncitoresc Ucrainean. După înăbuşirea Revoluţiei de la 1905, a editat o serie de reviste şi ziare ucrainene, mai întâi la Kiev, iar apoi la Sankt-Petersburg şi, începând cu 1912, la Moscova. În 1917, în calitate de conducător al Ukrainski heneralnîi viiskovîi komitet (Comitetul Militar General Ucrainean), iar apoi ca secretar-general pentru chestiuni militare al Radei Centrale, s-a ocupat de înfiinţarea unităţilor ucrainene în rândurile armatei ruseşti. Autorităţile imperiale aveau să încredinţeze una dintre aceste unităţi viitorului hatman Pavlo Skoropadski.
Filmul realizat la Kiev în 22 ianuarie 1919 ni-l arată pe Petliura stând alături de Vinnicenko, însă cei doi nu îşi vorbesc. Politicienii nu se puteau suferi. Rivalitatea data de dinainte de război, când amândoi erau membri de seamă ai Partidului Social-Democrat Muncitoresc Ucrainean. Vinnicenko, simpatizant al bolşevicilor, îl învinovăţea pe Petliura pentru invazia Roşiilor în Ucraina. În decembrie 1917, în pragul invaziei, Petliura a fost nevoit să-şi dea demisia din guvern. Deşi Petliura şi Vinnicenko se aliaseră şi conduseseră revolta împotriva hatmanului, au rămas rivali pe perioada Directoratului. În martie 1919, Vinnicenko, care încă era favorabil bolşevicilor, avea să fie dat afară din Directorat, din Ucraina şi, de fapt, cu totul din politică. La începutul lui mai 1919, Petliura avea să fie ales

la conducerea Directoratului, fiind instituit cu puteri dictatoriale.
Au existat cauze politice şi militare importante pentru ascensiunea lui Petliura într-un moment încare nu numai Vinnicenko, dar şi Mîhailo Hruşevski, un alt personaj semnificativ al anilor 1917, plecau din Ucraina. Cariera lui Petliura a luat avânt într-un moment în care funcţia de secretar al guvernului pentru chestiuni militare, şi mai apoi de comandant suprem al acestora, devenise deosebit de importantă, căci revoluţia ucraineană depăşea etapa parlamentară şi intra în cea militară. La începutul lui 1919, când Ucraina era din nou atacată de bolşevici, Petliura era ministrul cel mai important din guvern. În 2 februarie 1919, la mai puţin de două săptămâni de la aniversarea Actului Uniunii, Directoratul a fost izgonit din Kiev. Şi-a mutat sediul mai întâi la Vinniţa, după care la Cameniţa, oraş situat odinioară în apropierea graniţei ruso-austriece, dar care acum era la graniţa cu Republica Populară a Ucrainei Occidentale.
În condiţiile în care armata ucraineană era din nou complet dezorganizată, singura opţiune era retragerea. Detaşamentele de ţărani pe care Petliura le comandase în ultimele luni ale lui 1918 împotriva hatmanului Skoropadski se evaporaseră: dintre cei 100 000 de soldaţi ţărani, numai un sfert rămăseseră alături de Petliura; ceilalţi se întorseseră în satele lor, crezând că îşi îndepliniseră misiunea şi că restul rămăsese în seama oamenilor politici pe care îi aduseseră la putere. Majoritatea celor rămaşi erau conduşi de atamani – un termen căzăcesc care însemna comandant şi care era folosit acum pentru a-i desemna pe şefii de bande independenţi. Funcţia de ataman-şef ocupată de Petliura reflecta o realitate tristă: el conducea un grup de războinici nesupuşi, nu o armată disciplinată. Petliura şi

ofiţerii săi erau în continuare o mână de insurgenţi, care nu au reuşit niciodată să se transforme într-o armată permanentă. Rebeli încununaţi de succes, politicienii ucraineni s-au dovedit a fi nişte simpli amatori în procesul de construcţie naţională şi de organizare a forţelor armate.

Singurele unităţi de încredere aflate în serviciul Republicii Populare Ucrainene erau cele formate din soldaţii galiţieni – ucrainenii aflaţi în serviciul militar austriac, luaţi prizonieri de armata rusă în timpul Primului Război Mondial, care se alăturaseră forţelor republicane după Revoluţia din Februarie 1917. Aceştia s-au dovedit cele mai disciplinate formaţiuni de luptă ale multelor guverne ucrainene care s-au succedat în perioada următoare. În iulie 1919, Petliura a primit noi întăriri din Galiţia. Armata ucraineană din Galiţia, care număra 50 000 de soldaţi, a trecut râul Zbruci, care mai înainte despărţise Imperiul Habsburgilor de cel al Romanovilor, şi s-a alăturat trupelor lui Petliura din Podolia. Uniunea dintre Ucraina Occidentală şi cea Răsăriteană, proclamată cu un an înainte la Kiev, părea să culeagă primele roade. Însă împrejurările în care avusese loc unirea fuseseră într-adevăr îngrozitoare – atât forţele lui Petliura, cât şi armata galiţiană erau cât pe ce să fie înfrânte, cea din urmă fiind alungată din Galiţia de armata poloneză în plină ofensivă.
Cum şi de ce s-a întâmplat acest lucru? Chiar dacă pierduse oraşul Lvov în faţa polonezilor în noiembrie 1918, guvernul ucrainean occidental reuşise să-şi impună controlul efectiv asupra celei mai mari părţi a Galiţiei Răsăritene, populată tot de ucraineni. Acesta a creat un sistem administrativ funcţional, a propus o serie de reforme, printre care şi redistribuirea loturilor de pământ, măsură de pe urma căreia profita ţărănimea, şi a mobilizat

populaţia ucraineană în sprijinul ideii câştigării independenţei faţă de Polonia. Punctul de cotitură în războiul polono-ucrainean a avut loc în aprilie 1919, când în Galiţia a sosit o armată de 60 000 de soldaţi, condusă de generalul Józef Haller von Hallenburg. Aceasta fusese înfiinţată în Franţa, fiind alcătuită din prizonieri polonezi de război (care luptaseră iniţial de partea Austriei) şi înarmată de Antanta. O parte a corpului de ofiţeri al armatei erau francezi. Armata a fost trimisă pe Frontul de Est pentru a lupta împotriva bolşevicilor, însă Haller a folosit-o împotriva trupelor ucrainene din Galiţia. Francezii au protestat, trimiţând telegrame prin care se opuneau deciziei, dar polonezii au izgonit armata ucraineană prost echipată la est şi i-au asigurat pe francezi că toţi ucrainenii erau bolşevici. În vara lui 1919, armata ucraineană din Galiţia s-a retras până la Zbruci, a traversat râul şi s-a alăturat forţelor lui Petliura din Podolia.

Unităţile ucrainene constituiau forţa principală de luptă pentru armata galiţiană, care număra 50 000 de oameni, cei 35 000 de soldaţi loiali lui Petliura şi cei circa 15 000 de bărbaţi care luptau sub comanda atamanilor aliaţi. Sosirea galiţienilor i-a oferit lui Petliura şansa de a revendica teritoriile cucerite de bolşevici în Ucraina centrală şi răsăriteană. Însă unitatea dintre cele două Ucraine s-a dovedit a fi mai puţin fermă decât ne-am fi putut închipui. Conducerii conservatoare a Republicii Populare a Ucrainei Occidentale i-a fost greu să ajungă la un numitor comun cu membrii de stânga ai guvernului Directoratului, căci comandanţii galiţieni nu puteau înţelege lipsa de disciplină a foştilor insurgenţi, iar cele două grupuri căutau posibili aliaţi în locuri total diferite.

Nu numai guvernul ucrainean de la Kiev, dar şi guvernele naţionaliste din alte regiuni ale Imperiului, în special din zona baltică şi din Caucazul de Nord, s-au opus loviturii

bolşevice de stat de la Petrograd din octombrie 1917. În sudul Rusiei, foştii ofiţeri imperiali şi cazacii de pe Don îşi uniseră forţele pentru a crea Armata Albă, care lupta pentru restaurarea ordinii politice şi sociale de dinainte de revoluţie. Puterile occidentale, printre care Marea Britanie şi Franţa, susţineau Armata Albă, aflată sub conducerea generalului Anton Denikin, care a declanşat o ofensivă antibolşevică în Ucraina la începutul verii lui 1919. Sosirea lui Denikin în sudul Ucrainei şi ofensiva sa către nord au dat o nouă temă de gândire guvernului şi forţelor militare ucrainene. Să se alieze cu Denikin împotriva bolşevicilor ori să-l elimine, căci intenţiona nu numai să anuleze câştigurile revoluţiei sociale susţinute de conducătorii ucraineni, ci să şi restaureze statul rus unic şi indivizibil?
Galiţienii şi ucrainenii de la Nipru aveau obiective diferite. Pentru ucrainenii apuseni nu era nicio problemă să se alieze cu duşmanii bolşevicilor şi cu Armata Albă, antipoloneză. Însă răsăritenii îi considerau pe polonezi, pe care galiţienii îi dispreţuiau, potenţiali aliaţi împotriva bolşevicilor şi a Albilor, în timp ce atamanii nici nu voiau să audă de unirea cu Armata Roşie. Unite prin ideologie şi împrejurări, de fapt cele două tabere încă îşi purtau propriile războaie. În august, când unităţile Albilor şi galiţienii au intrat simultan în Kiev, galiţienii s-au retras elegant, lăsând oraşul în mâinile Albilor şi provocând un conflict major între Petliura şi comandanţii galiţieni. Ruptura definitivă a survenit în noiembrie 1919, când o epidemie de febră tifoidă aproape că a decimat ambele armate, forţându-i pe galiţienii supravieţuitori să se alăture Albilor, în timp ce Petliura a încheiat un acord cu polonezii.
Anul 1919, care începuse promiţător, cu speranţe mari pentru ambele state ucrainene, se sfârşea dezastruos. La sfârşitul lui 1919, forţele ucrainene armate dispăruseră, la fel şi statul lor. Ucrainenii răsăriteni au fost înfrânţi pentru

că încă erau dezbinaţi din punct de vedere politic şi prost organizaţi, în timp ce galiţienii au pierdut pentru că, fiind depăşiţi numeric şi din punctul de vedere al echipamentului militar, nu au primit ajutor de la fraţii lor de la răsărit. Unificarea celor două state şi armate s-a transformat mai degrabă într-o alianţă militară decât într-un stat unit, având o armată unică. Pentru că trăiseră o perioadă îndelungată de timp în state separate, respectând ordini sociale şi politice diferite, culturile politice şi militare ale celor două elite ucrainene şi ale susţinătorilor lor, care credeau că aparţineau aceleiaşi naţiuni, fuseseră puternic afectate. Totuşi, în pofida dezastrelor de la 1919, nu voiau să renunţe la ideea unui stat comun.

În timp ce armatele ucrainene părăseau câmpul de luptă, iar visul independenţei părea că se năruie, trei puteri deosebit de importante se luptau pentru controlul Ucrainei. Armata poloneză, animată de ideea creării unui stat polonez care să se suprapună peste teritoriile Uniunii, a ocupat Galiţia şi s-a îndreptat înspre Podolia şi Volînia. Armata Albă, susţinută de Antanta, avansa dinspre sudul Ucrainei înspre nordul Rusiei, având ca scop restaurarea statului rus unic şi indivizibil de pe vremea ţarilor. Şi mai erau şi bolşevicii, al căror scop pe termen lung era revoluţia mondială, iar intenţia imediată – supravieţuirea din punct de vedere militar. Nu puteau să-şi îndeplinească însă niciunul dintre aceste scopuri în absenţa cărbunelui şi a pâinii ucrainene, aşa cum recunoscuse oficial chiar şi Vladimir Lenin.
Dintre toate regimurile şi armatele care luptaseră în Ucraina în 1919, bolşevicii şi-au lăsat cel mai puternic amprenta în regiune şi au deţinut controlul asupra Kievului

cea mai îndelungată perioadă de timp – din februarie până în august şi apoi din nou în decembrie. Însă aceasta nu însemna că stăpâneau întreaga Ucrainã. Zonele rurale se răsculau făţiş împotriva noilor stăpâni bolşevici. Conducerea lor îi indignase pe liberalii şi socialiştii ucraineni, care, în cea mai mare parte a lor, preferau puterea sovietică, dar nu cu preţul subminării programului de construcţie naţională. Acelaşi lucru era valabil şi pentru ţărani, care luaseră de bune promisiunile bolşevicilor că le vor da pământ, pentru ca ulterior să fie ameninţaţi cu puştile să-şi predea recoltele. Conduşi de diferite căpetenii războinice din partea locului, ţăranii s-au răsculat, iar revoltele lor au contribuit la fel de mult la retragerea bolşevicilor din Ucraina, ca acţiunile militare ale Armatei Albe a lui Denikin şi ale armatelor galiţiene şi ale ucrainenilor răsăriteni conduse de Petliura. După înfrângerea lui Denikin şi recucerirea Kievului în decembrie 1919, bolşevicii au decis să înveţe din greşeli.

Vladimir Lenin le-a explicat susţinătorilor săi aşa-numitele „lecţii de la 1919”. Potrivit acestuia, bolşevicii neglijaseră chestiunea naţionalităţilor. Prin urmare, armata bolşevică s-a reîntors în Ucraina la sfârşitul lui 1919 şi începutul lui 1920 sub stindardul Republicii Sovietice Socialiste Ucraina, odinioară independente, şi a încercat să discute cu ucrainenii în limba lor maternă. Rusificarea luase sfârşit; îi luase locul integrarea culturală a revoluţiei naţionale din Ucraina. Printr-o mişcare ce amintea de tentativele imperialiste de cooptare a elitelor locale, bolşevicii au deschis porţile partidului lor ucrainenilor de stânga; aceşti foşti eseri acceptaseră perspectiva organizării sovietice a viitorului stat ucrainean şi deveniseră cunoscuţi ca borotbişti, după numele principalului lor ziar Borotba (Lupta). Erau acceptaţi individual în rândurile partidului bolşevic şi erau bine-veniţi căci constituiau sursa cadrelor

şi a elitei culturale vorbitoare de ucraineană de care partidul avea mare nevoie. În cele din urmă, au fost integraţi şi ţăranii, oferindu-li-se şi pământul care li se promisese de atâta vreme: în primăvara lui 1920, bolşevicii şi-au amânat planurile de a înfiinţa colhozuri pe pământurile confiscate de la moşieri şi le-au permis ţăranilor să împartă între ei pământurile foştilor lor stăpâni.

Noua strategie a dat roade. În timpul anului 1920, bolşevicii au reuşit să-şi impună controlul asupra Ucrainei centrale şi răsăritene şi să înlăture ultima ameninţare reală din regiune. La sfârşitul lui aprilie 1920, armatele poloneze conduse de JózefPiłsudski, susţinute de rămăşiţele armatei lui Petliura, au pornit la atac împotriva Kievului, plecând de pe linia frontului din Volînia şi Podolia. Scopul lui Piłsudski era să creeze un stat-tampon ucrainean între Polonia şi Rusia Sovietică. Iniţial, ofensiva a avut succes. În 7 mai, Petliura a intrat încă o dată în Kiev în calitate de conducător al guvernului ucrainean, dar de această dată nu mai avea de partea sa armata galiţiană. Preţul pe care trebuia să-l plătească pentru alianţa cu Polonia nu avea mare importanţă din punct de vedere practic, dar avea o semnificaţie simbolică enormă. Atamanul suprem recunoştea controlul polonezilor asupra Galiţiei, dând astfel lovitura de graţie relaţiilor şi aşa tensionate dintre cele două state ucrainene.

Succesul lui Petliura a fost de scurtă durată. Roşiii au lansat o contraofensivă, alungând în 13 iunie din Kiev armatele unite ale polonezilor şi ucrainenilor. Armata Întâi de Cavalerie, condusă de unul dintre cei mai cunoscuţi comandanţi sovietici de cavalerie din timpul războiului, Semion Budionnîi, a rupt liniile de apărare, punând pe fugă armatele care băteau în retragere şi creând un adevărat haos în rândurile polonezilor şi ucrainenilor. Armata Roşie

avansa de-a lungul întregului front, nu numai în Ucraina, ci şi în Belarus, parcurgând aproape 40 de kilometri pe zi. Nu după multă vreme, a ajuns în apropierea oraşului Lvov, pe care Stalin, la acea vreme comisar al unuia dintre fronturile Armatei Roşii, era decis să-l cucerească pentru a se face remarcat. În mod ironic, nu numai trupele poloneze, dar şi cele ucrainene – formate din oamenii lui Petliura din Ucraina răsăriteană – au apărat Lvovul de atacul Roşiilor. Succesul pe care l-au avut în apărarea oraşului a fost un factor decisiv în înfrângerea definitivă a sovieticilor în războiul cu Polonia.

Sorţii s-au schimbat din nou la mijlocul lunii august a anului 1920. Echipate militar cu ajutorul Antantei şi consiliate de ofiţeri britanici şi francezi (printre care se număra şi viitorul preşedinte francez Charles de Gaulle), unităţile poloneze au oprit ofensiva Armatei Roşii la periferia Varşoviei, înfrângându-i pe sovietici într-o luptă care a intrat în istorie sub numele de Miracolul de pe Vistula. Stalin a fost unul dintre cei responsabili pentru miracolul sovietic. El l-a îndemnat pe Budionnîi să nu se supună ordinelor primite de la comandanţii săi şi să încerce să cucerească Lvovul în loc să avanseze spre Varşovia. Armata Roşie se retrăgea acum în totală dezordine. În octombrie, când cele două tabere au semnat un armistiţiu, graniţa polono-sovietică se schimbase, ajungând până în Belarus în nord şi până în Ucraina în sud. În Ucraina, polonezii deţineau din nou controlul în Volînia şi unele regiuni din Podolia. În pofida acestor câştiguri, încercarea polonezilor de a crea un stat-tampon ucrainean având capitala la Kiev dăduse greş, la fel cum se întâmplase şi cu speranţele ucrainenilor de a întemeia din nou un stat independent. Miracolul de pe Vistula a pus capăt, de asemenea, planurilor sovieticilor de a declanşa revoluţia proletară în centrul Europei.

De departe cel mai cunoscut „cronicar” al războiului polono-sovietic a fost Isaac Babel, scriitorul rus de origine evreiască născut la Odessa. A luptat în rândurile Armatei Întâi de Cavalerie a lui Budionnîi şi a ţinut un jurnal pe care l-a folosit mai târziu ca sursă de inspiraţie pentru Armata de cavalerie. Povestiri din Odessa. Aceste nuvele, pe care Budionnîi le-a criticat întrucât distorsionau imaginea eroică a soldaţilor săi, descriau brutalitatea războiului, violenţa cavaleriei Roşii şi soarta tragică a populaţiei evreieşti din Ucraina, care trăia în mijlocul unui război necontenit. În condiţiile în care nenumărate armate au luptat unele împotriva celorlalte timp de aproape trei ani, schimbând constant liniile frontului, populaţia civilă a Ucrainei a suferit o nouă perioadă de teroare şi devastări, fără să aibă nici măcar şansa de a-şi reveni după dezastrele Primului Război Mondial. Niciun grup nu a avut mai mult de suferit decât evreii, care au devenit ţinta atacurilor tuturor taberelor, fiind urmăriţi şi de Roşii, şi de Albi, şi de armatele ucrainene, dar şi de bandele din regiune.
Pogromurile nu erau nici pe departe un fenomen nou în Ucraina şi în Zona de Rezidenţă, însă acum erau executate de agresori înarmaţi. Victimele pogromurilor au atins cifre impresionante, ajungând la peste 30 000 doar în Ucraina. Alături de motivele care declanşau prin tradiţie pogromurile – precum dorinţa de a prăda, rivalitatea economică, antiiudaismul creştin şi antisemitismul modern – a apărut unul nou: ideologiile specifice perioadei revoluţionare, conform cărora evreii erau pe de o parte exploatatori capitalişti, detestaţi de comunişti şi de propagandiştii socialişti, iar pe de altă parte susţinători înfocaţi ai bolşevicilor.

Cele mai mari pogromuri au început în primăvara lui 1918, ultimul an al războiului, când armatele germane şi austro-ungare au pătruns în Ucraina. Însă agresorii nu au fost soldaţii Reichului sau armatele Radei Centrale, ci bolşevicii aflaţi în retragere, care înlocuiseră zelul creştin cu morala comunistă şi îşi justificau asaltul asupra evreilor din Novgorod-Siverskîi şi Hluhiv – capitala fostului Hatmanat – prezentându-l drept un atac îndreptat împotriva burgheziei. În primăvara lui 1919, când armata lui Petliura se retrăgea spre vest, fugind din calea bolşevicilor, trupele ucrainene au dezlănţuit câteva pogromuri, cel mai mare dintre acestea având loc în oraşul Proskuriv (astăzi Hmelniţki), care s-a soldat cu moartea a aproape 1 700 de evrei. Mai târziu, în acelaşi an, şefii de bande şi oamenii lor nesupuşi, cărora nu le păsa prea mult de ideologie şi erau în primul rând interesaţi să prade, au jefuit aşezările evreieşti. În toamnă, în zonă au sosit şi trupele lui Denikin, care au organizat propriile pogromuri sub noul slogan antisemit: „Înfrângeţi evreii, salvaţi Rusia!” Cel mai mare dintre acestea a avut loc în oraşul Fastiv, situat la sud de Kiev, în urma căruia au murit aproape 1 000 de oameni nevinovaţi. Per total, Albii au fost răspunzători pentru aproximativ 20% dintre pogromuri, Roşiii pentru 10%, căpeteniile de bande pentru 25%, iar trupele lui Petliura pentru 40%; acesta din urmă a comis cele mai multe pogromuri în timpul războiului. Armata Albă a fost singura forţă armată organizată ai cărei soldaţi au organizat pogromuri cu acordul explicit al comandanţilor lor. Singurii soldaţi care nu au avut vreo legătură cu pogromurile se pare că au fost ucrainenii din Galiţia.

Evreii din shtetl-urile (sate evreieşti) ucrainene s-au organizat în miliţii, care s-au dovedit destul de eficiente în faţa şefilor de bande locali, dar care rămâneau neputincioase în faţa armatelor numeroase. Tinerii evreii s-

au înrolat, în masă, în Armata Roşie: comandantul său politic, Lev Troţki, originar din Ucraina, era adesea considerat un simbol al bolşevismului evreiesc. Însă popularitatea Armatei Roşii în rândurile evreimii nu se datora numai lui Troţki. Revoluţionarii evrei fuseseră întotdeauna activi în cadrul mişcărilor social-democrate, fie ele bolşevice sau menşevice. În plus, tinerii evrei se înrolau într-o armată care, luând în calcul numărul de pogromuri executate, părea să fie ceva mai prietenoasă cu poporul lor. Din acest punct de vedere, povestea lui Isaac Babel, care, după ce a lucrat o scurtă perioadă de timp în CEKA – poliţia secretă a lui Lenin –, s-a alăturat Armatei Întâi de Cavalerie a lui Budionnîi în calitate de comisar politic şi raportor, este tipică pentru tinerii evrei din Odessa.

Pogromurile de la 1919 au pus capăt alianţei ucraineano-evreieşti din primele luni ale revoluţiei. În plus, l-au transformat pe Simon Petliura într-un simbol îngrozitor al antisemitismului ucrainean, lucru devenit evident în 1926, când a fost ucis de un fost soldat al Armatei Roşii pe nume Sholom Schwarzbard, pe când trăia în exil la Paris. Mulţi sunt de părere că Schwarzbard ar fi lucrat pentru poliţia secretă sovietică, la ordinul căreia l-ar fi eliminat pe conducătorul imigranţilor politici ucraineni. Însă Schwarzbard a susţinut că acţionase pe cont propriu şi că îl ucisese pe Petliura pentru a-şi răzbuna rudele care muriseră în pogromurile din Ucraina. Tribunalul parizian l-a achitat pe agresor.

A fost Petliura într-adevăr responsabil pentru pogromuri? Social-democrat în perioada dinaintea revoluţiei şi conducător al aripii de stânga a Directoratului, Petliura se considera internaţionalist. La fel era perceput şi în cercurile politice în care se învârtea. Împărtăşea viziunea lui Mîhailo Hruşevski şi a altor conducători ai Radei

Centrale, potrivit căreia evreii ar fi fost aliaţii ucrainenilor în lupta împotriva opresiunii naţionale şi sociale. În aceeaşi manieră se exprima şi în ordinele pe care le dădea soldaţilor săi. „A venit vremea să înţelegem că populaţia evreiască a lumii – copiii şi femeile lor – a fost luată în sclavie şi privată de libertatea ei naţională, la fel cum suntem şi noi”, scria el într-un ordin emis în august 1919. „Nu trebuie să plece nicăieri departe de noi; au trăit printre noi din cele mai vechi timpuri, ne-au împărtăşit destinul şi nefericirea. Ordon ca toţi cei care vă incită la pogromuri să fie alungaţi din armata noastră şi judecaţi ca trădători ai Patriei noastre.”
În concepţia lui Petliura, atacul asupra evreilor era echivalent cu trădarea Ucrainei. Problema era că, deşi emitea decrete, îi pedepsea arareori şi foarte târziu pe făptaşi. Atamanul Ivan Semesenko, al cărui detaşament a organizat pogromul de la Proskuriv din februarie 1919, a fost judecat şi împuşcat la ordinele lui Petliura în martie 1920 – prea târziu pentru a avea un adevărat impact asupra armatei în perioada în care pogromurile ajunseseră la apogeu. Petliura şovăia atunci când trebuia să decidă, pentru că exercita un control asupra armatei. Soldaţii ucraineni au luat parte la pogromuri din aceleaşi motive pentru care au pierdut lupta pentru independenţă: unităţile erau nesupuse şi dezorganizate. Conducătorii ucraineni socialişti, precum Petliura, au repurtat câteva victorii în contextul revoluţiei ţărănimii, care a avut însă loc mult prea devreme din punctul de vedere al mişcării naţionale ucrainene. Militanţii nu au avut şansa de a lupta alături de masele de ţărani şi de a le prezenta fundamentele credinţei socialiste înainte ca ţara să fie devastată de revoluţie, de intervenţia străină şi de războiul civil. Partidele care avuseseră mână liberă să facă propagandă în Ucraina în ajunul Primului Război Mondial

susţineau valorile Rusiei Mici şi cauza organizaţiilor naţionaliste ruse, pentru care antisemitismul era un factor ideologic esenţial. În Ucraina de pe malul drept, bastionul naţionalismului rus în ajunul războiului, s-au desfăşurat cele mai sângeroase pogromuri din 1919.

Singurul conducător războinic care a încercat, fără prea mare succes, să-şi împiedice oamenii să participe la pogromuri şi care a luptat împotriva antisemitismului a fost Nestor Mahno. Mic de statură, fragil, cu mustaţă şi păr lung, Mahno a fost charismaticul comandant al celei mai mari armate „particulare” din fostul Imperiu Rus, care număra 40 000 de soldaţi – în majoritate ţărani – la apogeu. De origine ţărănească, având o concepţie anarhistă asupra lumii, Mahno a fost cel mai înfocat dintre conducătorii revoluţionari. Oraşul Huleaipole din sudul Ucrainei – cea mai populată localitate din zonă, situată între minele de cărbune din Donbass şi zăcămintele de minereu de fier din Krîvîi Rih – îi slujea drept cartier general. La începutul secolului XX, o linie de cale ferată care se intersecta cu tronsonul Moscova–Sevastopol în oraşul Aleksandrovsk (Zaporojia de astăzi), nu departe de oraşul natal al lui Mahno, lega cele două regiuni mai sus menţionate. Având în vedere aşezarea respectivei linii de cale ferată, Mahno şi armata lui se aflau în centrul luptelor. Ţăranii din armata lui Mahno împărtăşeau foarte puţine dintre principiile anarhiste şi visurile conducătorului lor şi îi dispreţuiau pe anarhiştii motivaţi ideologic care îl înconjurau pe aşa-numitul batko (tătucul), aşa cum îl numeau ei pe Mahno, în conformitate cu tradiţia patriarhală. Ţăranii detestau orice formă de control exercitată de stat – o atitudine pe placul ideologilor anarhişti ai lui Mahno – şi îşi doreau exproprierea şi

redistribuirea pământurilor. Asemenea cazacilor zaporojeni de la începutul epocii moderne, armata lui Mahno, care lupta la fosta graniţă dintre cazaci şi tătari, se ţinea la distanţă de guvernele ucrainene de la nord şi adesea lupta împotriva acestora. Deşi majoritatea absolută a luptătorilor lui Mahno erau etnici ucraineni, iar agenda naţională ucraineană nu-i era întru totul străină lui Mahno – soţia sa, care era învăţătoare, o promova în mod activ –, viziunea sa asupra revoluţiei anarhiste era internaţionalistă la bază.

Dintre toate forţele care luptau pentru controlul Ucrainei, Mahno credea că bolşevicii ar fi fost singurii cu care s-ar fi putut alia, dar aceştia s-au întors împotriva lui imediat după ce i-a ajutat să înfrângă principalul inamic, Armata Albă a generalului Piotr Vrangel, ale cărei rămăşiţe transformaseră Crimeea în ultimul bastion ţarist. Guvernul lui Vrangel era cel de-al optulea ajuns la putere în Crimeea în mai puţin de trei ani. Tătarii din peninsulă instauraseră primul dintre aceste guverne în 25 decembrie 1917, proclamând Republica Populară Crimeea. După două valuri masive de emigraţie către Imperiul Otoman, tătarii ajunseseră să reprezinte doar 30% din populaţia peninsulei (restul erau ruşi, ucraineni, greci, bulgari, evrei şi membri ai altor comunităţi etnice). Republica formată de aceştia a fost una dintre primele încercări ale unui grup islamic de a construi un stat secular – un rezultat al activităţilor culturale şi educaţionale ale unei generaţii anterioare de militanţi tătari, conduse de Ismail Gaspirali, părintele naţiunii moderne a tătarilor din Crimeea. Însă Republica Populară Crimeea a fiinţat pentru puţin timp. În ianuarie 1918, bolşevicii au preluat puterea în regiune şi au proclamat Republica independentă Taurida, fiind însă, nu după multă vreme, alungaţi de forţele reunite ucrainene şi germane.

Sub conducere germană, Crimeea a rămas independentă de Ucraina, dar în septembrie 1918 hatmanul Skoropadski a impus un embargou economic asupra peninsulei şi a obligat guvernul din Crimeea să se alăture statului ucrainean, ca regiune autonomă. Acest aranjament nu a durat foarte mult, căci, odată cu retragerea germană, puterea a ajuns în mâinile unui nou guvern, condus de un politician liberal de origine karaită[16], Solomon Krym. Ministrul justiţiei era Vladimir Nabokov, tatăl faimosului scriitor cu acelaşi nume. Însă bolşevicii erau deja în ofensivă. În iulie 1918, i-au executat pe ţarul Nicolae al II-lea şi pe familia sa în regiunea Ural. În 7 aprilie 1919, membrii supravieţuitori ai familiei imperiale a Romanovilor şi-au părăsit vilele din apropierea oraşului Ialta şi au fost duşi în Occident, la loc sigur, la bordul crucişătorului britanic Malborough. Începând cu iunie 1919, Crimeea s-a aflat sub controlul Armatei Albe, la început sub conducerea generalului Denikin, apoi, după retragerea acestuia, în aprilie 1920, sub conducerea generalului Vrangel.

Vrangel susţinea că se afla în fruntea guvernului Rusiei de sud, dar, de fapt, controla doar Peninsula Crimeea şi o fâşie de câmpie aflată la nordul acesteia. El şi miniştrii săi doreau să recupereze întregul Imperiu Rus, lucru uşor de zis, dar greu de făcut. În pofida susţinerii primite din partea Antantei, Vrangel pierdea războiul cu bolşevicii. În 8 noiembrie 1920, Armata Roşie şi detaşamentele aliate ale forţelor lui Mahno au început să atace Crimeea din interiorul continentului, declanşându-şi ofensiva într-o zi deosebit de friguroasă, traversând apele mlăştinoase ale lagunei Sivaş şi luând cu asalt fortificaţiile Armatei Albe de pe istmul Perekop, o fâşie îngustă de pământ, lată de 5–7

[16] Karaiţii erau o sectă iudaică, apărută în Persia, care recunoştea Tora ca singura lege divină. (N. red.)

kilometri, care leagă Peninsula Crimeea de Ucraina. În 17 noiembrie au pătruns în Ialta. Generalul Vranghel a trimis restul armatei sale la Istanbul. Cei rămaşi – aproape 50 000 de ofiţeri şi soldaţi – au fost măcelăriţi, în cel mai sângeros episod al Războiului Civil. A fost nu doar ultimul masacru al războiului, ci şi preludiul guvernării la fel de nemiloase a bolşevicilor, care vor deţine controlul asupra unei ţări imense, din care, vrând-nevrând, a trebuit să facă parte şi cea mai mare parte a Ucrainei.

În martie 1921, reprezentanţii Federaţiei Ruse, ai Ucrainei Sovietice şi ai Poloniei au semnat un tratat de pace la Riga, în Letonia, prin care se stabilea o nouă graniţă polono-sovietică. Potrivit termenilor menţionaţi în tratat, Polonia nu numai că păstra Galiţia, dar prelua controlul şi asupra Volîniei, deţinută înainte de ruşi. Ucraina s-a trezit împărţită nu între două ţări, aşa cum fusese înainte de Primul Război Mondial, ci între patru. Bucovina, ocupată de România în 1918, a rămas în administrarea Bucureştiului, iar Transcarpatia a fost preluată de la ungurii înfrânţi în război şi predată nou-creatului stat cehoslovac. Cehii şi slovacii, polonezii şi lituanienii – cei mai vestici vecini ai Ucrainei – s-au reunit în state independente, în timp ce ucrainenii, în pofida eforturilor repetate depuse pentru a-şi asigura construcţia naţională, au primit doar o autonomie ceva mai largă în cadrul unei organizări politice conduse de Rusia.
Care este explicaţia acestui rezultat? Motivele sunt nenumărate. Unul dintre ele este apariţia unor vecini mai puternici şi mai agresivi care au revendicat teritoriile Ucrainei. Însă motivul principal a fost lipsa de maturitate a mişcării naţionale ucrainene şi apariţia întârziată a ideii de stat independent atât în Ucraina condusă de Habsburgi,

cât şi în cea condusă de Romanovi. În timp ce în Galiţia austriacă, dezacordurile dintre susţinătorii unei identităţi ucrainene şi cei ai unei identităţi strict ruse fuseseră aplanate până în 1918, în Ucraina de la Nipru acestea s-au manifestat în cea mai mare parte a războiului şi revoluţiei. Regionalismul, rezultat din traiectoriile istorice diferite ale diverselor regiuni ale Ucrainei, a constituit un obstacol major atât în Ucraina austriacă – unde construcţia naţională prezenta trăsături distincte în Galiţia, Bucovina şi Transcarpatia –, cât şi în Ucraina de la Nipru, unde ideea unui stat ucrainean s-a bucurat de un sprijin mai larg în fostul Hatmanat şi pe malul drept, condus odinioară de polonezi, în comparaţie cu regiunile de stepă din est şi sud. Oraşele, în special cele mari, populate de alte etnii, au rămas în afara ariei de influenţă a valorilor ucrainene de independenţă, care se bazau aproape exclusiv pe sprijinul maselor ţărăneşti.

Dacă luăm în calcul aceste constrângeri impuse proiectului naţional ucrainean, ne lovim de o altă întrebare: Cum a putut mişcarea naţionalistă care tocmai lua fiinţă, care şi-a formulat pentru prima dată ţelul dobândirii independenţei la începutul secolului XX şi l-a înfăptuit abia în 1918, să ajungă atât de departe într-un peisaj politic dominat de foste puteri imperiale şi de mişcări naţionale mult mai evoluate? Impactul revoluţionar al Primului Război Mondial şi prăbuşirea a două imperii au creat în 1917 şi 1918 ocazii neaşteptate pentru mişcarea ucraineană, de care aceasta a profitat din plin. Proiectul naţional ucrainean a devenit mult mai matur după tulburările sângeroase ale Primului Război Mondial şi după lupta pentru independenţă. În pofida efortului eşuat de a crea un stat funcţional în Ucraina habsburgică şi Ucraina de la Nipru, idealul unui stat unit şi independent a devenit o componentă-cheie a noului crez ucrainean.

20

Comunism şi naţionalism

Pe parcursul perioadei interbelice (1918–1939), ucrainenii au devenit cea mai numeroasă naţiune din Europa cu o problemă naţională nesoluţionată. Ei nu aveau propriul stat, în schimb patru ţări europene îi stăpâneau teritoriile: Rusia Bolşevică, Polonia, România şi Cehoslovacia. În Ucraina Sovietică, care a devenit republică a Uniunii Sovietice în 1922, se regăseau regiunile centrale şi răsăritene; exista o graniţă comună cu Polonia în Volînia şi Podolia, aşa cum se menţionase în negocierile de pace de la Riga din 1921, şi cu România de-a lungul Nistrului. Antanta de odinioară recunoscuse graniţele României prin Tratatul de la Paris din 1920, dar autorităţile sovietice le contestau.

Fiecare dintre guvernele care aveau teritorii locuite de ucraineni în administraţia lor încercase să rezolve chestiunea ucraineană pe diferite căi, folosind diverse strategii, de la integrare până la măsuri dure. În secolul trecut, în Europa Răsăriteană s-au manifestat două ideologii rivale: comunismul şi naţionalismul. În cazul Ucrainei, la fel ca în multe alte state, aceste ideologii contradictorii căutau în acelaşi timp să se îmbine într-o formă hibridă: naţional-comunismul. Ca urmare a strategiilor folosite pentru a contura o identitate politică şi culturală ucraineană, au apărut câteva proiecte naţionale ucrainene, prin care s-a încercat înlocuirea proiectelor liberale şi socialiste din perioada antebelică. Cele mai influente dintre noile doctrine au fost varianta sovietică a comunismului naţionalist din Ucraina Sovietică (denumirea

oficială era Republica Socialistă Sovietică Ucraineană – RSS Ucraineană) şi naţionalismul radical, întâlnit în primul rând în Galiţia şi Volînia, regiuni aflate sub dominaţie poloneză. Interacţiunea dintre aceste două ideologii care influenţau identitatea ucraineană avea să caracterizeze cea mai mare parte a istoriei Ucrainei în secolul XX.

În decembrie 1922, Republica Socialistă Sovietică Ucraineană (în 1937 numele ei avea să fie schimbat în Republica Sovietică Socialistă Ucraineană), o entitate politică ce includea regiunile centrale şi răsăritene ale Ucrainei, a semnat un acord oficial cu Federaţia Rusă şi cu republicile Belarus şi Transcaucazia, formând Uniunea Republicilor Sovietice Socialiste (URSS). Această uniune a fost creată ca urmare a intervenţiei lui Vladimir Lenin în dezbaterea dintre Iosif Stalin, care deţinea funcţia nou-creată de secretar general al Comitetului Central al Partidului Comunist Rus, şi conducătorii bolşevici ai Ucrainei. Stalin dorea ca Ucraina şi alte republici să intre în Federaţia Rusă şi să capete o autonomie mai largă în cadrul acesteia. Conducătorii comunişti ucraineni se opuneau. Printre aceştia se numărau şi vechii bolşevici şi socialişti ucraineni, care erau de părere că revoluţia socială presupunea eliberarea naţională şi că formarea unei uniuni de republici sovietice suverane avea să faciliteze îndeplinirea ambelor idealuri. Lenin, care visa la o revoluţie internaţională şi care îşi închipuia că India, China, Germania, Franţa şi Statele Unite ale Americii aveau să se alăture pe viitor Uniunii, susţinea poziţia Ucrainei.
Uniunea a fost creată ţinând foarte mult cont de poziţia Ucrainei. Scopul imediat al acesteia era să-i menţină pe ucraineni în cadrul ei, să-i excludă pe polonezi şi să-i ţină

sub control pe ruşi. Autorităţile de la Moscova socoteau că ucrainenii – ai căror conducători, în special Simon Petliura, demonstraseră că puteau să dezlănţuie mari răscoale ale ţărănimii – constituiau un popor dificil şi predispus la revoltă. În acelaşi timp, aspiraţiile naţionaliste ale ruşilor erau considerate o ameninţare majoră la adresa unităţii statului multietnic sovietic. Bineînţeles că Polonia era un adversar care, având sprijinul Occidentului, ar fi putut lansa o altă ofensivă împotriva Uniunii cu scopul alipirii unei părţi a Ucrainei. Între federalismul promovat prin tratatul Uniunii şi centralizarea reprezentată de prezenţa Partidului Comunist la putere, Ucraina se bucura de o autonomie de facto, fără îndoială cu prerogative mai largi decât cele la care visaseră principalii ei politicieni în deceniile ce au precedat Primul Război Mondial sau chiar liderii Radei Centrale în primele luni ale Revoluţiei din 1917.

Ucraina avea să desăvârşească această nouă etapă din construcţia sa naţională în cadrul legal şi politic instituit de regimul sovietic, care se autointitula „dictatura proletariatului”. La începutul anilor 1920, pe când regimul încerca să-şi consolideze controlul asupra unei ţări devastate de război, de revoluţie şi de dispute interne, Uniunea Sovietică a lansat Noua Politică Economică (NEP), un program prin care se preluau elemente ale economiei de piaţă, în ciuda centralizării specifice statului sovietic. În sfera politică şi culturală, conducătorii sovietici căutau noi modalităţi de a păstra teritoriile din timpul Romanovilor. Au găsit o soluţie provizorie la această problemă prin politica numită korenizaţia (indigenizarea, în traducere liberă), care punea accent pe dezvoltarea economică a zonelor periferice neruse ale uniunii, dar şi pe susţinerea şi dezvoltarea culturilor regionale. Congresul al XIII-lea al Partidului Comunist al Uniunii Sovietice (PCUS), care a

avut loc la Moscova în aprilie 1923, la mai puţin de un an de la crearea Uniunii Sovietice, a adoptat korenizaţia ca politică oficială a partidului şi statului.
Unul dintre scopurile oficialităţilor era crearea de elite locale loiale partidului. Politica Romanovilor, care extinseseră teritoriul Rusiei încorporând elitele locale în aparatul birocratic imperial, nu putea fi aplicată acum. Primirea membrilor grupării Borotba a foştilor eseri în rândurile partidului, în 1920, a afectat unitatea ideologică a partidului. Totuşi, Ucraina nu avea o elită comunistă proprie suficient de numeroasă încât să asigure stabilitatea regimului bolşevic. La mijlocul anilor 1920, populaţia Ucrainei Sovietice număra mai puţin de 30 de milioane de locuitori, dintre care ucrainenii reprezentau aproximativ 80%, ruşii sub 10% şi evreii 5,5%. Însă compoziţia etnică la nivelul partidului era foarte diferită. În 1922, dintre cei aproape 55 000 de membri ai Partidului Comunist al Ucrainei, ruşii constituiau majoritatea absolută, respectiv mai bine de 53% dintre membri, în timp ce ucrainenii abia dacă ajungeau la 24% – acelaşi procentaj ca totalul întrunit de reprezentanţii celorlalte naţionalităţi, majoritatea acestora fiind etnici evrei. Ucrainenii din zonele rurale priveau noua administraţie ca pe o forţă de ocupaţie. Pentru a-şi impune controlul asupra ţărănimii ucrainene, sovieticii erau obligaţi în primul rând să schimbe această percepţie.
Naţional-comuniştii – un grup format la nivelul conducerii ucrainene de partid care credeau că revoluţia era un mijloc de eliberare socială şi naţională a minorităţilor conduse de ruşi – considerau că, pentru a depăşi diferenţele dintre mediul urban proletarizat şi mediul rural cu mica sa burghezie, partidul trebuia să adopte limba şi cultura ucraineană, proprie majorităţii populaţiei băştinaşe. Deoarece ideologia comunistă era populară mai

ales printre locuitorii oraşelor, în gândirea comuniştilor, ce aveau ca scop ucrainizarea, satul a devenit marea lor provocare – la fel cum fusese, bineînţeles, şi în timpul revoluţiei şi al războiului civil. Naţional-comuniştii ucraineni propuneau o strategie similară celei folosite de prozeliţii bizantini la sfârşitul primului mileniu – adoptarea limbii şi culturii locale cu scopul de a promova creştinismul. Înlocuind doctrina creştină cu ideologia comunistă, ei sperau să aibă acelaşi succes ca bizantinii, care îi înfrânseseră pe romani şi insistau asupra instituirii unei lingua franca pentru toţi credincioşii adevăraţi. Poziţia susţinută de naţional-comunişti a devenit linie oficială de partid. Însă lupta ce a urmat a fost foarte dură.

O puternică opoziţie au întâmpinat din partea membrilor de partid ne-ucraineni, care erau, de altfel, majoritari. Potrivit unui raport, doar 18% dintre membrii de partid din aparatul de stat declarau că stăpâneau la perfecţie limba ucraineană, spre deosebire de cei 44% din întregul aparat de stat. În lumina acestor cifre, naţional-comuniştii ucraineni, conduşi de Oleksandr Şumski, au cerut măsuri mai energice în favoarea ucrainizării. Şumski dorea să-l înlocuiască în funcţia de secretar general al Partidului Comunist al Ucrainei pe protejatul lui Stalin, Lazar Kaganovici, un evreu născut în Ucraina pentru care limba ucraineană era un chin, cu un ucrainean, Vlas Ciubar, conducătorul guvernului ucrainean. De asemenea, Şumski i-a cerut lui Stalin să se implice în procesul de ucrainizare a proletariatului ucrainean. De la bun început, această politică urma să se aplice exclusiv ucrainenilor, nu şi ruşilor sau altor grupuri etnice din Ucraina. Autorităţile nu doreau sub nicio formă să-i irite pe muncitorii ruşi sau puternic rusificaţi printr-o politică lingvistică pe care probabil că aceştia ar fi respins-o oricum. Şumski nu avea mari sorţi de izbândă.

Stalin a refuzat să-l înlăture din funcţie pe Kaganovici, susţinând că propunerea sosea într-un moment inoportun. A rămas de neclintit, chiar dacă avea mare nevoie de loialitatea organizaţiei ucrainene de partid, cea mai numeroasă din Uniunea Sovietică, în nesfârşitele lupte pentru putere declanşate după moartea lui Lenin în ianuarie 1924. A refuzat să cedeze şi în privinţa ucrainizării clasei muncitoare. „Partidul nostru, statul şi orice alt aparat aflat în slujba populaţiei poate şi trebuie să fie ucrainizat într-o anumită măsură”, a scris Stalin în aprilie 1926 Biroului Politic Ucrainean – respectiv celor mai importanţi conducători bolşevici din Ucraina. „Însă proletariatul nu poate fi ucrainizat la ordinele emise de la vârful aparatului politic. Masele muncitoreşti ruse nu pot fi forţate să renunţe la limba şi cultura rusă pentru a adopta limba şi cultura ucraineană.” Stalin a criticat mai ales îndemnurile prin care se cerea distanţarea culturii ucrainene de cea rusă, pe care le asocia cu scrierile lui Mîkola Hvîlovi (născut Nikolai Fitilev), autor ucrainean de origine rusă. „În timp ce proletariatul apusean şi partidele lor comuniste arată o mare simpatie «Moscovei», fortăreaţa mişcării revoluţionare internaţionaliste şi leninismului; în timp ce proletariatul apusean priveşte cu drag steagul ce flutură deasupra «Moscovei», comunistul ucrainean Hvîlovi nu poate spune nimic în favoarea «Moscovei», decât să-i sfătuiască pe activiştii ucraineni să părăsească imediat Moscova…”, scria Stalin.
Implicându-se tot mai mult în această chestiune, liderul sovietic i-a cerut prietenului său Kaganovici să rezolve personal problema ucrainizării şi să răspundă la întrebările lui Şumski, care era îngrijorat de ritmul lent al ucrainizării. Kaganovici a transformat acest proces care până în 1926 fusese ucrainizare „prin decret” într-o politică mult mai eficientă şi mai cuprinzătoare. În 1927, în cadrul

congresului Partidului Ucrainean, şi-a citit raportul în ucraineană. A adoptat, de asemenea, o atitudine favorabilă în privinţa folosirii limbii ucrainene în instituţiile de învăţământ, în campaniile propagandistice şi culturale ale regimului sovietic, printre membrii clasei muncitoare. În 1928, după ce a fost rechemat la Moscova, succesorul său Stanislav Kosior, un etnic polonez, a continuat activitatea pe aceeaşi linie. Potrivit datelor statistice oficiale, folosirea ucrainenei ca limbă de predare în instituţiile de învăţământ superior a crescut de la 33% în anul academic 1926/1927 la 58% în 1928/1929. Procentul ziarelor publicate în limba ucraineană a crescut de la 30% în 1926 la 92% în 1932. În iunie 1932, 75% dintre toate lecţiilor de propagandă ţinute minerilor din Ucraina se făceau în ucraineană.

Deşi ucrainizarea era o componentă-cheie a korenizaţiei, aceasta nu i-a implicat doar pe etnicii ucraineni. În Ucraina au fost create regiuni etnice evreieşti, poloneze, greceşti şi bulgare, fiecare având propria administraţie. Editurile tipăreau cărţi în limbile naţionale, iar copiii erau educaţi în limba maternă a grupului etnic din care făceau parte. Însă consecinţele acestei politici nu s-au resimţit numai în zonele rurale. În oraşe, minorităţile etnice erau rusificate chiar mai repede decât ucrainenii. În 1926, 62% dintre etnicii ucraineni din Harkov declarau că ucraineana era limba lor maternă, spre deosebire de numai 41% dintre evrei. Unii intelectuali evrei, precum Grigori Kerner (Hrîtsko Kernerenko), originar din Huleaipole, capitala lui Nestor Mahno, s-au ucrainizat, ajungând să scrie în ucraineană, însă majoritatea alegeau rusa, pe care o considerau o punte mai directă către epoca modernă. Mulţi dintre ei plecau la Moscova, unde făceau carieră. Scriitorii Ilia Ilf (Fainzilberg) şi Vasili Grossman – ambii

originari din cele mai cunoscute centre evreieşti din Ucraina, Odessa şi Berdîciv – au ales această cale.

Sprijinul acordat de Stalin ucrainizării a fost temporar şi de ordin tactic. El credea că ruşii şi ucrainenii erau unul şi acelaşi popor şi, la sfârşitul anilor 1920, partidul a decis că supravieţuirea regimului depindea de sprijinul primit de la cel mai numeros grup etnic: ruşii. Ambiţia ucrainenilor de a crea o cultură pe deplin independentă trebuia ţinută în frâu.
În 1929, poliţia secretă a declanşat un val de arestări, ca pregătire pentru unul dintre primele procese-spectacol din Uniunea Sovietică. Procesul, care urma să aibă loc la Harkov, era îndreptat în primul rând împotriva intelectualilor ucraineni, acuzaţi că ar fi făcut parte dintr-o organizaţie subversivă, desigur inventată, denumită Spilki Vîzvolenia Ukraini (Uniunea pentru Eliberarea Ucrainei). Procurorii i-au acuzat pe membrii acesteia că ar fi luat legătura cu emigranţii ucraineni şi cu guvernul polonez şi că ar fi pus la cale o revoltă ce avea ca scop final crearea statului ucrainean independent. În capul listei presupuşilor conspiratori se aflau secretarul-şef academic al Academiei Naţionale de Ştiinţe a Ucrainei, Serhii Iefremov, fost vicepreşedinte al Radei Centrale, şi fostul premier al Republicii Populare Ucraina, Volodîmîr Cehivski. Aceasta din urmă deţinea o funcţie importantă în cadrul Bisericii Ortodoxe Ucrainene Autocefale, independentă de Moscova şi catalogată de procurori ca fiind o filială a organizaţiilor conspiratorilor. Acuzaţiile nu erau adevărate, dar judecătorii au condamnat 15 oameni la moarte, 192 la pedeapsa cu închisoare şi 87 la exil în interiorul ţării. Procesul a lovit direct în intelectualii care conduceau campania de ucrainizare. Partidul îşi schimba politica, iar

procesul a lăsat de înţeles că acum nu mai era luat în vizor şovinismul tipic de mare putere al Rusiei, ci naţionalismul local. Naţional-comuniştii ucraineni, printre care influentul ministru al Educaţiei, Mîkola Skrîpnîk, au făcut presiuni la Moscova pentru a organiza un proces asemănător împotriva şovinismului de mare putere al Rusiei, însă dorinţa nu li s-a îndeplinit.
Ucrainizarea lingvistică şi culturală nu a avut vreun efect în estul şi sudul industrializat al republicii. Sugestiv este în acest sens exemplul noii capitale a Ucrainei, oraşul Harkov. Aici, procentajul celor care considerau ucraineana limbă maternă a crescut foarte puţin între 1926 şi 1939, doar de la 24 la 32% – o creştere nesemnificativă, având în vedere eforturile depuse pentru ucrainizarea oraşului –, însă mai îngrijorător era faptul că procentajul celor care afirmau că rusa era limba lor maternă a rămas neschimbat, la 64%. Cifrele nu s-au schimbat nici în condiţiile în care populaţia oraşului s-a dublat pe parcursul aceleiaşi perioade, ajungând să numere 833 000 de locuitori faţă de 417 000, iar procentul ucrainenilor a crescut de la 39 la 49%. Aplicarea politicii de ucrainizare a încetat înainte de a i se cere Harkovului să se alăture cauzei culturale ucrainene – un eşec care a afectat pe termen lung felul în care s-a autoidentificat estul Ucrainei. Însă această politică a lăsat şi o altă amprentă asupra societăţii ucrainene. A dat naştere unor împrejurări în care din ce în ce mai mulţi ucraineni din zonele urbane au început să se declare ucraineni şi nu ruşi, în pofida faptului că în viaţa de zi cu zi vorbeau în rusă. În condiţiile în care ucrainenii vorbitori de rusă începeau să devină din ce în ce mai numeroşi, aceştia au creat o legătură culturală deosebit de importantă între ucrainenii vorbitori de ucraineană şi ruşii vorbitori de rusă. De fapt, toate cele trei

grupuri aveau o lingua franca, pe nume surjik[17], un amestec format din cele două limbi.

În anii 1920, conducătorii sovietici erau hotărâţi să declanşeze revoluţia internaţională şi au demarat o campanie de propagandă secretă printre ucrainenii din statele învecinate, încercând să destabilizeze şi să slăbească statele multietnice din Europa de Est. Pe de altă parte, Franţa şi alte puteri occidentale încercau să transforme aceleaşi state într-o zonă-tampon, pentru a împiedica răspândirea bolşevismului în Europa. Conducătorii Ucrainei Sovietice şi-au descris ţara ca fiind un nou Piemont ucrainean – un stat care avea să declanşeze procesul de eliberare naţională şi socială a ucrainenilor aflaţi temporar sub conducerea burgheză străină. Termenul însuşi amintea de perioada unificării Italiei, când Piemontul condusese celelalte teritorii italiene în procesul de formare a statului naţional. Polonezii şi, mai târziu, ucrainenii au împrumutat metafora Piemontului şi au aplicat-o în Galiţia, regiune considerată de ambele popoare centrul mişcărilor lor naţionale. Bolşevicii au preluat şi ei această metaforă. Deoarece procesul de ucrainizare era în plin avânt, Ucraina Sovietică putea fi prezentată cu mare uşurinţă drept leagăn al naţiunii ucrainene. O mare parte a regiunilor vestice populate de ucraineni s-au trezit sub o ocupaţie de facto şi au suferit măsuri represive de toate tipurile, îndreptate împotriva culturii şi societăţii.
Galiţia se afla în cea mai dificilă situaţie din punct de vedere cultural şi politic. Avea o populaţie de 5 milioane de oameni, dintre care 4,4 milioane de ucraineni. Tratatele

[17] Termenul provine din suroj, care desemnează un sortiment de pâine obţinută din mai multe tipuri de făină. (N. red.)

de pace de la Versailles şi Riga, dar şi Constituţia poloneză garantau minorităţii ucrainene din Polonia egalitate în faţa legii, precum şi dreptul de a-şi înfiinţa propriile şcoli şi de a folosi limba ucraineană în administraţie. În realitate însă situaţia erau cu totul alta, iar obligaţiile internaţionale pe care şi le asumase tânărul stat polonez nu erau respectate. Amintirile amare ale războiului polono-ucrainean erau încă proaspete în minţile oamenilor, iar autorităţile poloneze exilaseră în interiorul ţării aproape 70 000 de ucraineni în timpul şi imediat după război. Ucrainenii boicotau instituţiile poloneze din regiune: au înfiinţat şi şi-au administrat clandestin propria universitate, au ignorat recensământul polonez din 1920 şi alegerile generale din 1922. Însă aceste tactici au devenit ineficiente după luna martie a anului 1923, când Conferinţa Ambasadorilor, creată prin Conferinţa de Pace de la Paris, a recunoscut dreptul Poloniei de a stăpâni Galiţia. Această decizie le-a năruit ucrainenilor din Galiţia ultima speranţă că Occidentul avea să intervină şi să-i ajute. Au trebuit să se descurce singuri, cum ştiau ei mai bine, în situaţia dată.

Participanţii la Conferinţa Ambasadorilor au luat această decizie pentru că erau convinşi că ucrainenii aveau să bucure de autonomie, într-o formă sau alta. Aceasta nu s-a materializat niciodată, căci prin noua sa politică naţională statul polonez intenţiona să asimileze minorităţile nu numai din punct de vedere politic, dar şi cultural. Autorităţile considerau că minorităţile – pe lângă ucraineni, aici mai trăiau şi belaruşi, germani şi evrei – erau principala provocare internă la adresa stabilităţii regimului, care în 1926 s-a transformat dintr-o republică într-un regim autoritar. Politicile discriminatorii lansate împotriva minorităţii ucrainene din Galiţia s-au regăsit în aşa-numita Lex Grabski din 1924, denumită astfel după ministrul

polonez al Educaţiei, care impusese restricţii cu privire la folosirea limbii ucrainene în sistemul de învăţământ şi începuse să transforme şcolile ucrainene în şcoli bilingve polono-ucrainene.
Limba a devenit un factor-cheie în politica de polonizare culturală a minorităţilor. Până la începutul anilor 1930, în Galiţia răsăriteană, unde în 1910 ucrainenii reprezentau 65% şi polonezii 21% din populaţie, procentul ucrainenilor sau mai degrabă procentul celor care susţineau că ucraineana era limba lor maternă scăzuse la 59%, în timp ce polonezii atinseseră 29%. Aceste schimbări erau rezultatul politicii regimului în domeniul educaţiei, care favoriza şcolile cu predare în limbă poloneză în detrimentul celor ucrainene. În 1930, în partea ucraineană a Galiţiei, erau 58 de gimnazii poloneze de stat (licee), spre deosebire de şase gimnazii ucrainene. Deşi ucrainenii înfiinţaseră gimnazii private, şi acestea erau surclasate numeric de cele poloneze: în acelaşi an, existau 22 de gimnazii poloneze private faţă de 14 ucrainene. Posturile nou-create în învăţământ erau rezervate exclusiv polonezilor. Dintre cei aproximativ 12 000 de profesori din Galiţia, mai puţin de 3 000 erau etnici ucraineni, iar restul polonezi. Aproape şase sute de profesori ucraineni care nu-şi puteau găsi o slujbă acasă au fost transferaţi în regiunile ţării colonizate de polonezi.
Creşterea procentului deţinut de polonezi în statisticile recensământului s-a datorat nu numai faptului că limba poloneză era susţinută oficial, dar şi guvernului, care încuraja emigraţia polonezilor către Galiţia răsăriteană, ce purta acum numele de Małopolska Wschodnia (Mica Polonie Răsăriteană, în poloneză). La scurt timp după dobândirea independenţei, conducerea poloneză a decis să împartă latifundiile şi să distribuie ţăranilor loturi individuale de pământ. În Galiţia şi în alte regiuni ale ţării

locuite de ucraineni, acest lucru a însemnat o pierdere pentru latifundiarii polonezi, care deţineau cea mai mare parte a pământurilor, şi un câştig pentru ţăranii ucraineni. În replică, guvernul i-a avantajat pe veteranii militari şi ţăranii polonezi care se mutau în Galiţia. Aceeaşi strategie a fost folosită şi în Volînia, fostă gubernie imperială rusă, unde polonezii reprezentau prin tradiţie un procent mai mic din populaţie decât în Galiţia austriacă. În Volînia, guvernul a alocat coloniştilor polonezi 40% din pământul expropriat în urma reformei agrare. În timpul perioadei interbelice, aproape 300 000 de etnici polonezi s-au mutat pe teritoriile ucrainene ale statului polonez: Galiţia, Volînia şi Podlachia.
Evenimentele ulterioare i-au făcut pe ucraineni, care reprezentau majoritatea absolută a populaţiei rurale, şi pe evrei, care formau peste 70% din populaţia orăşelelor galiţiene, să părăsească regiunea şi ţara. Stagnarea economică şi neglijarea zonelor răsăritene de graniţă au fost doi factori-cheie care au declanşat emigraţia. În Galiţia, extracţia petrolului a scăzut cu 70% faţă de nivelul atins la apogeul său în ajunul Primului Război Mondial şi nu exista nicio altă industrie, cu excepţia sectoarelor silvic şi agricol, care să o poată înlocui. La sfârşitul anilor 1930, clasa muncitoare din Galiţia ucraineană nu număra mai mult de 45 000 de oameni. Ţăranii ucraineni încercau să-şi îmbunătăţească traiul reînviind cooperativele care existaseră pe vremea austriecilor. Cea mai de succes a fost de departe Maslo Soiuz (Sindicatul Lactatelor), care nu numai că îşi vindea produsele în interiorul regiunii, dar le exporta şi în Cehoslovacia, Austria, Germania şi alte state europene. Aproape toţi ţăranii ucraineni erau membri ai acestui sindicat. Însă cooperativele nu puteau face mare lucru ca să îmbunătăţească traiul în satele ucrainene. În condiţiile în care nu găseau locuri de muncă în mediul

urban, ţăranii însetaţi de pământ (circa jumătate dintre fermele deţinute de ţărani nu depăşeau cinci acri) nu aveau încotro şi trebuiau să părăsească ţara.
Pe parcursul perioadei interbelice, aproape 200 000 de ţărani ucraineni au emigrat din Polonia. O mare parte dintre aceştia au ajuns în Statele Unite ale Americii şi, la mijlocul anilor 1920, când America a refuzat să-i mai primească, în Canada şi Argentina. Tot atâţia evrei au plecat din Polonia, majoritatea (aproape 75 000) către Palestina, iar restulîn Argentina şi Statele Unite ale Americii. Principalele cauze care au determinat emigraţia evreilor au fost înrăutăţirea situaţiei economice (majoritatea evreilor din Galiţia şi restul Poloniei trăiau în sărăcie) şi răspândirea antisemitismului, care a atins apogeul odată cu boicotarea magazinelor evreieşti, iniţiată de naţionaliştii polonezi, şi cu atacurile împotriva comunităţii evreieşti. În ultima parte a anilor 1930, după moartea şefului statului, Józef Piłsudski, care a încercat să ţină antisemitismul sub control, pe tot teritoriul Poloniei zeci de evrei au fost ucişi şi sute au fost răniţi în altercaţii şi răscoale. Guvernul polonez a încercat să rezolve chestiunea evreiască cerându-le puterilor occidentale şi comunităţilor evreieşti din Vest să-i ajute pe evreii polonezi sărăciţi ori să accepte refugiaţi evrei. Guvernele occidentale au rămas surde la aceste rugăminţi, ca să nu spunem mai rău.

Măsurile adoptate de autorităţile poloneze în anii 1920 pe teritoriile ucrainene în domeniul cultural şi economic erau în plină contradicţie cu cele aplicate simultan de bolşevici în Ucraina Sovietică. În loc să promoveze dezvoltarea industrială rapidă, autorităţile poloneze s-au bazat pe agricultură; în loc să-i integreze pe ucraineni în aparatul de

stat, au încurajat emigraţia şi stabilirea în regiune a administratorilor şi coloniştilor polonezi. Însă statul polonez avea o particularitate care i-a lipsit întotdeauna Uniunii Sovietice: un sistem politic construit pe principiile democraţiei electorale. Chiar şi după lovitura de stat din 1926 a lui Józef Piłsudski, s-au păstrat elemente ale pluralismului politic şi toleranţei religioase, permiţându-se astfel ucrainenilor să-şi înfiinţeze propriile partide politice şi asociaţii culturale şi să îşi construiască biserici.
După înfrângerea statului naţional ucrainean din Galiţia în 1919, Biserica Greco-Catolică şi-a revendicat rolul de principală instituţie naţională, iar conducătorul ei, mitropolitul Andrei Şeptiţki, a preluat funcţia de lider naţional recunoscut de întreaga comunitate. Atitudinea Bisericii nu era o noutate – ea îndeplinea această funcţie cel puţin de la Revoluţia de la 1848 încoace –, dar iniţiativa lui Şeptiţki de a prelua rolul de conducător naţional era ceva nemaiauzit. Descendent al unei familii rutene nobile, Şeptiţki avea un strămoş care fusese mitropolit la un moment dat în secolul al XVIII-lea, fusese botezat în ritul romano-catolic şi crescuse într-o familie polonizată din punct de vedere cultural de mai bine de o generaţie. O mare parte a societăţii ucrainene era de părere că aderarea lui Şeptiţki la Biserica Greco-Catolică şi ascensiunea lui la cea mai înaltă poziţie ierarhică a clerului ar fi fost o încercare a polonezilor de a-şi impune controlul asupra ultimei instituţii naţionale ucrainene din ţară. Însă Şeptiţki, care personal se considera mai degrabă un supus loial al Austro-Ungariei decât un fiu al Poloniei, a făcut tot ce i-a stat în putinţă pentru a proteja Biserica şi clerul de eforturile de polonizare ale noului stat. Odată cu răspândirea limbii poloneze în regiune şi refuzul autorităţilor de a chestiona cetăţenii, prin intermediul recensămintelor, în legătura cu apartenenţa etnică, religia,

respectiv greco-catolicismul, a devenit una dintre principalele forme de asumare a identităţii ucrainene din Galiţia interbelică.
Un partid cu o puternică tradiţie antebelică, Ukrainske Naţionalno-Demokraticine Obiednannia (Alianţa Naţional Democrată Ucraineană – UNDO), domina viaţa politică ucraineană din Galiţia după război; conducătorii săi proveneau din rândurile Naţionalno-Demokraticina Partiia (Partidul Naţional Democrat Ucrainean – NDP) de pe vremea austriecilor. Politica galiţiană a intrat într-o nouă eră în 1929, când Ukrainska Viiskova Orhanizaţia (Organizaţia Militară Ucraineană – UVO) – o reţea clandestină condusă de colonelul Ievhen Konovaleţ, care jucase un rol activ în lupta pentru independenţă din Ucraina răsăriteană în 1918 şi 1919 – s-a transformat într-un partid politic numit Orhanizaţia Ukrainskih Naţionalistiv (Organizaţia Naţionaliştilor Ucraineni – OUN). Aceasta preluase de la predecesoarea ei scopurile: independenţa şi iredentismul ucrainean, dar şi tacticile teroriste şi structura conspirativă folosite pentru a le îndeplini. O noutate absolută era ideologia naţionalismului radical, care le lipsise cu desăvârşire veteranilor războaielor de independenţă, din 1918 până în 1921. OUN condamna naţionalismul liberal al conducătorilor mişcării ucrainene antebelice, pe care îi acuza că s-ar fi limitat să susţină cauza limbii şi să clădească o cultură a defetismului. Konovaleţ şi adepţii săi au proclamat naţiunea ca valoare supremă şi şi-au stabilit ca scop crearea unui „om nou”. Dmîtro Donţov, originar din Ucraina răsăriteană şi fost social-democrat, a fost cel care a cristalizat această ideologie. Deşi nu a intrat niciodată în OUN, prin scrierile sale, el a format noua generaţie de conducători şi militanţi.

Aproape imediat, OUN – care era în cel mai bun caz o prezenţă simbolică pe scena politică ucraineană – şi-a demonstrat capacitatea de a-şi extinde influenţa în aria politică în mod disproporţionat cu importanţa sa reală. Un prim mare succes l-a repurtat în iunie 1934, când membrii săi l-au asasinat pe ministrul polonez de Interne, Bronisław Pieracki, susţinând că acesta jucase un rol esenţial în „pacificarea Galiţiei orientale” – o serie de măsuri represive luate împotriva militanţilor ucraineni în toamna lui 1930. Uciderea lui Pieracki a urmat după ce un diplomat sovietic a fost ucis la Lvov în toamna lui 1933, drept răzbunare pentru foametea declanşată în Ucraina Sovietică în 1932–1933. Ambele asasinate au fost orchestrate de aceeaşi persoană: un student în vârstă de 25 de ani de la Institutul Politehnic din Lvov, Stepan Bandera, care în iunie 1933 a devenit conducătorul reţelei OUN din Galiţia. Poporul a aflat mai multe despre Bandera şi ideologia naţionalismului radical după ce acesta a fost arestat şi judecat de poliţia poloneză. Procesul în care Bandera era acuzat de moartea lui Pieracki a avut loc la Varşovia; în 1936, la Lvov a avut loc cel de-al doilea proces, în care era suspectat că ucisese în iulie 1934 (după arestare) un distins director ucrainean al unui gimnaziu din Lvov, acuzat de OUN că ar fi cooperat cu poliţia poloneză.

În declaraţia sa finală din procesul de la Lvov, Bandera a explicat de ce el şi camarazii săi comiteau crime şi îşi riscau în acelaşi timp propriile vieţi: „OUN pune mare preţ pe vieţile membrilor săi, dar idealul nostru, aşa cum îl înţelegem noi, este atât de măreţ, încât nu este nevoie numai de sacrificii individuale, ci şi de jertfa a sute de mii de oameni pentru a-l îndeplini”. Bandera vorbea despre ţelul independenţei Ucrainei. A fost condamnat la moarte pentru rolul deţinut în asasinatul lui Pieracki, după care

pedeapsa a fost comutată la şapte sentinţe de închisoare pe viaţă. Avea să fie eliberat în septembrie 1939, când, ca urmare a invaziei germane şi sovietice, s-a creat haos în închisorile poloneze şi nenumăraţi prizonieri, printre care şi Bandera, au ieşit fără probleme din penitenciare.

OUN avea origini galiţiene evidente, dar în anii 1930 membrii ei au făcut incursiuni în teritorii ucrainene din afara Galiţiei, mai ales în fosta provincie rusă Volînia. Mozaicul etnic de aici era destul de diferit de cel din Galiţia. Potrivit recensământului din 1931, 68% dintre volînieni susţineau că limba lor maternă era ucraineana. Doar 17% considerau că limba lor maternă era poloneza, iar 10% – idiş. Înainte de Primul Război Mondial, Volînia fusese focarul naţionalismului rus, căci ţăranii ucraineni nu aveau o identitate naţională distinctă şi îi votau ca reprezentanţi în Duma rusească pe membrii Soiuz Russkogo Naroda (Uniunea Poporului Rus – SRN) şi ai altor organizaţii similare. După alipirea sa la statul polonez, provincia a devenit ţinta unei campanii intensive de colonizare poloneză, dar şi un spaţiu în care concurau două proiecte diferite de construcţie naţională ucraineană. Într-adevăr, ambele erau ucrainene, însă unul dintre ele, ce avea ca model Galiţia, era puternic antipolonez, pe când celălalt era ucrainean din punct de vedere cultural şi lingvistic, dar şi loial regimului polonez din punct de vedere politic.
Guvernul polonez a făcut tot ce i-a stat în putinţă pentru a feri Volînia de influenţa „dăunătoare” a naţionalismului galiţian. A introdus aşa-numitul Cordon Sokal, ce purta numele unui oraş aflat la graniţa dintre Galiţia şi Volînia, pentru a limita sfera de influenţă a instituţiilor ucrainenilor galiţieni. A interzis prezenţa Bisericii Ucrainene Greco-

Catolice în Volînia, Polisia, Podlachia şi Holm, căci aici greco-catolicii erau subordonaţi Bisericii Romano-Catolice poloneze. În zonele aflate la nord de Cordonul Sokal, guvernul a interzis activităţile societăţilor Prosvita şi a interzis publicaţiile galiţiene. A depus eforturi deosebite pentru a împiedica OUN să-şi instituie reţeaua în Volînia.
Unul dintre cei mai înfocaţi susţinători ai Cordonului Sokal, care a făcut tot posibilul ca să îl înfiinţeze, a fost Henryk Józewski, fost ministru de Interne şi guvernator al Volîniei din 1928 până în 1938. Etnic polonez, născut şi educat la Kiev, Józewski fusese ministru-adjunct de Interne în guvernul lui Simon Petliura. A devenit susţinător al alianţei Petliura-Piłsudski în 1921 şi, în calitate de conducător al cancelariei lui Piłsudski şi ministru de Interne, a luptat pentru cauza cooperării polono-ucrainene. Era de părere că un asemenea viitor ar fi fost realist în condiţiile în care Volînia ar fi fost protejată de influenţele distructive ale Galiţiei. Józewski a colaborat îndeaproape cu „ucrainenii buni", reprezentanţi ai emigraţiei lui Petliura în Polonia – foştii săi camarazi de arme din Ucraina de la Nipru – pentru a consolida o formă de naţionalism ucrainean loial Poloniei, în Volînia. El susţinea o Biserică Ortodoxă independentă de Moscova, aflată sub jurisdicţia mitropolitului din Varşovia şi patriarhului de la Constantinopol. I-a susţinut, de asemenea, la alegerile parlamentare pe politicienii ucraineni moderaţi. Printre aceştia s-a numărat nepotul lui Petliura, Stepan Skrîpnîk, membru al Parlamentului polonez şi viitor episcop ortodox, care avea să câştige alegerile şi să devină patriarh al Bisericii Ortodoxe Ucrainene independente de Moscova, după câştigarea independenţei naţionale în 1991.
Ideile naţionaliste şi antipoloneze au pătruns în Volînia nu numai prin Galiţia – datorită membrilor OUN –, ci şi prin Ucraina Sovietică şi prin susţinătorii Komunisticina Partiia

Zahidnoi Ukraini (Partidul Comunist al Ucrainei Occidentale – KPZU). Aceştia din urmă erau cu mult mai numeroşi decât primii. La mijlocul anilor 1930, KPZU număra aproximativ 1 600 de membri, iar OUN, 800. Ambele grupuri le-au oferit ţăranilor ucraineni un proiect ideologic care îmbina revoluţia socială cu cea naţională. La sfârşitul anilor 1930, autorităţile au intensificat acţiunile represive împotriva comuniştilor şi naţionaliştilor deopotrivă, dar numărul arestărilor era mai mare printre comunişti: poliţia a reţinut aproape 3 000 de susţinători ai organizaţiilor comuniste şi circa 700 de naţionalişti. În pofida persecuţiei politice dezlănţuite de regimul stalinist în anii 1930, în ajunul invaziei sovietice a Poloniei, în septembrie 1939, tineretul din Volînia asculta în continuare posturi de radio sovietice şi admira Ucraina Sovietică.

Józewski a contracarat influenţa sovietică, încercând să împiedice incursiunile bolşevicilor peste graniţa polono-sovietică şi să înăbuşe insurecţiile prosovietice ale ţăranilor din Volînia, dar în acelaşi timp s-a lăsat inspirat şi de politica de ucrainizare a sovieticilor, încercând să transforme Volînia într-un Piemont ucrainean. Distanţându-se puternic de politicile educaţionale adoptate de guvernul polonez în Galiţia, Józewski a susţinut înfiinţarea de şcoli ucrainene în Volînia. A contribuit, de asemenea, la introducerea limbii ucrainene ca materie obligatorie în şcolile bilingve polono-ucrainene. Experimentul volînian s-a încheiat în 1938, odată cu demisia lui Józewski din funcţia de guvernator şi cu înăsprirea generală a atitudinii polonezilor faţă de minorităţile naţionale după moartea lui Piłsudski, în 1935. În pofida tuturor eforturilor depuse, Józewski nu a reuşit să oprească răspândirea ideilor naţionaliste în Volînia. Însă faptul că a tolerat limba şi identitatea ucraineană a contribuit la transformarea provinciei, puternic influenţată de curentele imperialiste

ruseşti înainte de 1914, într-un bastion al naţionalismului ucrainean cu nuanţe puternic antipoloneze.

Naţionaliştii şi comuniştii au reuşit să depăşească atât bariere interne (asemenea Cordonului Sokal), cât şi internaţionale, reprezentate de frontierele naţionale ale perioadei interbelice. Povestea ucrainenilor din România interbelică este o dovadă a capacităţii ambelor grupuri de a ignora graniţele internaţionale. În România interbelică trăiau peste un milion de etnici ucraineni în nordul Bucovinei, sudul Basarabiei şi Maramureş[18]. Ca şi Polonia, România aplica politici diferite pentru fiecare grup de ucraineni în parte.
Guvernul României i-a primit cu braţele deschise pe foştii veterani ai armatei lui Petliura şi a înfiinţat pe fostele teritorii ucrainene conduse de ruşi, în special în sudul Basarabiei, şcoli cu predare în limba ucraineană. Politica oficială era însă destul de diferită în fostele teritorii ucrainene controlate de austrieci, unde mobilizarea etnică atingea cote mult mai mari. În fosta regiune habsburgică a Bucovinei de Nord, regimul românesc, în mod samavolnic, a impus restricţii asupra activităţii politice şi culturale ucrainene cu mult mai aspre decât cele introduse de polonezi în Galiţia. Pe lângă demararea unei reforme agrare în regiune, care favoriza colonizarea teritoriului de către români în detrimentul ţăranilor ucraineni, guvernul a

[18] În realitate, în mod oficial, conform recensământului populaţiei efectuat de statul român în anul 1930, existau 582 115 cetăţeni de naţionalitate ucraineană (denumiţi ruteni/ucraineni/maloruşi/rusneaci), după cum urmează: 314 211 în Basarabia (11% din totalul provinciei respective), 236 130 în Bucovina (27,7%), 23 569 în Crişana–Maramureş (1,7%), 3 885 în Banat (0,4%), 2 153 în Transilvania. (N. red.)

aplicat un program masiv de românizare a ucrainenilor, tratându-i ca pe nişte români care, cine ştie cum, îşi uitaseră limba maternă. Româna a devenit singura limbă folosită în administraţie şi educaţie în nordul Bucovinei; chiar şi liturghia ortodoxă (regiunea era predominant ortodoxă) trebuia să se facă în română şi nu în slavona bisericească.
Regimul românesc nu era deloc popular printre ucrainenii care căutau ideologii alternative şi partide politice care să-i reprezinte. Dacă sudul Basarabiei era mai deschis propagandei comuniste, nordul Bucovinei a devenit un teren fertil pentru răspândirea ideilor naţionaliste. Membrii celui mai mare partid politic din nordul Bucovinei, naţional-democraţii, au făcut tot ce le-a stat în putinţă pentru a înfiinţa asociaţii culturale şi a apăra interesele populaţiei ucrainene în parlament. Au repurtat un oarecare succes la sfârşitul anilor 1920, dar în general nu au reuşit să schimbe politica guvernului de la Bucureşti. Aceasta a favorizat apariţia unor grupuri mai radicale, inclusiv a membrilor OUN, care au format prima lor celulă în Bucovina în 1934. La scurt timp după aceea, naţionaliştii, majoritatea acestora fiind studenţi, au devenit activi şi în Bucovina şi Maramureş şi au publicat popularul ziar Svoboda (Libertatea), care avea 7 000 de abonaţi înainte să fie interzis de autorităţile române în 1937. Măsurile represive luate împotriva naţionaliştilor în acel an i-au obligat să se reunească în organizaţii clandestine, care au supravieţuit până după izbucnirea celui de-al Doilea Război Mondial.

În anii 1920 şi 1930, comuniştii s-au dovedit mai eficienţi decât naţionaliştii la depăşirea unei alte graniţe europene, în Cehoslovacia. După dezintegrarea monarhiei

habsburgice, aproximativ o jumătate de milion de ucraineni au rămas blocaţi în Transcarpatia, care pe vremea Dublei Monarhii aparţinuse ungurilor, fără să ştie ce erau cu adevărat: ruşi, ucraineni sau un grup etnic distinct, rutenii. În cea de-a doua jumătate a secolului al XIX-lea s-au confruntat cu aceleaşi opţiuni ca rutenii galiţieni, însă aici procesul a fost mai îndelungat şi mai complicat. În 1919, regiunea s-a alăturat de bunăvoie nou-formatului stat panslav al Cehoslovaciei, în cadrul căruia a adoptat numele de Rusia Subcarpatică. Guvernul cehoslovac, care iniţial se declarase dezinteresat de chestiunea identităţii naţionale, a susţinut în final dezvoltarea unei identităţi rutene neutre din punct de vedere politic, ceea ce era o îmbunătăţire faţă de perioada austro-ungară, când Budapesta încercase să maghiarizeze populaţia locală. Praga sprijinea, de asemenea, dezvoltarea economică a regiunii, o regiune cu o agricultură neperformantă, care reprezenta 2% din industria manufacturieră naţională. Însă, la fel ca în Polonia şi România, guvernul cehoslovac a oferit mai multe funcţii administrative etnicilor cehi şi slovaci în detrimentul ucrainenilor, a susţinut un program de recolonizare a regiunii şi a oferit coloniştilor o mare parte a terenurilor agricole.

Cehoslovacia a fost singurul stat est-european care nu numai că îşi asumase valori democratice, dar s-a şi comportat în spiritul acestora în perioada interbelică. În cazul Transcarpatiei, se poate vorbi despre alegeri libere şi corecte. Având în vedere situaţia economică dificilă din regiune, setea de pământ a ţăranilor şi tensiunile sociale crescânde generate de aceasta, principalii beneficiari ai libertăţilor democratice garantate de Praga au fost comuniştii şi partidele radicale de stânga: în 1924, comuniştii au obţinut 40% din voturi. Elita ucraineană din

Transcarpatia avea păreri împărţite. Susţinătorii celor trei orientări ale identităţii naţionale ucrainene – rusofilii, ucrainofilii şi rutenii – erau rivali. Cele mai puternice facţiuni erau rusofilii şi ucrainofilii. Societatea proucraineană Prosvita deţinea 96 de cabinete de lectură în regiune, spre deosebire de cele 192 ale Societăţii rusofile „Oleksandr Duhnovici”. Biserica Ortodoxă era condusă de rusofili, în timp ce ucrainofilii încercau să se infiltreze în Biserica Greco-Catolică, în care, prin tradiţie, facţiunile promaghiare erau influente. Identitatea modernă ucraineană avea să se cristalizeze cu întârziere în Transcarpatia, dar în anii 1920 a devenit cea mai dinamică forţă din regiune, creând o punte de legătură între aceasta şi alte teritorii ucrainene în cadrul unui proiect complex, dar coerent de construire a unei naţiuni ucrainene moderne.

Dintre toate statele în cadrul cărora existau teritorii ucrainene în perioada interbelică, doar URSS-ul a permis proiectului naţional ucrainean să înfiinţeze un fel de entitate statală şi s-a oferit să susţină dezvoltarea culturii ucrainene. Proiectul comunist de construcţie naţională ucraineană s-a bucurat de un mare sprijin în Ucraina Sovietică, dar şi în statele vecine est-europene, în care comunităţile ucrainene erau numeroase. Însă folosirea şi aplicarea ideologiei naţional-comunismului pentru a soluţiona chestiunea ucraineană se lovea de mari obstacole. În Europa Centrală şi de Est, cei care susţineau o Ucrainăcomunistă trebuiau să facă faţă unei serii de impedimente: trebuiau să lupte împotriva anticomunismului, dar şi a politicii antiucrainene a guvernelor naţionale; se loveau de opoziţia partidelor ucrainene oficiale, care căutau un modus vivendi cu

regimurile existente; intrau în competiţie cu ideologia naţionalistă ucraineană radicală. Dar principalul motiv pentru care naţional-comunismul a dat greş a fost schimbarea drastică a politicii sovietice în anii 1930. Stalin a transformat Ucraina Sovietică – acea republică văzută la un moment dat ca un Piemont comunist – într-un Pompei comunist: erupţia vulcanului stalinist a transformat în cenuşă speranţele celor care luptau pentru construcţia naţională ucraineană şi îşi puseseră bazele în regimul revoluţionar de la Moscova.

21

Fortăreaţa lui Stalin

În 21 decembrie 1929, Iosif Stalin îşi aniversa cea de-a 50-a zi de naştere. A fost o sărbătoare naţională care demonstra întregii lumi că, după aproape un deceniu de lupte între moştenitorii lui Vladimir Lenin, apăruse în sfârşit un nou lider necontestat. Pe parcursul anilor care i-au precedat triumful, Stalin a transformat postul secundar de secretar general al partidului în cea mai puternică funcţie din ţară, folosind aparatul de partid pentru a prelua controlul asupra guvernului şi a braţului său represiv reprezentat de Gosudarstvennoe Politiceskoe Upravlenie (Administraţia Politică de Stat – GPU), un termen eufemistic pentru poliţia secretă.
Niciodată până atunci pe timp de pace nu mai depinseseră atât de multe lucruri de gândurile, acţiunile şi toanele unei singure persoane. Stalin îi depăşea cu mult în putere şi influenţă politică pe predecesorii săi, inclusiv pe Petru cel Mare. Deşi ar fi o greşeală să înţelegem istoria Uniunii Sovietice a anilor 1930 raportându-ne numai la Stalin –

căci acesta reacţiona de obicei la evenimente, în loc să le declanşeze –, nu există nici urmă de îndoială că secretarul general al partidului bolşevic şi un cerc restrâns format din colaboratorii săi apropiaţi au luat deciziile politice importante ale acelei perioade. Majoritatea acestor înalţi activişti erau subjugaţi de autoritatea şi personalitatea lui Stalin; odată cu trecerea timpului, s-au temut să protesteze faţă de deciziile conducătorului lor, al cărui cult al personalităţii devenise din ce în ce mai sufocant. Din punctul lor de vedere, singura soluţie ca regimul revoluţionar să supravieţuiască era ca Stalin să exercite în continuare puterea. Aveau sentimentul acut că forţe externe (Occidentul capitalist), dar şi interne (ţăranii, care constituiau majoritatea populaţiei şi despre care credeau că au o mentalitate mic-burgheză) ameninţau statul sovietic.

Într-o ediţie specială a ziarului Pravda, publicată cu prilejul jubileului lui Stalin, colaboratorii săi loiali au scris nenumărate articole prin care îl prezentau drept continuatorul crezului lui Karl Marx, Friedrich Engels şi Vladimir Lenin, dar şi „organizatorul şi conducătorul industrializării şi al colectivizării socialiste”. Prima sintagmă – „industrializarea socialistă” – se referea la revoluţia industrială de tip sovietic, un program finanţat de guvern şi administrat de stat, care avea ca scop creşterea producţiei, prin dezvoltarea industriei grele şi a celei constructoare de maşini şi a bazelor energetice. Cel de-al doilea termen, „colectivizarea”, însemna crearea de colhozuri administrate de stat pe baza loturilor de pământ distribuite ţăranilor în efortul încununat de succes de a le câştiga sprijinul pentru cauza bolşevică pe parcursul şi după încheierea războaielor revoluţionare. Adoptarea ambelor programe la sfârşitul anilor 1920 a pus capăt Noii Politici Economice, prin care statul avea control limitat

asupra ramurilor industriale principale şi permitea accesul unor elemente ale economiei de piaţă în agricultură, în industria uşoară şi în servicii.
Liderii bolşevici credeau că industrializarea şi colectivizarea împreună cu revoluţia culturală (kulturnaia revoliuţia) – o serie de măsuri menite să instruiască o nouă generaţie de cadre care să înlocuiască vechea clasă de funcţionari şi politicieni – erau cele mai bune mijloace de a asigura supravieţuirea regimului comunist în contextul în care vecinii Uniunii Sovietice erau state capitaliste ostile. Cele trei programe erau elemente-cheie ale planului bolşevicilor de a transforma societatea agricolă, tradiţională, rusă într-una industrială, modernă, în care proletariatul înlocuia ţărănimea ca pătură socială dominantă. Pe parcursul anilor 1920, conducătorii partidului bolşevic au dezbătut ritmul în care avea să fie transpusă în practică viziunea lor. Încă de la început devenise evident că industrializarea nu putea fi finanţată decât din interior – Occidentul nu dorea să finanţeze o ţară al cărei scop era să provoace o revoluţie mondială –, iar singura sursă internă pentru aşa-zisa acumulare socialistă de capital era agricultura, cu alte cuvinte, ţărănimea. Iniţial, Stalin susţinuse o industrializare „firească”, menită să evolueze treptat, dar apoi s-a răzgândit şi a insistat asupra unei transformări economice şi sociale mai rapide.

Dacă se ia în considerare criteriul densităţii demografice, Ucraina – al cărei teritoriu reprezenta doar 2% din suprafaţa Uniunii Sovietice, dar 20% din totalul populaţiei – era cea de-a doua republică sovietică. Kremlinul considera această republică atât o sursă de obţinere a fondurilor necesare industrializării, având în vedere producţia, dar şi potenţialul său agricol, cât şi o regiune în

care merita investit, având în vedere potenţialul industrial din est şi sud. Dar cum centrul deţinea controlul deplin asupra resurselor, conducerea ucraineană a trebuit să facă presiuni la Moscova pentru alocarea în oraşele ucrainene a fondurilor obţinute prin exploatarea ţăranilor. Ucrainei i-a mers relativ bine pe parcursul primului plan cincinal (1928–1933), când a primit aproximativ 20% din totalul investiţiilor, un procentaj echivalent cu cel al populaţiei ei raportate la cea a Uniunii Sovietice. Dar după 1932, situaţia s-a schimbat, deoarece resursele erau redirecţionate către zonele îndepărtate ale estului sovietic, Ural şi Siberia, aflate departe de graniţa periculoasă cu Polonia. Cea mai mare parte a fondurilor destinate Ucrainei au fost destinate proiectelor din zonele prin tradiţie industriale din sud-est, situate mai departe de graniţă. Malul drept al Niprului a rămas preponderent agrar, cea mai mare parte a investiţiilor concentrate aici fiind dedicate construirii liniilor de apărare ale Armatei Roşii.

De departe cel mai mare proiect de construcţii lansat în Ucraina pe parcursul primului plan cincinal a fost DniproHES, barajul de pe Nipru şi hidrocentrala construită imediat în aval de pragurile fluviului. S-a decis ridicarea şantierului în apropierea oraşului Oleksandrivsk, care a fost redenumit Zaporojia (Regiunea de dincolo de praguri) în 1921 – amintind astfel de trecutul căzăcesc al regiunii şi confirmând importanţa acestui mit pe parcursul primilor ani din istoria statului sovietic. Odinioară un orăşel în care nu se întâmpla mai nimic, Zaporojia a devenit un centru industrial important: se construiau din ce în ce mai multe complexe metalurgice în jurul hidrocentralei, devenit principalul furnizor de energie pentru regiunile Donbass şi Krîvîi Rih. Pe lângă faptul că producea electricitate, digul a îndepărtat un impediment major în calea dezvoltării

economice, adâncind nivelul Niprului suficient de mult cât să distrugă pragurile şi să deschidă fluviul pe deplin navigării. DniproHES a devenit simbolul primului plan cincinal sovietic, în timp ce populaţia Zaporojiei a crescut de patru ori pe parcursul acelui deceniu, de la 55 000 de locuitori în 1926 până la 243 000 în 1937.

Asemenea celor mai mulţi gânditori marxişti ai vremii, Lenin credea că tehnologia putea schimba orice şi la un moment dat chiar a anunţat oficial că prin comunism înţelegea „puterea sovietelor plus electrificarea întregii ţări”. Propaganda sovietică susţinea că DniproHES era un prim pas important către construirea comunismului, dar cei aflaţi la cârma ţării ştiau că nu era nevoie doar de conducerea sovietică, ci şi de eficienţa capitalismului pentru a atinge acest ţel. „O combinaţie între avântul revoluţionar rusesc şi eficienţa americană reprezintă esenţa leninismului în activităţile de stat şi de partid”, a declarat Lenin în 1924. Câţiva consilieri americani, care trăiau în vilele recent construite din „oraşul american cu grădini”, care avea şi două terenuri de tenis şi golf, ofereau expertiză americană administratorilor şi inginerilor de la DniproHES. Preşedintele consilierilor americani era colonelul Hugh Lincoln Cooper, un inginer experimentat care construise hidrocentrala Toronto de la cascada Niagara şi barajul Wilson, care ţinea de Tennessee Valley Authority. Chiar dacă se socotea un susţinător al economiei libere, Cooper – care la un moment dat făcuse o declaraţie solemnă în faţa Congresului împotriva amestecului direct al guvernului SUA în dezvoltarea proiectelor economice ale altor ţări – a acceptat oferta bolşevicilor atunci când aceştia i-au transferat suma de 50 000 de dolari în cont, cu puţin timp înainte de începerea negocierilor cu privire la serviciile pe care trebuia să le presteze.

„Avântul revoluţionar rusesc” pe care Stalin voia să-l combine cu eficienţa americană a ajuns la DniproHES sub forma a zeci de mii de ţărani ucraineni necalificaţi, dar dornici de câştig. Numărul muncitorilor angajaţi pentru ridicarea barajului şi a hidrocentralei a crescut de la 13 000 în 1927 la 36 000 în 1931. Productivitatea era extrem de ridicată – chiar dacă sovieticii au renunţat la politica anterioară de a plăti în mod egal toate categoriile de muncitori –, iar conducerea administrativă primea de zece ori mai mulţi bani decât muncitorii necalificaţi; la rândul lor, muncitorii calificaţi primeau un salariu de trei ori mai mare decât cei necalificaţi. Ţăranii trebuiau să se transforme în muncitori nu numai învăţând meserie, dar şi obişnuindu-se să vină la lucru la program, fără să facă pauze când doreau, şi să asculte ordinile superiorilor lor. Aceasta a fost o sarcină grea pentru nenumăraţii nou-veniţi angajaţi la construcţia barajului. În 1932, administraţia de la DniproHES a angajat 90 000 de muncitori şi a dat afară 60 000.
În 1 mai 1932, după cinci ani de la începutul lucrărilor, inginerii au testat pentru prima dată turbinele şi generatoarele produse de companiile americane, printre care se numărau Newport News Shipbuilding, Drydock Company şi General Electric. În octombrie, hidrocentrala, ale cărei costuri iniţiale de construcţie, estimate la 50 de milioane de dolari, se înzeciseră până la finalizarea lucrării, a fost oficial deschisă şi inaugurată. Conducătorul oficial al statului sovietic, Mihail Kalinin, preşedintele Sovietului Suprem, a prezidat ceremonia de inaugurare. S-au ţinut discursuri; a fost glorificat comunismul. Puţin mai târziu, colonelul Cooper şi alţi cinci consilieri americani au fost decoraţi cu Ordinul Steagul Roşu al Muncii pentru contribuţia adusă la construcţia comunismului.

Hidrocentrala DniproHES a intrat în istorie din mai multe puncte de vedere. Pentru prima dată de la debutul dezvoltării industriale în Ucraina, forţa de lucru era reprezentată în primul rând de etnici ucraineni (60%), nu de ruşi (30%). Motivele care au stat la baza acestei schimbări ar fi fost evidente pentru oricine ar fi plecat de pe şantierul de la DniproHES în octombrie 1932 pentru a vizita zonele rurale, care se pregăteau să facă faţă foametei provocate de autorităţi.

La sfârşitul anilor 1920, satul ucrainean a devenit la fel de inospitalier pentru locuitorii săi precum fusese cel rusesc înainte de revoluţie, dacă nu chiar mai rău. De vină pentru această stare de lucruri nu era pământul neroditor sau vremea proastă, ci climatul politic care se schimbase total, transformând mediul rural ucrainean într-un adevărat infern pentru ţărani, obligaţi să-şi părăsească locurile de baştină şi să se angajeze pe şantiere precum cel de la DniproHES. Acesta a fost rezultatul politicii de colectivizare forţată, prin care ţăranii au fost izgoniţi din habitatul lor într-un proces care a sărăcit satele de toate resursele.
În toamna lui 1929, cu sprijinul lui Lazar Kaganovici, fostul secretar general al Partidului Comunist al Ucrainei, care fusese convocat la Moscova cu un an înainte şi pus la conducerea sectorului agricol, Stalin a accelerat procesul de colectivizare a pământului şi gospodăriilor, cerând să se depună toate eforturile pentru aplicarea acestei politici. Campania care a luat cu asalt întreaga Uniune Sovietică a afectat cel mai tare zonele producătoare de grâu, domeniu în care Ucraina era cea mai productivă. Zeci de mii de ofiţeri ai GPU, activişti, dar şi simpli membri de partid au sosit în zonele rurale pentru a-i obliga pe ţărani să renunţe la loturile lor private de pământ, la animale şi la utilaje

agricole şi să intre în colhozuri. În martie 1930, autorităţile au raportat că 70% dintre pământurile arabile fuseseră colectivizate – de zece ori mai mult comparativ cu anul precedent, când mai puţin de 6% din totalul suprafeţelor arabile aparţineau colhozurilor. Majoritatea ţăranilor siliţi să se alăture colhozurilor s-au opus. Până în primăvara lui 1930, autorităţile au raportat mai bine de 1 700 de răscoale şi proteste ale ţărănimii. Răzvrătiţii uciseseră zeci de activişti şi răniseră alte câteva sute de persoane. În regiunile ucrainene de la frontiera poloneză, sate întregi se răsculau şi plecau spre graniţă pentru a fugi din calea terorii declanşate prin campania stalinistă de colectivizare. Deoarece regiunile de graniţă erau foarte importante din punct de vedere strategic, iar valul răscoalelor ţărăneşti începea să cuprindă şi alte regiuni ale Uniunii Sovietice, guvernul a cerut sprijinul armatei şi al poliţiei secrete pentru a-i pedepsi pe nemulţumiţi. În atenţia autorităţilor s-au aflat ţăranii bogaţi, care refuzau să intre în colhozuri şi care adesea conduceau răzmeriţele împotriva colectivizării forţate a proprietăţilor ţăranilor. Cei care fuseseră consideraţi kurkuli (kulaki în rusă, culaci în limba română) – un termen folosit iniţial pentru a-i desemna pe ţăranii avuţi, dar care apoi s-a extins, ajungând să-i includă pe toţi cei care nu erau cei mai săraci din sat – au fost arestaţi, întemniţaţi şi apoi exilaţi din Ucraina. În 1930, sovieticii au deportat aproape 75 000 de presupuse familii de culaci ucraineni în zone izolate din Kazahstan şi Siberia. După ce au fost transportaţi cu trenuri, mulţi au fost duşi în păduri îndepărtate şi lăsaţi să moară acolo de boli şi inaniţie.

Însă revoltele ţărăneşti erau prea mari pentru a putea fi contracarate doar cu metode represive, aşa că autorităţile au decis să aplice o altă strategie şi să bată în retragere. În martie 1930, Stalin a publicat un articol cu un titlu

sugestiv – Golovokrujeniie ot uspehov (Beţia succesului) –, prin care îi învinovăţea pe activiştii locali de exces de zel în aplicarea colectivizării. Activiştii au interpretat articolul ca pe un ordin al partidului de a opri colectivizarea forţată şi, pe parcursul următoarelor luni, jumătate dintre pământurile colectivizate au fost înapoiate ţăranilor care ieşeau din colhozuri. Însă retragerea a fost doar temporară. În toamna lui 1930, campania de colectivizare forţată a fost reluată. De data aceasta, cea mai mare parte a ţărănimii a ales să se opună în mod pasiv, cultivând grâu şi produse agricole la limita subzistenţei, sacrificând animale domestice pentru ca acestea să nu mai fie confiscate de stat, părăsind satele şi luând adesea calea centrelor industriale, precum Zaporojia, unde se alăturau noului proletariat socialist.
În faţa acestei noi forme de rezistenţă din partea ţărănimii, Stalin şi colaboratorii săi, în loc să se declare învinşi, i-au acuzat pe ţărani de sabotaj, de provocarea intenţionată a foametei la oraşe şi de subminarea procesului de industrializare. Învinovăţindu-i pe ţărani că ar fi ascuns grâu, autorităţile au crescut cotele de colectare la rezerva statului cerute ţărănimii colectivizate, dar şi celor care refuzaseră să intre în colhozuri. Regimul a acţionat deosebit de aspru în Ucraina, căci aceasta avea o importanţă crucială în îndeplinirea obiectivelor economice ale Moscovei. Până la jumătatea anului 1932, 70% dintre gospodăriile ucrainene fuseseră colectivizate, spre deosebire de media de 60% din URSS. Republica, ce producea 27% din grâul sovietic, era acum responsabilă pentru 38% din întreaga rezervă de grâne a statului. Această nouă politică a provocat foamete şi moartea a zeci de mii de ucraineni în iarna şi primăvara lui 1932, lovind cele mai populate zone agricole ale regiunii de silvostepă.

În 1932, sute de mii de oameni au suferit de foamete şi mai bine de 80 000 au murit de inaniţie numai în oblast[19]-ul Kiev. Regiunile producătoare de sfeclă-de-zahăr din sud-vestul Kievului, din preajma oraşelor Bila Ţerkva şi Uman, au avut foarte mult de suferit. Vlas Ciubar, şeful guvernului ucrainean, a recunoscut în iunie 1932 că foametea a fost provocată de solicitările excesive ale autorităţilor, în urma cărora ţăranii au rămas fără alimente. El îi scria lui Stalin: „Din cauza neîndeplinirii planului de colectare, motivul principal pentru care în toată Ucraina recoltele au fost mai mici, iar pierderile enorme în timpul recoltării (rezultatul organizării economice slabe a colhozurilor şi a administrării deficitare a acestora de la nivel regional şi de la centru) –, s-a introdus un sistem de confiscare a grânelor produse de ţărani pe cont propriu, inclusiv a seminţelor, şi preluarea în întregime de către stat a produselor colhozurilor”.
Potrivit lui Ciubar, foametea i-a afectat cel mai tare pe ţăranii care nu intraseră în colhozuri, care munceau pe cont propriu şi ale căror proprietăţi fuseseră preluate de stat pentru că nu reuşiseră să atingă cotele de aprovizionare. Apoi urmau membrii colhozurilor, care aveau familii numeroase. În martie şi aprilie 1932, zeci de mii de oameni sufereau de foame sau mureau de inaniţie în satele ucrainene. În mai 1932, un reprezentant al Comitetului Central de la Kiev al Partidului Comunist a ales la întâmplare şapte sate din raionul Uman. În acea lună se înregistraseră 216 decese din cauza inaniţiei, iar în următoarele zile, autorităţile se aşteptau să moară încă 686 de oameni, din aceleaşi motive. Într-unul din aceste

[19] Până în 1932, Ucraina Sovietică a fost împărţită în gubernii şi okruha (raioane, subdiviziuni administrative). Din 1932, s-au înfiinţat 7 oblasti (regiuni) – Vinniţa, Kiev, Odessa, Harkov, Dnipropetrovsk, Doneţk şi Cernigov – şi 406 raioane. (N. red.)

sate, Horodniţea, scria unul dintre activiştii de partid către şefii săi din Harkov, capitala RSS Ucraineană, „au murit aproape 100 de oameni; zilnic mor între 8 şi 12 persoane; oamenii suferă de foame în 100 dintre cele 600 de gospodării”. Ciubar i-a cerut lui Stalin să trimită Ucrainei ajutoare pentru a depăşi această perioadă, dar secretarul general nici n-a vrut să audă. A negat realitatea şi a interzis chiar folosirea cuvântului „foamete” în corespondenţa sa oficială.
Stalin a atribuit eşecul politicii sale opoziţiei ţăranilor la procesul de colectivizare şi la predarea cotelor de aprovizionare, dar şi rezistenţei ascunse a cadrelor de partid ucrainene. „De maximă importanţă [sublinierea autorului] este acum Ucraina”, i-a scris Stalin lui Kaganovici în august 1932.

Se spune că în două regiuni ucrainene (Kiev şi Dnipropetrovsk, cred) circa 50 de comitete regionale s-au declarat împotriva planului de colectare a grâului, declarându-l nerealist... Dacă nu începem să rezolvăm situaţia din Ucraina imediat, am putea să o pierdem. Ţine minte că Piłsudski nu pierde vremea... Ţine minte şi că Partidul Comunist al Ucrainei (500 000 de membri, ha-ha) nu duce lipsă (da, nu duce!) de elemente corupte, adepţi declaraţi sau nedeclaraţi ai lui Petliura şi, nu în ultimul rând, agenţi evidenţi ai lui Piłsudski! De îndată ce lucrurile se înrăutăţesc, aceste elemente nu vor ezita să deschidă un front în cadrul (şi în afara) partidului, împotriva partidului.

Stăpânul de la Kremlin era în mod evident îngrijorat de soarta regimului bolşevic. Nu reuşise să treacă peste

atacul-surpriză al trupelor poloneze şi ucrainene asupra Kievului din primăvara lui 1920. La acea vreme, foştii eseri ucraineni se alăturaseră forţelor reunite ale lui Józef Piłsudski şi Simon Petliura care se îndreptau spre Kiev. Stalin se temea că evenimentele de la 1920 aveau să se repete la o scară mai mare. La începutul anilor 1930, erau aproape un milion de membri de partid ucraineni, 60% fiind etnici ucraineni – un rezultat al politicii de ucrainizare. Oare aceste cadre aveau să-i rămână loiale lui Stalin, dacă Piłsudski invada din nou teritoriul sovietic? Stalin era îngrijorat. În iulie 1932, Uniunea Sovietică semnase un pact de neagresiune cu Piłsudski, asigurându-se că în următorii trei ani nu avea să se confrunte cu niciun atac dinspre vest. Stalin se gândea că venise vremea să-şi „asigure Ucraina", colectând grâne, dându-le o lecţie ţăranilor care se opuseseră colectivizării şi curăţând aparatul ucrainean de partid de cei care refuzaseră să-i urmeze ordinele.

Scrisoarea lui Stalin către Kaganovici din august 1932 conţinea planul detaliat pentru evitarea „pierderii" Ucrainei. Liderul sovietic sugera înlocuirea cu noi cadre a conducătorilor partidului şi guvernului ucrainean, precum şi a membrilor conducerii poliţiei secrete. „Trebuie să ne impunem ca ţel să transformăm Ucraina într-o adevărată fortăreaţă a URSS, o republică modernă cu adevărat", scria el. În noiembrie, Stalin a trimis un om de încredere cu puteri depline în Ucraina pentru a prelua controlul asupra aparatului poliţiei secrete. În decembrie, în timpul unei întruniri a Biroului Politic cu privire la colectarea grânelor, a atacat conducerea partidului ucrainean pentru că nu reuşise să obţină cotele de colectare, dar şi pentru că distorsionase procesul de ucrainizare. „Comitetul Central şi Sovietul Comisarilor Poporului arată, scria în hotărârea de partid pregătită la ordinele lui Stalin, că într-o serie de

raioane ucrainene problema naţională nu a fost abordată corect, bolşevic, ci mecanic, fără să se ia în calcul particularităţile evidente ale fiecărui raion, fără să se selecţioneze atent cadrele ucrainene bolşevice, ceea ce a permis unor elemente burghez-naţionaliste, adepte ale lui Petliura şi ale altora, să creeze organizaţii-paravan legale, celule şi grupări contrarevoluţionare.”
Hotărârea Biroului Politic a marcat sfârşitul ucrainizării în regiunile din Caucazul de Nord şi din Extremul Orient colonizate de ucraineni. De asemenea, a servit ca bază pentru atacul asupra organizării politice a ucrainizării şi a cadrelor sale chiar în Ucraina, ducând la demiterea din funcţie sau la arestarea a mii de funcţionari ai partidului şi la sinuciderea lui Mîkola Skrîpnîk, comisarul poporului pentru Educaţie, principalul susţinător al procesului de ucrainizare. Stalin i-a învinovăţit pe naţionaliştii ucraineni din ţară şi din străinătate că ar fi convins ţărănimea ucraineană să saboteze politica partidului şi să ascundă grâne, subminând astfel campania de industrializare. Atacul asupra ţărănimii ucrainene se desfăşura concomitent cu ofensiva asupra culturii ucrainene. Foametea, care deja făcea ravagii în Ucraina în momentul în care Biroul Politic publica hotărârea cu privire la colectarea grânelor şi ucrainizare, a fost declanşată nu numai de politica dură a lui Stalin împotriva ţărănimii şi aparatului de stat ucrainean, dar şi de schimbarea atitudinii sale privind naţionalităţile. Liderul comunist punea pe seama naţionalismului ucrainean rezistenţa în faţa programului de colectare pentru rezerva statului.
În decembrie 1932, Stalin i-a trimis în Ucraina pe Kaganovici şi Viaceslav Molotov, şeful guvernului sovietic, pentru a fi sigur că se respecta predarea cotelor de colectare a grâului. Conduse de înalţii activişti ai partidului sosiţi de la Moscova şi terorizate de GPU, cadrele

ucrainene de partid au confiscat tot ce au putut de la ţăranii care mureau de foame. Autorităţile au pedepsit satele care nu reuşiseră să atingă cotele, sistând aprovizionarea cu bunuri de bază, inclusiv chibrituri şi kerosen, şi confiscând nu numai grâul, ci şi animalele domestice şi orice alt produs alimentar. Primele decese provocate de foamete au fost consemnate în decembrie 1932; în martie 1933, oamenii mureau de foame în masă. Şefii de partid, acum speriaţi, au cerut insistent sprijin de la Harkov şi Moscova. Au primit ajutor, însă insuficient şi prea târziu pentru a salva milioanele de ţărani înfometaţi. Majoritatea victimelor au decedat la sfârşitul primăverii şi începutul verii, când proviziile de alimente s-au terminat de tot. Mulţi au murit pentru că au mâncat iarbă sau legume crude; stomacurile lor nu puteau digera alimente crude după luni întregi de inaniţie.

Zonele cel mai puternic afectate au fost ţinuturile împădurite din regiunile Kiev şi Harkov, care suferiseră de foame şi mai înainte în acea primăvară; prea slăbiţi pentru a ara bine pământul, ţăranii din aceste regiuni nu aveau provizii mai deloc şi au murit printre primii. Până la sfârşitul lui 1933, în fiecare dintre regiunile mai sus menţionate pierise câte un milion de locuitori. Odessaşi Dnipropetrovsk, principalele regiuni producătoare de grâu din stepele ucrainene, au pierdut aproape 300 000 de locuitori. Donbass nu a fost atât de afectat, aici murind de foame în 1933 doar 175 000 de oameni. Zonele de stepă au suferit mai puţin decât cele împădurite, pentru că aici nu suferiseră de inaniţie cu un an înainte; iar dacă situaţia se înrăutăţea, ţăranii se puteau angaja la şantierele de la Zaporojia, Krîvîi Rih şi Donbass. În plus, în primăvara lui 1933, guvernul sovietic părea mult mai dornic să trimită ajutoare sub formă de grâu în sud decât în centrul Ucrainei: Moscova avea nevoie de mai multe grâne şi

singura modalitate prin care putea să le obţină era să-i ţină în viaţă pe locuitorii principalelor zone producătoare de cereale. Ceilalţi puteau fi lăsaţi să moară şi exact acest lucru s-a şi întâmplat. Per total, aproape patru milioane de oameni au murit de foame în Ucraina, decimând ţara – una din opt persoane a murit de foame între 1932 şi 1934.
Foametea a schimbat înfăţişarea Ucrainei Sovietice. Stalin a reuşit să-şi menţină influenţa curăţând aparatul de partid şi guvernul de cei care nu voiau să acţioneze împotriva poporului şi să confişte ajutoarele alimentare de la cei flămânzi; dintre cei mai bine de cinci sute de secretari ai comitetelor regionale de partid, peste jumătate şi-au pierdut funcţiile în prima jumătate a lui 1933, o mare parte fiind arestaţi şi exilaţi. Restul aveau să susţină linia partidului. Stalin dorea să păstreze aceste cadre, cel puţin pentru moment. A creat, de asemenea, şi o nouă ţărănime „socialistă”. Cei care supravieţuiseră foametei îşi învăţaseră lecţia: aveau să intre în colhozuri, care beneficiau de impozite mai mici şi care, în primăvara lui 1933, primeau ajutoare guvernamentale. Colectivizarea tuturor gospodăriilor şi pământurilor era acum o realitate, care a schimbat puternic economia, structura socială şi politică a satului ucrainean.
A fost oare Marea Foamete din Ucraina (Holomodor, în ucraineană) o acţiune premeditată împotriva Ucrainei şi a poporului ucrainean, aşa cum a stabilit Parlamentul ucrainean în noiembrie 2006? Şi alte parlamente şi guverne ale lumii au emis rezoluţii asemănătoare, iar guvernul rus a lansat o campanie internaţională pentru a submina acuzaţiile Ucrainei. Controversele politice şi dezbaterile specialiştilor cu privire la foametea ucraineană continuă şi astăzi şi au în primul rând la bază definiţia termenului de genocid. S-a ajuns însă la un larg consens în ceea ce priveşte anumite puncte-cheie şi interpretări ale

evenimentelor din 1932–1933. Majoritatea specialiştilor sunt de acord că fenomenul a fost declanşat de autorităţi şi organizat printr-o politică de stat; deşi a afectat şi Caucazul de Nord, zona Volgăi inferioare şi Kazahstanul, numai în Ucraina a fost rezultatul unor politici cu aspecte etnice şi naţionale evidente. Holomodorul a fost declanşat de decizia lui Stalin de a pune capăt politicii de ucrainizare şi în strictă legătură cu un atac asupra cadrelor ucrainene de partid. Foametea a provocat traume ireparabile societăţii ucrainene, anihilându-i capacitatea de a lupta deschis împotriva regimului sovietic timp de câteva generaţii la rând.

Stalin a folosit Marea Foamete pentru a transforma Ucraina într-o „republică sovietică exemplară", aşa cum a descris-o în scrisoarea sa către Kaganovici. Mutarea capitalei în 1934 de la Harkov la Kiev, a cărui intelectualitate, decimată ca urmare a epurărilor, nu mai reprezenta o ameninţare pentru regimul sovietic din Ucraina, a marcat prefacerea republicii autonome şi adesea independente ca mod de gândire într-o simplă provincie a Uniunii Sovietice.
Aşa cum îşi dorise stăpânul de la Kremlin, Ucraina a devenit un model al industrializării şi colectivizării sovietice. Până la sfârşitul anilor 1930, producţia industrială a Ucrainei a crescut de opt ori faţă de anul 1913, o realizare aproape la fel de impresionantă ca a Rusiei. Sectorul agricol era complet colectivizat, 98% dintre gospodării şi 99,9% din teritoriul arabil fiind înregistrate ca proprietăţi colective. Problema era că statisticile impecabile ale colectivizării contraziceau realitatea crudă a performanţei agricole. În 1940, Ucraina producea 26,4 milioane de tone de grâu, cu doar 3,3

milioane mai mult decât în 1913, ceea ce însemna o creştere a producţiei agricole cu doar 13%. Satele, devastate de colectivizare şi de Marea Foamete, nu puteau ţine pasul cu zonele urbane industrializate care se dezvoltau rapid. Deşi Ucraina a trecut printr-o industrializare şi o modernizare rapide, a plătit un preţ îngrozitor pentru acest pas înainte. Între 1926 şi 1937, populaţia Ucrainei Sovietice a scăzut de la 29 la 26,5 milioane, ajungând la 28 de milioane în 1939.
Nenumăraţi locuitori ai republicii, de diverse etnii, au murit în timpul Marii Terori – valuri nesfârşite de arestări, execuţii şi deportări care au zguduit Uniunea Sovietică din 1936 până în 1940, culminând cu anul 1937, când s-au înregistrat cele mai multe victime. Circa 270 000 de persoane au fost arestate în Ucraina în 1937–1938 şi aproape jumătate dintre acestea au fost executate. Marile epurări aveau acelaşi obiectiv ca multe alte politici staliniste ale anilor 1930: asigurarea supravieţuirii regimului şi a poziţiei lui Stalin de lider suprem. În aceşti ani au pierit foştii săi colaboratori, printre care Lev Kamenev, Gheorghi Zinoviev şi Nikolai Buharin. În Ucraina, aceeaşi soartă i-a aşteptat pe conducătorii partidului, statului şi poliţiei politice care se declaraseră loiali stalinismului în timpul Marii Foamete. Regimul îşi dorea cadre docile, care să nu ştie nimic despre crimele din trecut, care aveau să-şi slujească liderul cu loialitate. Pe lângă cadrele de partid, teroarea a avut ca victime foşti membri ai partidelor nebolşevice şi minorităţile naţionale. Ucraina, o republică de frontieră cu nenumărate minorităţi etnice a căror loialitate era pusă sub semnul întrebării, era supravegheată îndeaproape. În topul ierarhiei duşmanilor se aflau polonezii şi germanii, consideraţi spioni şi instigatori ai unor state inamice, Polonia, respectiv Germania. Polonezii au reprezentat aproape 20% din

procentajul celor arestaţi, iar germanii circa 10%. URSS avea ca ţintă ambele grupuri, care nu reprezentau mai mult de 1,5% din totalul populaţiei.
În 1938, Stalin l-a trimis în Ucraina pe colaboratorul său apropiat, Nikita Hruşciov, pentru a pune la punct ultimele măsuri represive şi pentru a pregăti republica pentru un viitor război pe care el îl considera iminent. El avea aceeaşi misiune ca activiştii trimişi înaintea lui: să transforme Ucraina într-o fortăreaţă socialistă. „Tovarăşi, le-a spus Hruşciov delegaţilor reuniţi la congresul partidului comunist ucrainean din iunie 1938, vom depune toate eforturile pentru a ne asigura că sarcina şi hotărârea Comitetului Central al Partidului Comunist (bolşevic) al Uniunii Sovietice şi a tovarăşului Stalin – transformarea Ucrainei într-o fortăreaţă impenetrabilă pentru duşmani – sunt duse la bun sfârşit în mod onorabil.” Anii următori aveau să pună la încercare reduta ucraineană.
În octombrie 1938, guvernul Cehoslovaciei (care fusese dezmembrată de Adolf Hitler prin Acordul de la München, din 30 septembrie 1938) a numit un activist ucrainean, părintele Avhustîn Voloşîn, la conducerea guvernului Transcarpatiei autonome, care fusese redenumită Ucraina Carpatică (anterior, între 1918 şi 1938 s-a numit Rutenia Subcarpatică). La puţină vreme după aceea, sudul acestei regiuni, în care trăiau numeroşi locuitori de origine maghiară, inclusiv principalele ei centre urbane, Ujhorod şi Muncaci (Mukacevo), a fost cedat Ungariei. Noul guvern a înlocuit o administraţie de orientare rusofilă, aflată pentru scurt timp la putere, şi a adoptat ucraineana ca limbă oficială. De asemenea, a creat două unităţi paramilitare care trebuiau să se opună miliţiilor maghiare şi poloneze. Numite Karpaţka Sici (Siciul Carpatin, nume ce amintea de Puşcaşii Siciului din Galiţia şi de Cazacii Siciului din Ucraina de la Nipru), aceste unităţi erau alcătuite din tineri membri

ai OUN, care sosiseră din Polonia pentru a lupta pentru cauza statului naţional ucrainean.
Anul 1939 a început cu nişte zvonuri care se răspândeau prin cancelariile europene, potrivit cărora Hitler intenţiona să folosească Ucraina Carpatică drept bază pentru un atac asupra Ucrainei Sovietice, în urma căruia să reunească toate teritoriile etnice ucrainene. În ianuarie, Hitler i-a propus ministrului de Externe polonez Józef Beck, aflat în vizită în Germania, să-i ofere Gdańsk şi culoarul polonez către Marea Baltică, în schimbul noilor teritorii din Ucraina, care aveau să fie cucerite ca urmare a invaziei germane în URSS. Beck a refuzat oferta. Oricum, indiferent de părerea lui Beck, Hitler a decis să nu joace cartea ucraineană împotriva lui Stalin, cel puţin nu imediat. Când trupele germane au intrat în Praga în martie 1939, pentru a pune capăt existenţei statale a Cehoslovaciei, Hitler a renunţat la ideea înfiinţării unui stat ucrainean independent şi le-a oferit Transcarpatia aliaţilor săi, ungurii. Guvernul Transcarpatiei autonome a fost surprins şi dezamăgit când a aflat această decizie.
În 15 martie, în ziua în care trupele germane au pătruns în Praga, Parlamentul Ucrainei Carpatice a proclamat independenţa regiunii. Noul stat şi-a ales un steag cu albastru şi galben şi a adoptat imnul naţional ucrainean Ucraina nu a dispărut încă (Şce ne vmerlî Ukrainî ni slava ni volia). Declaraţia de independenţă nu a oprit armata ungară, care a intrat în regiune fără să întâmpine vreo rezistenţă din partea forţelor cehoslovace. Singurele trupe care s-au opus ofensivei maghiare au fost unităţile Siciului Carpatin. „Într-un moment în care opt milioane de cehi se supuneau statului german fără pic de rezistenţă, mii de ucraineni s-au opus armatei ungare ce număra câteva zeci de mii de soldaţi”, scria un jurnalist ucrainean în toiul evenimentelor. Siciul Carpatin număra în total 2 000 de

luptători. Copleşită de avantajul numeric al inamicului, armata ucraineană a fost zdrobită rapid. Membrii guvernului condus de părintele Voloşîn au părăsit ţara, iar soldaţii maghiari şi gărzile poloneze au luat prizonieri foarte mulţi membri ai OUN, care se întorceau în Galiţia. Acesta a fost primul botez al focului pentru luptătorii naţionalişti: aveau să urmeze mult mai multe.
Stalin a fost îngrijorat de turnura evenimentelor din Transcarpatia, după cum reiese din ironiile la adresa sprijinului german pentru independenţa ucraineană, rostite la Moscova, în martie 1939, în timpul discursului la congresul partidului. Faptul că dincolo de graniţele Uniunii Sovietice existau suficiente teritorii ucrainene care puteau fi folosite de Hitler pentru a contesta controlul stalinist asupra Ucrainei Sovietice a devenit unul dintre principalele motive de îngrijorare ale „constructorilor de fortăreţe” în ajunul celui de-al Doilea Război Mondial. Se pare că în reţeaua de redute apăruse o spărtură masivă: ameninţarea iredentismului ucrainean.

22

Lebensraum-ul lui Hitler

Adolf Hitler şi-a prezentat viziunea asupra viitorului lumii în Mein Kampf, cartea pe care a scris-o în închisoarea Landsberg din Bavaria după ce a fost arestat pentru rolul jucat în Puciul de la berărie din München în noiembrie 1923. Din celula sa, fostul supus al Habsburgilor a promis solemn să lupte împotriva aşa-numitei conspiraţii evreieşti de dominaţie a lumii şi a propus crearea unui imperiu german care să asigure un Lebensraum (spaţiu vital) rasei ariene în Europa de Est. Hitler a petrecut doar un singur an

în închisoare. Începând din anul 1933, când a fost ales cancelar al Germaniei, iar Partidul Muncitoresc Naţional-Socialist German pe care îl conducea a ajuns la putere, Hitler a avut la dispoziţie suficiente resurse pentru a-şi pune planul în aplicare. Doctrina sa, expusă pentru prima oară în 1923, a avut o influenţă covârşitoare asupra omenirii, însă în puţine locuri impactul său a fost atât de distructiv şi consecinţele atât de tragice precum a fost în Ucraina – punctul central al viziunii lui Hitler despre Lebensraum.

Ideea unui spaţiu vital pentru germani nu era creaţia liderului nazist. Formulat pentru prima dată înainte de Primul Război Mondial, conceptul avea în vederea dobândirea unor teritorii germane pe întregul mapamond. După înfrângerea suferită în război, expansiunea colonială germană de-a lungul rutelor maritime controlate de britanici a devenit imposibilă, iar Hitler şi-a dat seama că doar în Europa răsăriteană avea suficient spaţiu de extindere. „Prin urmare, pentru Germania, singura posibilitate de a duce la bun sfârşit o politică teritorială sănătoasă rezidă în obţinerea de noi teritorii chiar în Europa. Coloniile nu pot sluji acest scop atâta vreme cât nu sunt favorabile populării masive cu europeni”[20], scria el în Mein Kampf. Tratatul de la Brest-Litovsk (1918), prin care se recunoştea independenţa Ucrainei în raport cu Rusia şi se admitea prezenţa trupelor germane şi austriece pe teritoriul ei, a oferit un model pentru expansiunea Germaniei în Europa răsăriteană. Dar apetitul lui Hitler pentru construcţia naţională în est era scăzut. Scopul său era altul: să extermine populaţiile care locuiau pe teritoriul ce se întindea până la Volga şi să colonizeze pământurile fertile din Europa de Est – Ucraina, în special – cu cetăţeni

[20] Adolf Hitler, Lupta mea, vol. 1, Editura Beladi, Craiova, [1999], p. 136.

germani. „Mai întâi n-am şti prea bine să evaluăm posibilităţile de conservare a unei clase ţărăneşti sănătoase ca bază a întregii naţiuni, recunoştea Hitler în Mein Kampf. Multe dintre relele actuale nu sunt decât consecinţa unui raport greşit între populaţia urbană şi cea rurală.”
Această utopie a lui Hitler presupunea nu numai dobândirea de noi teritorii, ci şi ruralizarea şi depopularea acestora. Viziunea sa despre Europa de Est era foarte diferită de cea susţinută de bolşevici şi promovată de Stalin. Ambii dictatori erau gata să folosească forţa brută pentru a-şi pune în practică ideile, amândoi aveau nevoie de teritoriile ucrainene, de pământ şi de agricultură pentru a-şi atinge obiectivele, dar aveau atitudini diferite faţă de zonele urbane şi faţă de populaţie în general. Ucrainenii aveau să simtă pe pielea lor ce însemna acest lucru şi să analizeze diferenţele dintre cele două regimuri pe parcursul ocupaţiei germane ce avea să dureze vreme de trei ani, din 1941 până în 1944. Deoarece înainte de 1914 avusese reputaţia de grânar al Europei, iar pe teritoriul ei trăia una dintre cele mai numeroase comunităţi evreieşti de pe continent, Ucraina avea să devină principalul obiectiv al expansiunii Germaniei şi una dintre victimele importante ale nazismului. Între 1939 şi 1945 avea să piardă aproape 7 milioane de cetăţeni (aproape un milion dintre ei fiind evrei), adică mai bine de 16% din populaţia înregistrată înaintea războiului. Doar Belarus şi Polonia – alte două ţări aflate în sfera Lebensraum-ului lui Hitler – au suferit pierderi mai mari.

În Mein Kampf, Hitler îşi exprima dorinţa încheierii unei alianţe cu Marea Britanie pentru a înfrânge Franţa şi a unui pact cu Rusia pentru a anihila Polonia. În ultimă instanţă,

Rusia – sau mai bine zis Uniunea Sovietică – avea să-i ofere lui Hitler ceea ce îşi dorea: un teritoriu numai bun de colonizat şi resurse naturale din abundenţă, care aveau să transforme Germania într-un imperiu continental ale cărui legături cu coloniile sale nu ar fi putut fi perturbate de flota britanică. Alianţa cu Marea Britanie nu s-a materializat niciodată, însă până în toamna lui 1939, Hitler a reuşit să încheie un acord cu Uniunea Sovietică şi să anihileze Polonia.

Când a izbucnit cel de-al Doilea Război Mondial, prin atacul Germaniei asupra Poloniei la 1 septembrie 1939, Hitler şi Stalin conveniseră deja asupra împărţirii teritoriilor poloneze pe baza pactului Ribbentrop-Molotov, semnat cu mai puţin de zece zile înainte. În timp ce Stalin amâna intrarea sovieticilor în război, fiindcă era îngrijorat de reacţia Marii Britanii şi a Franţei, dar şi de conflictul japonezo-sovietic în plină desfăşurare în Mongolia, diplomaţii germani au jucat cartea ucraineană pentru a grăbi atacul sovietic asupra Poloniei. Ei au sugerat omologilor sovietici că, în cazul în care URSS avea să amâne în continuare invazia, Germania va fi obligată să creeze state separate pe teritoriile care ar fi trebuit să revină URSS conform pactului. Formarea unui stat ucrainean susţinut de Germania în Galiţia şi Volînia era ultimul lucru pe care şi-l dorea Stalin în acea zonă. În cele din urmă, când şi-a trimis trupele la graniţa cu Polonia, acestea au demarat ofensiva sub pretextul apărării popoarelor „înfrăţite”: belaruşii şi ucrainenii.

Până la începutul lui octombrie 1939, armata poloneză fusese anihilată, ca urmare a atacurilor celor doi vecini deosebit de puternici. Sovieticii au luat prizonieri soldaţi polonezi de rând, dar apoi i-au eliberat pe cei mai mulţi dintre aceştia. Ofiţerii însă au avut parte de altă soartă. Aproape 15 000 de ofiţeri au fost reţinuţi în trei lagăre de

detenţie, unul în Ucraina şi două în Rusia. În primăvara lui 1940, majoritatea aveau să moară în pădurea de la Katîn, din apropierea oraşului Smolensk, şi în alte zone în care s-au comis crime în masă. Totuşi, iniţial, puţini oameni, mai ales dintre cei care nu erau polonezi, i-au bănuit pe sovietici de intenţii rele. Armata Roşie, care nu se putea compara cu cea germană în ceea ce privea mecanizarea, îşi demonstrase superioritatea faţă de trupele poloneze prin calitatea armamentului, care includea tancuri noi, avioane şi puşti moderne – toate produse ale industrializării declanşate de Stalin. Dar, spre surprinderea multora, ofiţerii şi soldaţii ruşi erau adeseori prost îmbrăcaţi, li se dădeau alimente de o calitate îndoielnică şi erau şocaţi de abundenţa produselor din magazinele poloneze. Localnicii au descoperit că ofiţerii sovietici erau îndoctrinaţi din punct de vedere ideologic, inculţi şi deloc sofisticaţi. Ani la rând aveau să spună la nesfârşit poveşti despre nevestele ofiţerilor Armatei Roşii, care, după cât se părea, mergeau la teatru îmbrăcate în cămăşi de noapte, crezând că sunt rochii de seară. Dar cetăţenii ne-polonezi erau gata să trăiască împreună cu „eliberatorii” inculţi, dar bine înarmaţi, atâta timp cât aceştia promiteau să le ofere un trai mai bun. Şi, o perioadă de timp, chiar aşa părea că se va întâmpla.

După ce Armata Roşie a cucerit Lvov şi alte oraşe mari din Galiţia şi Volînia, forţele de ocupaţie au organizat alegeri în stil sovietic pentru Adunarea Naţională a Ucrainei Occidentale, care la rândul ei, a cerut Kievului şi Moscovei anexarea Galiţiei şi Volîniei la Ucraina Sovietică. Nikita Hruşciov, proaspăt numit în funcţia de prim-secretar al Comitetului Central al Partidului Comunist al Ucrainei, a insistat ca regiunea Polesiei de nord, care includea oraşul Brest, să fie transferată Ucrainei, dar Stalin a decis să repartizeze respectivul teritoriu republicii Belarus. Noile

autorităţi au făcut în aşa fel încât etnicii ucraineni şi evreii să poată ocupa funcţii în administraţia locală, dar şi în spitale, învăţământ sau alte instituţii la care nu aveau acces pe timpul guvernării poloneze. Evreii din regiune erau trataţi bine, însă cei expulzaţi de germani erau adesea opriţi la graniţă şi întorşi din drum. Sovieticii au lansat o campanie complexă de „ucrainizare”, obligând universităţile, şcolile, teatrele şi editurile poloneze să folosească limba ucraineană. În plus, au naţionalizat marile proprietăţi şi le-au distribuit ţăranilor săraci. Simpatiile prosovietice, care fuseseră mereu puternice printre adepţii grupărilor politice de stânga din regiune, au devenit şi mai puternice.

Însă luna de miere a relaţiilor dintre autorităţile sovietice şi localnicii ucraineni s-a sfârşit rapid. Sovieticii nu erau dispuşi să tolereze religia organizată – baza instituţională a identităţii ucrainene în fosta republică poloneză –, aşa că au confiscat pământurile Bisericii Greco-Catolice şi au încercat să limiteze rolul jucat de Bisericile tradiţionale, atât cea ortodoxă, cât şi cea greco-catolică, în viaţa publică. Surprinzător a fost modul în care au fost trataţi foştii conducători şi membrii de rând ai Partidului Comunist al Ucrainei Occidentale, suspectaţi de naţionalism şi luaţi mai apoi în vizor de poliţia secretă sovietică. Aceleaşi suspiciuni au planat ulterior şi asupra cadrelor ucrainene promovate în poziţii de vârf în guvernul şi învăţământul local.

În 1940, autorităţile de ocupaţie au arestat şi deportat în masă populaţia locală, în nordul îndepărtat, în Siberia şi Asia Centrală. În capul listei inamicilor poporului se aflau membrii guvernului şi poliţiei poloneze, membrii partidelor politice şi coloniştii militari aduşi în regiune în perioada interbelică. În februarie 1940, a avut loc prima deportare – circa 140 000 de polonezi au fost strămutaţi – coordonată

de NKVD, poliţia secretă a lui Stalin. Aproape 5 000 de persoane au murit pe drum de frig, boli şi malnutriţie. În total, între toamna anului 1939 şi iunie 1941, când Germania a atacat URSS-ul, poliţia secretă sovietică a deportat aproape 1,25 milioane de oameni din Ucraina. NKVD-ul i-a vânat şi pe membrii OUN, ai cărei lideri, printre care şi Stepan Bandera, se refugiaseră în Polonia controlată de germani. Stalin îi considera un pericol evident şi actual pentru regimul său.
Capitularea Parisului în faţa armatelor germane aflate în ofensivă, în mai 1940, l-a luat pe Stalin prin surprindere şi l-a făcut să creadă că Hitler avea să se îndrepte în curând spre est pentru a ataca Uniunea Sovietică. Regimul trebuia să-şi consolideze controlul asupra teritoriilor acaparate şi să înlăture elementele subversive. Stalin a decis, de asemenea, să ocupe toate regiunile est-europene care intrau în sfera de influenţă sovietică, aşa cum era stipulat în pactul Ribbentrop-Molotov. Printre acestea se numărau statele baltice (Estonia, Letonia şi Lituania), dar şi o parte a României, adică Basarabia şi Bucovina de Nord. În august 1940, liderul sovietic a hotărât alipirea sudului Basarabiei şi a nordului Bucovinei, regiuni locuite în mare parte de ucraineni, la Ucraina Sovietică. Aici, autorităţile sovietice au adoptat aceeaşi politică folosită în trecut în Galiţia şi Volînia – naţionalizarea pământurilor, promovarea cadrelor locale care nu erau de etnie română şi ucrainizarea instituţiilor, măsuri urmate de arestări şi deportări.

Stalin se pregătea să contracareze un eventual atac din partea aliatului său, Adolf Hitler. Se aştepta ca acesta să aibă loc în 1942, dar a venit cu un an mai devreme, luându-l pe dictatorul sovietic prin surprindere. Hitler avea

nevoie de resursele sovietice, mai ales de grâul şi cărbunele ucrainean, cât mai repede cu putinţă. Era presat războiul cu Marea Britanie şi de ameninţarea Statelor Unite ale Americii – cea mai puternică economie a lumii. Hitler a invadat URSS-ul fără să ţină seama de sfaturile celor mai de seamă economişti ai Reich-ului, care susţineau că invazia nu avea să soluţioneze niciuna dintre problemele Germaniei şi că urma să secătuiască economia ţării. Însă Wehrmacht-ul prefera să poarte război cu sovieticii, nu cu Occidentul, iar Hitler a fost bucuros să-i facă pe plac.
În decembrie 1940, dictatorul german a semnat o directivă prin care ordona demararea pregătirilor pentru războiul cu Uniunea Sovietică. Operaţiunea a purtat numele de cod Barbarossa, în onoarea regelui german din secolul al XII-lea, împărat al Sfântului Imperiu Roman de Naţiune Germană şi conducător al celei de-a Treia Cruciade. Acesta se înecase în timp ce încerca să traverseze un râu îmbrăcat într-o armură greoaie în loc să-l traverseze pe podul folosit de trupele sale. Evident, era un semn de rău augur, dar la momentul respectiv nimeni n-a ţinut cont de precedentul istoric. Asemenea lui Barbarossa, Hitler era pregătit să-şi asume riscuri şi să aleagă calea cea mai scurtă. Tacticienii intenţionau să-i înfrângă pe sovietici şi să-i împingă dincolo de Volga în decursul unei campanii care să nu dureze mai mult de trei luni. Hitler îşi dorea ca armatele sale să ocupe în primul rând Leningradul, apoi să captureze minele de cărbune din bazinul carbonifer Doneţk, iar în final să cucerească Moscova. Soldaţii germani au fost trimişi pe front fără echipament şi îmbrăcăminte de iarnă. Deşi acest lucru s-a dovedit a fi o greşeală, a conferit şi un beneficiu de scurtă durată, căci Stalin, care nu se aştepta ca germanii să atace fără să fie

pregătiţi pentru o campanie de iarnă, a fost indus în eroare şi luat prin surprindere de ofensiva Wehrmacht-ului. Invazia a început în dimineaţa zilei de 22 iunie 1941, de-a lungul unui front ce se întindea de la Marea Baltică în nord până la Marea Neagră în sud. Germania şi aliaţii săi, printre care se numărau România şi Ungaria, dispuneau de 3,8 milioane de soldaţi. Ucraina a fost atacată de Grupul de Armate Sud, care a plecat din Polonia, unde staţiona, de-a lungul vechii rute ce traversa versanţii nordici ai Carpaţilor şi mlaştinile Pripeat. Românii au atacat sudul ţării, pătrunzând în Ucraina pe culoarul dintre versanţii sudici ai Carpaţilor şi Marea Neagră. Hunii folosiseră aceste rute în secolul al V-lea, iar mongolii în secolul al XIII-lea, când invadaseră Europa Centrală. Acum, armatele avansau în direcţie opusă, dar pe aceleaşi drumuri nepavate, cu divizii mecanizate, în loc de cavalerie, ridicând nori de praf în calea lor. Pe frontul sovietic, germanii au concentrat circa 4 000 de tancuri şi mai bine de 7 000 de piese de artilerie. Peste 4 000 de avioane patrulau de deasupra lor. Germanii deţineau un control aproape absolut asupra spaţiului aerian – majoritatea avioanelor militare sovietice fuseseră distruse printr-un atac-surpriză al Luftwaffe asupra aerodromului şi nu apucaseră nici măcar să decoleze.

Armata Roşie avea la fel de mulţi soldaţi ca germanii, staţionaţi la graniţa sovietică occidentală, şi deţinea chiar mai multe tancuri, tunuri şi avioane. Problema era că armamentul şi utilajele de luptă sovietice erau inferioare celor mai recente modele germane, iar noii ofiţeri, care tocmai îi înlocuiau pe comandanţii mai experimentaţi, executaţi de Stalin, erau lipsiţi de experienţă. Comandanţii îşi abandonau unităţile, iar moralul soldaţilor, majoritatea ţărani care supravieţuiseră foametei şi colectivizării, era la pământ. Cu fiecare zi ce trecea erau şi mai descumpăniţi,

căci germanii profitau de avantajul creat de atacurile lor surpriză, câştigau rapid teritorii şi provocau pierderi masive trupelor sovietice, care băteau în retragere. Dobândirea de noi teritorii după semnarea Pactului Ribbentrop-Molotov, pe care Stalin îl considerase un succes al său, s-a dovedit a fi o capcană. Cu o lună înaintea invaziei, sovieticii îşi mutaseră armatele la vest de liniile defensive construite pe parcursul deceniului precedent pentru a proteja noile frontiere, iar acum acestea trebuiau să apere o graniţă pe care nu avuseseră timp să o fortifice. După cum prevăzuseră tacticienii care au pus la cale Blitzkrieg-ul, diviziile de blindate germane au rupt apărarea sovietică, încercuind armate întregi şi creând haos în spatele liniilor Armatei Roşii.
În vestul Ucrainei, conducătorii Armatei Roşii au lansat o contraofensivă de amploare, concentrată pe regiunile Luţk, Brodî şi Rivne. Deşi au trimis în luptă toate regimentele de tancuri, sovieticii au fost înfrânţi de manevrele iscusite ale unui regiment de tancuri mult mai mic al Wehrmacht-ului. Din acel moment, totul avea să meargă din ce în ce mai prost. În trei săptămâni, germanii au avansat între 300 şi 600 de kilometri spre est. Nu doar Galiţia şi Volînia, recent ocupate de forţele sovietice, au fost pierdute, ci şi o mare parte din Ucraina de pe malul drept. Mai bine de 2 500 de tancuri sovietice şi aproape 2 000 de avioane au fost distruse. Pierderile omeneşti sunt greu de estimat. În august, în apropierea oraşului Uman din Podolia, diviziile germane au încercuit peste 100 000 de soldaţi sovietici pe care i-au luat prizonieri. Fără să ţină seama de sfaturile comandanţilor Armatei Roşii, printre care se număra şi şeful Statului-Major, Gheorghi Jukov, Stalin a refuzat să-şi retragă trupele din regiunea Kievului, deoarece oraşul avea o importanţă simbolică, şi a provocat

cel mai mare dezastru militar de pe parcursul întregului război.
Unităţile Armatei Roşii, conduse de generalul Mîhailo Kîrponos, originar din regiunea Cernigov, au ţinut piept ofensivei germane, deşi nu prea aveau ce să facă împotriva diviziilor mecanizate ale Wehrmacht-ului. Kievul a fost cucerit în 19 septembrie 1941. Generalul Kîrponos a murit în luptă a doua zi în apropierea oraşului Lohvîţea. Peste 660 000 de soldaţi sovietici au fost încercuiţi şi luaţi prizonieri la Kiev. În octombrie, cei 100 000 de soldaţi staţionaţi între Melitopol şi Berdiansk, în sudul Ucrainei, au avut aceeaşi soartă, iar în noiembrie alţi 100 000 s-au predat în apropierea oraşului Kerci din Crimeea. Până la sfârşitul anului, când Armata Roşie a fost nevoită să renunţe la cea mai mare parte a Ucrainei, peste 3,5 milioane de soldaţi şi ofiţeri fuseseră luaţi prizonieri de inamic. Sovieticii aflaţi în retragere au aplicat tactica pământului pârjolit, luând cu ei din regiunile pe care le părăseau echipament industrial, animale domestice, provizii şi oameni. În total, au transportat la est aproximativ 550 de fabrici mari şi 3,5 milioane de muncitori calificaţi.

Cei mai mulţi locuitori ai Ucrainei i-au primit cu braţele deschise pe germani în vara anului 1941, sperând că aceştia aveau să pună capăt terorii dezlănţuite de autorităţile de ocupaţie sovietice în anii care precedaseră războiul. Această atitudine au avut-o ucrainenii din regiunile recent ocupate din vest, dar şi cei din Ucraina centrală şi de est, unde populaţia nu iertase niciodată regimul sovietic pentru ororile pricinuite de foamete şi colectivizare. Unii credeau că naţional-socialismul reprezenta adevăratul socialism. Alţii sperau doar să-şi

îmbunătăţească nivelul de trai. În condiţiile în care, pe vremea sovieticilor, dintr-un salariu oamenii nu reuşeau să cumpere nici măcar o pereche de pantofi, nu le-a fost greu să-şi facă speranţe false şi să-şi imagineze că germanii „europeni” aveau să le ofere o viaţă mai bună după ce-i „eliberau” de sub controlul Moscovei. Foarte mulţi oameni îşi aminteau de austriecii din perioada premergătoare Primului Război Mondial şi de ocupaţia germană a Ucrainei din 1918, care fusese benefică în comparaţie cu teroarea stalinistă. Unii priveau reîntoarcerea germanilor ca pe un preludiu la refacerea statului ucrainean, aşa cum fusese acesta pe vremea hatmanului Pavlo Skoropadski. Cei care aveau astfel de aşteptări în privinţa germanilor şi-au dat curând seama că sunt deşarte, indiferent de factorii care îi determinaseră să nutrească aceste iluzii privind ocupaţia germană.

Ministrul german pentru teritoriile ocupate, Alfred Rosenberg, originar din regiunea baltică, educat printre altele şi la Moscova, a fost cel care a conceput primele planuri germane privind Ucraina. El voia să susţină aspiraţiile de independenţă ale ucrainenilor, balticilor, belaruşilor, georgienilor şi ale altor naţionalităţi sovietice pentru a submina Uniunea Sovietică. Din punctul lui de vedere, o structură politică ucraineană independentă de Rusia avea să devină vasală a Reich-ului alături de Federaţia Baltică, Belarus şi Finlanda. Într-adevăr, experţii lui Rosenberg susţineau extinderea teritoriilor ucrainene până la Volga. Însă Rosenberg a pierdut cursa politică în faţa lui Heinrich Himmler, şeful forţelor germane de securitate şi ulterior ministru de Interne, a lui Hermann Göring, preşedinte al Reichstag-ului şi ministru al Aviaţiei, şi a altor lideri nazişti care abia aşteptau să introducă legile rasiale şi să stoarcă teritoriile proaspăt cucerite de toate resursele naturale pe care le aveau. Viziunea

născută în 1918 la Brest-Litovsk privind crearea unor state est-europene – printre care şi Ucraina – controlate de Germania a fost înlocuită în vara anului 1941 de un alt model, care îşi avea originile în Mein Kampf, care presupunea înfiinţarea unor colonii ce urmau să fie exploatate fără milă.
Germanii au împărţit teritoriile ocupate în trei: Galiţia a fost comasată cu ceea ce fusese odinioară Galiţia Occidentală şi regiunea Varşoviei într-o entitate denumită „Guvernământul General”; cea mai mare parte a Ucrainei, de la Volînia în nord-vest până la Zaporojia în sud-est, împreună cu sudul Belarusului, respectiv regiunea din jurul oraşelor Pinsk şi Gomel (Homel), au devenit Reichskommissariat-ul Ucraina; estul Ucrainei, de la Cernigov în nord până la Lugansk şi Stalino (Iuzivka, Doneţ) în sud, a rămas sub control militar, căci se afla mult prea aproape de linia frontului pentru a putea fi plasat sub administraţie civilă. Împărţirea Galiţiei şi Volîniei şi comasarea Volîniei cu Ucraina de la Nipru au oferit indicii despre viziunea germană asupra organizării acestei regiuni. Hitler a divizat Ucraina ocupată ţinând cont de linia de demarcaţie stabilită la sfârşitul secolului al XVIII-lea prin graniţa ruso-austriacă. Sfâşierea Ucrainei nu a fost singura dezamăgire a celor care fuseseră terorizaţi până atunci de sovietici. În curând aceştia aveau să-şi dea seama că ocupanţii din anul 1941 nu mai aveau nimic în comun cu cei de la 1918.
Primii care aveau să fie dezamăgiţi de regimul nazist au fost membrii OUN. Organizaţia se dizolvase în 1940, la scurt timp după ce unul dintre cei mai extremişti lideri ai săi, Stepan Bandera, scăpase din închisoarea poloneză în care era deţinut, în septembrie 1939. Bandera a condus o revoltă împotriva vechilor cadre şi, nu după multă vreme, s-a ridicat la conducerea celei mai numeroase şi mai

radicale aripi a OUN. În februarie 1941, aceştia au încheiat o înţelegere cu liderii serviciului german de informaţii şi contrainformaţii al armatei (Abwehr) pentru a alcătui două batalioane de forţe speciale, compuse din membri ai OUN. Unul dintre aceste batalioane, Nachtigall, a fost primul regiment german care avea să intre în Lvov în 29 iunie. A doua zi, a luat parte la proclamarea independenţei Ucrainei de către membrii facţiunii conduse de Bandera, ceea ce a marcat sfârşitul cooperării dintre germani şi „banderişti". Pentru că germanii aveau propriile planuri în legătură cu Ucraina, i-au arestat pe foştii aliaţi şi pe Bandera însuşi, căruia i-au cerut să denunţe declaraţia de independenţă. Naţionalistul ucrainean, care a refuzat solicitarea germanilor, a fost trimis în lagărul de concentrare Sachsenhausen, unde avea să fie închis cea mai mare parte a războiului. De asemenea, doi dintre fraţii săi au fost arestaţi şi au murit în lagărul Auschwitz.

Dintr-un aliat de încredere al Germaniei, facţiunea Bandera a OUN s-a transformat peste noapte în duşman de moarte. Facţiunea mai moderată a OUN, condusă de colonelul Andrei Melnik, a încercat să profite de aceste tensiuni şi a trimis corpurile expediţionare în centrul şi estul Ucrainei pentru a-şi forma primele reţele, pentru a influenţa procesul de votare al cadrelor ucrainene în administraţia de ocupaţie şi pentru a demara o campanie de propagandă şi educaţie printre locuitori. Operaţiunile facţiunii au luat sfârşit în cea de-a doua jumătate a anului 1941, când administraţia germană a impus un control şi mai strict asupra Reichskommissariat-ului Ucraina. Poliţia nazistă a ordonat împuşcarea a sute de membri OUN în Kiev şi în alte oraşe din Ucraina. La începutul lui 1942, ambele facţiuni OUN erau în război deschis cu germanii.

Tratamentul aplicat de naziști prizonierilor de război sovietici a transmis încă un semnal negativ, de această dată locuitorilor din centrul şi estul Ucrainei. Ei au realizat că în 1918 germanii constituiau doar nişte forţe de ocupaţie, în timp ce în 1941 ei erau colonişti care îi tratau pe cei cuceriţi ca pe nişte suboameni (Untermenschen).
Înainte de izbucnirea războiului, Stalin refuzase să semneze Convenţia de la Geneva din 1929, care reglementa tratamentul aplicat prizonierilor de război – URSS-ul era o putere revoluţionară care nu se supunea regulilor de conduită capitaliste. Când a încercat să adere la convenţie, în vara anului 1941, era deja prea târziu: germanii nu aveau să fie de acord să aplice prizonierilor sovietici acelaşi tratament de care beneficiau prizonierii de război din Occident. Aceştia din urmă erau trataţi cu un oarecare respect, li se recunoşteau gradele şi funcţiile, aveau acces la îngrijire medicală şi puteau primi pachete cu alimente şi îmbrăcăminte. În schimb, prizonierilor sovietici li s-a aplicat un tratament mult mai dur. În plus, nu toţi cei care se predau erau lăsaţi să trăiască. Mulţi erau împuşcaţi pe loc. În 6 iunie 1941, cu mai bine de două săptămâni înainte de invazie, statul-major a trimis ordin trupelor germane să-i împuşte pe loc pe comisarii şi ofiţerii politici ai Armatei Roşii luaţi prizonieri, precum şi pe reprezentanţii NKVD-ului şi pe evrei. Musulmanii care nu puteau dovedi că circumcizia lor nu avea nimic de-a face cu religia iudaică erau adesea ucişi pe loc, la fel şi comandanţii Armatei Roşii luaţi în captivitate. Cei rămaşi în viaţă erau trimişi în lagăre de concentrare improvizate în fabrici abandonate, în şcoli sau, de cele mai multe ori, pe câmpuri înconjurate cu sârmă ghimpată.
În timpul marşurilor forţate ale morţii către lagărele de concentrare, gardienii i-au împuşcat pe răniţi, bolnavi şi pe prizonierii slăbiţi care nu mai puteau să înainteze.

Localnicii au încercat să-i hrănească pe prizonierii de război extenuaţi şi să-i ajute în orice fel puteau, presupunând că şi alţii le vor ajuta şi hrăni soţii, fiii şi taţii înrolaţi în Armata Roşie înainte de război şi care probabil îndurau aceleaşi chinuri. Odată ajunşi în lagăr, prizonierii – adesea lăsaţi fără mâncare şi apă – ajungeau să sufere şi să moară de foame sau recurgeau la canibalism. Cei care reuşeau să supravieţuiască numai cu raţiile infime de alimente mureau din cauza bolilor. Prizonierii de război erau priviţi şi descrişi de propaganda germană ca fiind suboameni, iar tratamentul care le era aplicat era, într-adevăr, inuman. Ideologia era doar parţial vinovată pentru această atitudine. Germanii nu intenţionaseră să ia sute de mii, dacă nu chiar milioane de prizonieri de război. În primele luni de război, cu cât mureau mai mulţi oameni în captivitate, cu atât mai puţine probleme avea Wehrmacht-ul. Abia în noiembrie 1941, economiştii cei mai de seamă ai Reich-ului au luat în calcul utilizarea prizonierilor de război ca forţă de muncă, de care Germania ducea lipsă. În timpul războiului, peste 60% dintre cei luaţi prizonieri pe Frontul de Est aveau să moară în captivitate.
Ucrainenii, asemenea altor naţionalităţi din vestul URSS, o duceau mai bine în lagăre decât ruşii şi musulmanii. La început, erau chiar eliberaţi, fiind consideraţi o ameninţare mai mică decât ruşii. În septembrie 1941, naziştii au emis o directivă care reglementa eliberarea din lagăre a ucrainenilor, belaruşilor şi balticilor. Oamenii puteau să părăsească lagărele dacă erau revendicaţi de către rude (uneori femeile pretindeau că bărbaţi străini le erau soţi) sau dacă proveneau dintr-o anumită regiune. Această politică a fost abandonată în noiembrie, dar între timp zeci de mii, poate chiar sute de mii de bărbaţi ucraineni care fuseseră înrolaţi în Armata Roşie şi luaţi prizonieri de germani, în vara şi toamna anului 1941, au reuşit să

supravieţuiască acestui calvar şi să se întoarcă la familiile lor. Ulterior, pe parcursul războiului, s-a preferat recrutarea ucrainenilor, a belaruşilor şi a balticilor, dar nu şi a ruşilor în batalioanele de poliţie care apărau teritoriile est-europene ce fuseseră curăţate de localnici şi colonizate cu germani. Unii au fost trimişi să păzească lagărele naziste de concentrare şi de exterminare din Polonia în momentul în care conducerea celui de-al Treilea Reich şi-a dat seama că proiectul colonial german din estul Europei avea să fie amânat pe o perioadă nedeterminată.

În contextul ocupaţiei germane, foştii prizonieri de război sovietici s-au transformat din victime în torţionari. La Auschwitz, de departe cel mai cunoscut lagăr de concentrare nazist, prizonierii de război sovietici au fost primii care au murit în camerele de gazare – germanii au testat pe ei gazul Zyklon-B în septembrie 1941. Ulterior, paznicii recrutaţi din lagărele de prizonieri de război – aşa-numiţii Travniki, după locul în care fuseseră instruiţi – aveau să-i ducă pe evreii ajunşi în lagăre către camerele de gazare. Bărbaţi evrei aleşi din transporturi anterioare adunau şi mai apoi sortau hainele victimelor. De cele mai multe ori, în lagăre, supravieţuirea era echivalentă cu distrugerea semenilor. Ucraina aflată sub ocupaţie germană a devenit macheta unui lagăr de concentrare la scară mare. La fel ca în lagăre, linia dintre colaborare şi rezistenţă, victimizare şi complicitate criminală a devenit neclară, dar cu toate acestea, nu se putea spune că era de nedesluşit. Toţi trebuiau să facă o alegere personală, iar supravieţuitorii au trebuit să se împace cu deciziile lor după încheierea războiului, unii în armonie, alţii într-o agonie interminabilă. Dar aproape toţi supravieţuitorii s-au simţit vinovaţi că au scăpat cu viaţă.

Holocaustul a fost cel mai îngrozitor episod din perioada ocupaţiei naziste a Ucrainei, iar ororile genocidului nu au cunoscut limite. Majoritatea evreilor ucraineni care au devenit victime ale regimului nazist nici măcar nu au ajunsla Auschwitz sau în alt lagăr de exterminare. Au fost împuşcaţi la periferiile oraşelor şi satelor în care locuiau de echipele morţii aparţinând SS, Einsatzgruppen, cu ajutorul poliţiei locale înfiinţate de administraţia germană. Începând din vara lui 1941, evreii au fost împuşcaţi în toate teritoriile cucerite de Wehrmacht. Până în ianuarie 1942, când oficialităţile naziste de rang înalt s-au adunat în suburbia berlineză Wannsee pentru a coordona aplicarea Soluţiei Finale (eradicarea populaţiei evreieşti a Europei), aproape un milion de evrei – bărbaţi, copii şi femei – fuseseră deja omorâţi de patrulele morţii ale lui Himmler. Au făcut acest lucru ziua în amiaza mare, pentru ca populaţia locală ne-evreiască să afle de acţiunile ucigaşe. În Ucraina şi în tot vestul Uniunii Sovietice, Holocaustul nu numai că a decimat comunităţile evreieşti, aşa cum s-a întâmplat în toată Europa, dar i-a şi traumatizat pe cei care au asistat la asasinate.
Fiecare al şaselea evreu ucis în Holocaust – în total aproape un milion de oameni – provenea din Ucraina. De departe cel mai cunoscut masacru, care a lăsat în urmă cel mai mare număr de victime, a avut loc la Babi Iar (Babin Iar, în ucraineană; Râpa Babei), la periferia Kievului. Aici, pe parcursul a două zile, 33 761 de cetăţeni evrei au fost omorâţi cu foc automat de membrii Sonderkommando 4a, o subunitate a Einsatzgruppe C, ajutaţi de poliţia locală în colaborare cu cea germană. Omorurile au avut loc în 29 şi 30 septembrie 1941 şi au fost săvârşite la ordinul generalului-maior Kurt Eberhard, guvernatorul militar al Kievului, care avea să se sinucidă la sfârşitul războiului, în timp ce se afla sub paza americanilor.

Eberhard a ordonat execuţiile în masă ca răzbunare pentru acţiunile de sabotaj ale agenţilor sovietici. În 19 septembrie, la cinci zile de la căderea Kievului în mâinile germanilor, bombele amplasate înainte de retragerea sovieticilor au explodat şi au aruncat în aer mai multe clădiri importante din centrul oraşului. După cum era de aşteptat, acestea erau ocupate de armata germană, iar exploziile au ucis ofiţeri germani de rang înalt. Propaganda nazistă susţinea că, pe Frontul de Est, germanii purtau un război împotriva Comunei Evreieşti, aşa cum era numit regimul sovietic de propagandiştii care asociau originile evreieşti cu concepţiile comuniste ale unora dintre primii conducători ai bolşevicilor. Autorităţile germane credeau că exista o legătură clară între agenţii sovietici şi evrei. Invocau ca dovadă ceea ce se petrecuse la Lvov, Kremianeţ şi în alte oraşe din Ucraina Occidentală. Acolo, NKVD împuşcase sute de prizonieri, dintre care cei mai mulţi erau ucraineni şi polonezi originari din acea regiune, înainte de a părăsi oraşele şi a se retrage spre est. La acea vreme, germanii îndemnaseră la pogromuri antievreieşti „ca răzbunare" pentru atrocităţile comise de sovietici. Însă, începând cu luna august, şi-au schimbat politica – Reichsführerul unităţilor SS (Schutzstaffel), Heinrich Himmler, a aprobat uciderea femeilor şi copiilor evrei şi anihilarea unor comunităţi întregi. Pogromurile nu mai erau suficiente. Evreii trebuiau să moară.

„Evrei din oraşul Kiev şi din vecinătate!, scria pe o broşură care circula prin Kiev la sfârşitul lui septembrie. Luni, 29 septembrie, vi se ordonă să vă faceţi apariţia până la 8 dimineaţa, cu toate bunurile, banii, documentele, lucrurile de valoare şi îmbrăcăminte călduroasă pe strada Dorohojîţka, de lângă cimitirul evreiesc. Cine nu va apărea va fi pedepsit cu moartea." Evreii kieveni – în mare parte femei, copii şi bătrâni, căci bărbaţii fuseseră înrolaţi în

armată – au crezut că erau convocaţi pentru a fi strămutaţi şi că nu avea să li se facă niciun rău. Ziua următoare era Yom Kippur, Ziua Ispăşirii. Cei care s-au supus ordinului au fost escortaţi către porţile cimitirului evreiesc, au fost forţaţi să-şi predea documentele şi lucrurile de valoare, au fost dezbrăcaţi şi apoi împuşcaţi în grupuri de câte zece pe pantele unei prăpăstii. Masacrul de la Babi Iar a intrat în istorie ca prima încercare de a anihila o comunitate întreagă de evrei dintr-un centru urban european important. Însă şi înainte, şi după el au avut loc şi alte masacre de proporţii îngrozitoare. La sfârşitul lunii august, un batalion german de poliţie a împuşcat peste 23 000 de evrei, în mare parte refugiaţi din Transcarpatia ocupată de unguri. În octombrie, aproape 12 000 de evrei din Dnipropetrovsk au fost împuşcaţi într-o prăpastie de la periferia oraşului, pe locul pe care s-a construit ulterior Universitatea Naţională Dnipropetrovsk. În decembrie, circa 10 000 de evrei din Harkov au avut aceeaşi soartă, fiind ucişi în fabrica de tractoare a oraşului, mândria proiectului de industrializare sovietic.

Dictatorul român Ion Antonescu – care a recucerit nordul Bucovinei şi Basarabia, pe care Stalin l-a forţat să le cedeze în 1940, dar şi Odessa şi unele regiuni din Podolia – a afişat aceeaşi brutalitate şi dispreţ faţă de evrei ca şi aliaţii săi nazişti. În octombrie 1941, a avut loc un masacru care aducea aminte de cel de la Babi Iar, Antonescu ordonând execuţia a peste 18 000 de evrei ca răzbunare pentru faptul că sovieticii aruncaseră în aer clădirea care adăpostea Comandamentul militar român din Odessa şi uciseseră un comandant de rang înalt. În total, pe parcursul ocupaţiei româneşti a Odessei au murit între 115 000 şi 180 000 de evrei. În plus, între 100 000 şi 150 000 de evrei bucovineni şi basarabeni au murit în versiunea românească a Holocaustului lui Hitler. Cea mai mare parte

a evreilor din Galiţia, asemenea evreilor polonezi care trăiau în Guvernământul General, au murit în timpul anului 1942, după ce au fost izolaţi luni întregi de restul populaţiei în ghetouri ridicate la ordinul naziştilor. Respectând dispoziţiile primite de la comandanţii germani de poliţie, forţele de ordine ucrainene şi evreieşti i-au convocat şi i-au trimis în lagăre de exterminare. Mânaţi de cele mai multe ori mai degrabă de lăcomie decât de antisemitism, localnicii încercau adesea să profite de nenorocirile ce se abăteau asupra vecinilor lor evrei, fie denunţându-i autorităţilor, fie confiscându-le proprietăţile. Însă cea mai mare parte a localnicilor pur şi simplu au preferat să ignore drama celorlalţi.
Holocaustul din Ucraina s-a deosebit de Holocaustul din Europa Centrală şi Occidentală şi în privinţa tratamentului aplicat celor care încercau să salveze evrei. Aceştia nu erau arestaţi, ci executaţi. Acelaşi lucru se întâmpla şi cu rudele lor. Cu toate acestea, mulţi au încercat să-şi salveze vecinii evrei. Până astăzi, statul Israel a conferit titlul de „Drept între popoare” pentru mai bine de 2 500 de cetăţeni ucraineni care au adăpostit evrei pe parcursul Holocaustului. Lista celor care vor primi acest titlu nu s-a încheiat. Una dintre personalităţile care nu apare pe ea este mitropolitul Andrei Şeptiţki, membru al Bisericii Ucrainene Catolice, care a ascuns sute de evrei din Galiţia în casa lui şi în mănăstiri. În februarie 1942, el i-a trimis o scrisoare lui Himmler prin care protesta împotriva folosirii forţelor de ordine ucrainene la acţiunile de căutare şi exterminare a evreilor galiţieni. Nu a primit niciun răspuns. Agenţii lui Himmler i-au transmis însă mitropolitului că, dacă nu ar fi fost atât de înaintat în vârstă, l-ar fi împuşcat. Câteva luni mai târziu, Şeptiţki a publicat cea mai cunoscută scrisoare pastorală a sa, Ne ubii (Tu nu vei ucide), despre caracterul sacru al vieţii omeneşti. Aceasta

a fost citită în toate bisericile catolice ucrainene şi interpretată ca o condamnare a Holocaustului. Numele lui Şeptiţki nu apare pe lista celor „Drepţi între popoare” deoarece în vara lui 1941, după doi ani de ocupaţie sovietică, primise cu braţele deschise ocupaţia germană în Galiţia. Indiferent care ar fi fost speranţele nutrite de Şeptiţki şi conaţionalii săi faţă de conducerea germană, acestea s-au năruit în scurtă vreme.

În Ucraina, regimul de ocupaţie nu a fost peste tot la fel de brutal. Măsurile erau mai mult sau mai puţin dure, în funcţie de regiune. Românii, care nu îşi doriseră niciodată să cucerească Odessa şi împrejurimile acesteia, dar visau la nordul Transilvaniei, deţinut de unguri, au prădat pur şi simplu sudul Ucrainei, furând tot ce găseau. Forţele de ordine germane erau oarecum mai blânde, iar ucrainenii aflaţi în serviciul militar şi cei care locuiau în fostele teritorii austriece se bucurau de un tratament oarecum mai uman.
Reichskommissariat-ul Ucrainei a cunoscut cele mai mari orori. Omul responsabil pentru unele dintre cele mai îngrozitoare crime comise de ocupaţia nazistă în Ucraina a fost Reichskommissarul Ucrainei, Erich Koch. Îndesat şi dezagreabil, cu o mustaţă în stil hitlerist, Koch, în vârstă de 44 de ani, era administratorul pus de partid peste Prusia de Est. Era renumit pentru brutalitatea sa şi pentru că ducea lucrurile la bun sfârşit. În Ucraina, a fost însărcinat cu exploatarea resurselor şi cu depopularea teritoriilor cucerite. El a tratat populaţia ucraineană la fel cum îi trataseră coloniştii europeni pe negrii şi asiaticii din coloniile de peste mări: „Niciun soldat german nu va muri vreodată pentru acel popor de negri”. Koch nu voia ca ucrainenii să-şi continue educaţia după clasa a patra

primară, aşa că a interzis elevilor în vârstă de peste 15 ani să urmeze cursurile şcolilor sau universităţilor. „Dacă găsesc vreun ucrainean demn să stea la aceeaşi masă cu mine, atunci va trebui să-l împuşc”, a declarat el la un moment dat. Iar subordonaţii săi chiar şi-au folosit foarte mult puştile, unii dintre ei chiar la Babi Iar, în acelaşi loc în care cu câteva luni înainte fuseseră asasinaţi aproape 34 000 de evrei kieveni. Până la sfârşitul ocupaţiei germane a Kievului, în noiembrie 1943, alte 60 000 de victime ale naziştilor – printre care prizonieri de război sovietici, naţionalişti ucraineni, membri ai organizaţiilor clandestine sovietici şi ţigani – îşi găsiseră somnul de veci la Babi Iar.
Koch şi-a stabilit sediul central în oraşul Rivne din Volînia, care făcuse parte din Polonia interbelică. Aceasta a fost cea de-a treia capitală a entităţii politice care a purtat numele de „Ucraina” în aproape 20 de ani. Sovieticii aleseseră oraşul Harkov, industrializat şi puternic rusificat, în detrimentul Kievului naţionalist în anii 1920; în schimb, germanii preferaseră Rivne, care număra 40 000 de locuitori, în locul Kievului, acum mult mai mare şi foarte sovietizat. Locuitorii Kievului, care flămânzeau din cauza blocadei economice, asistau la prima foamete de la 1933 încoace. Viziunea nazistă a Lebensraum-ului presupunea ruralizarea Ucrainei şi eliminarea principalelor centre urbane, căci în caz contrar populaţia urbană ar fi trebuit hrănită, iar astfel resursele nu ar mai fi ajuns în Reich şi la armata germană. Politica oficială era de a înfometa oraşele, ai căror locuitori, mânaţi de foame către zonele rurale, aveau să fie folosiţi la muncile agricole, producând astfel alimente pentru ei şi pentru Reich-ul german. Germanii nu s-au atins de colhozuri, profitând de această invenţie sovietică prin care se extrăgeau resurse de la populaţia rurală. În plus, au refuzat să privatizeze întreprinderile mari, reglementând ce mai rămăsese din

economia ucraineană prin intermediul unei noi bănci, al unei monede coloniale şi controlând preţurile. Germanii au stopat fenomenul de migraţie cu ajutorul introducerii cărţilor de identitate.
Începând din 1942, naziştii au început să exploateze Ucraina nu numai ca sursă de produse agricole, ci şi ca sursă de mână de lucru. În ianuarie, primul tren încărcat cu aşa-numiţii Ostarbeiter (muncitori din est) a plecat din Kiev spre Germania, având la bordul său tineri ucraineni care sperau că aveau să-şi găsească de muncă, să trăiască mai bine şi să poată să înţeleagă mai bine Europa. „Germania vă cheamă! Mergeţi în frumoasa Germanie!” îndemna un anunţ dintr-un ziar kievean. Un afiş, intitulat „Zidul a căzut”, înfăţişa ucraineni care priveau printr-o spărtură din zidul care despărţea Uniunea Sovietică de Europa. La orizont se întrezăreau clădirile oraşelor germane. „Stalin a construit un zid înalt în jurul vostru, scria în legenda afişului. Ştia prea bine că oricine ar fi văzut lumea de afară ar fi înţeles că regimul bolşevic se afla într-o stare deplorabilă. Acum, zidul a fost spart şi s-a deschis calea către un viitor nou şi mai bun.” Pentru tinerele generaţii, aceasta era o ocazie de a părăsi satele şi de a vedea lumea. Mulţi ucraineni au fost interesaţi şi chiar entuziasmaţi de această oportunitate.
Anunţurile s-au dovedit a fi o capcană. Fie că lucrau în fabrici sau în gospodăriile germanilor, tinerii ucraineni au ajuns sclavi şi au fost obligaţi să poarte o insignă pe care era scris „OST”, fiind consideraţi suboameni de autorităţile germane şi de o bună parte a societăţii. Din momentul în care Ucraina a început să afle despre acest nou tip de exploatare, autorităţilor de ocupaţie le-a devenit din ce în ce mai greu să atingă cotele lunare de 40 000 de muncitori ucraineni care trebuiau trimişi în Germania. Prin urmare, au început să convoace oameni în mod arbitrar şi

să-i îmbarce cu forţa în trenuri spre Germania. În total, aproape 2,2 de milioane de ucraineni au fost arestaţi şi trimişi în Germania în 1942 şi 1943. Mulţi dintre ei au murit din cauza malnutriţiei, a bolilor şi ca urmare a bombardamentelor Aliaţilor împotriva fabricilor militare în care lucrau. Supravieţuitorii care au fost eliberaţi de Armata Roşie la sfârşitul anului 1944 şi în 1945 (doar 120 000 de persoane erau înregistrate ca fiind strămutate la sfârşitul războiului) au fost adesea consideraţi trădători şi trimişi de îndată din lagărele de concentrare germane în gulag. Ucraina nu a fost singura republică din Uniunea Sovietică în care germanii au vânat sclavi, dar a fost de departe cel mai vast teritoriu de vânătoare. Cetăţenii ucraineni au reprezentat aproape 80% dintre acei Ostarbeiter luaţi cu forţa din zonele ocupate ale Europei Răsăritene şi transportaţi în Germania pe parcursul războiului.

În vara lui 1943, planul iniţial al germanilor de a transforma Ucraina într-un paradis al agricultorilor germani aproape că se năruise. Hitler îşi petrecuse o bună parte a verii şi toamnei anului 1942 în Ucraina, unde inginerii germani, folosindu-se de prizonierii de război sovietici, îi construiseră cel mai estic cartier general, cu numele de cod Werwolf (Vârcolac), într-o pădure de pini din apropierea oraşului Vinniţa. Tot aici şi-a petrecut şi primăvara lui 1943, însă în 15 septembrie a părăsit locul pentru totdeauna. În acea zi, a ordonat trupelor sale din Ucraina să se retragă la linia defensivă a Niprului. O săptămână mai târziu, trupele sovietice au trecut Niprul prin nordul Kievului, zdrobind pentru prima dată frontul estic al lui Hitler. Germanii aveau să arunce în aer

buncărul fostului cartier general înainte de a se retrage din regiune în primăvara lui 1944.
Visul cuceririlor şi Lebensraum-ul se sfârşiseră, însă ororile provocate de această viziune nu au dispărut. Ucraina a devenit un adevărat cimitir pentru milioane de ucraineni, ruşi, evrei, polonezi, ca să numim numai cele mai afectate grupuri etnice. Holocaustul a eradicat cea mai mare parte a evreilor ucraineni. Au dispărut şi coloniştii germani, şi menoniţii din sudul Ucrainei şi din Volînia – care, dacă nu fuseseră deportaţi de sovietici în 1941, se retrăgeau acum odată cu Wehrmacht-ul. Populaţia poloneză din Volînia şi Galiţia era ameninţată de naţionaliştii ucraineni. În momentul în care Armata Roşie a început să avanseze în Ucraina după bătălia victorioasă de la Kursk din iulie 1943, funcţionarii sovietici au întâlnit o ţară complet diferită de cea pe care o părăsiseră în grabă în vara şi toamna lui 1941. Oraşele erau pustii, iar fabricile distruse în totalitate. Supravieţuitorii i-au primit cu braţele deschise pe soldaţii Armatei Roşii, ca pe nişte eliberatori, însă conducătorii sovietici se îndoiau de sinceritatea lor. Oamenii care i-au întâmpinat reuşiseră să supravieţuiască sub conducere străină şi locuiseră mult timp în afara ariei de influenţă a sovieticilor. Aveau dubiile lor cu privire la sistemul stalinist. Credincioşii ortodocşi se obişnuiseră cu singura libertate pe care le-o oferise Hitler: libertatea religioasă. Cei care până atunci nu se autodefineau din punct de vedere etnic şi naţional au început să o facă deoarece, pe parcursul ocupaţiei naziste, viaţa sau moartea erau adesea decise pe baza etniei. Toate acestea constituiau ameninţări pentru regimul comunist victorios. Până în anii 1980, cetăţenii sovietici aveau să completeze nenumărate formulare în care erau întrebaţi dacă ei sau rudele lor trăiseră în teritoriile ocupate de germani. Asemenea

întrebări erau în strânsă legătură cu cazierul fiecărui individ.

23

Învingătorii

În 6 noiembrie 1943, trupele sovietice au recucerit Kievul de la germanii care se retrăgeau. Generalul-locotenent Nikita Hruşciov, în vârstă de 49 de ani, comisar politic al Primului Front Ucrainean – grupul de armate care a intrat în oraş –, deborda de bucurie. În calitate de conducător de partid al Ucrainei antebelice, cunoştea oraşul şi împrejurimile, iar acum intra în Kiev pe drumul pe care odinioară, înainte de război, mergea spre dacea lui. Hruşciov a găsit clădirile din centrul Kievului intacte – germanii, spre deosebire de sovieticii care se retrăseseră în 1941, nu încercaseră să le arunce în aer –, dar oraşul era complet pustiu, căci comisarul ordonase cu o zi înainte bombardarea acestuia pentru a grăbi retragerea inamicului.
În timp ce Hruşciov, însoţit de colaboratorii săi ucraineni, se apropia de clădirea Operei din Kiev, care rezistase în mod miraculos încercării sovieticilor de a o arunca în aer în 1941, a observat că un bărbat alerga spre el ţipând. „Sunt singurul evreu rămas în viaţă! Sunt singurul evreu din Kiev încă în viaţă!”, urla bărbatul. Hruşciov a încercat să-l liniştească şi l-a întrebat cum a supravieţuit. „Am o nevastă ucraineancă, a fost răspunsul acestuia. Ea m-a ascuns în pod. M-a hrănit şi a avut grijă de mine.” Oamenii au început să iasă din ascunzişurile lor şi, după câteva minute, un alt locuitor al Kievului, un bătrân cu barbă, l-a îmbrăţişat şi sărutat pe Hruşciov, care mai târziu îşi

amintea cât de tare l-a „emoţionat” acest moment. Soldaţii sovietici, pe care multă lume îi detestase şi cărora li se dorise înfrângerea în vara lui 1941, se întorceau acum ca salvatori. Comportamentul ocupanţilor germani în timpul războiului i-a determinat pe locuitorii ucraineni să-i întâmpine pe soldaţii Armatei Roşii ca pe nişte eliberatori. Cei care erau de altă părere, printre care şi o bună parte a elitei intelectuale ucrainene, plecaseră deja cu germanii.
În următorul an, Armata Roşie a eliberat restul teritoriilor ucrainene aflate sub ocupaţie germană, dar sovieticii urmau să-şi impună controlul deplin aici abia după victoria finală a Aliaţilor împotriva Germaniei, în mai 1945. În luna iunie, guvernul sovietic avea să traseze noua graniţă de vest a Ucrainei, anexând la URSS nu numai regiunile revendicate prin pactul Ribbentrop-Molotov, dar şi regiunea Transcarpatia, care în perioada interbelică aparţinuse Cehoslovaciei. Aşa îşi făcea învingătorul dreptate în varianta nemiloasă tipică sovieticilor.

Nikita Hruşciov visase să se reîntoarcă la Kiev încă de când oraşul fusese cucerit de germani, în septembrie 1941. În primăvara lui 1942, la scurt timp după ce Armata Roşie îi oprise pe invadatori în apropierea Moscovei, Hruşciov a insistat pentru o contraofensivă în Ucraina, având ca scop recucerirea vechii sale capitale, Harkov, şi a centrului industrial Dnipropetrovsk. Atacul, care a început în 12 mai 1942, s-a încheiat cu ruperea liniilor inamicului de către tancurile sovietice, care au trecut dincolo de Harkov, pătrunzând în stepele Ucrainei de pe malul stâng. Însă, în timp ce armata continua să avanseze înspre sud-vest, întâmpinând o rezistenţă slabă, chiar inexistentă pe alocuri din partea adversarilor, ruşii şi-au dat seama că se lăsaseră prinşi într-o capcană. Germanii îşi strânseseră

rândurile, încercuind Armata Roşie, la fel cum făcuseră şi cu un an înainte. Hruşciov a stăruit pe lângă Stalin să oprească ofensiva, dar acesta a refuzat. Oricum, era prea târziu pentru a salva situaţia. Într-o operaţiune dezastruoasă care a durat 18 zile, sovieticii au pierdut 280 000 de oameni, care au fost fie ucişi, fie luaţi prizonieri. Nevenindu-i să creadă, l-a întrebat pe Hruşciov dacă cifrele raportate de inamic – 200 000 de prizonieri de război – erau reale. Când i s-a confirmat că era adevărat, dictatorul georgian l-a învinovăţit pe Hruşciov pentru înfrângere; acesta a fost salvat de la o posibilă execuţie de ceilalţi membri ai Biroului Politic, prezenţi la întâlnirea la care Stalin insistase pentru continuarea unei operaţiuni militare sortită în mod evident eşecului.

Lupta pentru cucerirea Ucrainei s-a dovedit a fi îndelungată şi sângeroasă. Sorţii s-au schimbat în februarie 1943 la Stalingrad, în momentul în care Armata Roşie a înfrânt armata de un milion de soldaţi a Germaniei şi a aliaţilor ei. Imediat după Bătălia de la Stalingrad, Armata Roşie şi-a continuat ofensiva şi a recucerit Kurskul, Belgorodul şi Harkovul. Însă feldmareşalul Erich von Manstein a lansat o contraofensivă, recucerind Harkovul şi Belgorodul şi punând pe fugă 52 de divizii sovietice. Abia în 23 august 1943, după victoria de la Kursk, Armata Roşie a reuşit să ocupe din nou Harkovul. În 8 septembrie, sovieticii au ridicat steagul roşu deasupra oraşului Stalino. Pe parcursul următoarelor câteva luni, forţele sovietice au ocupat restul Ucrainei de pe malul stâng. Au creat o breşă în Linia Panther-Wotan, construită de Hitler cu scop defensiv pentru a opri ofensiva sovietică pe malul drept al Niprului, în nenumărate locuri, pe un front care se întindea pe mai bine de 1 400 de kilometri. Armata Roşie a trimis în luptă peste 2,5 milioane de oameni împotriva Wehrmacht-ului, care mobilizase 1,25 milioane. Bătălia a fost aprigă:

potrivit anumitor estimări, sovieticii au pierdut peste un milion de oameni, răniţi sau ucişi în luptă, iar germanii mai bine de o jumătate de milion. Nimeni nu a numărat pierderile din rândurile populaţiei civile. Acestea au fost enorme.

În calitatea de conducător de partid al Ucrainei aflate sub ocupaţie, Hruşciov s-a implicat în organizarea unităţilor partizane din spatele liniilor de luptă germane. Excesele naziştilor în zonele pe care le-au ocupat au provocat ura, indignarea şi în cele din urmă sfidarea locuitorilor, care au început să intre în mişcarea partizanilor. Deşi existau nenumărate celule de rezistenţă urbane, zonele rurale reprezentau terenul ideal pentru grupurile mai numeroase de partizani, care purtau un război prelungit şi obositor împotriva forţelor de ocupaţie. În acest context, foarte important s-a dovedit mediul înconjurător. Membrii rezistenţei nu se puteau ascunde în stepă, aşa că preferau să lupte în pădurile din nordul Kievului şi Cernigovului, în codrii şi mlaştinile din nordul Volîniei şi în zonele de la poalele munţilor Carpaţi. Pe combatanţii ucraineni îi unea dragostea de ţară şi ura faţă de ocupaţia nazistă. Erau însă dezbinaţi de fosta graniţă sovieto-poloneză, dar şi de aspecte ideologice. La vest de graniţă, partizanii erau preponderent naţionalişti, în timp ce la est predominau comuniştii.

De regulă, poliţia secretă sovietică organiza gherilele comuniste, care primeau ordine şi provizii de la Ukrainski Ştab Partizanskogo Dvijenia (Statul-Major Ucrainean al Mişcării Partizane – UŞPD), o mişcare condusă de un general NKVD, care făcea parte din Ţentralnîi Ştab Partizanskogo Dvijenia (Statul-Major Central al Mişcării Partizane – ŢŞPD), care avea cartierul general la Moscova. Unul dintre cei mai cunoscuţi lideri ai partizani din Ucraina, Sîdir Kovpak, se aflase la conducerea unui comitet

orăşenesc înainte de război. Pe lângă experienţa de comandant de trupe de gherilă, dobândită pe parcursul ocupaţiei germane a Ucrainei în 1918, absolvise şi o şcoală a NKVD care instruia cadre pentru războiul de partizani. Partizanii sovietici şi-au demarat activităţile la începutul anului 1942 prin atacuri declanşate din spatele liniilor frontului împotriva unităţilor germane şi a centrelor administrative ale ocupaţiei. Cu trecerea timpului, pe măsură ce Armata Roşie a început să avanseze spre vest, după Bătălia de la Stalingrad, acţiunile lor s-au înmulţit şi au devenit tot mai temerare. Dacă în 1942, gherilele numărau 5 000 de luptători, în 1944, numărul acestora crescuse de zece ori.
Pentru a face faţă mişcării partizanilor, care punea în pericol controlul naziştilor asupra Ucrainei şi periclita, în acelaşi timp, liniile de comunicaţie şi transportul proviziilor, germanii au impus un regim de teroare în rândul populaţiei locale. Se putea ajunge chiar şi la arderea unor sate întregi în cazul în care existau suspiciuni de colaborare cu partizanii. Pentru astfel de măsuri punitive se recurgea la batalioanele de poliţie recrutate din rândurile civililor. Membrii lor se înscriau arareori în poliţie din motive ideologice şi printre ei se numărau foarte mulţi membri ai Partidului Comunist sau ai Komsomolului (organizaţii comuniste de tineret) care încercau să scape de persecuţii sau chiar de pedeapsa cu moartea pe care germanii le aplicau adeseori adversarilor. Deoarece localnicii se aflau de ambele părţi ale baricadei, războiul partizan se transforma adesea într-o vendetă brutală, în care rudele partizanilor sau ale poliţiştilor plăteau adesea cu preţul vieţii pentru alegerile făcute de rudele lor. În 1942, când Germania a pierdut iniţiativa în război, din ce în ce mai mulţi poliţişti au început să întoarcă armele şi să se alăture partizanilor. Câteodată era

chiar dificil să deosebeşti un colaboraţionist de un luptător al rezistenţei. A fost un război îndelungat, pe parcursul căruia foarte mulţi luptători au schimbat taberele.

După cucerirea Kievului, Hruşciov s-a ocupat intens de chestiuni administrative, reintegrând în Republica Sovietică Socialistă Ucraineană (RSS Ucraineană) fostele teritorii sovietice, dar şi teritoriile care nu fuseseră sub controlul sovieticilor înainte de război. Aceasta s-a dovedit a fi o sarcină îndelungată şi foarte grea, care avea să-i consume lui Hruşciov mult timp şi energie. La începutul lui 1944, linia frontului se mutase la vest de Nipru. În martie, trupele sovietice recuceriseră Ucraina de pe malul drept şi traversaseră graniţa antebelică, intrând în România. În octombrie 1944, Armata Roşie a trecut Carpaţii şi a ocupat Transcarpatia, acţiune care a fost glorificată de propaganda oficială ca actul final de reunificare a teritoriilor ucrainene. Nicio clipă nu s-a pus în discuţie alipirea regiunii la Ungaria sau Cehoslovacia. Peste 500 000 de soldaţi sovietici au murit în luptele pentru vestul Ucrainei.
„În timp ce-i împingeam pe nemţi spre vest, am înfruntat un duşman mai vechi: naţionaliştii ucraineni”, îşi amintea Hruşciov pe când descria eforturile depuse în 1944 şi 1945 pentru a integra vestul Ucrainei în statul sovietic. Autorităţile sovietice îi numeau adesea pe aceşti naţionalişti „banderişti”, pentru că întreaga insurgenţă naţionalistă era controlată de facţiunea OUN a lui Stepan Bandera. În cele din urmă, acest termen a ajuns să denumească pe oricine lupta alături de Armata Insurecţională Ucraineană (Ukrainska Povstanska Armiia, pe scurt UPA), controlată de camarazii lui Bandera. Numele era înşelător din mai multe puncte de vedere. În

primul rând, nu toţi luptătorii UPA împărtăşeau ideologia naţionalistă sau aparţineau OUN. În al doilea rând, Bandera nu s-a mai întors niciodată în Ucraina după ce a fost arestat în vara lui 1941 şi nu a deţinut controlul operaţional asupra forţelor care îi purtau numele. A devenit un conducător simbolic şi un părinte legendar al naţiunii, prizonier al germanilor în cea mai mare parte a războiului, care mai apoi a trăit ca emigrant în Germania de Vest.

UPA, care în perioada de apogeu a mişcării, în vara lui 1944, număra aproape 100 000 de soldaţi, lupta în spatele liniilor sovietice, distrugând liniile de comunicaţie ale Armatei Roşii şi atacând unităţile aflate mai departe de front. La conducerea insurgenţilor se aflau câţiva ofiţeri, cel mai cunoscut dintre aceştia fiind fostul comandant al batalionului Nachtigall, Roman Şuşkevici. Asemenea lui, nenumăraţi comandanţi ai UPA erau antrenaţi de germani, căci fuseseră membri ai unităţilor auxiliare de poliţie, pe care le abandonaseră la începutul lui 1943, luând cu ei armamentul din dotare. Deşi îi considera pe germani principalii inamici, UPA a luptat în 1943 în primul rând împotriva rezistenţei poloneze. Animozităţile tradiţionale dintre ucrainenii şi polonezii din Volînia şi Galiţia, exacerbate de suspiciunile reciproce, au dat naştere în vara şi primăvara lui 1943 unei serii de operaţiuni de epurare etnică în masă în urma cărora au fost arse sate întregi şi au fost ucişi în număr mare civili inocenţi.

Conflictul ucraineano-polonez a fost declanşat de afluxul de unităţi ale partizanilor sovietici conduşi de Sîdir Kovpak în Volînia, la scurt timp după victoria sovietică de la Stalingrad din februarie 1943. Partizanii sovietici au fost susţinuţi de unii colonişti polonezi din Volînia, care considerau că sovieticii ar fi putut fi aliaţii lor în lupta împotriva ucrainenilor. Istoricii ucraineni şi polonezi încă

dezbat dacă liderii OUN au sancţionat atacurile ucrainene asupra satelor poloneze şi, dacă da, în ce măsură. Însă nu există nici urmă de îndoială că majoritatea victimelor epurării etnice au fost polonezi. Potrivit estimărilor, numărul ucrainenilor uciși în atacurile polonezilor din Galiţia şi Volînia ar varia între 15 000 şi 30 000, în timp ce numărul victimelor poloneze s-ar situa între 60 000 şi 90 000 – de două sau de trei ori mai mare. Germanii, deşi nu s-au implicat în conflictul ucraineano-polonez, au instigat ambele părţi să continue războiul, furnizând arme ambelor tabere. Dacă nu puteau controla zonele rurale, atunci puteau cel puţin să-şi dezbine inamicii. Germanii au profitat şi de operaţiunile militare ale UPA împotriva Armatei Roşii care avansa înspre vest.

Printre principalele succese înregistrate de UPA s-a numărat şi uciderea unui comandant sovietic de vază. În 29 februarie 1944, luptătorii UPA l-au înconjurat şi rănit pe generalul Nikolai Vatutin, pe când se întorcea de la Rivne, fosta capitală a Reichskommissariat-ului Ucrainei, de la o întâlnire cu subordonaţii săi. Acesta a murit la Kiev la mijlocul lunii aprilie. Hruşciov, care a luat parte la funeraliile lui Vatutin, şi-a îngropat prietenul în Budinok Uriadu, clădirea guvernului ucrainean, de la Kiev. După război, i-a dedicat inscripţia de pe monument: „Generalului Vatutin, din partea poporului ucrainean”. Hruşciov credea că inscripţia avea să-i scoată din minţi pe naţionaliştii ucraineni, dar oficialităţile de la Moscova au considerat-o expresia aceluiaşi naţionalism ucrainean. Hruşciov a apelat direct la Stalin, care i-a permis să-şi continue planul iniţial. Dedicaţia în limba ucraineană a fost inscripţionată pe monumentul ridicat în 1948, care a rezistat până astăzi în centrul Kievului – încă un monument care aminteşte ucrainenilor cât de complex a fost cel de-al Doilea Război Mondial pentru ei.

În cel de-al Doilea Război Mondial, ucrainenii s-au trezit de ambele părţi ale conflictului. Cei mai mulţi dintre ei au luptat în rândurile armatei sovietice. Moscova a înrolat mai bine de 7 milioane de ucraineni de nenumărate naţionalităţi – fiecare al cincilea sau al şaselea soldat sovietic provenea din Ucraina. Peste 3,5 milioane de ucraineni au fost convocaţi la începutul războiului şi tot atâţia au mai fost înrolaţi pe parcurs. O mare parte a soldaţilor care au supravieţuit măcelului şi prizonieratului german din 1941 au fost eliberaţi, lăsaţi să revină în sânul familiilor, pentru a fi mai apoi imediat înrolaţi în Armata Sovietică şi luaţi din zonele în care locuiau. Aceştia au devenit cunoscuţi sub numele de „bărbaţii în mantale negre” pentru că au fost aruncaţi în luptă imediat după ce au fost înrolaţi, fără uniforme, instruire, muniţie sau chiar arme adecvate. Pentru că plecaseră capul în faţa ocupaţiei germane, comandanţii militari îi considerau trădători şi cantităţi neglijabile în război. Majoritatea „bărbaţilor în mantale negre” au murit în lupte la periferiile oraşelor şi satelor lor la câteva zile după mult-aşteptata „eliberare”.
Deşi sovieticii nu aveau nicio problemă să accepte ucraineni în rândurile armatei şi să-i trimită în luptă, germanii au refuzat multă vreme să înroleze bărbaţi din teritoriile cucerite în unităţile lor permanente. Aceştia erau însă primiţi cu braţele deschise în unităţile auxiliare – Hilfswillige (voluntarii), numite şi Hiwis. Circa un milion de foşti cetăţeni sovietici au intrat în unităţile auxiliare Hiwi, locuitorii din teritoriile ucrainene reprezentând aproximativ un sfert dintre aceştia. Această politică s-a schimbat după Bătălia de la Stalingrad, când germanii au început să ducă lipsă de soldaţi. Nou-formatele unităţi, alcătuite din locuitori ai teritoriilor cucerite, erau supravegheate direct

de Heinrich Himmler şi integrate în Waffen-SS – aripa militară a SS. Printre aceste divizii se numărau cele recrutate din aproape toate ţările europene – inclusiv din Franţa, Suedia, Rusia şi Ucraina. Pe parcursul războiului, aproape 20 000 de ucraineni au luptat în Divizia 14 Waffen-SS Grenadieri, cunoscută sub numele de Divizia Galiţiană.

Guvernatorul german al districtului Galiţia, Otto von Wächter, a militat pentru crearea diviziei. Originar din Viena, Wächter a reluat vechile practici ale austriecilor, prin care îi susţineau pe ucraineni împotriva polonezilor. Pe parcursul guvernării lui, au fost înfiinţate mai multe şcoli cu predare în ucraineană. Deşi interzicea organizaţiile politice şi îi vâna pe soldaţii UPA, guvernatorul tolera totuşi instituţiile sociale, culturale şi chiar academice ucrainene – o diferenţă uimitoare faţă de alte regiuni ale Ucrainei. Wächter era de părere că ucrainenii erau suficient de loiali încât să li se încredinţeze arme. La Berlin însă mulţi se îndoiau de loialitatea şi de statutul rasial al acestora. În cele din urmă, s-a decis ca divizia să se numească Galiţia, nu Ucraina, considerându-se că locuitorii Galiţiei, fiind foşti supuşi austrieci, erau mai „civilizaţi” şi mai de încredere decât restul ucrainenilor. Berlinul nu numai că a divizat Ucraina de-a lungul graniţei ruso-austriece, dar a şi aplicat politici diferite în funcţie de regiunile ţării, urmând vechile modele impuse de austrieci cu ceva vreme în urmă. Divizia urma să fie formată strict din locuitori ai Galiţiei, iar numele şi simbolurile ei nu aveau să facă vreo referire la Ucraina şi ucraineni.

Recrutarea de voluntari pentru divizie, anunţată în aprilie 1943, a provocat imediat divergenţe în mişcările naţionaliste clandestine: facţiunea Bandera se opunea cu vehemenţă ideii, în timp ce acoliţii colonelului Andrei Melnik, o susţineau. Conducătorii politici ucraineni oficiali,

printre care şi episcopii Bisericii Catolice, erau, de asemenea, dezbinaţi. Cei care sprijineau formarea diviziei au luat la fel de mult în calcul trecutul austriac al Galiţiei precum germanii când deciseseră să formeze această armată. În 1918, existenţa unei legiuni ucrainene în cadrul armatei austriece le dăduse ucrainenilor posibilitatea de a instrui cadre militare şi de a dobândi arme pe care le-au folosit mai târziu în propriul război pentru independenţă. Cei mai mulţi membri ai comunităţii ucrainene s-au gândit că istoria avea să se repete. Puţini erau cei mulţumiţi de comportamentul germanilor din Ucraina, chiar şi mai puţini împărtăşeau ideologia nazistă şi nimeni nu mai credea într-un succes militar german după bătăliile de la Stalingrad şi Kursk. Cu câteva excepţii, politicienii ucraineni şi autorităţile germane aveau în comun doar anticomunismul.

Susţinută de principalii politicieni ucraineni şi prezentată tineretului ca alternativă la gherilele insurgenţilor lui Bandera din codri sau la acceptarea ocupaţiei sovietice iminente, înrolarea în divizia Galiţia li s-a părut părinţilor un rău mai mic pentru copiii lor. Nu după multă vreme, mulţi au regretat decizia. Instruită şi controlată de ofiţerii germani, divizia a primit botezul focului într-o luptă care s-a purtat în iulie 1944 în apropierea oraşului Brodî din Galiţia. Lupta a fost un botez, dar şi o trezire la realitate. Forţele sovietice au înconjurat Divizia Galiţiană şi alte şapte divizii germane. Numărul victimelor a ajuns la aproape 38 000, incluzându-i pe cei 17 000 prizonieri. Divizia Galiţiană, care număra aproape 11 000 de oameni, a fost efectiv nimicită: doar 1 500 de oameni au reuşit să scape cu viaţă. Bătălia de la Brodî a marcat sfârşitul Diviziei ca forţă de luptă. În acelaşi an, după ce au fost recrutaţi alţi soldaţi, Divizia Galiţiană a fost trimisă mai întâi în Slovacia, iar apoi în Iugoslavia pentru a lupta

împotriva partizanilor. Ca o farsă, dacă nu o tragedie, istoria s-a repetat – vechile amintiri din 1918, când unităţile ucrainene în uniforme austriece câştigau independenţa ţării, au lăsat loc realităţii din 1944, când ucrainenii care purtau svastici zdrobeau mişcările de eliberare ale fraţilor lor slavi.

*

În 27 iulie 1944, Armata Roşie a cucerit Lvovul. Conducerea politică a Ucrainei Sovietice se confrunta cu noi probleme. Existau temeri în legătură cu posibilitatea formării unui guvern polonez în oraş, care ar fi putut să se declare loial guvernului polonez aflat în exil la Londra. Hruşciov s-a grăbit să pătrundă în oraşul din care germanii se retrăgeau. „Ne era teamă că aveau să se formeze instituţii locale, care ar fi putut fi ostile guvernării sovietice, îşi va aminti el mai târziu. Trebuia să acţionăm rapid, să punem oamenii noştri în funcţii-cheie în oraş. Şi exact asta am făcut.” În 1944, Lvov era în mare parte un oraş polonez, înconjurat de o zonă rurală în care majoritatea locuitorilor erau ucraineni. Lvov a devenit mărul discordiei între Stalin, pe de o parte, şi guvernul polonez în exil, susţinut de Aliaţi, pe de altă parte. Hruşciov înfiinţase instituţii sovietice în oraş, ceea ce însemna că Stalin nu avea să dea curs speranţelor polonezilor de a păstra oraşul.

Cu două zile înainte de ocuparea oraşului Lvov, Stalin îi intimidase pe membrii Comitetului Polonez de Eliberare Naţională – guvernul comunist creat de sovietici pentru a înlocui guvernul polonez în exil de la Londra –, obligându-i să accepte viitoarele graniţe ale statului polonez, care urmau să respecte în mare parte liniile trasate prin pactul Ribbentrop-Molotov în 1939 şi să lase Lvovul în zona sovietică. O scrisoare primită de la Hruşciov cu câteva zile înainte i-a fost de mare folos lui Stalin. Şeful partidului

ucrainean dorea să integreze în republica sa nu numai Lvovul, dar şi alte regiuni situate la est de linia stipulată prin Ribbentrop-Molotov, precum oraşul Chełm (Holm, în ucraineană), aflat într-o regiune locuită preponderent de ucraineni; soţia lui Hruşciov, Nina Petrivna Kuharciuk, provenea din acea zonă. Stalin şi-a ameninţat „vasalii" polonezi cu cererea lui Hruşciov, dându-le de înţeles că, dacă nu acceptau să renunţe la Lvov, pierdeau şi oraşul Holm. Aceştia au cedat, au primit Holm şi au renunţat să mai revendice capitala Galiţiei. Holm, ocupat de Armata Roşie în 23 iulie, a devenit primul oraş situat la vest de linia trasată în pactul Molotov-Ribbentrop ocupat de sovietici şi primul sediu al guvernului polonez loial Moscovei.

În septembrie 1944, guvernul polonez dominat de comunişti şi conducerea Ucrainei Sovietice au semnat un acord cu privire la noile graniţe şi efectuarea unui schimb de populaţii, prin care graniţele nu deveneau numai politice, ci şi etnice. Acordul avea la bază o idee simplă: polonezii urmau să plece la vest, în zone aflate dincolo de linia menţionată în pactul Ribbentrop-Molotov, iar ucrainenii la est de acea linie. Stalin era nerăbdător nu numai să mute graniţele, dar şi popoarele, pentru a destabiliza viitoarele frontiere, pentru a scăpa de minorităţi şi a sista astfel orice posibilă mişcare iredentistă pe teritoriile sovietice. Dacă naţionaliştii încercaseră să refacă graniţele antebelice pentru a corespunde celor etnice, Stalin a mers şi mai departe şi a ajustat graniţele etnice pentru a le corela cu cele impuse prin forţa armelor.

În februarie 1945, când preşedintele SUA, Franklin Delano Roosevelt, şi premierul Marii Britanii, Winston Churchill, au sosit la Ialta în Crimeea pentru a discuta viitorul lumii postbelice alături de Stalin, liderul sovietic a insistat asupra trasării unei noi graniţe între Uniunea Sovietică şi

Polonia de-a lungul liniei de demarcaţie Ribbentrop-Molotov. Liderii occidentali au fost de acord, conferind astfel retroactiv legitimitate transferului de populaţii care avusese deja loc. Stalin s-a asigurat şi că Ucraina şi Belarus, care aveau graniţe cu Occidentul, urmau să devină membre ale Organizaţiei Naţiunilor Unite – o recunoaştere internaţională suplimentară a noilor frontiere sovietice. Conferinţa de la Potsdam, la care au luat din nou parte conducătorii Statelor Unite ale Americii, Marii Britanii şi Uniunii Sovietice, care a avut loc în vara lui 1945, după înfrângerea Germaniei şi sfârşitul ostilităţilor din Europa, a acceptat cererile lui Stalin, care îşi dorea ca fostele teritorii germane din vest să-i fie oferite Poloniei drept compensaţie pentru teritoriile pierdute în est. Sovieticii au izgonit peste 7,5 milioane de etnici germani de pe teritoriul noului stat polonez, făcând astfel loc polonezilor strămutaţi din est. Transporturile către vest au început chiar înainte ca trupele Armatei Roşii să ocupe teritoriile germane din est. Astfel, în septembrie 1944, cetăţenii polonezi din Lvov care trebuiau să plece spre Wrocław (Breslau, în germană) au fost ţinuţi temporar în fostul lagăr de concentrare şi exterminare de la Majdanek de lângă Lublin. Abia mai târziu aveau să ajungă la destinaţia finală pe fostul teritoriu german.

În contextul războiului deschis dintre mişcările clandestine ucrainene şi poloneze şi al epurărilor etnice, nenumăraţi polonezi şi ucraineni erau, într-adevăr, mai mult decât dornici să-şi părăsească regiunile natale şi să-şi salveze măcar vieţile, dacă nu averile. Unii însă au refuzat să se mute. În final, asta nici măcar n-a avut cine ştie ce importanţă. Stalin şi vasalii săi polonezi erau nerăbdători să pună în practică experienţa căpătată de NKVD pe parcursul deportărilor în masă din perioada războiului pentru a-şi atinge scopul: crearea unor state fără

minorităţi. Oficialităţile sovietice au numit campania de deportări „repatriere”. Aceste patrii erau inventate, căci majoritatea deportaţilor nu se reîntorceau în ţările lor, ci le părăseau. Circa 780 000 de polonezi – numai din Ucraina – au fost repatriaţi la vest de linia de demarcaţie Ribbentrop-Molotov. Cam tot atâţia au fost mutaţi din Belarus şi Lituania pe teritoriul nou-creatului stat polonez. Printre deportaţi s-au numărat aproximativ 100 000 de evrei care supravieţuiseră Holocaustului în Uniunea Sovietică. Cea mai mare parte a celor strămutaţi au ajuns în fostele teritorii germane oferite de Stalin Poloniei cu acordul tacit al puterilor occidentale.

În timp ce polonezii şi evreii erau transportaţi către vest, ucrainenii se duceau spre est. În doi ani, între 1944 şi 1946, aproape 500 000 de ucraineni au fost deportaţi din teritoriile situate la vest de linia Ribbentrop-Molotov către RSS Ucraineană. Tot în aceeaşi perioadă, peste 180 000 de ucraineni din Ucraina de vest au fost arestaţi şi deportaţi în Siberia şi în regiunile din sudul Uniunii Sovietice pentru vina (presupusă sau reală) de a fi colaborat cu organizaţiile naţionaliste clandestine. În octombrie 1947 au fost deportaţi încă 76 000 de ucraineni. Deportările erau în primul rând menite să pună capăt rezistenţei naţionaliste ucrainene, care s-a manifestat în vestul Ucrainei multă vreme după sfârşitul războiului. Nikita Hruşciov a susţinut mai târziu că Stalin ar fi fost dispus să-i deporteze pe toţi ucrainenii la est, dar erau prea mulţi.

Totuşi, părea să fie o opţiune pentru autorităţile comuniste poloneze, dar la o scară mai mică. În 1947, în cadrul Operaţiunii Vistula, a fost deportată toată populaţia de etnie ucraineană care mai rămăsese în Polonia în regiunile estice – circa 140 000 de bărbaţi femei şi copii – şi înlocuită cu etnici polonezi. Deportaţii au fost izgoniţi din casele lor şi trimişi în fostele teritorii germane din vestul şi

nordul Poloniei. Zona de graniţă polono-ucraineană, cu amestecul său de populaţii de diferite religii şi etnii, devenea acum o graniţă sovieto-poloneză clar demarcată, de o parte a acesteia aflându-se polonezii şi de cealaltă ucrainenii. Ucraina însăşi, care fusese un teritoriu multietnic în cea mai mare parte a istoriei sale, se transforma într-un condominiu ucraineano-rus, creat ca urmare a exterminării evreilor şi a deportării polonezilor şi germanilor.

Stalin a strămutat populaţii nu pentru a-i linişti pe naţionalişti, ci pentru a contracara naţionalismul şi a întări controlul sovietic asupra zonelor de graniţă. El fixa frontierele sovietice nu numai prin noi linii de demarcaţie şi grăniceri, dar şi printr-o campanie interminabilă îndreptată împotriva Occidentului capitalist – închizând porţile Ucrainei către Europa şi baricadând regiunea mult mai bine decât o făcuse în perioada interbelică sau în orice altă epocă istorică. În realitate, ocupaţia nazistă din Ucraina distrusese visul elitei intelectuale ucrainene de a se alătura Europei. Germanii compromiseseră aspiraţiile europene ale ucrainenilor prin comportamentul lor de colonizatori, prin agenţii lor care vehiculau concepte ca rasa, exploatarea şi exterminarea „suboamenilor”. Sovieticii au profitat de dezamăgirea recentă a ucrainenilor faţă de Occident pentru a alimenta propaganda tipică Războiului Rece. Ani la rând, ei aveau să asimileze naţionalismul ucrainean cu fascismul german, numindu-i în mod constant pe insurgenţii ucraineni „naţionalişti germano-ucraineni”.

Regimul sovietic intenţiona, de asemenea, să şteargă din memoria colectivă graniţele culturale vechi de secole. În martie 1946, cu ajutorul agenţilor săi, NKVD a convocat un consiliu special al Bisericii Catolice Ucrainene, în cursul căruia participanţii au fost forţaţi să desfiinţeze Biserica şi

să se alăture în schimb Bisericii Ortodoxe Ruse. Consiliul a avut loc în absenţa episcopilor, pe care poliţia secretă îi arestase cu un an înainte. Decizia a fost luată imediat după Conferinţa de la Ialta şi a fost dusă la îndeplinire în cadrul graniţelor stabilite şi confirmate prin întâlnirea celor trei mari puteri. Deoarece, oficial, statutul Transcarpatiei nu fusese clarificat, Bisericii Catolice de aici i-a fost lăsat încă trei ani dreptul la existenţă, până când a fost zdrobită, odată cu începerea Războiului Rece, în 1949. Sovieticii suspectau întreaga Biserică Catolică de colaborare cu Vaticanul şi cu puterile occidentale. Toate legăturile instituţionale, religioase şi culturale cu Occidentul trebuiau întrerupte. Se desfiinţa astfel o instituţie care slujise multă vreme ca punte de legătură între Occidentul catolic şi Răsăritul ortodox. În câţiva ani, peste 5 milioane de catolici ucraineni au devenit ortodocşi.

Până în 1945, folosindu-şi forţa militară, Uniunea Sovietică victorioasă în cel de-al Doilea Război Mondial şi-a extins influenţa până departe în inima Europei Centrale şi de Est. Împlinind aspiraţiile naţionalismului ucrainean, sovieticii au ocupat provincii poloneze, cehoslovace şi româneşti locuite prin tradiţie de majoritatea ucraineană şi au mărit astfel teritoriul republicii ucrainene. Aceste achiziţii teritoriale au scos la iveală alte probleme pentru regimul sovietic din Ucraina. După Revoluţia de la 1917, sovieticii reuşiseră să anexeze Ucraina de la Nipru prin recunoaşterea revendicărilor ucrainene asupra centrelor industriale din sudul şi estul ţării, locuite adesea de etnici ruşi. Însă ocupând regiuni locuite într-adevăr în mare parte de ucraineni din fostul Imperiu Austro-Ungar, care aparţinuseră în perioada interbelică Poloniei, României şi Cehoslovaciei, Stalin a introdus în Ucraina Sovietică

anumite practici referitoare la autonomie, democraţie parlamentară şi organizare comunală şi naţională, care fuseseră inexistente în regiunile din centrul şi estul Ucrainei. Regimul sovietic se confrunta, de asemenea, cu o ameninţare ideologică nouă: naţionalismul radical, reprezentat de UPA, o structură politică bine organizată cu propria ei forţă militară partizană.

Integrarea deplină, inclusiv economică, socială şi culturală, a acestor teritorii în Ucraina Sovietică şi URSS avea să dureze decenii. Moscova încă trebuia să pacifice aceste regiuni – un proces care a durat până în anii 1950. Pentru a deveni pe de-a-ntregul sovietice, aceste regiuni aveau să fie supuse procesului de colectivizare şi industrializare, iar tineretul avea să fie îndoctrinat cu fundamentele marxism-leninismului. Dar nici măcar odată cu trecerea timpului legăturile istorice dintre nou-dobânditele teritorii sovietice şi Europa Occidentală nu au pierit. Fixarea graniţelor sovietice mai la vest a transformat fostele regiuni ucrainene care nu aparţinuseră vreodată ruşilor în zone de graniţă în interiorul ţării, unde regimul a aplicat decenii la rând politici diferite de cele din restul Ucrainei.

Moscova a jucat cartea ucraineană nu numai pentru a legitima cucerirea acestei regiuni, dar şi pentru a o sovietiza. A oferit locuitorilor şansa de a se integra în societatea sovietică prin ucrainizarea vieţii politice şi culturale, o politică pe care o folosise şi în trecut, în anii 1920. Însă regimul a integrat mult prea lent cadrele locale, în care nu avea încredere, aşa încât a recurs la strămutarea ucrainenilor din regiunile estice şi centrale ale republicii, ceea ce a prelungit procesul de integrare completă a zonelor ucrainene vestice. În acelaşi timp, oferta păstrării culturii ucrainene în schimbul loialităţii politice a contribuit la încetinirea rusificării în restul Ucrainei. Această politică, împreună cu tradiţia istorică a

mobilizării naţionale în cadrul graniţei Austro-Ungariei şi mai târziu a Poloniei, precum şi amintirile insurgenţei naţionaliste aveau să facă din Ucraina de vest şi mai ales din Galiţia centrul culturii naţionale şi al activismului politic ucrainean pe toată durata epocii sovietice.

Partea a V-a

Drumul către independenţă

24

A doua republică sovietică

Organizaţia Naţiunilor Unite a primit Ucraina în rândurile sale, ca membru fondator, la Conferinţa de la San Francisco din aprilie 1945, decizie care a ridicat statutul internaţional al republicii la rangul poziţiei deţinute de dominioanele britanice Canada şi Australia sau chiar de unele state suverane, precum Belgia şi Brazilia. Avea să dureze însă aproape o jumătate de secol până când calitatea de membru al ONU să echivaleze cu dobândirea independenţei naţionale. Pornind pe această cale, Ucraina a contribuit la destrămarea unor imperii, pe ruinele cărora s-au format noi state naţionale – un proces care aproape că a triplat numărul de state independente ale lumii de la 70, în 1945, până la peste 190, în prezent.
Chiar dacă, în plan internaţional, calitatea de stat membru al ONU conferise un plus de prestigiu Ucrainei, la sfârşitul

războiului situaţia internă era deplorabilă. Deşi din punct de vedere geopolitic ţara părea să fi beneficiat de pe urma războiului – deoarece teritoriul ţării s-a mărit cu peste 15% –, în realitate s-a numărat printre statele cele mai afectate de conflagraţia mondială. Aproximativ 7 milioane de oameni au pierit, adică peste 15% din populaţie. Dintre cele 36 de milioane de ucraineni care au supravieţuit, 10 milioane nu aveau un acoperiş deasupra capului, deoarece aproximativ 700 de oraşe mici şi mijlocii, precum şi 28 000 de sate au fost distruse. Ucraina a pierdut mai bine de 40% din bogăţiile sale şi mai mult de 80% din echipamentul său industrial şi agrar. În 1945, în comparaţie cu perioada interbelică, republica producea doar 25% din producţia industrială şi 40% din producţia agricolă.

Având o industrie devastată din cauza tacticii de pârjolire a pământului practicate de sovietici, a politicii de dezindustrializare şi depopulare a oraşelor dusă de germani, precum şi a luptelor neîncetate dintre cele două armate, în unele părţi, Ucraina a trebuit reconstruită din temelii. Consilierii occidentali au sugerat că era mai simplu să fie ridicate noi uzine, dar autorităţile au decis să le reconstruiască pe cele vechi, realizate cu mari sacrificii în anii 1930. La fel ca şi atunci, industria grea a devenit o prioritate. Din punctul de vedere al Kremlinului, orice altă ramură economică trecea în plan secund.

În doar câţiva ani de la încheierea celui de-al Doilea Război Mondial, alianţa sovieticilor cu Statele Unite ale Americii şi cu Marea Britanie fusese înlocuită de Războiul Rece dintre Moscova şi statele democratice occidentale. Miza era controlul sovietic asupra Europei Centrale şi de Est, precum şi poziţiile strategice ale occidentalilor din Iran, Turcia şi Grecia. Deoarece armata sovietică era staţionată departe, în Germania, Ucraina nu mai era o republică de

frontieră care trebuia să facă faţă influenţei occidentale, aşa cum se întâmplase în perioada interbelică, dar rămânea la fel de importantă pentru potenţialul industrial şi agricol al Uniunii Sovietice. Ucraina trebuia să producă armament, alimente şi soldaţi care să lupte în conflictul pe care mulţi oameni îl considerau iminent dintre Estul comunist şi Vestul capitalist. Pentru ucraineni, aceasta însemna multe arme şi foarte puţine alimente. Treptat, până în anii 1950, Ucraina şi-a refăcut potenţialul economic, dar producţia agricolă a stagnat, atingând cotele de dinainte de război abia în anii 1960.

În mare parte, în Ucraina, în primul deceniu postbelic, autorităţile sovietice au fost preocupate de refacerea economiei, reintegrarea unei societăţi traumatizate şi restabilirea controlului politic şi ideologic al partidului în regiunile ocupate temporar de Germania şi aliaţii ei pe parcursul războiului. În vestul republicii – în fostele provincii poloneze, româneşti şi ceheşti –, sarcina partidului era şi mai dificilă, deoarece sovieticii controlaseră acest teritoriu pentru puţină vreme înainte de invazia germană din 1941. În întreaga Ucrainăă, în primii zece ani de după război s-au (re)introdus modelele politice, sociale şi economice perfecţionate în anii 1930. În ultimii săi ani de viaţă, Stalin nu mai era dispus să experimenteze – stalinismul târziu îşi pierduse evident din zelul revoluţionar. Experienţa războiului care tocmai se încheiase şi pregătirile pentru un conflict cu Occidentul, pe care Kremlinul îl considera iminent, au influenţat majoritatea deciziilor politice, sociale şi culturale luate de Stalin şi adepţii săi.
Printre proiectele de reconstrucţie devenite prioritare pentru cei aflaţi în vârful piramidei politice sovietice s-a

numărat şi refacerea unuia dintre mamuţii procesului de industrializare din anii antebelici: hidrocentrala de pe Nipru de la Zaporojia. În 1941, sovieticii, care se retrăgeau, au aruncat în aer o parte a barajului de la Zaporojia, dar restul construcţiei a fost salvat în 1943, când spionii sovietici au tăiat firele care legau explozibilii ce urmau să fie detonaţi de germani. Reclădirea barajului şi a hidrocentralei a devenit o prioritate pentru noul şef de partid al oblast-ului Zaporojia, Leonid Brejnev, viitorul conducător al Uniunii Sovietice, care în 1946, când a sosit în oraş, a găsit întregul complex industrial complet distrus. „Creştea deja iarbă printre ţevile de fier şi cărămizi, puteai auzi de departe urletele câinilor sălbăticiţi şi peste tot în jur nu vedeai decât ruine şi cuiburi de ciori atârnând de ramurile copacilor arşi”, scria Brejnev, amintindu-şi de prima sa vizită în complexul industrial de la Zaporojia în vara lui 1946. „Am avut ocazia să văd ceva asemănător după Războiul Civil, când înfricoşătoare era tăcerea mormântală a fabricilor. Acum însă nu mai rămăsese decât praful de ele.”

Potrivit raportului unei comisii guvernamentale, oraşul Zaporojia nu avea nici electricitate, nici apă potabilă. Mai bine de 1 000 de apartamente, 74 de şcoli, 5 cinematografe, 2 universităţi şi 239 de magazine fuseseră distruse. Dar Moscova îl trimisese pe Brejnev în Zaporojia nu neapărat pentru a reclădi oraşul, ci pentru a supraveghea refacerea hidrocentralei şi a oţelăriei, ce purta numele Zaporojistal. Şi-a îndeplinit sarcina în timp record. Hidrocentrala a început să genereze curent electric pentru prima dată în martie 1947, iar oţelăria a început să producă în luna septembrie a aceluiaşi an. În noiembrie 1947, în semn de recunoştinţă pentru realizările lui, Kremlinul l-a rechemat pe Brejnev din Zaporojia şi l-a promovat în funcţia de şef de partid al oblast-ului

învecinat, Dnipropetrovsk, o regiune deosebit de importantă pentru economia Ucrainei. Chiar dacă Zaporojia producea electricitate şi oţel, ruinele se întâlneau încă la tot pasul. Aşa a fost reconstruită întreaga Ucrainã după război: complexele industriale s-au aflat pe primul loc. Oamenii au fost lăsaţi să sufere şi să moară.
În memoriile sale, publicate în 1978, Brejnev a scris despre situaţia grea a locuitorilor oraşelor, dar nu a menţionat niciodată tragedia ţăranilor, care între 1946 şi 1947 au suferit de foamete, la fel ca în anii 1932–1933. Aproximativ un milion de oameni au murit, îndeosebi în sudul Ucrainei, inclusiv în oblast-urile Dnipropetrovsk şi Zaporojia conduse de Brejnev. Nu este de mirare că Brejnev nu a spus nimic despre noile crime pe care regimul le comitea în regiunile în care el deţinea o funcţie importantă – sute de mii de cetăţeni sovietici mureau de foame. Un demnitar de rang înalt care a refuzat să tacă a fost Nikita Hruşciov, şeful lui Brejnev de la acea vreme. Într-o carte trimisă în secret în Occident şi publicată în Statele Unite ale Americii în 1970, dar care a ajuns în mâinile cititorilor din URSS abia după un deceniu (în Occident, tirajul cărţii a fost de 15 milioane de exemplare), Hruşciov a descris nu numai foametea, ci şi neputinţa conducerii republicii de a salva victimele; Moscova încă lua decizii de viaţă şi de moarte care afectau doar Ucraina.
Hruşciov l-a învinovăţit pe Stalin pentru foametea care făcea ravagii în Ucraina, la fel cum îl învinovăţise şi pentru cea mai mare parte a evenimentelor din anii 1930 şi 1940. Fără doar şi poate, de această dată avea dreptate. În vara lui 1946, cea mai secetoasă din ultimii 50 de ani din Ucraina, autorităţile au cerut zonelor rurale din Ucraina, devastate de război şi afectate de recoltele proaste, să trimită grâu la rezerva de stat. De această dată era nevoie de grâne pentru procesul de reindustrializare a oraşelor şi

a zonelor ocupate de sovietici în Europa de Est, unde Stalin sprijinea noile regimuri comuniste. Pentru a preveni un dezastru iminent, Hruşciov a apelat direct la Stalin, cerând introducerea de cartele pe care să fie menţionate raţiile ţăranilor, asemenea celor folosite în oraşe. Rugăminţile lui au rămas fără răspuns. În plus, s-au răspândit zvonuri potrivit cărora Hruşciov nutrea sentimente naţionaliste, deoarece proteja excesiv republica ucraineană şi populaţia acesteia. Nu după multă vreme, Hruşciov nu a mai fost văzut cu ochi buni de Stalin şi a fost demis: deşi a rămas la conducerea guvernului ucrainean, şi-a pierdut poziţia de şef al partidului. Succesorul său a fost Lazar Kaganovici, cel care aplicase politica de ucrainizare în anii 1920 şi care pusese la cale împreună cu alţi demnitari sovietici Marea Foamete din anii 1930.

Kaganovici considera că principala lui sarcină era să întărească dominaţia ideologică a Moscovei asupra Ucrainei. Maksîm Rîlski, poet neoclasicist, preşedinte al Uniunii Scriitorilor Ucraineni, a devenit una dintre ţintele sale ideologice. A fost acuzat în presă de naţionalism ucrainean şi îndepărtat din funcţie în toamna lui 1947. Deşi la scurt timp după aceea, Stalin l-a rechemat pe Kaganovici la Moscova, iar Hruşciov a fost repus în funcţie, atacurile comise împotriva personalităţilor culturale ucrainene au continuat. Acestea făceau parte dintr-o campanie declanşată de jandarmul ideologiei sovietice, Andrei Jdanov, care îi acuza pe scriitori şi artişti de „individualism burghez”, „lipsă de claritate ideologică” sau „ploconire în faţa Occidentului”. Printre victimele campaniei sale s-au numărat şi scriitorii satirici Mihail Zoşcenko din Rusia şi Ostap Vîşnea din Ucraina. Scriitorii nu puteau să descrie decât un singur conflict în operele lor – cel dintre bine şi mai bine –, motiv pentru care autorii de

satire nu mai aveau ce să scrie. Vânarea celor care nu se supuneau ideologiei s-a extins, nemaifiind vizaţi doar scriitorii, ci şi muzicienii şi istoricii. În Ucraina, „vânătoarea de naţionalişti” a atins apogeul în 1951 printr-un atac lansat în ziarul Pravda la adresa poemului Liubit Ukrainu (Dragostea mea, Ucraina), un text patriotic compus de celebrul poet Volodîmîr Sosiura în 1944. Regimul ajunsese să considere dovezi de naţionalism tot ceea ce îi servise odinioară la mobilizarea patriotismului ucrainean împotriva agresiunii germane în timpul războiului.
Marele Război pentru Apărarea Patriei, aşa cum a devenit cunoscut războiul sovieto-german din 1941–1945 în Uniunea Sovietică, a conferit o nouă legitimitate regimului care reuşise să supravieţuiască şi să respingă invazia străină. Însă războiul schimbase şi situaţia politică în Uniunea Sovietică, oferind populaţiei reprezentare la un nivel comparabil doar cu perioada Revoluţiei. Eforturile Moscovei de a exercita din nou controlul ideologic la nivelul perioadei de apogeu a stalinismului au fost doar parţial încununate cu succes. De exemplu, în Ucraina s-a manifestat o rezistenţă naţională la presiunile regimului sovietic până târziu, în deceniul şase. În vestul republicii – în special oblast-urile Galiţia şi Volînia –, rămas sub ocupaţie militară de facto ani la rând după încheierea războiului, s-a aplicat un tratament diferit faţă de alte regiuni.

În anii 1950, în zonele rurale ale Galiţiei, UPA rezista încă în faţa armatei sovietice, fiind organizaţia care s-a opus perioada cea mai îndelungată procesului de sovietizare în comparaţie cu orice altă mişcare anticomunistă din Europa de Est. În jurul anului 1947, comandanţii UPA şi-au schimbat tactica de luptă, împărţind formaţiunile mari de

luptă în unităţi mai mici, care numărau circa cincizeci de luptători, şi apoi în grupuri chiar şi mai mici, de cel mult zece membri. Evitau confruntările militare la scară mare cu trupele sovietice mult mai numeroase, păstrându-şi forţele pentru un nou război între URSS şi Occident, care, sperau ei, putea izbucni în orice moment. Între timp, chiar şi unităţile insurecţionale mai mici continuau să creeze probleme regimului sovietic, atacându-i pe reprezentanţii partidului şi ai aparatului de stat şi aducând prejudicii campaniilor de colectivizare a agriculturii şi sovietizare a regiunii prin intermediul sistemului de învăţământ. Regimul a adoptat măsuri represive, precum deportarea forţată a sute de mii de ucraineni suspectaţi că sprijineau mişcările subversive.

Abia în primăvara lui 1950 forţele sovietice de securitate au reuşit să-l captureze şi să-l ucidă pe comandantul suprem al UPA, Roman Şuşkevici. Un altul i-a luat locul, însă în următorii ani cea mai mare parte a rezistenţei organizate a fost anihilată, iar micile grupuri clandestine au pierdut legătura unele cu celelalte. Câteva unităţi insurecţionale au reuşit să ajungă în Occident, traversând teritoriile poloneze şi cehoslovace, şi s-au alăturat emigranţilor naţionalişti conduşi de Stepan Bandera în Germania de Vest. În 1951, americanii şi britanicii au paraşutat membri ai organizaţiei Bandera, dar şi ai altor formaţiuni naţionaliste înapoi în Ucraina, cu scopul de a culege informaţii secrete. Sovieticii nu s-au lăsat mai prejos şi şi-au intensificat eforturile pentru a-i asasina pe Bandera şi pe ceilalţi lideri ai emigraţiei ucrainene din Germania. Planul lor a reuşit în toamna lui 1959, când un agent sovietic l-a ucis pe Bandera cu o armă care pulveriza cianură, confecţionată de KGB. Asasinul a fugit în Occident în 1961 şi a recunoscut că îl ucisese pe Bandera, dar şi pe un alt lider ucrainean, în 1957. În timpul

procesului derulat în Germania de Vest, el a mărturisit că primise de la cel mai înalt nivel al puterii sovietice ordinul de a-i ucide pe şefii organizaţiilor din străinătate.
Naţionaliştii ucraineni, fie ei reali sau închipuiţi, nu erau singura ţintă a propagandei sovietice şi a poliţiei secrete din ultimii ani ai regimului stalinist. La acea vreme, o nouă categorie de cetăţeni – evreii sovietici – a intrat în vizorul autorităţilor. Evreii se număraseră printre victimele epurărilor staliniste din anii 1930, dar au fost persecutaţi ca grup social abia la sfârşitul anilor 1940. Această schimbare a survenit odată cu izbucnirea Războiului Rece şi formarea statului Israel. Dintr-odată, cetăţenii evrei ai URSS-ului erau bănuiţi de dublă loialitate şi că s-ar fi aliat cu Occidentul împotriva patriei sovietice.
În ianuarie 1948, un conducător al evreilor sovietici, cunoscutul actor şi regizor Solomon Mikhoels, a fost ucis din ordinul lui Stalin. La sfârşitul aceluiaşi an, Stalin o arestase pe soţia lui Viaceslav Molotov, Polina Jemciujina, originară din sudul Ucrainei, susţinătoare înfocată a lui Mikhoels. Presa sovietică a declarat război „cosmopoliţilor” – termen eufemistic folosit când se vorbea despre evrei –, care au fost scoşi din partid şi din aparatul de securitate. Evreii din Ucraina au descoperit că se numărau printre principalele ţinte ale discriminării. În 1952, campania antisemită a atins un nou punct culminant, odată cu arestarea mai multor medici evrei, care au fost acuzaţi, împreună cu alţi colegii de-ai lor slavi, de uciderea a nenumăraţi membri ai conducerii sovietice, inclusiv Andrei Jdanov, care murise de moarte bună în 1948. Campania îndreptată împotriva evreilor a luat sfârşit odată cu moartea lui Stalin, când au fost eliberaţi din închisori cei care reuşiseră să supravieţuiască. Însă membrii conducerii de partid şi de stat, din oraşe importante precum Moscova, Kiev şi altele, au avut în continuare o atitudine antisemită.

Stalin a murit în 5 martie 1953, punând capăt celei mai îngrozitoare perioade din istoria sovietică şi lăsând în urmă o moştenire care avea să-i bântuie pe succesorii lui şi ţara condusă de aceştia timp de câteva generaţii. Un aspect al trecutului stalinist a fost chiar antisemitismul sovietic. Lupta împotriva stalinismului a fost unul dintre obiectivele politice ale lui Nikita Hruşciov, succesorul celui supranumit „Părintele popoarelor”. Dar a durat ceva vreme până când fostul şef de partid al Ucrainei a căpătat suficientă putere în aparatul de partid şi de stat pentru a pune în aplicare planul său.

Ascensiunea lui Nikita Hruşciov către vârful piramidei politice sovietice a început în decembrie 1949, când Stalin l-a chemat de la Lvov, unde se războia cu organizaţiile clandestine naţionaliste, la Moscova şi i-a dat înapoi fosta sa funcţie de şef al organizaţiei moscovite de partid. Hruşciov a ajuns în capitala sovietică doar cu câteva zile înainte de fastuoasa serbare pregătită pentru cea de-a 70-a aniversare a lui Stalin. În timpul ceremoniei oficiale, dictatorul l-a aşezat pe Hruşciov la stânga lui, iar pe demnitarul chinez Mao Zedong, aflat în vizită la Moscova, în dreapta.

Imediat după moartea lui Stalin, Hruşciov s-a numărat printre cei patru candidaţi la cea mai importantă funcţie în partid şi în stat. În iunie 1953, el a pus la cale arestarea celui mai puternic rival de-ai săi, comisarul poporului pentru Afaceri Interne, Lavrenti Beria; în februarie 1955, s-a descotorosit de aliatul lui Beria de odinioară, şeful guvernului sovietic, Gheorghi Malenkov; în iunie 1957, a zdrobit opoziţia formată din foştii acoliţi de-ai lui Stalin, Viaceslav Molotov şi Lazar Kaganovici. Astfel încât, în martie 1958, a devenit conducătorul Partidului Comunist şi

al guvernului sovietic. Succesul lui Hruşciov a fost posibil cu ajutorul sprijinului dat de activiştii ucraineni. Republica avea cea mai numeroasă organizaţie de partid din Uniunea Sovietică – în contextul în care comuniştii ruşi nu aveau propriul lor partid – şi, prin urmare, avea un rol foarte important în Comitetul Central al Partidului Comunist al Uniunii Sovietice (CC al PCUS).
Hruşciov şi-a răsplătit generos vasalii ucraineni, aducându-i la Moscova. Printre primii care au ajuns în capitala sovietică s-a numărat Aleksei Kiricenko, primul etnic ucrainean devenit preşedinte de partid al Ucrainei după Revoluţia din 1917. În 1957, acesta a primit funcţia de secretar al CC al PCUS, devenind cel mai puternic om din ţară după Hruşciov. Printre favoriţii lui Hruşciov s-a numărat şi fostul secretar de partid din oblast-urile Zaporojia şi Dnipropetrovsk, Leonid Brejnev, instalat în fruntea Sovietului Suprem, ceea ce îl transforma în liderul de drept al statului sovietic. Un alt activist provenit din aparatul ucrainean de partid a fost Nikolai Podgornîi (Mîkola Pidhorni), fostul prim-secretar al Comitetului Central al Partidului Comunist Ucrainean, numit de Hruşciov membru al Secretariatului PCUS în 1963. Aceştia, alături de zeci de alţi protejaţi de-ai lui Hruşciov din întreaga Ucrainã, au adus propriii acoliţi la centru. În timp ce Stalin se bazase cea mai mare parte a carierei sale pe cadrele aduse din Caucaz, Hruşciov se baza pe ucraineni. Promovând activişti din Ucraina în funcţii-cheie la Moscova, Hruşciov a transformat elita Partidului Comunist Ucrainean într-un partener mai mic al partidului rus şi al şefilor guvernului, care conducea împreună cu aceştia imperiul sovietic multietnic. Ucrainenii au căpătat influenţă asupra deciziilor luate la centru, dar şi mai multă autonomie la nivelul republicii lor.

Ascensiunea Ucrainei către onorificul loc doi în ierarhia republicilor şi naţiunilor sovietice a început în ianuarie 1954, odată cu festivităţile de aniversare a 300 de ani de la încheierea Tratatului de la Pereiaslav (1654). Propaganda oficială de partid preamărea consiliul care aprobase intrarea Hatmanatului Căzăcesc sub protecţia ţarului Moscovei, considerându-l „o reunificare a Ucrainei cu Rusia”. Această teorie îşi avea rădăcinile în paradigma imperială din secolul al XIX-lea privind „reunificarea Rusiei Kievene” prin eforturile şi sub auspiciile statului autocrat rus. Un document de partid special, aprobat oficial de Comitetul Central al partidului, intitulat Teze despre tricentenarul reunificării Ucrainei cu Rusia, explica ce însemna această teorie în noile împrejurări. Avea la bază politica stalinistă prin care ruşii erau trataţi ca „forţa conducătoare a Uniunii Sovietice dintre toate popoarele ţării noastre”, teorie expusă de Stalin în timpul unui toast pe care l-a dat la un banchet care celebra sfârşitul războiului sovieto-german în mai 1945. Potrivit aceleiaşi teorii, ucrainenii se aflau pe locul doi în topul celor mai importante naţionalităţi din Uniunea Sovietică. Documentul preciza că ruşii şi ucrainenii erau popoare separate, deşi înrudite din punct de vedere istoric şi cultural.

Autorităţile sovietice au dispus ridicarea a nenumărate monumente în onoarea aniversării şi au dat lungul şi stânjenitorul nume „Tricentenarul Reunificării Ucrainei cu Rusia” mai multor instituţii, printre care şi unei universităţi din oraşul Dnipropetrovsk. Culmea ironiei, fondatorul acestei universităţi fusese hatmanul Pavlo Skoropadski, în 1918, când forţele ruseşti fuseseră izgonite din Ucraina, iar ţara se afla sub stăpânirea germanilor. Însă cel mai extravagant gest simbolic prin care s-a sărbătorit „prietenia eternă” dintre cele două popoare slave est-

europene a fost transferul Peninsulei Crimeea de sub jurisdicţia Federaţiei Ruse sub cea a Ucrainei, desăvârşit în februarie 1954. Cu zece ani înainte, tătarii din Crimeea fuseseră deportaţi, sub acuzaţia că ar fi colaborat cu germanii. În pofida eforturilor propagandistice de a prezenta transferul peninsulei ca o dovadă a unei legături aproape fraterne între două naţiuni, adevăratele motive erau mai practice, de ordin geografic. Despărţită de Rusia prin strâmtoarea Kerci şi legată printr-o serie de linii de comunicaţie cu Ucraina continentală, Crimeea avea nevoie de ajutorul Ucrainei pentru a-şi reveni economic, fiind încă afectată din cauza războiului şi ocupaţiei germane, dar şi din cauza deportării tătarilor.
În 1950, Crimeea trimitea către rezerva de stat de cinci ori mai puţin grâu decât în 1940, de trei ori mai puţin tutun şi de două ori mai puţini struguri. Coloniştii aduşi în peninsulă din Federaţia Rusă nu erau obişnuiţi cu clima din sud şi nu contribuiau prea mult la refacerea economică. În toamna lui 1953, când Nikita Hruşciov a vizitat peninsula, coloniştii indignaţi i-au asaltat maşina şi au cerut ajutor. Din Crimeea, Hruşciov a plecat direct la Kiev pentru a demara negocierile pentru transferul peninsulei către Ucraina, crezând că republica putea să ajute regiunea devastată economic şi că specialiştii săi în agricultură ştiau cum să facă faţă secetelor şi să producă recolte de grâu în stepă. Activiştii kieveni i-au făcut jocul lui Hruşciov, la fel cum au făcut şi ceilalţi şefi ai partidului de la centru. În februarie 1954, ucrainenii, ruşii şi Sovietul Suprem al URSS semnaseră acordul.
Crimeea a intrat în componenţa Ucrainei – aceasta fiind prima şi ultima extindere teritorială a republicii bazată pe criterii geografice şi economice, nu etnice. Dintre cei 1,2 milioane de locuitori ai Crimeii, ruşii reprezentau 71%, iar ucrainenii 22%. Peninsula beneficia de pe urma noilor

măsuri economice, a investiţiilor şi a cunoştinţelor oferite de specialiştii guvernului ucrainean. Producţia de vinuri din Crimeea aproape că s-a dublat între 1953 şi 1956, iar producţia de electricitate a crescut cu aproape 60%. Însă economia regiunii şi-a revenit cu adevărat în următorul deceniu, după construcţia Canalului Crimeii de Nord, a cărui primă etapă a fost finalizată în 1963. În anii următori, lucrările au continuat, iar în final construcţia a permis transportul a 30% din totalul hidrologic al Niprului în peninsulă şi irigarea unei suprafeţe de peste 6 000 de kilometri pătraţi de teren agricol. Au fost aprovizionate cu apă potabilă şi oraşele Feodosia, Kerci şi Sudak.

Discursul secret al lui Nikita Hruşciov, ţinut în februarie 1956 la Moscova, cu prilejul Congresului al XX-lea al PCUS a marcat începutul unei noi ere în istoria Uniunii Sovietice. Noul conducător l-a acuzat pe Stalin de încălcarea principiilor moştenirii sovietice, pentru că ceruse epurarea membrilor de partid. Nu a menţionat persecuţiile suferite de milioanele de oameni care nu făceau parte din partid, la Marea Foamete din 1932 şi 1933 şi la deportarea unor întregi popoare. În contextul destalinizării, nenumăraţi foşti conducători ai Ucrainei, printre care şi Stanislav Kosior, Vlas Ciubar şi Mîkola Skrîpnîk, au fost reabilitaţi. KGB ucrainean – Comitetul pentru Siguranţa Statului, noul nume dat poliţiei secrete – şi procuratura generală a Ucrainei au revizuit aproape un milion de cazuri în care erau implicate victime ale terorii politice, în urma cărora au fost reabilitate aproape 300 000 de persoane. Însă sentinţele şi acuzaţiile aduse celor suspectaţi de naţionalism ucrainean, de susţinere a organizaţiilor clandestine sau de colaboraţionism au rămas valabile. Cu toate acestea, zeci de mii de membri ai organizaţiilor

ucrainene naţionaliste s-au întors din lagărele de reeducare, împreună cu episcopii şi preoţii Bisericii Catolice Ucrainene care supravieţuiseră deportării. După eliberare, cei mai mulţi dintre aceşti oameni au fost supravegheaţi de organele de securitate.

Hruşciov credea în ideologia partidului. Vedea în comunism o ordine socială superioară. La începutul anilor 1960, a declarat oficial în faţa poporului său şi a întregii lumi că în următorii 20 de ani avea să se formeze o societate comunistă. În limbajul marxist-leninist al vremii, aceasta însemna capacitatea de a produce bunuri de consum din belşug, capitol la care URSS-ul suferea. De asemenea, Hruşciov a adoptat un nou program de partid privind construcţia comunismului. Promovarea noii religii seculare, care acum oferea o dată clară la care avea să fie instaurat paradisul sovietic, se suprapunea cu lupta împotriva religiei tradiţionale. Schimbând cu totul politica stalinistă postbelică, Hruşciov a apelat la noi tactici represive împotriva grupurilor religioase, promiţând să elimine cu totul religia înainte de instaurarea comunismului şi să îl arate la televizor pe ultimul credincios chiar în viitorul apropiat. Mii de biserici ortodoxe, moschei, sinagogi şi case de rugăciuni au fost închise, ca urmare a programului de relansare a campaniei antireligioase din anii 1920–1930. În Ucraina, numărul de biserici ortodoxe s-a înjumătăţit, scăzând de la 8 207 la 4 565 între 1960 şi 1965. Regiunile din estul şi centrul Ucrainei au fost deosebit de afectate – în Galiţia, autorităţile au avut grijă să nu închidă prea multe biserici, pentru a nu-i determina pe credincioşii ortodocşi proaspăt convertiţi să se alăture Bisericii Catolice Ucrainene care fiinţa clandestin.

Deşi multora le era evident faptul că edificarea „societăţii comuniste” aşa cum o visau Marx şi Lenin, anunţată

pretutindeni, era doar un truc propagandistic, sfârşitul terorii staliniste, eliberarea unor categorii de deţinuţi politici şi publicarea unor lucrări care dezvăluiau crimele regimului stalinist (inclusiv scrierile lui Aleksandr Soljeniţîn, prizonier într-un lagăr de muncă între 1945 şi 1953) au creat o atmosferă de relativă liberalizare cunoscută sub numele de „dezgheţul lui Hruşciov”. În Ucraina, această perioadă s-a caracterizat prin manifestarea în spaţiul public a generaţiei de scriitori şi artişti ale căror lucrări fuseseră interzise în timpul stalinismului târziu. Printre ei se număra şi Aleksandr Dovjenko, cel mai cunoscut regizor ucrainean, care a reuşit să plece din Moscova, unde era exilat, şi să-şi reia activitatea în zona lui natală. Poeţii Maksîm Rîlski şi Volodîmîr Sosiura, care fuseseră persecutaţi în anii 1940 şi 1950, erau din nou activi. Aceştia au produs o nouă generaţie de poeţi ucraineni – printre care Ivan Draci, Vitali Korotici şi Lina Kostenko, personalităţi de seamă ale generaţiei anilor 1960 –, care au abordat şi alte teme ale literaturii şi artei, depăşind canoanele realismului socialist.
Noua linie de partid a fost prezentată cadrelor îngrijorate ca o reîntoarcere la „normele leniniste”, ceea ce însemna, printre altele, sfârşitul epurării în masă a aparatului de partid şi o oarecare descentralizare a puterii. Ambele schimbări au conferit mai multă putere elitelor regionale şi republicane, iar activiştii ucraineni au fost încântaţi să profite de noul climat politic. Odată cu apariţia consiliilor regionale însărcinate cu dezvoltarea economică (o altă reîntoarcere la ideile anilor 1920), autorităţile ucrainene au realizat că, de fapt, controlau peste 90% dintre fabricile aflate pe teritoriul lor şi toate întreprinderile agricole. În comparaţie cu alte perioade, activiştii locali erau mult mai independenţi faţă de centru. Începând din anii 1950, ei au condus Ucraina fără ajutorul membrilor de partid sau al

personalului guvernamental adus din Rusia sau din alte republici sovietice. Cadrele (mai ales bărbaţi, pentru că erau puţine femei în aparatul de partid) erau organizate în reţele clientelare, avansările în ierarhia de partid obţinându-se în funcţie de loialitatea faţă de şefii locali. Relaţiile înalţilor activişti ucraineni de partid se extindeau până la Kremlin, devenind mai stabile şi mai independente decât majoritatea celorlalte reţele din alte republici sovietice.

Reformele lui Hruşciov au contribuit la dezvoltarea spectaculoasă a industriei sovietice şi la urbanizarea societăţii. Programul său de a construi blocuri ieftine de locuinţe de câte cinci etaje, cunoscute sub numele de hruşciovki, a schimbat înfăţişarea tuturor oraşelor sovietice şi a oferit apartamente individuale, cu acces la căldură, apă potabilă şi sistem de canalizare pentru sute de mii de cetăţeni care locuiau în adăposturi sau apartamente supraaglomerate. Chiar dacă în epoca lui Hruşciov majoritatea investiţiilor de stat au fost orientate către Kazahstan (dezvoltarea teritoriilor necultivate) şi Siberia (exploatarea resurselor naturale), Ucraina a beneficiat – cu un anumit preţ, bineînţeles – din plin de acest avânt industrial.

În anii 1950 şi 1960, trei noi hidrocentrale au fost ridicate pe Nipru, schimbând cursul firesc al fluviului, creând lacuri artificiale gigantice, inundând terenurile agricole şi minele din apropiere şi schimbând pentru totdeauna înfăţişarea acestei regiuni. Complexele electrochimice menite să producă pesticide pentru agricultură şi bunuri de consum pentru mase au crescut potenţialul economic al regiunii, dar a afectat şi mai mult mediul înconjurător. Ucraina era, de asemenea, foarte implicată în proiectele sovietice atomice şi spaţiale, ambele un rezultat al cursei înarmărilor care a caracterizat Războiul Rece. În oraşul

Jovti Vodî, aproape de locul în care s-a purtat prima bătălie între Bogdan Hmelniţki şi armata regală poloneză în 1648, s-a descoperit şi extras uraniu. Cea mai mare fabrică producătoare de rachete din întreaga Europa a fost construită în oraşul Dnipropetrovsk, aflat în apropiere. Contribuţia Ucrainei la programul spaţial a fost esenţială. În semn de recunoştinţă, dar şi pentru a sublinia locul special deţinut de Ucraina în ierarhia republicilor sovietice, URSS i-a permis unui ucrainean să fie primul cosmonaut care nu era rus să ajungă în spaţiu la bordul unei nave spaţiale sovietice. Pavlo Popovici, originar din regiunea Kievului, a efectuat primul zbor în spaţiu în 1962, apoi pe cel de-al doilea în 1974.

După cum ne putem aştepta, lansarea programului spaţial sovietic şi crearea complexului industrial şi militar nu au adus mari beneficii populaţiei, care la începutul anilor 1960 suferea din nou de foame. Cauza imediată a lipsei de alimente au fost secetele care au afectat agricultura sovietică. De această dată, în loc să exporte grâu, ca în 1932–1933 şi 1946–1947, guvernul a decis să cumpere grâu din străinătate, pentru a evita repetarea dezastrului din anii anteriori. Aceasta era o schimbare totală faţă de perioada stalinistă. Hruşciov a îmbunătăţit condiţiile de trai ale ţăranilor şi productivitatea colhozurilor prin creşterea excesivă a preţului de cumpărare pentru produsele agricole (preţul la grâu a crescut de şapte ori). A înjumătăţit, de asemenea, loturile private pe care trebuiau să le muncească ţăranii din colhozuri, crezând că astfel aveau să lucreze mai puţin pentru ei şi să aibă mai mult timp şi energie să muncească la colhoz.

Însă măsurile sale bine intenţionate nu au adus rezultatele scontate. Liderul partidului a impus în continuare colhozurilor ce şi cum să cultive, solicitând specialiştilor să crească producţia de porumb, care nu putea fi cultivat cu

succes în locurile desemnate de aparatul de partid de la Moscova. Încercarea de a oferi ţăranilor mai mult timp de relaxare a micşorat producţia de produse agricole pe loturile individuale. Între 1958 şi 1962, numărul animalelor domestice aflate în posesie individuală s-a înjumătăţit, de la 22 la 10 milioane. Reformele menite să crească productivitatea şi să îmbunătăţească nivelul de trai din sate au provocat creşterea preţurilor produselor la oraşe, unde, de exemplu, preţul untului a crescut cu 50% şi al cărnii cu 25%. Nenumăraţi orăşeni îşi aminteau de anii 1950 ca de un paradis pierdut. Ţăranii însă au preferat anii 1960.

În octombrie 1964, când membrii anturajului lui Hruşciov, printre care se numărau protejaţii săi ucraineni, Leonid Brejnev şi Nikolai Podgornîi, l-au îndepărtat de la putere printr-o lovitură de palat, foarte puţini cetăţeni sovietici aveau ceva bun de zis despre unul dintre cei mai mari reformatori ai Uniunii Sovietice. Cu toţii au profitat de şansa oferită de procesul de destalinizare pentru a se plânge în public de fostul conducător şi de iniţiativele sale economice, care lăsaseră rafturile magazinelor goale şi aruncaseră în aer preţurile la produsele agricole.
Noii lideri ai partidului, care puseseră la cale lovitura deoarece se temeau că Hruşciov avea să-i învinovăţească pe ei pentru dificultăţile economice şi să-i îndepărteze astfel de la putere, au acţionat cu prudenţă. Mai întâi, s-au întors la modelul economiei sovietice centralizate, creat în anii 1930, desfiinţând astfel consiliile economice ale regiunilor şi acordând ministerelor de la Moscova rolul decisiv de a lua decizii privitoare la economia sovietică. Totuşi, nu au schimbat preţurile relativ ridicate ale produselor agricole, transformând agricultura dintr-o sursă

de venit, cum fusese pe vremea lui Stalin, într-o gaură neagră a economiei, în permanentă cerere de subvenţii. Condiţiile de trai ale ţăranilor din colhozuri, care dintotdeauna fuseseră grele, s-au îmbunătăţit, însă productivitatea a stagnat; în plus, noii conducători nu au restabilit niciodată dimensiunea iniţială a loturilor ţărăneşti şi au descurajat în continuare iniţiativa privată în sectorul agricol. Asemenea lui Hruşciov, ei au făcut din îmbunătăţirea condiţiilor de trai ale populaţiei un obiectiv declarat, dar se temeau de puterea întreprinderilor şi iniţiativelor private.

Venirea la putere a lui Leonid Brejnev, care era mai puţin interesat de aspectele ideologice, a afectat campania de propagandă despre „viitorul comunismului" a lui Hruşciov. Aceasta a dus şi la restabilirea controlului partidului asupra dezbaterilor de idei şi la întoarcerea la epoca represiunii politice, tipică stalinismului. Noua conducere a marcat această schimbare prin arestarea şi condamnarea lui Andrei Siniavski şi Iulii Daniel – doi scriitori care publicaseră lucrări în Occident şi erau acuzaţi de activităţi antisovietice. Arestările au avut loc în toamna lui 1965, la un an de la înlăturarea lui Hruşciov. La începutul lui 1966, cei doi intelectuali au fost condamnaţi la şapte, respectiv cinci ani de muncă silnică, un proces politic prin care cetăţenii sovietici erau avertizaţi că trecuse vremea „dezgheţului lui Hruşciov".

În Ucraina, arestările au început cu câteva luni înainte, în vara lui 1965. KGB-ul avea ca ţintă tinerii intelectuali din Kiev şi Lvov care debutaseră în domeniul literar în anii de relaxare a regimului sovietic. Unul dintre primii militanţi ai mişcării ucrainene de disidenţă, Ievhen Sverstiuk, a caracterizat-o mai târziu ca fiind esenţialmente culturală, „mânată de un idealism tineresc... de căutare a adevărului şi a onestităţii..., de respingere, rezistenţă şi opoziţie faţă

de literatura oficială”. Deşi preocupaţi de soarta naţiunii şi culturii ucrainene, tinerii intelectuali şi-au expus argumentele în maniera marxism-leninismului, profitând din plin de destalinizarea şi campania de „reîntoarcere la leninism” a lui Hruşciov. Această caracterizare se aplica mai ales unuia dintre primele texte samvidav (samizdat) ale mişcării ucrainene de disidenţă, intitulat Internaţionalizm ci rusificaţiia? (Internaţionalism sau rusificare?) Scris în 1965 de către tânărul critic literar Ivan Dziuba, la scurt timp după arestarea primilor disidenţi ucraineni, textul arăta că în perioada stalinistă politica naţionalităţilor îşi pierduse originile leniniste, respinsese internaţionalismul şi fusese confiscată de şovinismul rus.
În pofida rigidităţii politice crescânde a regimului şi a intoleranţei sale faţă de orice formă de opoziţie, în Ucraina, dezgheţul lui Hruşciov nu s-a încheiat odată cu primele arestări ale tinerilor intelectuali şi, din anumite puncte de vedere, a continuat până la începutul anilor 1970. Acest aspect a fost valabil în special prin reapariţia naţional-comunismului, puternic susţinut de Petro Şelest, prim-secretar al Comitetului Central al Partidului Comunist Ucrainean şi membru al Biroului Politic. Provenind dintr-o familie ţărănească din oblast-ul Harkov din estul Ucrainei, Şelest a intrat în partid în anii 1920. Ca şi alţi naţional-comunişti din aceeaşi perioadă (unul dintre aceştia, Mîkola Skrîpnîk, nu a fost numai reabilitat, ci şi slăvit în Ucraina anilor 1960), el credea că principala lui sarcină era să sprijine economia şi cultura ucraineană, nu să se supună ordinelor primite de la Moscova. Limba ucraineană suferea presiuni din ce în ce mai puternice din partea Moscovei: numărul studenţilor din şcolile cu predare în ucraineană începuse să scadă faţă de perioada interbelică, iar procentul elevilor din şcolile ruse crescuse de la 14% în 1939, la 25% în 1955 şi peste 30% în 1962.

Aceste cifre l-au nemulţumit pe Şelest, exponentul unui curent de gândire favorabil creării unui nou tip de identitate ucraineană care se mândrea cu rolul jucat de ucraineni în victoria împotriva nazismului şi cu statutul special deţinut în cadrul URSS. El îmbina astfel ataşamentul faţă de ideologia socialistă cu patriotismul local şi glorificarea istoriei şi culturii ucrainene. Noua identitate era un amalgam format din identitatea sovietică a anilor 1920 şi identitatea naţională care se formase în perioada interbelică în Polonia, România şi, într-o oarecare măsură, Transcarpatia. Chiar dacă era dominantă, componenta sovietică trebuia să preia mai multe elemente ale culturii ucrainene decât până atunci.
Situaţia politică de la Moscova, care se asemăna într-o oarecare măsură cu cea din anii 1920, a contribuit la revenirea la idealurile naţional-comunismului propuse de Şelest, care a militat în acest sens o lungă perioadă de timp după izgonirea lui Hruşciov. Mai multe grupuri se luptau pentru controlul asupra partidului şi guvernului, iar sprijinul cadrelor ucrainene de partid era esenţial în anii 1960, la fel cum fusese şi în anii 1920. În schimbul autonomiei politică şi culturale limitate a Ucrainei sovietice, Şelest şi-a oferit cu entuziasm sprijinul grupului Brejnev, care lupta pentru putere cu grupul format în jurul lui Aleksandr Şelepin, fostul şef al KGB. În 1972, după ce l-a marginalizat pe Şelepin, Brejnev a decis să acţioneze şi împotriva lui Şelest. Acesta din urmă a fost transferat la Moscova în mai 1972 şi, pe când încă era membru al Biroului Politic, a fost acuzat de deviere naţionalistă (Şelest publicase volumul Ukraino, naşa radianska – O, Ucraina, patria noastră sovietică –, în care prezenta cu mândrie fapte din trecutul republicii şi realizările sale din perioada socialistă).

Brejnev l-a înlocuit pe Şelest cu un susţinător loial, originar din Dnipropetrovsk, regiunea sa de baştină – Volodîmîr Şcerbîţki. Această facţiune înlăturase alte cadre ucrainene din Moscova şi Kiev şi exercita un control din ce în ce mai mare asupra partidului şi aparatului de stat sovietic. Plecarea lui Şelest din Ucraina a fost urmată de înlăturarea acoliţilor săi şi de un atac la adresa intelectualilor ucraineni. Ivan Dziuba, autorul lucrării naţional-comuniste Internaţionalism sau rusificare?, a fost condamnat la cinci ani de muncă silnică şi cinci ani de exil în interiorul URSS pentru lucrările pe care le scrisese în 1965. Mîhailo Braicevski împreună cu numeroşi istorici care scriau o istorie a Ucrainei de dinainte de 1917, în special la capitolul de „afirmare naţională" al perioadei căzăceşti, au fost excluşi din institutele aflate în subordinea Academiei Ucrainene de Ştiinţe. KGB recupera acum ceea ce nu reuşise să ducă la bun sfârşit în perioada cât la conducerea Ucrainei se aflase Petro Şelest. Însă tactica represiunii avea consecinţe doar pe termen scurt. Cu prima ocazie când au făcut front comun împotriva Moscovei, elita ucraineană formată din activiştii partidului şi intelectuali au abandonat sloganul întoarcerii la idealurile leniniste.

25

Adio, Lenin!

În 15 noiembrie 1982, cetăţenii Ucrainei, împreună cu fraţii lor din alte republici ale Uniunii Sovietice, stăteau lipiţi de ecranele televizoarelor. Toate posturile de televiziune transmiteau un reportaj din Moscova: conducătorii Uniunii

Sovietice, reprezentanţi din nenumărate ţări străine şi ai organizaţiilor internaţionale, precum şi zeci de mii de moscoviţi se adunaseră în Piaţa Roşie pentru a-şi lua rămas-bun de la Leonid Brejnev, originar din Ucraina, care condusese superputerea mondială timp de 18 ani. După ce suferise de o boală cronică o lungă perioadă de timp, murise în somn cu câteva zile înainte. Foarte mulţi telespectatori, care nici nu cunoscuseră alt conducător, erau uluiţi de-a dreptul că Leonid Ilici Brejnev, neobositul luptător pentru pacea în lume, aşa cum îl preamărea propaganda oficială, murise. Regimul său condus de septuagenari pur şi simplu îngheţase orice posibilitate de a avansa în ierarhia societăţii sovietice, năruise orice speranţă de schimbare şi părea capabil să oprească timpul în loc. Termenul folosit în presă era „stabilitate”. Nu după multă vreme, epoca Brejnev avea să fie cunoscută ca o perioadă de stagnare.
În Ucraina, pe parcursul celor două decenii dintre 1966 şi 1985, rata anuală a creşterii industriale scăzuse de la 8,4 la 3,5%; producţia agricolă, care nu mersese niciodată prea grozav, scăzuse de la 3,2 la 0,5%. Acestea erau cifrele oficiale, care nu însemnau mare lucru într-o epocă a rapoartelor falsificate. Realitatea era chiar şi mai îngrijorătoare. Uniunea Sovietică devenea tot mai dependentă de valuta forte generată de exportul de petrol şi gaz. La începutul anilor 1970, în timp ce inginerii sovietici şi occidentali construiau conducte care să transporte gaz în Europa din Siberia şi Asia Centrală, gazul ucrainean din zăcămintele de la Daşava şi Şebelinka era transportat către Europa centrală în schimbul valutei forte pentru Uniunea Sovietică şi în detrimentul consumatorilor interni. Cu timpul, odată cu epuizarea zăcămintelor, Ucraina avea să ajungă o ţară importatoare de gaz.

Promisiunea făcută de Hruşciov poporului sovietic, despre instaurarea unui regim comunist idilic, nu s-a materializat niciodată, iar propagandiştii regimului o dăduseră uitării. Nivelul de trai era în cădere liberă, încetinit doar de preţurile ridicate la petrol pe pieţele mondiale. La moartea lui Brejnev, pesimismul elitei, dar şi al majorităţii populaţiei nu numai cu privire la comunism, dar şi la „socialismul dezvoltat" – termenul care a înlocuit comunismul în definiţia ordinii sociale sovietice – atinsese cote nemaiîntâlnite. În timp ce sicriul lui Brejnev era coborât în proaspăt săpatul mormânt de lângă zidul Kremlinului, orologiile din turn băteau trecerea unei alte ore, iar salvele de tun bubuiau, marcând sfârşitul încă unei epoci şi începutul alteia. Aceasta avea să aducă cu sine o încercare de reformare radicală, un declin economic dramatic şi fragmentarea politică a măreţei Uniuni Sovietice – un proces în care Ucraina avea să-şi dobândească independenţa şi să convingă şi alte republici mai puţin hotărâte să îi urmeze exemplul.

Printre membrii Biroului Politic care se strânseseră pe podiumul mausoleului lui Lenin pentru a-i aduce elogii defunctului Brejnev, un bărbat anume ieşea în evidenţă. Volodîmîr Şcerbîţki, conducătorul Partidului Comunist Ucrainean, nu purta nimic pe cap în acea zi rece de noiembrie, lăsându-şi descoperit părul grizonant, în semn de respect. Loial lui Brejnev cea mai mare parte a carierei sale, Şcerbîţki avea un motiv deosebit să-l plângă pe conducătorul decedat. Înainte de moartea neaşteptată a lui Brejnev, pe holurile Kremlinului se zvonea că la următoarea reuniune în plen a Comitetului Central, acesta avea să demisioneze şi să-i transfere puterile lui Şcerbîţki, asigurând astfel continuitatea facţiunii Dnipropetrovsk la

conducerea ţării. Şcerbîţki se aflase la conducerea partidului din Dnipropetrovsk încă dinainte să sosească la Kiev. Dar Brejnev murise înainte de întrunirea comitetului. Noul conducător al partidului, Iuri Andropov, fostul şef al KGB, nu avea nimic de-a face cu gruparea din Dnipropetrovsk şi nu după multă vreme avea să-i înlăture din funcţii pe aliaţii lui Brejnev suspectaţi de corupţie.
După înmormântare, Şcerbîţki avea să se întoarcă în Ucraina şi să se ascundă acolo, încercând să supravieţuiască acelor vremuri nesigure. La 64 de ani, era în formă, ba chiar tinerel în comparaţie cu ceilalţi membri ai Biroului Politic. Rivalii săi cei mai importanţi erau mult mai vârstnici şi sufereau de tot felul de boli. În plus, pe parcursul anilor petrecuţi la conducerea aparatului de partid ucrainean, Şcerbîţki reuşise să-şi asigure o clientelă fidelă. I-a supravieţuit lui Andropov, care a murit în decembrie 1984, şi chiar şi succesorului acestuia, Constantin Cernenko, decedat în martie 1985. Şansele sale de a accede la conducerea Moscovei erau acum de domeniul trecutului. Colaborarea dintre elitele rusă şi ucraineană, pusă la cale de Nikita Hruşciov şi întărită de Brejnev, nu mai exista. Energicul nou conducător al Uniunii Sovietice, Mihail Gorbaciov, care a luat puterea în martie 1985, nu avea nicio legătură cu aparatul de partid ucrainean. Fiu al unui rus şi al unei ucrainence, Gorbaciov crescuse în Caucazul de Nord – un teritoriu în care trăiau amestecaţi şi ruşi, şi ucraineni – şi învăţase cântece populare ucrainene în copilărie. Dar Gorbaciov era în primul rând un patriot sovietic, care nu întreţinea legături speciale cu nicio republică a Uniunii, cu excepţia Rusiei. El considera relaţiile clientelare construite de aliaţii lui Brejnev o ameninţare majoră la adresa funcţiei sale şi a programului de reformă pe care l-a lansat la scurt timp după preluarea puterii.

Gorbaciov desfiinţase mecanismul prin care cadrele ucrainene erau promovate în funcţii importante la Moscova în ultimii 30 de ani. El aducea la Kremlin oameni noi din regiunile ruse, printre care se număra şi viitorul său puternic inamic, Boris Elţin. În decembrie 1986, Gorbaciov a încălcat acordul neoficial dintre centru şi republici, care era în vigoare încă de la moartea lui Stalin – şeful de partid însărcinat cu conducerea fiecărei republici trebuia să fie un localnic, reprezentant al naţionalităţii majoritare din regiunea respectivă. Gorbaciov a numit un etnic rus, Ghenadi Kolbin, în Kazahstan pentru a-l înlocui pe Dinmukhamed Konaiev, de etnie kazahă, unul dintre înalţii activişti loiali lui Brejnev. Promovarea în funcţie a lui Kolbin, un produs (asemenea lui Elţin) al aparatului de partid din Sverdlovsk (actualmente Ekaterinburg, un oraş industrial din Ural), care nu avea nicio legătură cu Kazahstanul şi nu lucrase niciodată acolo, a declanşat o revoltă studenţească, prima revoltă naţionalistă din istoria postbelică a URSS-ului.

Fisura dintre noua conducere a Moscovei şi conducătorii Ucrainei a ajuns în prim-plan la scurt timp după cea mai mare catastrofă tehnologică din istoria lumii – explozia din aprilie 1986 de la centrala nucleară de la Cernobîl, aflată la mai puţin de 120 de kilometri la nord de Kiev. Ideea de a aduce energia nucleară în Ucraina le aparţinuse economiştilor şi oamenilor de ştiinţă ucraineni; Petro Şelest, care îşi dorea să genereze noi surse de energie electrică pentru economia ucraineană în rapidă dezvoltare, făcuse presiuni pentru energia nucleară în anii 1960, când deţinuse funcţia de şef al partidului în republică. La momentul inaugurării centralei nucleare de la Cernobîl, în 1977, intelectualii ucraineni, inclusiv unul dintre deschizătorii de drumuri ai generaţiei anilor 1960, Ivan Draci, au salutat începutul epocii nucleare în ţara lor.

Pentru Draci şi alţi patrioţi ucraineni, Cernobîlul era un pas înainte înspre modernizarea Ucrainei. Însă nici el şi nici alţi adepţi înfocaţi ai nuclearizării nu au băgat de seamă că proiectul era condus de la Moscova şi că cea mai mare parte a personalului şi conducerii calificate a centralei proveneau din afara Ucrainei. Republica primea energie electrică, dar nu avea mai deloc control asupra a ceea ce se întâmpla în centrală, care, asemenea tuturor proiectelor nucleare sovietice şi, de fapt, cea mai mare parte a întreprinderilor industriale ucrainene, intra în jurisdicţia ministerelor Uniunii. Centrala însăşi şi accidentul care a avut loc acolo au devenit cunoscute lumii după numele rusificat al oraşului aflat în imediata apropiere – care în ortografie rusă este Cernobîl, nu Ciornobîl, ca în ucraineană.

În noaptea de 26 aprilie 1986, când cel de-al patrulea reactor al centralei nucleare de la Cernobîl a explodat ca urmare a unui test eronat efectuat la turbină, conducătorii ucraineni şi-au dat brusc seama cât de puţin control aveau asupra destinului şi republicii lor. Câţiva ucraineni au fost invitaţi să intre în comisia guvernului central, special dedicată analizării consecinţelor accidentului, dar nu au avut multe de spus, fiind obligaţi, de fapt, să urmeze instrucţiunile Moscovei şi ale reprezentanţilor ei sosiţi la faţa locului. S-a decis strămutarea celor care locuiau într-un perimetru de 30 de kilometri în jurul uzinei, dar nu li s-a permis să informeze populaţia ucraineană despre anvergura accidentului şi despre ameninţarea pe care acesta o reprezenta la adresa sănătăţii cetăţenilor. Puterea limitată a autorităţilor republicii asupra destinului Ucrainei a devenit evidentă în dimineaţa zilei de 1 mai 1986, când vântul şi-a schimbat direcţia şi, în loc să bată spre nord şi vest, a început să bată spre sud, mânând norii radioactivi înspre capitala Ucrainei. Deoarece Kievul, un

oraş ce număra mai bine de 2 milioane de locuitori, era ameninţat de un dezastru iminent, autorităţile ucrainene au încercat să convingă conducerea de la Moscova să anuleze o paradă militară organizată în onoarea Zilei Internaţionale a Proletariatului. Demersul lor a fost respins. În dimineaţa zilei de 1 mai, pe când organizatorii evenimentului aduceau coloane de studenţi şi muncitori în centrul Kievului pentru a începe parada, un singur bărbat lipsea, în mod suspect, din grupul conducătorilor republicii: Volodîmîr Şcerbîţki. Pentru prima dată în îndelungata sa carieră, întârzia la parada de 1 Mai. În cele din urmă, când limuzina sa a ajuns pe Kreşciatik, principalul bulevard al Kievului şi punctul central al paradei, conducătorii partidului ucrainean au observat că Şcerbîţki era negru de supărare. „El mi-a zis: Renunţi la carnetul tău de partid dacă strici parada", le-a relatat conducătorul partidului ucrainean secretarilor săi. Toată lumea ştia cine era „El" – o singură persoană putea să-l ameninţe pe Şcerbîţki cu excluderea din partid, iar aceasta era Mihail Gorbaciov. În pofida nivelului de radiaţie care creştea rapid, Gorbaciov le-a ordonat lacheilor săi ucraineni să se comporte ca şi cum nu s-ar fi întâmplat nimic, pentru a arăta Ucrainei, dar şi întregii lumi că situaţia era sub control şi că explozia de la Cernobîl nu prezenta un pericol la adresa sănătăţii populaţiei. Şcerbîţki şi conducătorii celorlalte partide ştiau care era adevărul, dar şi-au dat seama că trebuiau să execute ordinele Moscovei. Parada s-a desfăşurat conform planului. Nu au putut decât să o scurteze cu o oră sau două.

Explozia şi topirea parţială a celui de-al patrulea reactor de la centrala nucleară de la Cernobîl au făcut să fie emise în atmosferă circa 50 de milioane de curii de radiaţii – echivalentul a cinci sute de bombe de la Hiroshima. Numai în Ucraina a fost contaminată o suprafaţă de 50 000 de

kilometri pătraţi – un teritoriu mai mare decât Belgia. Zona de îndepărtare a populaţiei din jurul reactorului totaliza 2 600 de kilometri pătraţi, de unde au fost evacuaţi mai bine de 90 000 de locuitori în primele săptămâni de la explozie. Majoritatea nu aveau să-şi mai vadă niciodată casele. Oraşul Pripeat, unde locuiau mai bine de 50 000 de muncitori, dar şi membri ai personalului operaţional al centralei, rămâne pustiu şi astăzi – ca un Pompei modern ce aminteşte de ultimii ani ai Uniunii Sovietice. Portretele lui Vladimir Lenin şi ale părinţilor comunismului, dar şi lozinci în onoarea Partidului Comunist încă sunt vizibile pe pereţii din Pripeat.

În Ucraina, radiaţiile au afectat în mod direct 2 300 de aşezări şi mai bine de 3 milioane de persoane. Explozia a pus în pericol aproximativ 30 de milioane de oameni care se aprovizionau cu apă din Nipru şi din alte râuri. Accidentul a fost un dezastru pentru pădurile din nordul Ucrainei – cele mai vechi regiuni colonizate ale ţării, în care populaţia se refugiase vreme de milenii din calea invadatorilor din stepă. Acum, pădurile care slujiseră drept loc de refugiu din calea nomazilor şi oferiseră hrană supravieţuitorilor foametei din 1932 şi 1933 au devenit surse de pericol. Frunzele copacilor emiteau radiaţii – un inamic invizibil, din calea căruia nu puteai fugi. A fost un dezastru de proporţii globale, care nu s-a resimţit nicăieri în lume mai puternic decât în Ucraina şi în învecinata Belarus.

Accidentul de la Cernobîl a amplificat puternic nemulţumirea faţă de Moscova şi politica dusă de aceasta, atât la nivelul partidului, cât şi la nivel social; radiaţiile afectau pe toată lumea: de la conducătorii partidelor până la cetăţenii de rând. În timp ce conducătorii partidului ucrainean mobilizau populaţia pentru a face faţă consecinţelor dezastrului, mulţi se întrebau de ce îşi riscau

vieţile lor şi pe ale rudelor lor. Adunaţi în jurul meselor de bucătărie, bombăneau faţă de măsurile eşuate ale centrului şi îşi împărtăşeau frustrările cu oamenii în care aveau încredere. Doar scriitorii ucraineni au rupt tăcerea. În iunie 1986, la o întâlnire a Uniunii Scriitorilor Ucraineni, o mare parte a celor care salutaseră construcţia unei centrale nucleare cu zeci ani în urmă acum o condamnau, considerând-o instrumentul dominaţiei Moscovei în republica lor. Printre cei care conduceau acuzaţiile se număra şi Ivan Draci, al cărui fiu, student la o şcoală medicală din Kiev, fusese trimis la Cernobîl la scurt timp după accident, fără instrucţiuni sau echipament de protecţie adecvat, şi fusese otrăvit de radiaţii.
Dezastrul de la Cernobîl a trezit Ucraina, a dat naştere unor întrebări fundamentale cu privire la relaţiile dintre centru şi republicile sovietice, dintre Partidul Comunist şi cetăţeni şi a contribuit la deschiderea primei dezbateri publice majore într-o societate care se străduia să-şi recapete elanul după deceniile de stagnare din epoca Brejnev. Generaţia anilor 1960 se afla în prima linie. Un exponent al acesteia a fost scriitorul Iurii Şcerbak, care a înfiinţat la sfârşitul anului 1987 un grup de protecţie a mediului, care s-a transformat în Partidul Verzilor. Mişcarea ecologistă, care prezenta Ucraina ca victimă a activităţilor Moscovei, a devenit una dintre primele forme de mobilizare naţională din Ucraina în timpul reformelor lui Gorbaciov. Noul lider de la Kremlin nu numai că-şi înstrăinase conducerea partidului ucrainean, dar îi şi înflăcărase pe intelectualii cu gândire democratică şi pătura cultă conştientă de componenta naţională a Uniunii împotriva acestei elite. După cum avea să se dovedească, cele două grupări aflate în conflict din Ucraina – comuniştii care îşi apărau privilegiile şi opoziţia democratică pe cale să ia fiinţă – aveau să-şi descopere numitorul comun:

aversiunea faţă de Moscova în general şi faţă de Gorbaciov în special.

Mihail Gorbaciov era din mai multe puncte de vedere un membru al generaţiei anilor 1960, iar concepţia sa asupra lumii fusese puternic influenţată de campania de destalinizare a lui Hruşciov şi de ideile reformei socialiste promovate în anii 1960 de economiştii liberali şi analiştii politici din URSS, dar şi din Europa de Est. Unul dintre principalii ideologi ai Primăverii de la Praga din 1968, Zdeněk Mlynář, fusese colegul de cameră al lui Gorbaciov în anii 1950, la căminul Facultăţii de Drept de la Universitatea din Moscova. Gorbaciov şi consilierii săi îşi doreau să reformeze socialismul pentru a-l eficientiza şi a-l face mai prietenos sau, aşa cum se spunea la Praga înainte de invazia sovietică din 1968, cu „faţă umană”.
Gorbaciov a demarat un program de „accelerare” a dezvoltării economice sovietice care nu cerea reforme fundamentale, ci punea accentul pe folosirea într-un mod mai eficient a instituţiilor şi resurselor disponibile. Dar economia sovietică nu se afla în poziţia de a accelera ceva, poate doar rata declinului. Un banc politic care circula pe vremea lui Brejnev spunea: „Eram pe marginea unei prăpăstii, dar de atunci am făcut un mare pas înainte”. Retorica „accelerării” s-a transformat în scurtă vreme în politica perestroikăi sau a restructurării, care a retras ministerelor moscovite prerogativa de a lua decizii, oferind-o în schimb nu regiunilor şi republicilor – aşa cum se întâmplase pe vremea lui Hruşciov –, ci întreprinderilor private. Acest lucru a nemulţumit birocraţia centrală şi pe şefii locali, care şi aşa avuseseră de suferit de pe urma politicii glasnost, adică de deschidere, a lui Gorbaciov, care îi expunea criticilor unor organizaţii aflate mai jos pe

scara ierarhică. Glasnost era susţinut de presa de la Moscova. Perestroika a sporit în primă fază sprijinul acordat noului conducător şi ideilor sale reformiste de către intelectuali şi elita urbană, sătulă de controalele instituite asupra vieţii publice, tipice epocii Brejnev, şi de minciunile propagandei oficiale.

Reformele lui Gorbaciov au oferit o şansă mobilizării politice a grupărilor aflate la baza ierarhiei societăţii. În Ucraina, disidenţii anilor 1960 şi 1970, eliberaţi de curând din lagăre, au fost printre primii care au profitat de pe urma noului climat social şi politic. În primăvara lui 1988, aceştia au întemeiat Ukrainska Helsinska Hrupa (Uniunea Ucraineană de la Helsinki), prima organizaţie politică liberă din Ucraina din perioada perestroikăi. Majoritatea membrilor acesteia – printre care conducătorul Uniunii, avocatul Levko Lukianenko, şcolit la Moscova, care îşi petrecuse peste 25 de ani în închisoare şi exil – aparţinuseră, de fapt, Grupului Ucrainean de la Helsinki din epoca Brejnev. Organizaţia de disidenţă, creată în 1976, şi-a asumat sarcina de a monitoriza felul în care guvernul sovietic îşi respecta obligaţiile faţă de drepturile fundamentale ale omului, aşa cum fuseseră acestea definite la Conferinţa de la Helsinki privind securitatea şi cooperarea în Europa, organizată în capitala finlandeză în 1975. Cei mai mulţi membri ai grupului, iar mai apoi ai Uniunii şi-au început activităţile în anii 1960 ca marxişti care doreau să reintroducă „normele leniniste” de politică naţionalistă, dar valul de arestări declanşat în 1972 ca urmare a îndepărtării lui Petro Şelest din Ucraina i-au îndepărtat de idealurile comuniste. Acordurile de la Helsinki le-au oferit disidenţilor ucraineni o nouă ideologie – cea a drepturilor omului, inclusiv drepturile individuale, dar şi naţionale, definite din punct de vedere politic şi cultural.

Apărarea culturii naţionale, în special a limbii, era una dintre chestiunile-cheie care au agitat societatea ucraineană în primii ani ai perestroikăi. Prima organizaţie cu adevărat de masă înfiinţată în Ucraina a fost Societatea (pentru apărarea) Limbii Ucrainene, care, la sfârşitul lui 1989, anul înfiinţării ei, număra 150 000 de membri. Intelectualii ucraineni considerau că limba şi cultura lor – adevăratele temelii ale naţiunii ucrainene – erau ameninţate. Limba constituia o provocare deosebită. Potrivit recensământului din 1989, ucrainenii reprezentau 73% dintre cei 51 de milioane de locuitori ai republicii, dar numai 88% dintre aceştia susţineau că limba ucraineană ar fi fost limba lor maternă şi numai 40% o foloseau în vorbire. Acesta fusese în primul rând rezultatul procesului de urbanizare, prin care ţăranii ucraineni se mutaseră la oraş, unde fuseseră rusificaţi din punct de vedere cultural. Până în anii 1980, în majoritatea oraşelor ucrainene se găseau comunităţi etnice ucrainene foarte puternice (mai puţin în Donețk, unde ruşii constituiau majoritatea populaţiei), însă limba vorbită în cele mai multe oraşe, cu excepţia importantă a oraşului Lvov din vestul Ucrainei, era rusa. Societatea Limbii Ucrainene voia să schimbe această realitate şi se adresa mai ales acelor etnici ucraineni care nu vorbeau zilnic ucraineană, dar aveau o identitate ucraineană pronunţată şi credeau că ei sau copiii lor trebuiau să vorbească această limbă. Era o bătălie anevoioasă.

La sfârşitul anilor 1980, Uniunea Sovietică era câteodată înfăţişată ca o ţară având nu doar un viitor imprevizibil, ci şi un trecut imprevizibil. Ucrainenii, asemenea altor naţionalităţi ne-ruse, încercau să restabilească adevărul istoric despre trecutul lor, mistificat decenii la rând de istoriografia oficială sovietică. Acest proces a început cu reapariţia în sfera publică a scrierilor istorice ale lui Mîhailo

Hruşevski, publicate în sute de mii de exemplare. Au fost difuzate şi lucrările scriitorilor şi poeţilor anilor 1920, reprezentanţi ai aşa-numitei Rozstriliane vidrodjennia (Renaşterea executată) a culturii ucrainene. O mare parte a acestora nici nu supravieţuiseră terorii instituite în anii 1930. La fel ca şi în Rusia şi alte republici, societatea Memorial, care se ocupa cu apărarea drepturilor omului, a dezvăluit fărădelegile lui Stalin din perioada Marii Terori. Aici, intelectualii ucraineni puteau să povestească fapte petrecute doar în ţara lor. Prima crimă despre care s-a vorbit a fost Marea Foamete din 1932 şi 1933, episod pe care regimul îl trecuse total sub tăcere. S-a vorbit apoi despre rezistenţa armată faţă de regimul sovietic de la sfârşitul anilor 1940 şi începutul anilor 1950, condusă de OUN şi de luptătorii UPA.

Foametea făcea parte din experienţa Ucrainei estice, în timp ce rezistenţa şi insurgenţa naţionalistă caracterizaseră vestul Ucrainei, însă renaşterea fascinaţiei faţă de un anume episod din istoria ucraineană putea uni estul cu vestul – acesta era trecutul căzăcesc. După îndepărtarea lui Petro Şelest în 1972, autorităţile au procedat la epurarea aşa-numiţilor „cazacofili” din rândurile istoricilor şi scriitorilor ucraineni, considerând că exprimarea interesului faţă de istoria cazacilor drept o pornire naţionalistă. Acum, odată cu prăbuşirea dogmelor oficiale ale istoriografiei sovietice, mitul cazacilor îşi croia din nou drum în sfera publică şi, aşa cum susţinuseră şi propagandiştii lui Brejnev, era strâns legat de idealul naţional.

În vara lui 1990, militanţii ucraineni, cei mai mulţi locuind în Galiţia şi în vestul Ucrainei, au organizat un „marş către est” – un pelerinaj în masă în Zaporojia şi în alte regiuni locuite de cazaci pe Niprul inferior. Marşul avea ca scop „trezirea” identităţii ucrainene în regiunile estice ale

republicii. A fost un mare succes, care a mobilizat zeci de mii de oameni şi a popularizat o versiune a istoriei Ucrainei total diferită de cea cunoscută în sudul Ucrainei, încă foarte comunist. În anii următori, autorităţile, care iniţial se opuseseră marşului, au decis să se alăture mişcării politice generate de ascensiunea mitologiei căzăceşti. Au organizat propriile evenimente legate de istoria cazacilor atât în Ucraina de est, cât şi în cea de vest, dar nu au cules roadele politice aşteptate. Partidul şi credibilitatea sa erau într-un declin profund.
„Ce idiot a inventat termenul «perestroika»?”, i-a întrebat Şcerbîţki pe colaboratorii săi când a auzit pentru prima dată acest cuvânt. În momentul în care Gorbaciov, aflat în vizită la Kiev, le-a cerut oamenilor selectaţi cu grijă dinainte de KGB pentru a exercita presiune asupra şefilor regionali, Şcerbîţki, prezent la reuniune, s-a întors către secretarii săi, şi-a fluturat mâna în dreptul capului, semn că Gorbaciov n-ar fi fost în toate minţile, şi a întrebat: „Atunci, el pe cine o să se bazeze?” În septembrie 1989, Gorbaciov s-a simţit suficient de puternic încât să se ocupe de ultimul bastion al regimului Brejnev din Biroul Politic: Şcerbîţki însuşi. În luna aceea, Gorbaciov a sosit la Kiev pentru a anunţa elita partidului că Biroul Politic, organ unional, votase înlăturarea lui Şcerbîţki din funcţie. Comitetul Central al Partidului Comunist Ucrainean nu a avut de ales şi l-a demis din funcţia de prim-secretar. La mai puţin de un an, Şcerbîţki avea să se sinucidă, căci nu a putut face faţă nici sfârşitului propriei cariere, nici finalului ordinii politice şi sociale în slujba căreia servise toată viaţa.

Anul 1989 a devenit un punct de cotitură în istoria Ucrainei din mai multe puncte de vedere. S-au organizat primele

alegeri (semi)libere pentru noul parlament sovietic; s-a înfiinţat prima organizaţie politică de masă, care a purtat numele de Rukh – Mişcarea Populară pentru Perestroika – şi care, în toamna lui 1989, număra aproximativ 300 000 de membri, iar până la sfârşitul anului următor ajunsese la 600 000; a reintrat în legalitate Biserica Catolică Ucraineană, pe care regimul stalinist o interzisese, dar care număra acum milioane de enoriaşi. În 1990, alegerile pentru noul Parlament ucrainean au reprezentat un moment de cotitură pentru viaţa politică din această republică sovietică. Deputaţii prodemocraţi au format o grupare numită Consiliul Poporului, care a reuşit să schimbe cursul politicii ucrainene, deşi numai un sfert dintre deputaţii parlamentari erau susţinători ai acestui curent. În vara lui 1990, Parlamentul ucrainean a călcat pe urmele parlamentelor din republicile baltice şi Rusia şi a proclamat Ucraina stat suveran. Declaraţia nu presupunea secesiunea republicii de URSS, dar prevedea întâietatea legislaţiei locale faţă de cea unională.
Centrul era neputincios în faţa acestei proclamaţii. Gorbaciov, părintele reformelor sovietice, se confrunta acum cu probleme grave. Îndepărtase elitele comuniste şi pierduse sprijinul intelectualilor din centru şi din republici. Reformele sale economice dezechilibraseră sistemul economic, afectând puternic producţia şi înrăutăţind nivelul de trai, şi aşa scăzut. Şefii de partid erau nemulţumiţi de reformele care le ameninţau puterea şi le catalogaseră ca fiind sortite eşecului, fapt ce nu a făcut decât să le pună în pericol şi mai mare. Pe de altă parte, intelectualii le considerau mult prea puţin radicale şi tardiv implementate. Culmea ironiei, aceste două grupuri ostile şi-au găsit un duşman comun: pe Gorbaciov şi activiştii de la centru. Suveranitatea şi, în cele din urmă, independenţa totală au devenit numitorul comun care a facilitat

cooperarea dintre aceste două forţe contradictorii ale spectrului politic ucrainean.
În Ucraina, mobilizarea maselor s-a făcut în diverse moduri, în funcţie de regiune, dar având la bază trecutul istoric. În Galiţia, Volînia şi într-o oarecare măsură şi în Bucovina – zone care au devenit parte din URSS ca urmare a Pactului Ribbentrop-Molotov – s-a adoptat modelul statelor baltice, pe care Uniunea Sovietică le anexase tot la începutul celui de-al Doilea Război Mondial. Aici, foştii disidenţi şi intelectuali au fost cei care au condus mişcarea sub stindardul naţionalismului democratic şi au preluat controlul asupra guvernelor locale. În restul ţării, elitele de partid, a căror supravieţuire depindea acum, datorită reformelor lui Gorbaciov, de capacitatea lor de a-şi convinge alegătorii să-i numească la conducerea consiliilor republicane şi regionale, erau confuze, dar se agăţau de putere. În momentul în care Sovietul Suprem Ucrainean a ales ca preşedinte un politician din Volînia, pe Leonid Kravciuk, în vârstă de 65 de ani, transformarea politică nu a părut radicală. Însă vremurile se schimbau. Prin reformele lui Gorbaciov, Parlamentul devenea, în mod evident, cea mai importantă putere în stat. Kravciuk era singurul reprezentant al statului care putea să discute cu opoziţia din ce în ce mai puternică, prezentă preponderent în regiunile vestice. În plus, se bucura de susţinerea elitei de partid, grupul comuniştilor adepţi ai suveranităţii, care îşi doreau autonomia politică şi economică a Ucrainei.
De-a lungul anului ce a urmat, Kravciuk şi-a demonstrat talentul politic, discutând cu deputaţii diverselor grupări şi îndemnând Parlamentul să proclame suveranitatea şi mai apoi independenţa republicii. Pentru prima dată, Kravciuk a fost pus la încercare în toamna lui 1990. Îngrijorat de proclamarea independenţei Lituaniei, în luna martie a acelui an, ca răspuns la ascensiunea mişcărilor favorabile

independenţei din alte republici, Gorbaciov a cedat în faţa presiunii exercitate de conservatorii din guvernul său şi a aprobat în mod tacit reducerea libertăţilor democratice. În Ucraina, majoritatea comunistă din Parlament a votat o nouă lege prin care se interziceau demonstraţiile în apropierea clădirii Parlamentului şi se aproba arestarea unui parlamentar care făcea parte din Consiliul Poporului. Însă pe conservatorii comunişti îi aştepta o surpriză. În dimineaţa zilei de 2 octombrie 1990, sute de studenţi din Kiev, Lvov şi Dnipropetrovsk au sosit în Piaţa Revoluţiei din Octombrie din Kiev – viitoarea Piaţă a Independenţei, cunoscută sub numele de Maidan – şi au început greva foamei. Printre altele, ei cereau şi demisia prim-ministrului şi retragerea Ucrainei din negocierile cu privire la noul tratat al uniunii, o iniţiativă de-a lui Gorbaciov pentru salvarea uniunea sovietice prin conferirea unei autonomii mai largi republicilor.

Autorităţile au avut reacţii contradictorii faţă de greva studenţilor. Guvernul a cerut forţelor de ordine să-i împrăştie pe protestatari, dar comitetul de partid al Kievului a autorizat continuarea demonstraţiei. În următoarele zile, numărul celor care făceau greva foamei a ajuns la 150. În momentul în care guvernul le-a cerut susţinătorilor să-i îndepărteze pe protestatari, aproape 50 000 de kieveni au sosit în piaţă pentru a-i proteja pe studenţi. La scurt timp, toate universităţile din oraş au intrat în grevă. Protestatarii au mărşăluit spre Parlament, ocupând piaţa din faţa clădirii acestuia. Sub presiunea străzii şi îndemnaţi să se dea bătuţi de Kravciuk şi parlamentarii moderaţi, comuniştii, care reprezentau majoritatea, au decis să se retragă. Le-au acordat liderilor studenţilor dreptul de a-şi prezenta cererile la televizor şi l-au forţat pe conducătorul guvernului, care luase parte la negocierile pentru noul tratat al uniunii, să demisioneze. A

fost o victorie covârşitoare pentru studenţii ucraineni şi întreaga societate ucraineană. Evenimentele de la 1990 din centrul Kievului aveau să primească mai târziu numele de Primul Maidan (maidan înseamnă piaţă în ucraineană). Al doilea urma să aibă loc în 2004, iar al treilea în 2013 şi 2014.

În 1 august 1991, când preşedintele american George H.W. Bush a călătorit de la Moscova până la Kiev pentru a cere Ucrainei să rămână în URSS, clasa politică ucraineană era împărţită în privinţa scopurilor sale. Minoritatea naţional-democrată îşi dorea indiscutabil independenţa, curent care devenise tot mai puternic din momentul în care Lituania se rupsese de URSS în martie 1990. Majoritatea comunistă din Parlamentul ucrainean îşi dorea o autonomie largă în cadrul unei uniuni reformate. Acesta era şi scopul lui Gorbaciov. După ce dăduse greş şi nu reuşise să înăbuşe dorinţa de independenţă a republicilor baltice Lituania, Letonia şi Estonia prin folosirea forţei militare la începutul lui 1991, Gorbaciov a cerut organizarea unui referendum privind viitorul uniunii. Acesta a avut loc în martie 1991, iar 70% dintre participanţi au votat în favoarea unei uniuni reformate. Gorbaciov şi-a reînnoit negocierile şi cu liderii republicilor, precum rusul Boris Elţin şi kazahul Nursultan Nazarbaev, încercând să-i convingă să formeze o uniune mai largă. A ajuns la o înţelegere cu aceştia la sfârşitul lui iulie 1991, dar Ucraina nu era pregătită să semneze. Leonid Kravciuk şi gruparea sa cereau altă soluţie: o confederaţie cu Rusia şi alte republici, la care Ucraina avea să acceadă în anumite condiţii.

Bush i-a luat partea lui Gorbaciov în discursul său din Parlamentul ucrainean, supranumit de mass-media americană „Discursul laşului de la Kiev”, pentru că preşedintele american nu a fost în stare să sprijine

aspiraţiile de independenţă ale deputaţilor naţional-democraţi. Bush era de acord cu independenţa republicilor baltice, dar dorea ca Ucraina şi restul statelor să rămână în uniune. Nu voia să piardă un partener de încredere pe scena internaţională – Uniunea Sovietică condusă de Gorbaciov. În plus, preşedintele american şi consilierii săi erau îngrijoraţi de perspectiva unei posibile dezintegrări necontrolate a uniunii, care ar fi putut duce la războaie între republicile care deţineau arme nucleare pe teritoriile lor. În afara Rusiei, Ucraina,Belarus şi Kazahstan aveau arme nucleare. În discursul său rostit în faţa Parlamentului ucrainean, preşedintele Bush a făcut apel la deputaţi să renunţe la naţionalismul sinucigaş şi să nu confunde libertatea cu independenţa. Majoritatea comunistă l-a aplaudat entuziasmată. Minoritatea democratică era dezamăgită: alianţa dintre Washington şi Moscova şi deputaţii comunişti din Parlamentul ucrainean reprezenta un obstacol major în calea independenţei ucrainene. Cu greu şi-ar fi putut închipui atunci cineva că, până la sfârşitul lunii, Parlamentul avea să voteze aproape în unanimitate în favoarea independenţei Ucrainei şi că, până la sfârşitul lunii noiembrie, Casa Albă, iniţial îngrijorată cu privire la izbucnirea haosului şi a războiului nuclear între fostele republici sovietice, avea să susţină acel vot.

Evenimentul care a dus la schimbarea punctului de vedere al deputaţilor conservatori din Parlamentul ucrainean, iar mai apoi a întregii lumi a fost lovitura de stat a conservatorilor împotriva lui Mihail Gorbaciov, care a avut loc la Moscova, în 19 august 1991. Lovitura începuse de fapt cu o zi înainte în Ucraina, mai exact în Crimeea, unde Gorbaciov îşi petrecea vacanţa de vară. În seara de 18 august, complotiştii şi-au făcut apariţia în pragul vilei de

pe litoral a liderului sovietic, în apropiere de Foros, şi i-au cerut să instituie legea marţială. Gorbaciov a refuzat să semneze documentul, obligându-i pe complotişti să acţioneze pe cont propriu. A doua zi, la Moscova, complotiştii, conduşi de şeful KGB, de ministrul Apărării şi de cel de Interne, au decretat starea de urgenţă în întreaga URSS. Conducerea ucraineană, la comanda lui Kravciuk, a refuzat să aplice măsurile de urgenţă în republică, dar nu a contestat lovitura de stat, aşa cum procedase preşedintele rus Boris Elţin. În timp ce Kravciuk cerea poporului ucrainean să-şi păstreze calmul, Elţin şi-a scos susţinătorii în stradă şi a ordonat armatei să se retragă din Moscova după ce primele încăierări dintre armată şi protestatari s-au soldat cu victime. Complotiştii au ezitat şi au pierdut. În mai puţin de 22 de ore, lovitura de stat se sfârşise, iar complotiştii erau arestaţi. Moscoviţii au ieşit în stradă pentru a sărbători nu numai victoria eliberării de dictatură, dar şi victoria Rusiei împotriva centrului unional.

Gorbaciov s-a întors la Moscova, dar nu a reuşit să-şi menţină puterea. De fapt, a devenit victima unei alte lovituri de stat, condusă de această dată de Elţin, care a profitat de slăbiciunea centrului şi a declanşat revolta Rusiei împotriva Uniunii. El l-a forţat pe Gorbaciov să revoce decrete şi să-i numească pe colaboratorii săi în funcţii de conducere în armată, poliţie şi serviciile secrete, după care a suspendat activitatea Partidului Comunist, nelăsându-i lui Gorbaciov decât opţiunea de a-şi da demisia din funcţia de secretar general. De fapt, Rusia prelua puterea asupra Uniunii – o întorsătură neaşteptată de situaţie, datorită căreia republicile care până în august 1991 doriseră să facă parte din Uniune au început să ia în considerare şi alte opţiuni. Ucraina le arăta acum celorlalte republici calea de ieşire.

În 24 august 1991, în ziua în care Elţin a preluat controlul asupra guvernului URSS, Parlamentul ucrainean a organizat alegeri pentru independenţă. „Având în vedere pericolul mortal care paşte Ucraina ca urmare a loviturii de stat din 19 august 1991 şi continuând tradiţia veche de o mie de ani a construcţiei naţionale a Ucrainei”, scria în declaraţia de independenţă redactată de Levko Lukianenko, omul care supravieţuise cea mai lungă perioadă de timp în gulag, iar acum era membru al Parlamentului, „Sovietul Suprem al Republicii Socialiste Sovietice Ucraina declară în mod solemn independenţa Ucrainei.” Rezultatul votului a surprins pe toată lumea, inclusiv pe Lukianenko: 346 de deputaţi au fost în favoarea independenţei, 5 s-au abţinut şi numai 2 au votat împotrivă. Majoritatea comunistă care se opusese independenţei încă de la prima sesiune a Parlamentului, din vara lui 1990, nu mai conta. Kravciuk şi comuniştii săi „favorabili suveranităţii”, criticaţi de membrii opoziţiei pentru că nu se împotriviseră loviturii de stat, îşi uniseră forţele cu naţional-democraţii şi îi câştigaseră de partea lor şi pe conservatori, care se simţeau trădaţi de Moscova şi ameninţaţi de atacul lui Elţin asupra partidului. Când rezultatul votului a apărut pe ecranele televizoarelor, parlamentarii au început să aplaude bucuroşi. Mulţimea adunată în faţa clădirii parlamentului jubila: Ucraina era liberă, în cele din urmă!

Declaraţia lui Lukianenko făcea aluzie la istoria de o mie de ani a statului ucrainean, la tradiţia stabilită de Rusia Kieveană. Declaraţia sa era, de fapt, a patra încercare de proclamare a independenţei Ucrainei din secolul XX: prima avusese loc în 1918 la Kiev şi mai apoi la Lvov, cea de-a doua în 1939 în Transcarpatia, iar cea de-a treia în 1941, la Lvov. Toate aceste trei încercări fuseseră făcute în vreme de război şi toate se sfârşiseră tragic. Oare a patra

avea să fie diferită? Următoarele trei luni urmau să fie decisive. Un referendum popular stabilit pentru data de 1 decembrie 1991, în aceeaşi zi cu alegerea primului preşedinte al Ucrainei, programată cu ceva timp în urmă, avea să confirme sau să respingă votul parlamentar pentru independenţă. Decizia referendumului era importantă din mai multe puncte de vedere. În 24 august, îi convinsese pe acei membri ai majorităţii comuniste, care aveau dubii cu privire la independenţă, să voteze în favoarea ei – în fond şi la urma urmei, decizia finală nu le aparţinea şi votul lor putea fi schimbat. În plus, referendumul îi dădea Ucrainei şansa de a părăsi Uniunea fără un conflict deschis cu centrul. În referendumul precedent, organizat de Gorbaciov în martie 1991, circa 70% dintre ucraineni votaseră în favoarea unei Uniuni reformate. Acum, un alt referendum avea să le permită luarea unei decizii definitive.

Gorbaciov era convins că votul pentru independenţa Ucrainei nu avea cum să atingă vreodată 70%. Elţin nu era sigur. La sfârşitul lui august, la scurt timp după ce Parlamentul ucrainean votase în favoarea independenţei, Elţin îşi instruise purtătorul de cuvânt să anunţe că, dacă Ucraina şi alte republici îşi declarau independenţa, atunci Rusia avea dreptul de a deschide discuţia despre graniţele ei cu aceste state. Purtătorul de cuvânt al lui Elţin a subliniat că Peninsula Crimeea şi regiunile estice ale Ucrainei, inclusiv regiunea minieră Donbass, ar fi putut face subiectul unei asemenea discuţii. Dacă Ucraina insista să devină independentă, atunci urma să se confrunte cu o ameninţare: împărţirea teritoriului ei. Elţin a trimis o delegaţie deosebit de importantă, condusă de vicepreşedintele său, generalul Aleksandr Ruţkoi, ca să forţeze Ucraina să-şi retragă declaraţia. Dar ucrainenii s-au ţinut tari pe poziţii, iar Ruţkoi s-a întors la Moscova cu

mâna goală. Şantajul eşuase, iar Elţin nu avea nici ambiţia politică, nici resursele necesare pentru a-şi duce ameninţarea la bun sfârşit.
În septembrie 1991, Ucraina a intrat într-o nouă etapă politică. Şase candidaţi se luptau pentru ocuparea funcţiei de preşedinte şi toţi erau în favoarea independenţei. Kravciuk a convins autorităţile din Crimeea să-şi amâne planurile de organizare a unui referendum distinct cu privire la separarea peninsulei de Ucraina. Sondajele realizate înainte de referendum arătau că toate grupurile naţionale din toate regiunile ţării erau în principiu în favoarea independenţei. Două dintre cele mai mari minorităţi – ruşii, care numărau mai bine de 11 milioane, şi evreii, care ajunseseră aproape de 500 000 – îşi exprimau susţinerea pentru independenţa Ucrainei. În noiembrie 1991, 58% dintre etnicii ruşi şi 60% dintre evrei erau pentru independenţă. Minorităţile îmbrăţişau acum cauza ucraineană, la fel cum făcuseră şi în 1918, dovedind mai multe temeri şi suspiciuni faţă de Moscova decât faţă de capitala republicii lor.
În 1 decembrie 1991, ucrainenii, indiferent de provenienţa lor etnică, s-au dus la vot pentru a-şi decide soarta. Rezultatele au fost uimitoare chiar şi pentru cei mai optimişti susţinători ai independenţei. La vot au participat 84% din populaţie şi mai bine de 90% au votat în favoarea independenţei. Ucraina de vest conducea detaşat, 99% dintre locuitorii oblast-ului Ternopil din Galiţia votând pentru independenţă. Însă nici centrul, sudul şi estul nu erau departe. În Vinniţa, situată în centrul ţării, 95% dintre alegători au votat pentru independenţă; la Odessa, în sud, 85%; iar în oblast-ul Doneţk, din est, 83%. Chiar şi în Crimeea, mai bine de jumătate dintre votanţi susţineau cauza independenţei, cu 57% în Sevastopol şi 54% în întreaga peninsulă. (La acea vreme, ruşii reprezentau 66%

din populaţia din Crimeea, ucrainenii, 25%, iar tătarii din Crimeea, care tocmai începuseră să se întoarcă în regiunea lor de baştină, doar 1,5%). În centrul şi estul ţării, foarte mulţi au votat pentru independenţă susţinând în acelaşi timp candidatura lui Leonid Kravciuk la preşedinţie. Acesta a câştigat 61% dintre voturile exprimate, obţinând majoritatea în toate provinciile ucrainene, cu excepţia Galiţiei, unde a câştigat Viaceslav Ciornovil, fost prizonier în gulag timp de mulţi ani la rând, apoi preşedintele consiliului regional din Lvov. Ucraina a votat în favoarea independenţei şi şi-a încredinţat viitorul în mâinile candidatului la preşedinţie, care, aşa cum credea cea mai mare parte a populaţiei, putea să impună un echilibru între diversele regiuni şi naţionalităţi ale Ucrainei, dar şi între trecutul comunist al ţării şi viitorul său independent.
Votul pentru independenţa Ucrainei a marcat sfârşitul Uniunii Sovietice. Cei care au participat la referendum nu numai că şi-au schimbat destinele, dar au modificat şi cursul istoriei mondiale. Ucraina a eliberat restul republicilor sovietice care încă depindeau de Moscova. Elţin a făcut o ultimă încercare de a-l convinge pe Kravciuk să semneze un tratat unional, în momentul în care s-au întâlnit la o cabană de vânătoare din Belarus, de lângă pădurea Belaveja, în 8 decembrie 1991. Kravciuk a refuzat, aducând ca argument rezultatele referendumului din toate oblast-urile Ucrainei, inclusiv Crimeea şi ţinuturile răsăritene. Elţin a dat înapoi. Dacă Ucraina nu era pregătită să semneze, nici Rusia nu avea să o facă, i-a spus Elţin nou-alesului preşedinte ucrainean. Elţin îi explicase preşedintelui Statelor Unite ale Americii în repetate rânduri că fără Ucraina, Rusia avea să fie depăşită din punct de vedere demografic şi electoral de republicile musulmane. O Uniune care nu includea nici Ucraina, nici Rusia, cu resursele sale energetice imense,

nu prezenta nicio atracţie, fie economică, fie politică, pentru celelalte republici. La Belaveja, cei trei lideri ai republicilor slave – Elţin, Kravciuk şi belarusul Stanislav Şuşkevici – au creat o nouă entitate internaţională, Comunitatea Statelor Independente, la care republicile din Asia Centrală au aderat în 21 decembrie. Uniunea Sovietică nu mai exista.
În ziua de Crăciun, în 25 decembrie 1991, Gorbaciov a ţinut un discurs televizat prin care şi-a dat demisia. Steagul roşu al Uniunii Sovietice a fost dat jos de pe clădirea senatului din Kremlin şi a fost înlocuit cu tricolorul rus – roşu, albastru şi alb. Culorile Kievului erau albastru şi galben. Legătura simbolică dintre Moscova şi Kiev dispăruse. După patru încercări eşuate, întreprinse de diverse facţiuni politice în diferite circumstanţe istorice, Ucraina era acum nu numai unită, dar şi independentă şi liberă să-şi aleagă propriul drum. Ceea ce cu doar câteva luni în urmă părea imposibil devenise acum o realitate: imperiul dispăruse şi se născuse o nouă ţară. Vechile elite comuniste şi conducătorii tinerilor şi ambiţioşilor social-democraţi îşi uniseră forţele şi intraseră în istorie, Ucraina devenind groparul ultimului imperiu al Europei. Acum trebuiau să găsească o modalitate de a crea viitorul.

26

Piaţa Independenţei

Discursul prin care Mihail Gorbaciov şi-a dat demisia a marcat sfârşitul oficial al URSS-ului, însă dezmembrarea propriu-zisă a Uniunii a început abia după aceea. Ucraina prelua o grea moştenire: o economie falimentară, dar şi o

infrastructură socioeconomică, o armată, o mentalitate şi o elită politică şi socială unite de o cultură politică şi de un trecut comune. Entitatea care avea să ia locul imperiului dispărut – fie că avea să fie o comunitate de state cu adevărat independente, fie reîncarnarea unei organizări politice dominate de Rusia – nu avea un contur clar definit. Prima provocare cu care s-au confruntat noul preşedinte ale al Ucrainei, Leonid Kravciuk, şi consilierii săi, după demisia lui Gorbaciov, a fost încercarea de a-i convinge pe omologii lor ruşi că recent apăruta Comunitatea Statelor Independente (CSI) nu era nici pe departe un nou URSS. Şi nu a fost o sarcină uşoară.

În 12 decembrie 1991, într-un discurs adresat Parlamentului rus după ratificarea acordului cu CSI, Boris Elţin a spus: „În condiţiile de astăzi, numai o Comunitate a Statelor Independente poate asigura păstrarea spaţiului politic, juridic şi economic construit timp de secole, dar acum aproape pierdut”. Succesorul său, Vladimir Putin, a adus argumente asemănătoare în martie 2014, în momentul anexării Crimeii de către Rusia: „Nenumărate persoane din Rusia, dar şi din Ucraina şi alte republici, au sperat că CSI, care a apărut în 1991, avea să devină o nouă formă de suveranitate comună”. Chiar dacă existau destule persoane în Ucraina care agreau o astfel de formulă politică la acea vreme, în Parlament ideea a fost întâmpinată cu ostilitate, după cum dovedeşte şi documentul din 20 decembrie 1991, care preciza foarte clar: „Potrivit statutului ei legal, Ucraina este un stat independent, supus dreptului internaţional. Ucraina se opune transformării Comunităţii Statelor Independente într-o formaţiune statală cu propriile organe de guvernare şi propria administraţie”.

Indiferent care ar fi fost intenţiile lui Elţin, Ucraina a tratat cu seriozitate statutul de ţară independentă, intenţionând

să folosească forumul instituit de comunitate pentru a negocia termenii separării de fostele republici sovietice, nu al păstrării legăturilor cu acestea. Tensiunile dintre Rusia, care privea comunitatea ca pe un instrument de reintegrare a spaţiului fost sovietic, şi Ucraina, care insista să devină complet independentă, s-au acutizat în ianuarie 1993, când Ucraina a refuzat să semneze statutul CSI şi, prin urmare, a respins calitatea de membru cu drepturi depline al organizaţiei la crearea căreia contribuise cu doi ani în urmă. Ţara avea să deţină un rol important în programul economic şi în iniţiativele CSI, dar nu şi la capitolul militar. Ucraina nu a semnat niciodată acel document. În anii 1990, a refuzat, de asemenea, să semneze nenumărate acorduri de securitate colectivă cu alţi membri ai comunităţii. Kievul era în plin dezacord cu Moscova privind viitorul forţelor armate sovietice, controlul asupra arsenalului nuclear şi amplasarea flotei sovietice de la Marea Neagră.

De la început, Ucraina a decis să-şi înfiinţeze propria armată şi flotă pe baza unităţilor armatei şi flotei sovietice staţionate pe teritoriul ei. Statele baltice ceruseră armatei sovietice să plece şi îşi creaseră propriile forţe armate, însă ucrainenii nu puteau să le urmeze exemplul: imensa armată, al cărei personal reunea peste 800 000 de ofiţeri şi soldaţi ruşi, nu avea să plece de bunăvoie. Nici nu avea unde să se ducă, întrucât Rusia se străduia deja să integreze sute de mii de soldaţi care se întorceau din statele Europei centrale şi răsăritene, care ieşeau definitiv din sfera de influenţă a Moscovei, pentru a deveni pe deplin suverane.
Conducerea statului ucrainean l-a însărcinat pe generalul Kostiantin Morozov, în vârstă de 47 de ani, comandantul

forţelor aeriene ucrainene, care a devenit primul ministru ucrainean al Apărării în toamna lui 1991, cu organizarea noii armate. Originar din regiunea Donbass, din estul ţării, pe jumătate rus, Morozov şi-a legat soarta de viitorul independenţei ucrainene în momentul în care a jurat credinţă Ucrainei, la data de 6 decembrie 1991, la scurt timp după întâlnirea de la Belaveja şi crearea Comunităţii. În 3 ianuarie 1992, primul grup de ofiţeri sovietici jura credinţă Ucrainei independente. Până în primăvara lui 1992, Ucraina preluase controlul complet asupra forţelor sovietice terestre, care numărau 800 000 de soldaţi. Ofiţerilor li s-a dat de ales: puteau fie să jure credinţă Ucrainei şi să-şi continue serviciul militar, fie să se mute în Rusia sau alte părţi ale fostei Uniuni Sovietice. Per total, forţele sovietice staţionate în Ucraina includeau 75 000 de etnici ruşi. Circa 10 000 de ofiţeri au refuzat să depună jurământul, preferând să se pensioneze sau să se transfere în alte ţări. Soldaţii şi subofiţerii recrutaţi în armata sovietică s-au întors acasă, indiferent unde ar fi fost ea. Noii recruţi proveneau acum numai din Ucraina.
În ianuarie 1992, o parte a flotei sovietice de la Marea Neagră a început, la rândul ei, să jure credinţă Ucrainei. Dar în procesul de preluare a controlului asupra flotei, ucrainenii s-au lovit de o mare problemă, căci comandantul acesteia, amiralul Igor Kasatonov, a ordonat tuturor echipajelor să se îmbarce pe navele lor şi să pornească în larg. Astfel s-a declanşat prima criză majoră în relaţiile ruso-ucrainene, în mai 1992. În septembrie, preşedinţii Kravciuk şi Elţin au convenit să împartă flota, evitând un conflict direct între cele două state. Procesul s-a dovedit a fi de durată. Pentru o vreme, întreaga flotă, care număra peste 800 vase şi aproape 100 000 de soldaţi, a rămas sub controlul Moscovei. În 1995, Rusia a predat Ucrainei circa 18% dintre navele flotei sale, dar a

refuzat să părăsească Sevastopolul. În 1997, cele două ţări au semnat câteva acorduri care justificau din punct de vedere legal rămânerea la Sevastopol până în 2017 a flotei ruse, formată din peste 300 de nave şi 25 000 de soldaţi. Deşi Ucraina pierduse lupta pentru controlul fostei flote sovietice, până la urmă în 1996 s-a încheiat Tratatul ruso-ucrainean de prietenie, care a garantat integritatea teritorială a Ucrainei. Partidele politice au semnat tratatul în 1997, însă a durat doi ani până când a fost ratificat de Parlamentul rus. Odată cu încheierea acestui proces, Ucraina părea să-şi fi finalizat „despărţirea civilizată" de vecina sa şi fosta stăpână imperială, Rusia.

Pe la sfârşitul anilor 1990, Ucraina îşi încheiase socotelile teritoriale şi stabilise graniţele cu Rusia, îşi crease propriile forţe armate terestre, maritime şi aeriene şi pusese bazele prerogativelor diplomatice şi juridice necesare integrării în organismele politice, economice şi de securitate europene. Ideea că Ucraina ar fi putut face parte din comunitatea europeană a naţiunilor şi culturii îi obseda de multă vreme pe intelectualii ucraineni, începând cu Mîhailo Drahomanov, un gânditor preocupat de chestiuni politice, care trăise în secolul al XIX-lea şi terminând cu Mîkola Hvîlovi, cel mai important reprezentant al naţional-comunismului din anii 1920. În 1976, dorinţa de integrare europeană a fost menţionată în prima declaraţie oficială emisă de Grupul Ucrainean de la Helsinki. „Noi, ucrainenii, trăim în Europa" se preciza încă de la început în manifestului grupului. Ucraina, oficial membru fondator al Organizaţiei Naţiunilor Unite, nu fusese invitată să participe la Conferinţa de la Helsinki privind Securitatea şi Cooperarea în Europa. Cu toate acestea, disidenţii ucraineni credeau că obligaţiile privind drepturile omului

pe care şi le asumase Uniunea Sovietică la Helsinki erau valabile şi pentru Ucraina. În numele idealurilor lor, aceştia făcuseră închisoare şi petrecuseră ani buni în gulag.
Apariţia statului ucrainean independent în 1991 a creat acele condiţii necesare transformării visului disidenţilor în realitate. În limbaj instituţional, aceasta însemna aderarea la Uniunea Europeană şi îndepărtarea de trecutul sovietic, reformarea economiei şi a societăţii ucrainene şi contrabalansarea influenţei politice, economice şi culturale enorme pe care Moscova încă o avea asupra fostei sale provincii. Desăvârşirea suveranităţii depline a Ucrainei era asociată cu aspiraţia de a se alătura comunităţii naţiunilor europene. Aceste sarcini interdependente aveau să pună la încercare abilitatea oamenilor politici ucraineni, unitatea regiunilor ucrainene şi discursul tipic sovietic referitor la frăţia dintre Ucraina şi Rusia, cel mai mare vecin al său şi cel mai important din punct de vedere istoric.
Apropierea Ucrainei de statele occidentale a început, de fapt, în ianuarie 1994, odată cu semnarea unui acord cu americanii, conform căruia Ucraina renunţa la armele nucleare moştenite de la URSS – probabil cel de-al treilea arsenal nuclear al lumii. În Memorandumul de la Budapesta, semnat în luna decembrie a acelui an, Statele Unite ale Americii, Rusia şi Marea Britanie i-au oferit Ucrainei garanţii privind securitatea graniţelor sale, în schimbul cărora a semnat în Tratatul de neproliferare a armamentului nuclear. Foarte puţini ucraineni au fost de acord cu această decizie (în 2014, invadarea Ucrainei de către Rusia, unul dintre semnatarii Memorandumului de la Budapesta care îi garanta republicii suveranitatea şi integritatea teritorială, avea să le întărească această convingere), dar la acea vreme, renunţarea la armele nucleare aducea beneficii importante ţării. Ucraina a ieşit de facto din izolarea internaţională provocată de refuzul ei

anterior de a semna Tratatul de neproliferare a armamentului nuclear şi a ajuns pe locul al treilea în clasamentul ţărilor care primeau ajutoare străine de la Statele Unite ale Americii, după Israel şi Egipt.
În iunie 1994, guvernul ucrainean a semnat un tratat de cooperare cu Uniunea Europeană (UE), primul acord de acest tip încheiat între UE şi un stat care aparţinuse spaţiului sovietic. În acelaşi an, Ucraina a devenit primul stat dintre ţările membre şi asociate ale CSI care încheia un Parteneriat pentru Pace cu Organizaţia Tratatului Atlanticului de Nord (NATO). Alianţa militară occidentală, înfiinţată în 1949, la începutul Războiului Rece, pentru a apăra Europa de Vest de Uniunea Sovietică, îşi redefinea obiectivele strategice acum. NATO a început să colaboreze cu foştii adversari din Europa răsăriteană, inclusiv cu Rusia, cu care a semnat un acord la câteva luni după Ucraina. În 1997, Ucraina şi-a întărit cooperarea cu alianţa, semnând Carta pentru un Parteneriat Distinct şi deschizând un centru de informare despre NATO la Kiev. În 1998, acordul de cooperare semnat cu patru ani în urmă cu Uniunea Europeană a intrat în vigoare. Era un început promiţător. Însă în calea dorinţei Ucrainei de a devenit o naţiune europeană, aşa cum visau intelectualii, se aflau obstacole majore, cele mai multe găsindu-se chiar în Ucraina.
Asemenea altor foste republici sovietice, pe parcursul primilor ani de la dobândirea independenţei, şi Ucraina a trecut printr-o criză politică majoră, provocată de declinul economic şi de dislocarea socială. De vină erau în primul rând relaţiile tensionate dintre preşedinţie şi Parlament, două instituţii create pe parcursul perioadei tulburi, caracteristică ultimilor ani de existenţă ai Uniunii Sovietice. Rusia a soluţionat acest conflict în 1993, când preşedintele Boris Elţin a ordonat tancurilor să deschidă

focul asupra clădirii Parlamentului rus, iar autorităţile i-au arestat pe vicepreşedinte şi pe şeful Parlamentului, ambii acuzaţi că ar fi instigat o lovitură de stat. Consilierii lui Elţin au revizuit Constituţia pentru a limita puterea Parlamentului, transformându-l într-o instituţie cu rol decorativ, în loc să fie un actor important pe scena politică rusă. Ucraina a soluţionat printr-un compromis conflictul care tocmai se iscase între preşedinte şi Parlament. Preşedintele Kravciuk a acceptat să organizeze alegeri prezidenţiale anticipate, pe care le-a pierdut, iar în vara lui 1994 i-a transferat pe cale paşnică puterea succesorului său, Leonid Kucima, fostul prim-ministru şi, în trecut, proiectant de rachete, care conducea cea mai mare fabrică de rachete din Europa.

În timpul tumultuoşilor ani 1990, Ucraina nu numai că a reuşit să ducă la bun sfârşit primul transfer de putere între doi rivali la preşedinţie, dar şi-a menţinut şi politicile competitive şi a creat bazele legale necesare unei democraţii viabile. În 1996, în cooperare cu aleşii statului, preşedintele Kucima a revizuit Constituţia sovietică, ceea ce i-a asigurat o poziţie importantă în procesul politic ucrainean. Unul dintre principalele motive pentru care democraţia ucraineană a avut succes a fost diversitatea ei regională – o moştenire a trecutului îndepărtat, dar şi mai apropiat, vizibilă acum sub forma diferenţelor politice, economice şi culturale care erau discutate în Parlament şi soluţionate prin negocieri la nivel politic. Estul industrializat a devenit un bastion al renăscutului Partid Comunist. Din Ucraina de Vest, stăpânită în trecut de Austria şi Polonia, proveneau deputaţi care au populat rândurile mişcării naţional-democrate Rukh, condusă de Viaceslav Ciornovil, un fost prizonier în gulag. Indiferent cine ar fi deţinut majoritatea parlamentară, aceasta putea fi dobândită numai ca urmare a unui acord de coaliţie, iar

câştigătorul trebuia să facă faţă unei opoziţii care nu era uşor de mulţumit sau de cooptat. Nicio grupare politică nu era suficient de puternică încât să le distrugă sau să le coopteze pe celelalte. La acea vreme, democraţia Ucrainei a fost singura soluţie, ceea ce s-a dovedit a fi benefic. În fostul spaţiu sovietic, democraţiile schiţate doar pe hârtie nu au funcţionat.

Aşa cum se întâmplă adesea cu foştii guvernatori coloniali, elitele de la Kiev sufereau de un puternic complex de inferioritate în faţa omologilor lor ruşi şi iniţial au urmat modelele dezvoltate în Rusia pentru a face faţă propriilor provocări politice, sociale şi culturale. A durat ceva vreme până când şi-au dat seama că modelele ruseşti nu funcţionau în Ucraina. Ţara lor era diferită. O dovedea în mod evident domeniul religiei. Până în 1992, Biserica Ortodoxă Ucraineană, care reprezenta 60% dintre toate comunităţile ortodoxe din fosta Uniune Sovietică, se împărţise în patru: greco-catolicii, care practicaseră religia în secret, ortodocşii, care se aflau sub jurisdicţia Moscovei, adepţii unei patriarhii ucrainene ortodoxe independente de la Kiev şi, în cele din urmă, Biserica Ucraineană Ortodoxă Autocefală (autonomă), ale cărei origini datau din anii 1920 şi care nu recunoştea autoritatea Moscovei. Eforturile preşedintelui Kravciuk de a transforma Patriarhia Kievului într-o biserică oficială de facto, aşa cum făcuse Rusia cu Patriarhia de la Moscova, au eşuat. La fel şi încercările similare ale lui Kucima cu ramura ucraineană a Bisericii Ortodoxe care ţinea de Patriarhia de la Moscova.

Scena ucraineană era pluralistă la începutul secolului XXI, la fel cum fusese şi după proclamarea independenţei. Schimbarea s-a manifestat mai ales printr-o diversitate mai pronunţată. În cele din urmă, forţele politice au acceptat realitatea, înţelegând că, în general, soluţiile politice aplicate de Rusia nu funcţionau şi în Ucraina.

Preşedintele Kucima a explicat aceste particularităţi într-o carte publicată în 2004, aproape de sfârşitul celui de-al doilea său mandat. Titlul cărţii era cât se poate de grăitor: Ukraina – ne Rossiia (Ucraina nu este Rusia).

Principala provocare la adresa esenţei democrate a procesului politic ucrainean a fost declinul economic catastrofal care a urmat declaraţiei de independenţă, declin care a fost atribuit noului sistem politic şi care a făcut ca epoca lui Leonid Brejnev, dar şi perioada de reformă a lui Mihail Gorbaciov, să pară un paradis pierdut. În şase ani, între 1991 şi 1997, producţia industrială ucraineană a scăzut cu 48%, iar produsul intern brut (PIB) cu 60%. Cea mai mare pierdere (23% din PIB-ul anului precedent) a fost resimţită în anul 1994, când au avut loc alegeri prezidenţiale şi s-a semnat primul acord de cooperare cu Uniunea Europeană. Aceste cifre erau comparabile cu pierderile economice suferite de Statele Unite ale Americii pe parcursul Marii Crize Economice, când producţia industrială a scăzut cu 45%, iar PIB-ul cu 30%.
Anii 1990 au fost caracterizaţi de mari privaţiuni. Până la sfârşitul deceniului, aproape jumătate dintre ucraineni susţineau că abia dacă aveau bani să-şi cumpere alimente, iar cei care aveau un nivel de trai relativ decent reprezentau doar 2-3% din populaţie. Prin urmare, rata mortalităţii a crescut, iar cea a natalităţii a scăzut. În 1991, pentru prima dată mortalitatea a întrecut natalitatea. Zece ani mai târziu, când guvernul Ucrainei independente organiza primul recensământ, s-a descoperit că în ţară trăiau 48,4 milioane ucraineni, cu trei milioane mai puţin decât cele 51,4 milioane numărate cu prilejul ultimului recensământ sovietic din 1989.

Ucraina devenise din nou o sursă a emigraţiei. Mulţi plecau câteva luni sau câţiva ani, cât să strângă banii pe care nu-i puteau câştiga acasă. Se îndreptau în primul rând către Rusia, bogată în petrol şi gaze, şi spre ţările din Europa central-răsăriteană şi din Uniunea Europeană. Alţii plecau pentru totdeauna. Primii au fost evreii ucraineni. Multora nu li se permisese să părăsească Uniunea Sovietică în anii 1980, devenind acei otkazniki[21] cărora autorităţile sovietice le refuzau vizele şi pe care îi transformau în cetăţeni de gradul doi, excluzându-i din universităţi şi interzicându-le să deţină slujbe în administraţie. În noile condiţii, aceştia au părăsit ţara în număr mare. Între 1989 şi 2006, mai bine de 1,5 milioane de evrei sovietici au părăsit ţările în care locuiau, iar printre ei, o mare parte a evreilor ucraineni. Dacă populaţia totală a Ucrainei a scăzut cu aproximativ 5% între 1989 şi 2001, populaţia evreiască a scăzut şi mai mult, de la 487 300 la 105 500 de oameni (adică un procent incredibil de 78%). Printre cei plecaţi din ţară s-au numărat şi familiile inventatorilor Paypal (Max Levcin) şi a aplicaţiei WhatsApp (Jan Koum). Însă nu numai evreii doreau să plece. O mare parte a emigranţilor erau ucraineni, ruşi şi membri ai altor grupuri etnice. Ucraina a devenit, de asemenea, un spaţiu de tranziţie pentru imigranţii ilegali din restul comunităţii şi din ţări precum Afganistan şi Pakistan.

Motivele care au stat la baza gravului declin economic au fost nenumărate. Prăbuşirea economiei Uniunii Sovietice nu numai că a perturbat legăturile economice dintre diferitele republici, dar a şi pus capăt cheltuielilor pentru aprovizionare ale fostei armatei sovietice. Ucraina, care găzduia un complex militar şi industrial deosebit de dezvoltat, a suferit disproporţionat de mult la acest capitol. Spre deosebire de Rusia, aici nu existau resurse de

[21] De la otkaz (a refuza, în orig., în lb. rusă). (N. red.)

petrol sau de gaze. În plus, complexul metalurgic ucrainean – sectorul industrial care a supravieţuit loviturii şi a constituit principala sursă de fonduri pentru bugetul ucrainean – depindea în totalitate de gazul natural rusesc şi trebuia să plătească preţuri exorbitante pentru această materie primă preţioasă. De departe cauza principală a declinului economic a fost amânarea reformelor economice de care era nevoie acută şi subvenţionarea în continuare a întreprinderilor de stat care pierdeau bani prin emiterea de credite şi tipărirea de bancnote. Scăpată de sub control, inflaţia – care a atins un incredibil prag de 2 500% în 1992, a pecetluit prăbuşirea economiei.

Prin urmare, în primii ani ai independenţei, guvernul nu a fost dispus să renunţe la întreprinderile industriale şi agricole moştenite de la fostul regim, care aveau nevoie de şi mai multe subvenţii de la stat. Atunci când s-a decis privatizarea acestora, Parlamentul s-a opus iniţiativei, cei mai virulenţi fiind „directorii roşii”, care administrau întreprinderile mari. În consecinţă, în 1995, Parlamentul a scutit de privatizare 6 300 de întreprinderi de stat. Până atunci, mai puţin de o treime dintre întreprinderile industriale fuseseră privatizate. Prima etapă a privatizării s-a realizat prin acordarea de cupoane întregului popor. Acest lucru le-a fost de folos în primul rând „directorilor roşii”, care acum aveau acţiuni, dar puţine resurse necesare investiţiei. Dar privatizarea nu putea revigora economia ucraineană în absenţa investiţiilor şi a restructurării. Până în 1999, când aproape de 85% dintre toate întreprinderile erau deţinute de persoane private, acestea reprezentau mai puţin de 65% din totalul producţiei industriale. Jumătate dintre întreprinderile private din ţară erau în deficit. Întreprinderi mici şi mari au intrat pe mâna administratorilor epocii sovietice şi ale unor persoane apropiate membrilor guvernului. Aceştia au

instituit monopoluri, au anulat competiţia şi au adâncit criza economică.
Ucraina avea nevoie de patroni noi şi de o nouă clasă de administratori pentru a revitaliza economia. Ţara le-a primit pe ambele printr-un grup de oameni de afaceri tineri, ambiţioşi şi nemiloşi, care nu aveau nicio legătură cu vechea economie planificată şi care îşi croiseră drum către vârf graţie haosului economic al perestroikăi şi războaielor mafiei din anii 1990. Cunoscuţi în Ucraina, la fel ca şi în Rusia, ca oligarhi, aceştia au devenit principalii beneficiari ai celei de-a doua etape a privatizării, prin care s-au vândut acţiunile guvernului la o zecime din valoarea lor adevărată. Oligarhii au făcut avere pentru că au fost inovatori şi oportunişti, dar şi cu ajutorul intrigilor, corupţiei şi legăturilor cu directorii „roşii". Deoarece sectorul militar şi cel industrial erau în declin abrupt, industria metalurgică ucraineană a devenit cel mai râvnit premiu al anilor 1990 şi 2000. Atunci, mai bine de jumătate din producţia industrială a ţării provenea din patru provincii răsăritene: Dnipropetrovsk, Zaporojia, Doneţk şi Lugansk – regiuni bogate în minereu de fier şi cărbune –, în care se producea principalul produs de export al Ucrainei: oţelul.
Printre noii îmbogăţiţi din afacerile cu oţel s-a numărat liderul grupului Doneţk, Rinat Akhmetov, care la începutul anilor 1990 a preluat conducerea unei companii pe nume Lux, cunoscută autorităţilor ucrainene pentru originile şi legăturile sale ilegale. În regiunea Dnipropetrovsk, doi oameni de afaceri locali şi-au împărţit principalele întreprinderi metalurgice: Viktor Pinciuk, care s-a căsătorit cu o membră a familiei preşedintelui Kucima, şi Igor Kolomoiski, care a pus bazele celei mai importante bănci private din Ucraina. Şi alţii au împărţit prada privatizării. Însă, lăsând la o parte corupţia şi originile adesea ilegale

ale procesului de privatizare, afirmarea oligarhilor a coincis cu sfârşitul crizei economice. Ucraina a intrat în noul mileniu cu o revenire economică accelerată şi, de bine, de rău, oligarhii au ocupat un rol important în această nouă poveste de succes.

Cea mai mare parte a privatizării industriei ucrainene s-a desfăşurat sub supravegherea preşedintelui Leonid Kucima între 1994 şi 2004. Deşi fusese un director comunist, el a gestionat această chestiune delicată, de pe urma căreia au avut de profitat oligarhii, cărora le-a câştigat sprijinul economic şi politic. Kucima a câştigat al doilea mandat în 1999, prezentându-se la alegeri ca singurul candidat în stare să-i înfrângă pe comunişti, care exploatau declinul politic şi greutăţile vremii încercând să reînvie doctrina lor şi să dezbine gruparea naţional-democrată. Principalul său adversar de la dreapta eşichierului politic, liderul Rukh, Viaceslav Ciornovil, a murit în împrejurări stranii într-un accident de maşină cu câteva luni înainte de alegeri. Pe parcursul celui de-al doilea mandat al său, care a început în 1999, Kucima a devenit arbitrul suprem al relaţiilor dintre noile clanuri oligarhice în economie şi politică. De asemenea, a încercat să-şi consolideze puterea personală şi să marginalizeze Parlamentul. Lucrurile nu s-au desfăşurat însă cum plănuise el: într-adevăr, Ucraina nu era Rusia.
Declinul preşedintelui Kucima a început în toamna lui 2000, când liderul opoziţiei, Oleksandr Moroz, preşedintele Partidului Socialist al Ucrainei, a dezvăluit nişte înregistrări făcute în secret în biroul lui Kucima de una dintre gărzile sale de corp, din care reieşea foarte clar că preşedintele luase mită şi încercase să-i suprime pe cei care i se opuneau. Un jurnalist al cărui nume era menţionat în

înregistrare era Gheorghi Gongadze, fondatorul în vârstă de treizeci şi unu de ani al ziarului online Ukraïnska pravda (Adevărul ucrainean). Kucima voia să-l aresteze şi să-l trimită în Cecenia, unde insurgenţii se luptau cu armata rusă. În septembrie 2000, cadavrul lui Gongadze a fost găsit decapitat într-o pădure de lângă Kiev. În justiţie nu s-a dovedit niciodată că preşedintele Kucima ar fi avut vreo legătură cu acest asasinat, dar cei care au ascultat înregistrările nu au avut nicio îndoială că preşedintele îi ceruse ministrului de Interne să-l ameninţe şi să-l răpească pe jurnalist.

Kucimagate[22], aşa cum a devenit cunoscut scandalul înregistrărilor în Ucraina, a constituit un punct de cotitură în viaţa politică internă. În primul rând, a pus capăt ascensiunii tendinţelor autoritariste la nivel prezidenţial. Scandalul a expus latura coruptă a acţiunilor preşedintelui, căruia i se atribuiseră numeroase merite pe parcursul primului său mandat (soluţionarea disputei cu privire la flota de la Marea Neagră, securitatea Crimeii, recunoaşterea de către Rusia a graniţelor Ucrainei, apropierea ţării de Occident şi declanşarea procesului îndelung amânat al privatizării. Acum ieşea la iveală că preşedintele era un escroc, poate chiar un criminal. Opoziţia, printre care se numărau foşti naţional-democraţi, socialişti şi chiar comunişti, a lansat o campanie politică având sloganul Ucraina fără Kucima. Cetăţenii au răspuns pozitiv la apelurile de eradicare a fenomenului corupţiei politice şi economice. Clasa de mijloc care tocmai se afirma şi-i înlocuia pe intelectualii erei sovietice, care fuseseră eliminaţi odată cu prăbuşirea economică, era sătulă de corupţia la nivel oficial, de suprimarea

[22] Trimitere la un alt scandal, mult mai cunoscut – Watergate –, în urma căruia preşedintele american Richard Nixon a fost nevoit să demisioneze. (N. red.)

activităţilor politice şi de restricţiile impuse libertăţii de exprimare. Ucraina îşi dorea o schimbare.
Kucima a reuşit să supravieţuiască declinului imediat, generat de scandalul înregistrărilor, dar nu a reuşit să pună capăt ascensiunii activismului politic. O nouă generaţie, care nu provenea din afara sistemului, aşa cum se întâmpla în perioada sovietică, ci dinăuntrul său, conducea opoziţia faţă de regim. Cei care doreau să pună capăt corupţiei guvernamentale, să îmbunătăţească relaţiile cu Occidentul, întinate de Kucimagate, şi să lanseze un program de integrare în Uniunea Europeană şi-au găsit un lider în persoana fostului prim-ministru, Victor Iuşcenko, un bărbat chipeş, în vârstă de patruzeci şi şapte de ani, care nu avea nicio legătură cu clanurile politice şi economice din estul Ucrainei şi care provenea din nord-estul rural.

Victor Iuşcenko s-a aflat la putere în perioada relansării economice a Ucrainei. Pe parcursul scurtului său mandat de prim-ministru, din decembrie 1999 şi până în mai 2001, Iuşcenko, împreună cu prim-ministrul adjunct, Iulia Timoşenko, a eliminat acele deficienţe legislative care le permiteau oligarhilor să se sustragă de la impozite. Au micşorat taxele impuse întreprinderilor mici şi mijlocii, scoţând o mare parte a economiei ucrainene din umbră şi crescând veniturile statului. Acest lucru i-a permis guvernului să plătească pensiile şi salariile bugetarilor. Sub supravegherea executivului, PIB-ul Ucrainei a încetat să mai scadă, în 2000 a atins o creştere solidă de 6%, iar producţia industrială a crescut cu 12%. Această tendinţă avea să continue de-a lungul anilor 2000. Retras din funcţie când scandalul Kucimagate era în toi, Iuşcenko a păşit la scurt timp din nou pe scena politică la conducerea

partidului Ucraina Noastră, care a câştigat aproape un sfert din votul popular la alegerile parlamentare din 2002.
În timp ce ucrainenii favorabili reformelor îşi puneau speranţele în Iuşcenko, fostul guvernator al oblast-ului Doneţk şi ultimul premier al lui Kucima, Victor Ianukovici, lupta pentru regimul oligarhic al preşedintelui. Tot el a fost şi alegerea preşedintelui rus, Vladimir Putin, care a preluat puterea de la Elţin în 2000 şi era nerăbdător să-şi găsească un aliat, dacă nu un vasal la Kiev. În 2004, Iuşcenko şi Ianukovici s-au confruntat în cadrul celor mai contestate alegeri prezidenţiale la care asista Ucraina după obţinerea independenţei. La începutul lunii septembrie, în 2004, Iuşcenko, aflat pe primul loc în cursa electorală, s-a îmbolnăvit brusc foarte grav. Cum diagnosticul era neclar, iar viaţa sa era în pericol, consilierii săi l-au dus la o clinică la Viena, unde doctorii au ajuns la o concluzie şocantă. Candidatul prezidenţial al partidului Ucraina Noastră fusese otrăvit, iar otrava era una specială – o dioxină care era produsă numai în câteva ţări, printre care Rusia, dar nu şi Ucraina. Diagnosticul corect i-a salvat viaţa lui Iuşcenko. Cu chipul desfigurat de otravă şi dependent de medicamente puternice care îi alinau durerile îngrozitoare, Iuşcenko s-a întors în lupta electorală, bucurându-se de şi mai multă susţinere.
La sfârşitul lui octombrie, când ucrainenii s-au dus la vot pentru a alege dintre douăzeci şi patru de candidaţi diferiţi, Iuşcenko conducea, iar Ianukovici îl urma îndeaproape, pe locul doi: fiecare a primit aproape 40% dintre voturi. Apoi a urmat runda a doua, iar Iuşcenko a câştigat susţinerea celei mai mari părţi a alegătorilor ai căror candidaţi nu ajunseseră în turul doi. În 21 noiembrie, după turul 2, sondajele independente îl clasau pe Iuşcenko pe primul loc, cu 53% din votul popular, şi pe Ianukovici pe locul secund, cu 44%. Însă, în momentul în care comisia

electorală controlată de guvern a făcut publice rezultatele oficiale, pe majoritatea alegătorilor ucraineni îi aştepta o surpriză. Potrivit raportului oficial, Ianukovici câştigase cu 49,5% din voturi în faţa lui Iuşcenko, cu 46,9%. Rezultatele oficiale fuseseră falsificate. O interceptare telefonică a discuţiilor dintre membrii personalului campaniei electorale a lui Ianukovici a arătat că aceştia umblaseră la serverul comisiei electorale de stat, pentru a falsifica rezultatelealegerilor centralizate la Kiev.
Susţinătorii lui Iuşcenko erau în culmea indignării. Circa 200 000 de kieveni s-au strâns în Maidan, Piaţa Independenţei din Kiev, pentru a protesta împotriva fraudei electorale. Revoluţia Portocalie, care a primit acest nume datorită culorilor oficiale ale campaniei lui Iuşcenko, începuse. Pe parcursul următoarelor săptămâni, în piaţă au început să sosească protestatari din toată Ucraina, iar numărul participanţilor a atins aproape o jumătate de milion. În timp ce camerele de filmat ale televiziunilor transmiteau în toată lumea imagini cu protestul din Maidan, telespectatorii europeni descopereau pentru prima dată Ucraina şi observau că era ceva mai mult decât o regiune îndepărtată pe hartă. Imaginile erau evidente şi nu era nici urmă de îndoială că locuitorii ţării îşi doreau libertate şi dreptate. Europa şi lumea întreagă nu putea sta cu mâinile în sân. Susţinuţi de alegătorii lor, politicienii europeni s-au implicat în criza din Ucraina şi au jucat un rol important în soluţionarea ei. Rolul-cheie i-a revenit preşedintelui polonez Aleksander Kwaśniewski, care l-a convins pe preşedintele Kucima să aprobe decizia Curţii Constituţionale de anulare a rezultatului oficial al alegerilor, pe temeiul fraudării acestora.
În 26 decembrie 2004, ucrainenii au ieşit la urne pentru a treia oară în două luni pentru a-şi alege preşedintele. După cum era de aşteptat, Iuşcenko a câştigat cu 52%, faţă de

cele 44 de procente obţinute de Ianukovici – rezultate asemănătoare cu cele prezentate de sondajele independente efectuate pe parcursul celui de-al doilea tur. Revoluţia Portocalie şi-a obţinut preşedintele dorit. Dar putea el oare să îndeplinească promisiunea revoluţiei – să învingă capitalismul, să elibereze ţara de corupţie şi să o aducă mai aproape de Europa? Iuşcenko credea că putea să realizeze aceste obiective. Drumul său către schimbare trecea prin Uniunea Europeană.

Iuşcenko a făcut din politica externă o prioritate şi i-a mărturisit unui apropiat că aderarea la Uniunea Europeană era un ţel pentru care merita să trăieşti. Diplomaţii ucraineni au făcut tot ce le-a stat în putinţă pentru a folosi imaginea pozitivă pe care Ucraina şi-o câştigase în Occident prin Revoluţia Portocalie şi pentru a prinde trenul următor al extinderii Uniunii – în 2004, UE a acceptat zece state noi în rândurile ei, şapte dintre acestea fiind foste republici sovietice sau state-satelit ale URSS. Era prea târziu însă: trenul plecase din gară. În timp ce în ianuarie 2005, Parlamentul European vota în favoarea instituirii unor relaţii mai strânse cu Ucraina, în vederea unei viitoare aderări, Comisia Europeană, care lua deciziile cu privire la extindere, se arăta mult mai precaută. În loc să demareze negocierile de aderare la UE, i-a oferit Ucrainei un acord pentru o cooperare mai strânsă.
Ucraina nu a fost acceptată în UE alături de vecinii ei mai vestici după Revoluţia Portocalie din mai multe motive. Unele dintre acestea nu ţineau de Kiev. Germania şi alţi membri importanţi ai Uniunii erau îngrijoraţi cu privire la consecinţele politice şi economice ale extinderii care deja avusese loc. Această lovitură a fost urmată şi de o insultă, întrucât au pus la îndoială statutul geografic al Ucrainei în

Europa. Dar principalul motiv pentru care Kievul nu a fost primit în clubul european al naţiunilor democratice avea de-a face cu însăşi Ucraina. Anii care au urmat Revoluţiei Portocalii au fost caracterizaţi de contradicţii interne. Realizări extraordinare şi eşecuri spectaculoase ale politicii guvernamentale coexistau.

Noul guvern a pus capăt persecuţiei adversarilor politici şi a garantat cetăţenilor şi mass-mediei libertatea de exprimare. Din punct de vedere economic, Ucraina o ducea mai bine decât ar fi fost de aşteptat. Între 2000 şi 2008, când economia ţării a resimţit consecinţele crizei economice globale, PIB-ul ţării s-a dublat, ajungând la 400 de miliarde de dolari şi depăşind cifrele PIB-ului din 1990, ultimul an de existenţă al URSS-ului. Însă guvernul Iuşcenko nu a reuşit să facă din Ucraina un loc mai bun în care să trăieşti şi să faci afaceri. Nu a făcut mare lucru pentru a pune capăt corupţiei excesive. În plus, schimbările constituţionale introduse de tabăra Iuşcenko în decembrie 2004 pentru a anula alegerile frauduloase au îngreunat guvernarea ţării. Potrivit modificărilor cerute de susţinătorii lui Ianukovici şi acceptate de Iuşcenko, preşedintele îşi pierdea dreptul de a numi prim-miniştrii, care erau acum aleşi de Parlament, devenit un actor important în politica ucraineană. Nici preşedintele, nici premierul nu aveau destulă putere pentru a aplica reformele pe cont propriu, iar lui Iuşcenko i-a fost foarte dificil să colaboreze cu premierul său, Iulia Timoşenko, fosta lui aliată din perioada Revoluţiei Portocalii.

La începutul lui 2010, la finalul mandatului lui Iuşcenko, populaţia era profund dezamăgită de guvernarea sa. Rivalitatea dintre el şi Timoşenko transformase politica ucraineană într-o telenovelă fără sfârşit, discreditând cauza reformei şi integrarea în UE. Încercarea preşedintelui de a construi o identitate naţională

ucraineană puternică prin aducerea în memorie a perioadei Marii Foamete Ucrainene din 1932–1933 şi prin comemorarea membrilor Armatei Insurecţionale Ucrainene care luptaseră împotriva regimului sovietic nu s-a materializat în vreun fel şi nu i-a adus sprijinul electoral dorit. De fapt, glorificarea trecutului a dezbinat societatea ucraineană. Deosebit de controversat a fost Premiul Eroul Ucrainei, acordat postum lui Stepan Bandera, lider al mişcării naţionaliste radicale din anii 1930 şi 1940. Afacerea Bandera a provocat o reacţie negativă puternică nu numai în estul şi în sudul ţării, dar şi printre intelectualii liberali de la Kiev şi Lvov şi i-a îndepărtat de Ucraina pe prietenii săi europeni. Iuşcenko, au spus observatorii de atunci, încerca să aducă Ucraina în Europa, dar îşi imagina o Europă a începutului secolului XX, nu al XXI-lea.

Întregul spaţiu ex-sovietic, nu doar Ucraina, rămăsese în urmă. Tranziţia de la statutul de republică a Uniunii dominate de Rusia la cel de stat independent, o situaţie pe care statele din Europa Centrală o depăşiseră cu un secol înainte, s-a dovedit deosebit de dificilă. În curând, Ucraina avea să se găsească în mijlocul unei crize care le amintea multora de probleme specifice secolului al XIX-lea: amestecul unei mari puteri în treburile interne ale altor state, război, anexare şi ideea de a împărţi lumea în sfere de influenţă. Tot în acest context, va fi pusă la încercare hotărârea Ucrainei de a-şi păstra independenţa şi vor fi puse sub semnul întrebării elemente-cheie ale identităţii ei naţionale.

27

Preţul libertăţii

Bohdan Solceanîk venea la Kiev de la Lvov cu trenul în dimineaţa zilei de 20 februarie 2014. Istoric, sociolog şi poet în devenire, preda la Universitatea Catolică Ucraineană din Lvov şi lucra, sub coordonarea unui profesor de la Universitatea din Varşovia, la o teză de doctorat ce avea ca temă practicile electorale din Ucraina . Solceanîk nu mergea într-o vizită de cercetare când cobora pe peronul gării din Kiev în acea dimineaţă friguroasă de februarie. La Kiev nu aveau loc alegeri, ci o revoluţie. El visa la ea încă din 2008, când scrisese poemul Unde este revoluţia mea?, prin care exprimase dezamăgirea generaţiei sale faţă de promisiunile nerespectate făcute în timpul Revoluţiei Portocalii din 2004.
Acum, o nouă revoluţie izbucnise în Ucraina şi, la sfârşitul lui noiembrie 2013, sute de mii de oameni luaseră din nou cu asalt străzile din centrul Kievului, cerând reforme, sfârşitul marii corupţii şi legături mai strânse cu Uniunea Europeană. Solceanîk simţea că locul lui era alături de protestatarii din Kiev. În 20 februarie a participat la proteste pentru a patra oară, care avea să fie şi ultima pentru el. La câteva ore după ce sosise la Kiev, Solceanîk şi zeci de alţi protestatari au fost ucişi de gloanţele trase de lunetişti. Prin moarte, avea să se alăture „Sutei Cereşti” – cei mai bine de o sută de demonstranţi ucişi la Kiev în ianuarie–februarie 2014. Aceste asasinate au pus capăt celor 22 de ani de politică internă paşnică şi au deschis un nou capitol dramatic în istoria Ucrainei. Democraţia dobândită pe cale paşnică în ultimele zile de existenţă a Uniunii Sovietice şi independenţa câştigată la urne în decembrie 1991 trebuiau acum apărate nu numai prin discursuri şi demonstraţii, ci şi cu armele.

*

Evenimentele care au dus la uciderea în masă a protestatarilor adunaţi în Maidan au început în februarie 2010, odată cu victoria lui Viktor Ianukovici – principala ţintă a protestelor din 2004 – la alegerile prezidenţiale. Noul preşedinte şi-a început mandatul schimbând regulile jocului politic. Idealul lui era un regim autoritar puternic, aşa că a încercat să concentreze în mâinile sale şi ale familiei sale cât de multă putere posibil. A revizuit Constituţia, forţând Parlamentul să renunţe la modificările din 2004 şi obligându-l să confere o putere mai mare instituţiei preşedinţiei. Apoi, în vara lui 2011, a deferit-o justiţiei pe Iulia Timoşenko, principalul său adversar politic, fost prim-ministru. Ea a fost acuzată că, prin semnarea acordului cu Rusia privind gazul ucrainean, sabota economia Ucrainei. După ce a obţinut puterea şi a redus la tăcere sau a intimidat opoziţia politică, Ianukovici şi colaboratorii săi şi-au propus să se îmbogăţească. În scurt timp, Ianukovici şi membrii familiei şi ai anturajului său au acumulat averi imense, transferând aproape 70 de miliarde de dolari în conturi străine şi ameninţând stabilitatea economică şi financiară a statului, care în toamna anului 2013 ajunsese în pragul falimentului.
În condiţiile în care partidele politice din opoziţie fuseseră neutralizate sau cooptate la guvernare, societatea ucraineană şi-a pus încă o dată speranţele în Europa. În timpul mandatului preşedintelui Viktor Iuşcenko, Ucraina demarase negocierile cu Uniunea Europeană privind încheierea unui acord de asociere, care includea crearea unui spaţiu economic liber, dar şi ridicarea vizei pentru cetăţenii ucraineni. Oamenii sperau că semnarea acordului avea să consolideze şi să salveze instituţiile democratice ale Ucrainei, să protejeze drepturile opoziţiei şi să aducă Ucraina la standardele europene de afaceri, reducând astfel corupţia care domina întreaga societate chiar de la

vârful piramidei sistemului. Unii oligarhi, de teama puterii tot mai mari a preşedintelui şi a clanului său şi din dorinţa de a-şi proteja averile prin impunerea unor reguli economice şi politice clare, susţineau acordul de asociere cu UE. De asemenea, companiile mari îşi doreau să primească acces pe pieţele europene, temându-se de posibilitatea de a fi înghiţite de competitorii ruşi, în cazul în care Ucraina avea să adere la Uniunea Vamală Euroasiatică[23], înfiinţată la iniţiativa Rusiei.

Totul era pregătit pentru ceremonia de semnare a acordului la summitul UE de la Vilnius, stabilit pentru data de 28 noiembrie 2013. Dar, cu o săptămână înaintea reuniunii, guvernul ucrainean s-a răzgândit brusc şi a propus amânarea semnării acordului de asociere. Ianukovici s-a dus la Vilnius, dar a refuzat să semneze orice act. Liderii statelor europene membre ale UE au fost dezamăgiţi, în schimb majoritatea cetăţenilor Ucrainei erau indignaţi. Guvernul încălcase promisiunile făcute cu doar un an înainte şi spulberase orice speranţă privind un viitor european mai bun. Acestea erau sentimentele care îi încercau pe tinerii, bărbaţi şi femei deopotrivă, care înnoptau în Piaţa Independenţei din Kiev în seara lui 21 noiembrie, după ce guvernul a anunţat că refuză să semneze acordul. Consilierii lui Ianukovici voiau să pună capăt protestelor cât mai repede, pentru a evita declanşarea unei noi Revoluţii Portocalii. În seara de 30 noiembrie, forţele de ordine au lansat un atac violent împotriva studenţilor care îşi instalaseră tabăra în Maidan. Acesta era singurul lucru pe care societatea ucraineană nu era dispusă să-l tolereze. A doua zi, peste 500 000 de kieveni, printre care s-au aflat mulţi dintre părinţii şi rudele

[23] Uniunea Vamală Euroasiatică a fost înfiinţată în 2010 de către Belarus, Kazahstan şi Rusia. Cinci ani mai târziu au fost primite Armenia şi Kîrgîzstan. (N. red.)

studenţilor bătuţi de poliţie, au luat cu asalt centrul Kievului. Maidanul şi împrejurimile sale au devenit o zonă în care era interzis accesul reprezentanţilor guvernului corupt şi al forţelor sale poliţieneşti.
Evenimentul, care iniţial voise doar să dea glas unei cereri de aderare la UE, s-a transformat într-o Revoluţie a Demnităţii, care a unit diferite forţe politice, de la partidele liberale reprezentate în parlament până la radicali şi naţionalişti. Aşa cum se întâmplase şi în 2004, protestatarii au refuzat să părăsească străzile. La jumătatea lui ianuarie 2014, după câteva săptămâni de proteste paşnice, au început ciocniri sângeroase între poliţie şi bătăuşii angajaţi de guvern, pe de o parte, şi protestatari, pe de altă parte. Violenţa a atins punctul culminant pe 18 februarie. În trei zile, cel puţin 77 de oameni au murit – nouă poliţişti şi 68 de protestatari. Aceste decese au provocat o schimbare de atitudine atât în Ucraina, cât şi în Europa. Sub ameninţarea sancţiunilor internaţionale, membrii Radei, speriaţi că ar fi putut suferi la rândul lor de pe urma acestora, au căpătat curaj şi au votat o rezoluţie prin care guvernului i se interzicea să mai folosească forţa. În noaptea de 21 februarie, lipsit de sprijinul parlamentarilor, după ce forţele de ordine au părăsit centrul Kievului, preşedintele Ianukovici a fugit din Kievul cuprins de vâltoarea revoluţiei. Manifestanţii jubilau. Tiranul plecase; revoluţia învinsese. Rada a votat înlăturarea lui Ianukovici, a numit un preşedinte interimar şi a instaurat un nou guvern provizoriu, condus de liderii opoziţiei.

*

Protestele de la Kiev i-au surprins pe observatorii politici, căci erau un exemplu neobişnuit de mobilizare în masă inspirată de chestiuni ce ţineau de politica externă.

Protestatarii îşi doreau legături mai strânse cu Europa şi se împotriveau aderării Ucrainei la uniunea vamală condusă de Rusia.
Aspiraţiile Rusiei de a domina Ucraina erau un factor important al protestelor din Maidan. Preşedintele Vladimir Putin, aflat la conducerea statului rus începând din 2000, mai întâi ca preşedinte, apoi ca prim-ministru, iar apoi din nou ca preşedinte, declarase oficial că prăbuşirea URSS-ului fusese cea mai mare catastrofă geopolitică a secolului XX. Înainte de a ocupa funcţia de preşedinte în 2012, Putin anunţase că reintegrarea statelor din fostul spaţiu sovietic în sfera de influenţă a Rusiei era unul dintre principalele sale obiective. La fel ca în 1991, acel spaţiu nu era complet fărăUcraina. Putin îşi dorea ca Ianukovici, pe care îl susţinuse în alegerile prezidenţiale din 2004 şi 2010, să decidă intrarea Ucrainei în uniunea vamală propusă de Rusia – fundamentul unei viitoare uniuni politice şi economice mai cuprinzătoare pentru fostele republici sovietice. Ianukovici făcuse concesii, prelungind tratatul de închiriere a bazei navale de la Sevastopol pentru încă 25 de ani, dar nu părea entuziasmat de ideea de a se alătura unei uniuni conduse de Rusia. În schimb, într-o încercare eşuată de a contrabalansa influenţa şi ambiţiile Rusiei, a cochetat cu ideea asocierii cu Uniunea Europeană, pregătindu-se să semneze acordul.
Rusia a replicat în vara lui 2013 prin declanşarea unui război economic cu Ucraina şi închiderea pieţelor sale pentru anumite mărfuri ucrainene. Putin se folosea atât de recompense, cât şi de ameninţări pentru a opri apropierea Ucrainei de Occident. Bunăoară, a promis că va acorda un împrumut de 15 miliarde de dolari pentru salvarea guvernului afectat de cazuri de corupţie şi aflat în pragul falimentului politic. Prima tranşă de bani a sosit după ce Ianukovici a refuzat să semneze acordul de asociere cu

UE. Însă protestele din Maidan au schimbat planurile Kremlinului. Potrivit unei investigaţii demarate mai târziu de către serviciile ucrainene de securitate, lunetiştii care au deschis focul în Maidan, ucigând zeci de oameni din ambele tabere, şi care au provocat încele din urmă alungarea preşedintelui Ianukovici proveneau din Rusia. La începutul lui februarie 2014, administraţia prezidenţială rusă începea să ia în calcul ideea de a profita de criza internă ucraineană pentru a anexa Crimeea şi pentru a destabiliza (şi eventual anexa) zone din sudul şi estul Ucrainei. Având în vedere evenimentele ce au urmat, se pare că administraţia nu a stat prea mult pe gânduri. Preşedintele Putin a susţinut că a luat decizia de a „reda” Rusiei Crimeea după ce i-a consultat pe consilierii săi politici şi comandanţii săi militari în noaptea de 22 februarie 2014.

Patru zile mai târziu, în 26 februarie, un grup de bărbaţi înarmaţi, îmbrăcaţi în uniforme fără niciun însemn naţional, au ocupat clădirea Parlamentului Crimeii. Sub protecţia lor, serviciile secrete ruse au orchestrat instalarea în funcţia de prim-ministru al Crimeii a conducătorului unui partid prorus, care obţinuse numai 4% din voturi la alegerile parlamentare precedente. Trupele ruse, împreună cu mercenarii şi detaşamentele de cazaci aduse din Federaţia Rusă cu cel puţin o săptămână înainte de începerea operaţiunii, au blocat unităţile militare ucrainene în bazele lor cu ajutorul miliţiilor recrutate din rândurile localnicilor. În timp ce guvernul ucrainean se străduia să preia controlul asupra forţelor de securitate şi poliţie anterior loiale lui Ianukovici, Kremlinul şi-a accelerat pregătirile pentru trecerea peninsulei în sfera sa de influenţă, organizând în grabă un referendum referitor la soarta ei. Noul guvern din Crimeea a suspendat transmisia canalelor ucrainene de televiziune, a împiedicat

transportul ziarelor ucrainene către abonaţi şi a lansat o campanie de propagandă ce avea ca scop separarea Crimeii de Ucraina. Cei care s-au opus referendumului – în mare parte locuitorii tătari din regiune – au fost intimidaţi sau răpiţi.

La mijlocul lui martie 2014, cetăţenii Crimeii au fost chemaţi la urne pentru a se pronunţa asupra reunificării cu Rusia. Rezultatele referendumului au adus aminte de epoca Brejnev, când se raportau participări la vot de 99% şi tot acelaşi procentaj era atribuit alegătorilor care sprijineau candidaţii guvernamentali. Acum se susţinea că 97% dintre votanţi erau de acord cu alipirea Peninsulei Crimeea la Rusia. La Sevastopol, oficialităţile indicau că 123% dintre alegătorii înregistraţi votaseră pentru Rusia. Noile autorităţi din Crimeea au declarat că participarea la vot a fost de 83%, dar, potrivit reprezentanţilor Consiliului Drepturilor Omului de pe lângă preşedinţia rusă, mai puţin de 40% dintre alegătorii înscrişi în listele electorale au participat la vot. În 18 martie, la două zile după referendum, Vladimir Putin a cerut parlamentarilor ruşi să anexeze Crimeea pentru a face dreptate din punct de vedere istoric, reparând astfel o parte a nedreptăţii făcute Rusiei prin destrămarea URSS-ului.

Guvernul ucrainean de la Kiev nu a recunoscut referendumul, dar nu se afla nici în poziţia de a putea lua cu adevărat măsuri. A ordonat trupelor ucrainene să se retragă din peninsulă, deoarece nu voia să rişte un război într-o ţară încă dezbinată din cauza tulburărilor politice declanşate de Revoluţia Demnităţii. Armata ucraineană, care de ani întregi nu mai primise fonduri consistente şi nu avea experienţă în războaie, nu putea face faţă trupelor ruse bine instruite şi echipate, care luptaseră o perioadă îndelungată în Cecenia şi invadaseră Georgia în 2008. Kremlinul a cerut „federalizarea” Ucrainei, punând condiţia

ca fiecare regiune să aibă drept de veto cu privire la semnarea de acorduri internaţionale. Rusia nu îşi dorea doar Crimeea; încerca să anuleze procesul de apropiere a Ucrainei de Europa prin manipularea elitelor şi a locuitorilor din estul şi sudul ţării.
Dacă Ucraina refuza să accepte planul propus de Rusia, îi mai rămânea totuşi o opţiune: împărţirea ţării prin transformarea regiunilor de est şi sud în state-tampon. O entitate politică denumită Novorusia, aflată sub controlul ruşilor, urma să includăprovinciile (oblasti) Harkov, Lugansk, Doneţk, Dnipropetrovsk, Zaporojia, Mikolaiv, Herson şi Odessa, permiţând Rusiei acces terestru la recent anexata Crimee şi la regiunea moldovenească Transnistria, pe care, de asemenea, o controla. Acest scenariu nu părea plauzibil, căci în aprilie 2014, doar 15% din populaţia aşa-numitei Noi Rusii a votat pentru unificarea cu Rusia, iar 70% împotrivă. Însă teritoriul sud-estic nu mai era omogen. Sentimentele proruse erau puternice în regiunea industrială Donbass din estul Ucrainei, unde 30% dintre cei intervievaţi s-au declarat în favoarea unificării, dar slabe în provincia Dnipropetrovsk, unde susţinătorii Rusiei reprezentau mai puţin de 7% din populaţie.
Serviciile secrete ruse au demarat destabilizarea Ucrainei în primăvara lui 2014, pornind din Donbass, una dintre cele mai împovărate regiuni ale Ucrainei din punct de vedere economic şi social. Deoarece făcea parte din zona industrială a Uniunii Sovietice şi mai apoi a Ucrainei, Donbass primise subvenţii uriaşe de la centru, care menţinuseră pe linia de plutire industria minieră muribundă, bazată pe cărbune. Doneţk, principalul centru urban din această parte a ţării, era singurul oraş ucrainean important în care ruşii reprezentau o majoritate – 48% din populaţie. Foarte mulţi locuitori din Donbass erau ataşaţi

sufleteşte de ideologia şi simbolurile sovietice, iar monumentele reprezentându-l pe Lenin (în mare parte dărâmate din centrul Ucrainei în timpul Revoluţiei Demnităţii) aminteau încă de trecutul sovietic. Preşedintele Ianukovici fusese ales şi îşi păstrase autoritatea mobilizând electoratul din Ucraina răsăriteană şi scoţând în evidenţă particularităţile lingvistice, culturale şi istorice ale acestei regiuni în comparaţie cu Ucraina centrală şi, mai ales, cea occidentală. Ianukovici declarase că limba rusă, dominantă în această regiune, era ameninţată la Kiev, la fel ca şi amintirea istorică a Marelui Război pentru Apărarea Patriei, despre care susţinea că e periclitată de adepţii UPA din vestul Ucrainei. Dacă linia de demarcaţie lingvistică şi amintirile istorice conflictuale au iscat într-adevăr discordie între estul şi vestul Ucrainei, politicienii au potenţat aceste diferenţe, amplificându-le mai mult decât era cazul pentru a câştiga alegerile. Acest oportunism politic a creat un teren fertil pentru intervenţia Rusiei în Ucraina.

Unităţile paramilitare, adesea instruite şi finanţate de guvernul rus, apropiate de oligarhii Kremlinului, şi-au făcut apariţia în Donbass în aprilie 2014. Până în luna mai, acestea preluaseră controlul asupra celei mai mari părţi a oraşelor importante din zonă. Preşedintele Ianukovici, proaspăt alungat de la Kiev, şi-a folosit ceea ce mai rămăsese din legăturile sale politice şi bogatele resurse financiare pentru a contribui la destabilizarea regiunii sale de baştină. Ajutate de poliţiştii corupţi care le ofereau numele şi adresele potenţialelor victime, bandele plătite de preşedintele exilat i-au atacat pe susţinătorii noului guvern de la Kiev. Cei mai importanţi oameni de afaceri din zonă, dintre care se remarca Rinat Akhmetov, colaborator al exilatului Ianukovici şi cel mai bogat oligarh al Ucrainei, au intrat în joc. Miza era enormă: sperau să îşi

păstreze influenţa politică şi economică, în ciuda schimbărilor revoluţionare impuse de la Kiev, prin transformarea Donbassului într-un fel de apanaj, care să ia forma statală a unor republici populare autoproclamate (Doneţk şi Lugansk), pe teritoriul fostelor provincii ucrainene. Însă nu şi-au făcut bine calculele şi, până la sfârşitul lunii mai, au pierdut controlul regiunii în faţa naţionaliştilor ruşi şi a activiştilor locali, care se opuneau oligarhilor. Asemenea kievenilor, locuitorii din Doneţk erau sătui de corupţie, însă o mare parte a acestora îşi dorea o apropiere de Rusia, nu de Europa, şi visa la o economie de tip sovietic, patronată de stat şi care să acorde cetăţenilor protecţie socială, nu la o economie de piaţă fără corupţie. În timp ce protestatarii din Maidan considerau că ţara lor făcea parte din civilizaţia europeană, insurgenţii proruşi îşi închipuiau că făceau parte dintr-o „lume rusă” mai vastă şi că războiul lor presupunea apărarea valorilor ortodoxe de ofensiva Occidentului european imoral.

Pierderea Crimeii şi tulburările din regiunea Donbass, precum şi eforturile Rusiei de a destabiliza regiunile Harkov şi Odessa au provocat o nouă mobilizare a societăţii civile ucrainene. Zeci de mii de ucraineni, dintre care cei mai mulţi participaseră la protestul din Maidan, s-au înrolat în armata ucraineană şi în nou-înfiinţatele formaţiuni de voluntari şi au plecat să pacifice răzmeriţele puse la cale de ruşi în estul ţării. Deoarece guvernul ucrainean putea să-i aprovizioneze pe combatanţi doar cu arme, în toată ţara au început să apară organizaţii de voluntari, care strângeau donaţii, cumpărau provizii şi le trimiteau pe front. Societatea îşi asuma acum sarcina pe care statul nu reuşise să o îndeplinească. Potrivit datelor furnizate de Institutul Internaţional de Sociologie din Kiev,

între ianuarie şi martie 2014, procentajul celor care susţineau independenţa Ucrainei a crescut de la 84 la 90% din populaţia adultă. Dimpotrivă, procentajul celor care doreau ca Ucraina să fie alipită Rusiei a scăzut de la 10% în ianuarie 2014 la 5% în septembrie. Chiar şi în regiunea Donbass majoritatea celor chestionaţi erau de părere că regiunea lor făcea parte din statul ucrainean. Procentajul „separatiştilor" care îşi doreau independenţa sau uniunea cu Rusia a crescut de la mai puţin de 30% la mai mult de 40% din eşantionul regiunii Donbass între aprilie şi septembrie 2014, dar nu a depăşit niciodată 50%. Pe de o parte, aceste date statistice le-au oferit ucrainenilor proeuropeni speranţa că aveau să recapete teritoriile pierdute, dar, pe de altă parte, au evidenţiat cât de dificil era procesul de formare a unei identităţi naţionale comune.

La alegerile prezidenţiale din mai 2014, pentru a-şi demonstra unitatea politică, alegătorii ucraineni l-au ales încă din primul tur de scrutin pe Petro Poroşenko. În vârstă de 49 de ani, el era unul dintre cei mai importanţi oameni de afaceri ucraineni şi un participant activ la protestele din Maidan. Odată cu încheierea crizei de legitimitate generată de alungarea lui Ianukovici, Ucraina era pregătită să înfrunte orice fel de agresiune, fie ea manifestată direct sau indirect. La începutul lui iulie, armata ucraineană a repurtat o primă victorie importantă – eliberarea oraşului Sloviansk, unde îşi stabilise cartierul general Igor Girkin (Strelkov), cel mai cunoscut general rus, fost locotenent-colonel în serviciile secrete militare. Într-o încercare disperată de a opri ofensiva ucraineană, Rusia a început să le trimită insurgenţilor noi arme, inclusiv rachete antiaeriene. Potrivit oficialităţilor ucrainene şi americane, o astfel de rachetă a doborât în 17 iulie 2014 avionul Boeing 777 al companiei Malaysian Airlines, care avea 298 de

persoane la bord. Victimele au fost cetăţeni olandezi, malaysieni, australieni, indonezieni şi britanici, dar şi ai altor state, iar accidentul a dat conflictului din Ucraina o anvergură globală.
Această tragedie i-a determinat pe liderii occidentali să susţină Ucraina şi i-a convins să impună sancţiuni economice persoanelor oficiale şi companiilor ruse direct responsabile. Decizia era nesemnificativă şi tardivă însă. La mijlocul lunii august, când cele două republici separatiste susţinute de Rusia, Doneţk şi Lugansk, păreau să cedeze, Moscova şi-a intensificat ofensiva şi a trimis în luptă unităţi ale armatei ruse, alături de mercenari. Kremlinul a salvat de la colaps cele două republici autoproclamate, dar nu a reuşit să-şi ducă la bun sfârşit planul iniţial – crearea Noii Rusii, o confederaţie pe care să o controleze, care să se întindă de la Doneţk în est până la Odessa în vest şi care să lege Rusia de Crimeea. Mai mult decât atât, Rusia nu a reuşit nici să întrerupă legăturile politice şi economice ale Ucrainei cu Occidentul. Cele trei părţi implicate aveau propriile interese: Ucraina refuza să accepte orice pierdere teritorială ori să renunţe la scopul ei – integrarea politică, economică şi culturală în structurile europene –, Rusia voia să păstreze Ucraina în sfera sa de influenţă, iar Occidentul era îngrijorat de o posibilă ameninţare la adresa ordinii internaţionale, dar nu reuşea să ajungă la o concluzie comună cu privire la cea mai bună strategie de a se opune ambiţiilor crescânde ale Rusiei. În aceste condiţii, războiul din estul Ucrainei s-a transformat într-un conflict prelungit, al cărui sfârşit era imposibil de prevăzut.

Până la sfârşitul primăverii lui 2015, aproape 7 000 de persoane muriseră în războiul din Donbass, mai bine de 15

000 de persoane fuseseră rănite şi aproape 2 milioane de oameni îşi părăsiseră locuinţele. Circa 4 milioane de oameni erau blocaţi într-un ţinut al nimănui, căci în republicile din Donbass, nerecunoscute oficial de comunitatea internaţională, începuse să se manifeste haosul politic, economic şi social. Oare Ucraina nu trebuie să plătească un preţ prea scump pentru integrarea europeană? Poate că da. Dar pentru cei mai mulţi dintre locuitorii Ucrainei adevărata miză o reprezintă valorile pe care aceştia le asociază cu Uniunea Europeană – democraţia, drepturile omului şi statul de drept –, nu doar simpla aderare la structurile europene. La aceasta se adaugă şi independenţa ţării şi dreptul cetăţenilor de a lua propriile decizii politice, pe plan intern şi extern. Timp de secole, asemenea valori şi idealuri au inspirat oamenii din întreaga lume să lupte pentru libertatea lor şi a naţiunilor lor.

Conducătorii Ucrainei au o misiune deosebit de grea: să reformeze sistemul economic, politic şi juridic, apărând în acelaşi timp integritatea şi suveranitatea statului. Cu toate acestea, speranţa lor că vor reuşi e tot mai mare. Ea are la bază, mai presus de toate, ingeniozitatea şi hotărârea poporului ucrainean. În vara lui 2015, Ministerul Dezvoltării Economice a distribuit un videoclip pentru atragerea investitorilor străini, în care se punea accentul pe domeniul agricol, atuul tradiţional al ţării. Ucraina, care are suprafeţe totalizând 33% din cernoziomul lumii, este şi cel de-al doilea exportator mondial de grâne. Potenţialul ei intelectual este şi mai impresionant. Rata alfabetizării atinge acum un incredibil 99,7%. Ucraina se clasează pe locul al patrulea în clasamentul celor mai educate naţiuni ale lumii. În fiecare an, universităţile şi colegiile ucrainene produc 640 000 de absolvenţi. Dintre aceştia, 130 000 se perfecţionează în inginerie, 16 000 în IT şi 5 000 în

tehnologii aerospaţiale. În lumina acestor cifre, Ucraina poate fi socotită centrul ingineriei software al Europei Centrale şi de Est.
Pentru Ucraina, agresiunea ruşilor a ridicat întrebări fundamentale privind continuitatea existenţei sale ca stat unitar, independenţa naţională şi temelia democratică a instituţiilor sale politice. La fel de importante sunt chestiunile referitoare la caracteristicile proiectului de construcţie naţională a Ucrainei, inclusiv rolul deţinut de istorie, etnie, limbă şi cultură în crearea naţiunii politice ucrainene. Oare ar putea această ţară, ai cărei locuitori provin din etnii diferite, sunt poligloţi, se închină unor biserici diferite şi au locuit în varii regiuni istorice, să reziste nu numai atacului unui imperiu deosebit de puternic din punct de vedere militar, ci şi revendicării acestuia de a fi, care le cere să le fie loiali tuturor celor care vorbesc limba rusă ori sunt adepţi ai Bisericii Ortodoxe?
Agresiunea rusă a încercat să împartă Ucraina de-a lungul liniilor de demarcaţie lingvistică, regională şi etnică. Deşi această tactică a funcţionat în anumite teritorii, cea mai mare parte a societăţii ucrainene – adeptă a idealului unui stat poliglot şi multicultural – s-a unit din punct de vedere administrativ şi politic. Acest ideal, izvorât ca urmare a lecţiilor învăţate din istoria adesea dificilă şi tragică a diviziunilor interne din Ucraina, are la bază o tradiţie, cea a coexistenţei mai multor limbi, culturi şi religii pe o perioadă ce se întinde pe mai multe secole.

Epilog

Semnificaţiile istoriei

18 martie 2014 a fost o zi triumfală pentru Vladimir Putin, preşedintele în vârstă de 61 de ani al Rusiei, care la acea vreme se afla la al treilea mandat de preşedinte. În discursul pe care l-a ţinut atunci în Sala Sfântul Gheorghe din Kremlin, construită pe vremea ţarilor, o încăpere dedicată primirii delegaţiilor străine şi celor mai importante ceremonii de stat, liderul rus a cerut membrilor Adunării Federale[24] a Federaţiei Ruse să adopte o lege care să legitimeze anexarea Crimeii. Reacţia asistenţei, care a aplaudat exploziv în repetate rânduri în timpul discursului, nu a lăsat nici urmă de îndoială că legea avea să fie aprobată fără amânare. Peste nici trei zile, Adunarea Federală declara Crimeea parte a Rusiei.

În discursul său, Vladimir Putin a glorificat anexarea peninsulei – o mişcare prin care s-a încălcat suveranitatea Ucrainei, garantată prin tratatele ruso-ucrainene şi prin Memorandumul de la Budapesta din 1994 –, considerând-o un triumf al dreptăţii istoriei. Argumentele care stăteau la baza teoriei sale erau în primul rând de ordin cultural şi istoric. El a catalogat destrămarea Uniunii Sovietice drept o expropriere a Rusiei, reiterând de mai multe ori faptul că Peninsula Crimeea era teritoriu rusesc, iar Sevastopolul un oraş rusesc. Ofensiva rusească ar fi servit la protejarea intereselor locuitorilor Crimeii, cărora autorităţile ucrainene le-ar fi încălcat drepturile culturale şi lingvistice. Putin a mai declarat că Peninsula Crimeea avea acelaşi drept de a se despărţi de Ucraina, aşa cum avusese şi Ucraina de a se despărţi de Uniunea Sovietică.

Pe parcursul crizei ucrainene, în repetate rânduri s-a recurs în mod abuziv la argumente istorice, atât pentru a-i

[24] Conform Constituţiei Federaţiei Ruse, adoptate în 1993, Adunarea Federală (Federalnoie Sobranie, în lb. rusă), alcătuită dintr-o cameră inferioară (Duma de Stat) şi o cameră superioară (Consiliul Federaţiei Ruse), constituie puterea legislativă. (N. red.)

informa şi inspira pe participanţii la evenimente, cât şi pentru a justifica încălcarea dreptului internaţional, a drepturilor omului şi chiar şi a dreptului la viaţă. Conflictul ruso-ucrainean, deşi a izbucnit pe neaşteptate şi i-a luat prin surprindere pe cei mai mulţi dintre cei implicaţi, are rădăcini istorice puternice şi abundă de referinţe şi aluzii istorice. Lăsând la o parte folosirea istoriei în scop propagandistic, cel puţin trei procese istorice paralele, puternic înrădăcinate în trecut, se desfăşoară în prezent în Ucraina: încercarea Rusiei de a restabili controlul politic, economic şi militar în teritoriile care au aparţinut Imperiului începând de la mijlocul secolului al XVII-lea; formarea identităţilor naţionale moderne, fenomen care îi priveşte şi pe ruşi, şi pe ucraineni (aceştia din urmă fiind adesea separaţi de-a lungul liniilor de demarcaţie regională); şi lupta pentru sferele de influenţă, care le permit beligeranţilor să-şi imagineze conflictul ca pe o competiţie între Est şi Vest, între „spaţiul rus” şi Europa.

Criza ucraineană a reamintit lumii de ultimele decenii ale secolului al XVIII-lea, când Rusia a anexat Crimeea şi a creat în Ucraina efemera provincie imperială Novorusia. Această amintire a expansiunii imperiale ruse în regiune a fost readusă în prim-plan nu de către observatori externi care încercau să dea o nuanţă imperialistă comportamentului actual al Rusiei, ci de ideologii războiului hibrid rus din Ucraina, care au reinventat proiectul Novorusiei. Ei au încercat să-şi justifice această ideologie prin cuceririle şi dominaţia Romanovilor în regiunile locuite la început de tătarii nogai, tătarii din Crimeea şi cazacii zaporojeni. Teoria încearcă să valideze Sevastopolul ca oraş-simbol al gloriei ruse – un mit istoric având rădăcini în Războiul Crimeii din 1853–1856 (un

dezastru militar pentru Imperiul Rus), mit care atribuie numai ruşilor eroismul cu care armata multietnică a ţarului a apărat oraşul.
Formarea „republicilor populare” Doneţk şi Lugansk, dar şi încercarea de a proclama republicile Odessa şi Harkov – care ar fi stat la baza viitoarei confederaţii Novorusia – au fost justificate, de asemenea, prin recurgerea la argumente oferite de istorie. În acest sens, ideologii ruşi amintesc eforturile bolşevicilor de a menţine controlul asupra estului şi sudului Ucrainei la scurt timp după semnarea Tratatului de la Brest-Litovsk cu Germania (martie 1918), prin care aceste regiuni au revenit Ucrainei. La acea vreme, bolşevicii înfiinţau state-marionetă, printre care republicile sovietice Crimeea şi Doneţk–Krîvîi Rih, care mimau independenţa faţă de Moscova, doar pentru a nu face obiectul prevederilor tratatului. Fondatorii noii republici Doneţk au folosit chiar simboluri ale republicii Doneţk–Krîvîi Rih din 1918, ceea ce demonstrează încă o dată că nu ar fi putut apărea şi subzista fără finanţarea şi sprijinul Moscovei.
Deşi aluziile la trecutul revoluţionar şi imperial al Rusiei au fost preluate în discursul care justifica agresiunea Rusiei faţă de Ucraina, motivaţia ei istorică este mai recentă. Dezintegrarea rapidă şi neaşteptată a Uniunii Sovietice, amintită de preşedintele Putin în discursul său despre anexarea Crimeii, ne oferă cele mai recente argumente. Guvernul rus actual susţine în continuare că Ucraina este o formaţiune statală artificială, ale cărei teritorii răsăritene ar fi fost un cadou făcut ţării de bolşevici, la fel ca şi Crimeea de altfel, imediat după al Doilea Război Mondial. Potrivit acestei teorii, singura formaţiune politică adevărată şi, prin urmare, legitimă din punct de vedere istoric este imperiul – mai întâi Imperiul Rus, iar apoi Uniunea Sovietică. Guvernul rus combate în mod activ şi

suprimă orice tradiţii şi amintiri istorice care subminează legitimitatea Imperiului, precum comemorarea Marii Foamete ucrainene din 1932–1933 sau deportarea tătarilor din Crimeea, în 1944, de către guvernul sovietic;din acest motiv au fost interzise manifestările publice legate de cea de-a 70-a comemorare a deportării tătarilor din Crimeea, restricţie impusă de autorităţile ruse în peninsulă în mai 2014.
Conducătorii ruşi de astăzi nu par să se deosebească prea mult de unii dintre înaintaşii lor imperiali care continuau să nutrească nostalgii după imperiile lor de mult pierdute. Prăbuşirea Uniunii Sovietice şi pierderea statutului de superputere ce a decurs din aceasta a provocat tristeţe printre membrii elitei, care se amăgesc cu ideea că ceea ce s-a întâmplat a fost un accident istoric cauzat de Occident sau de setea de putere a unor politicieni ca Mihail Gorbaciov şi Boris Elţin. Cu o asemenea concepţie despre sfârşitul Uniunii Sovietice, aproape că nu poţi rezista ispitei de a rescrie istoria.

Conflictul ruso-ucrainean a adus, de asemenea, în prim-plan o altă chestiune deosebit de importantă, referitoare la origini şi ramificaţii istorice: procesul neterminat al formării naţiunilor moderne rusă şi ucraineană. Anexarea Crimeii şi propaganda dezlănţuită pentru a justifica agresiunea Rusiei în regiunea Donbass au fost demarate sub pretextul apărării drepturilor etnicilor ruşi şi ale rusofonilor în general. Importanţa acordată în mod egal atât chestiunii limbii ruse, cât şi culturii şi naţionalităţii ruse a fost întotdeauna un aspect important al concepţiei despre lume a multor voluntari ruşi care s-au dus înDonbass. O problemă cu această interpretare a identităţii ruseşti constă în faptul că, deşi etnicii ruşi

reprezintă majoritatea populaţiei din Crimeea şi formează comunităţi importante în unele zone din Donbass, cea mai mare parte a populaţiei din proiectata Novorusia este formată din etnici ucraineni. Deşi propaganda rusă şi separatistă a fost atrăgătoare şi pentru mulţi etnici ucraineni, majoritatea acestora au refuzat să se identifice cu Rusia sau cu naţionalitatea rusă, chiar dacă folosesc în continuare limba rusă. Acesta a fost unul din motivele pentru care proiectul Novorusia a dat greş, spre surprinderea totală a autorilor săi.
Teoria conform căreia ucrainenii ar face parte din naţiunea rusă îşi are rădăcinile în mitul fondator al Rusiei moderne, ale cărei origini ar fi fost plasate la Kiev, „părintele tuturor oraşelor ruse [nu al oraşelor rus’]”. Sinopsisul din 1674, primul „manual” tipărit de istorie rusă, redactat de călugării kieveni care căutau protecţia ţarilor moscoviţi, a formulat şi a diseminat prima dată acest mit în Rusia. Cea mai mare parte a perioadei ţariste, ucrainenii au fost consideraţi ruşi mici, maloruşi – o teorie care a permis existenţa culturii populare ucrainene şi a limbii vernaculare vorbite, dar nu a facilitat apariţia unei culturi sau unei literaturi moderne de nivel înalt. Recunoaşterea ucrainenilor ca o naţiune distinctă din punct de vedere cultural, dar nu şi politic, ca urmare a Revoluţiei de la 1917, a pus sub semnul întrebării această teorie. Pentru ucrainenii de astăzi, agresiunea din 2014, susţinută de ideologia „lumii ruse”, constituie un regres faţă de practicile sovietice. Procesul de construcţie naţională, aşa cum a fost el conceput într-o viitoare Novorusia, nu face nicio referire şi nu menţionează o naţiune ucraineană distinctă în cadrul unei naţiuni ruse mai mari. Nu este vorba de nicio omisiune, nici de vreun exces de zel apărut în toiul conflictului. Cu mai puţin de un an înainte de anexarea Crimeii, însuşi Vladimir Putin a declarat că ruşii

şi ucrainenii sunt unul şi acelaşi popor. Şi a repetat această afirmaţie într-un discurs ţinut pe 18 martie 2015, cu ocazia primei aniversări a ocupării Crimeii.
De la căderea URSS-ului, proiectul de construcţie naţională rusă şi-a schimbat ţelul iniţial, deviind către constituirea unei singure naţiuni ruse, care să nu fie separată în diverse ramuri şi care să-i unifice pe slavii răsăriteni pe baza limbii şi culturii ruse comune. Ucraina a devenit locul în care a fost testată această idee pentru prima oară în afara Federaţiei Ruse.

*

Noul model de identitate rusă, care pune accentul pe indivizibilitatea naţiunii ruse, asociată îndeaproape cu limba şi cultura rusă, reprezintă o ameninţare fundamentală pentru modelul ucrainean de construcţie naţională. De la începuturile sale, în secolul al XIX-lea, acest proiect s-a concentrat în jurul culturii şi limbii ucrainene, dar tot de la bun început a acceptat şi folosirea altor limbi şi culturi, după cum ne atestă, de exemplu, scrierile lui Taras Şevcenko – pe care mulţi îl consideră fondatorul spiritual al naţiunii ucrainene – elaborate în limba rusă. Bilingvismul şi multiculturalismul au devenit normă în Ucraina după 1991, când oameni de diverse naţionalităţi şi religii au putut să se exprime liber. Acest lucru a avut un impact direct în timpul conflictului ruso-ucrainean. Contrar aşteptărilor Kremlinului, agresiunea Rusiei nu a reuşit să-i mobilizeze şi să-i câştige de partea ei pe etnicii ruşi aflaţi în afara regiunilor controlate direct de armata rusă – Crimeea şi regiunile raionului Donbass cucerite de mercenarii ruşi şi de insurgenţii susţinuţi de Moscova.

Potrivit datelor statistice oferite de reputaţii cercetători ai Institutului Internaţional de Sociologie de la Kiev, deşi ruşii reprezintă 17% din populaţia ucraineană, doar 5% dintre cei intervievaţi se consideră exclusiv ruşi: restul s-au identificat ca fiind atât ruşi, cât şi ucraineni. Chiar şi cei care se consideră sută la sută ruşi s-au opus de cele mai multe ori intervenţiei ruse în chestiunile ucrainene, refuzând să se lase asociaţi cu regimul lui Putin. „Ucraina este patria mea. Rusa este limba mea maternă. Şi aş vrea să fiu salvat de Puşkin. Şi să fiu eliberat din suferinţă şi nelinişte tot de Puşkin. De Puşkin, nu de Putin”, a scris o rusoaică din Kiev pe contul ei de Facebook. Ideologia „lumii ruse”, care combină naţionalismul rus cu ortodoxia şi pe care insurgenţii susţinuţi de Moscova au promovat-o ca alternativă la opţiunea proeuropeană a manifestanţilor din Maidan, a avut ca efect întărirea alianţei ucraineano-evreieşti proeuropene, care a început să se dezvolte în Ucraina începând din 1991. „Am spus de multe ori că o alianţă între ucraineni şi evrei este o promisiune pentru viitorul nostru comun”, a postat un militant pro-Maidan pe contul său de Facebook.

Istoria a făcut ca Ucraina să fie unită la nivel statal, dar divizată de-a lungul nenumăratelor linii regionale de demarcaţie care amintesc de frontierele culturale şi politice ale trecutului. Linia dintre pajiştile de silvostepă din centrul Ucrainei şi stepele sudice s-a transformat într-o graniţă volatilă între regiunile preponderent agricole din nord şi centrele urbane ale stepelor bogate în minereuri din sud. Frontiera dintre ortodoxism şi catolicism, care ajunsese în secolele al XVII-lea şi al XVIII-lea la Nipru, s-a retras în Galiţia, amintindu-ne acum de graniţa antebelică dintre imperiile Habsburgilor şi Romanovilor. Dintre fostele provincii austriece, Galiţia se deosebeşte de Transcarpatia, guvernată în mare parte de unguri, şi de fosta provincie

moldovenească a Bucovinei. În cadrul fostului Imperiu Rus, Volînia – care s-a aflat sub stăpânire poloneză în perioada interbelică – se deosebeşte de Podolia, care în cea mai mare parte a secolului XX a făcut parte din Uniunea Sovietică. Există, de asemenea, o diferenţă între regiunile de pe malul drept al Niprului, stăpânite la un moment dat de polonezi, şi cele ale fostului Hatmanat Căzăcesc de pe malul stâng, dar şi între regiunile locuite de cazaci şi cele colonizate de Imperiul Rus, cu scopul centralizării, în secolele al XVIII-lea şi al XIX-lea. În plus, graniţele acestor regiuni îi separă pe ucrainenii cărora le este mai uşor să vorbească ucraineană zi de zi de cei care preferă limba rusă în viaţa cotidiană.

De fapt, regionalismul ucrainean este chiar mai complex decât ceea ce am prezentat. Există diferenţe între vechile ţinuturi căzăceşti ale fostului Hatmanat şi Sloboda Ukraina, iar provincia Mikolaiv din sud se deosebeşte foarte mult din punctul de vedere al compoziţiei etnice, al limbii vorbite şi al comportamentului de vot de Crimeea, alipită Ucrainei abia în 1954. Dar, în pofida acestor diferenţe, regiunile Ucrainei rămân unite pentru că graniţele menţionate mai sus, care erau destul de diferite în trecut, ar fi aproape imposibil de trasat din nou în zilele noastre. În momentul de faţă nu vedem decât un mozaic de zone de tranziţie lingvistice, culturale, economice şi politice, care unesc între ele diferite regiuni şi formează împreună o ţară. De fapt, nu există o frontieră culturală uşor identificabilă care să despartă Crimeea de restul regiunilor învecinate din sudul Ucrainei sau Donbass-ul de celelalte regiuni răsăritene. Niciuna dintre regiunile istorice nu a manifestat dorinţa de a părăsi Ucraina; nici elitele nu au reuşit să-i mobilizeze pe cetăţeni în favoarea secesiunii. Este adevărat că în Crimeea şi Donbass a avut loc o astfel

de mobilizare, dar numai ca urmare a anexării şi intervenţiei Rusiei.

După Revoluţia Demnităţii, oamenii şi-au luat un simbolic rămas-bun de la trecutul sovietic, demolând ceea ce mai rămăsese din monumentele ridicate în onoarea lui Lenin – adică mai bine de 500 de statui în mai puţin de câteva săptămâni. Printre insurgenţii din Donbass însă, se găseau şi numeroşi apărători ai vechilor valori sovietice. Însă mercenarii şi voluntarii ruşi au adus în regiune un alt fel de ideal, mai cuprinzător. Asemenea celui mai cunoscut dintre comandanţii ruşi, Igor Girkin, ei au venit în Donbass pentru a apăra valorile „lumii ruse" împotriva Occidentului. În acest context, ei au considerat Ucraina un câmp de luptă pe care se înfruntau valorile occidentale corupte, printre care democraţia, libertăţile individuale, drepturile omului şi mai ales drepturile minorităţilor sexuale, pe de o parte, şi valorile tradiţionale ruse, pe de altă parte. Conform acestei teorii, propaganda occidentală pur şi simplu se jucase cu minţile ucrainenilor. Prin urmare, ruşilor le revenea sarcina de a-i aduce la lumină.
Această interpretare a conflictului are origini puternic înrădăcinate în cultura şi tradiţia intelectuală rusă. Deşi nu ne putem imagina o istorie modernă rusă fără participarea Rusiei la cultura europeană, la fel de adevărat este că timp de secole Rusia a fost izolată de Occident sau implicată în conflicte cu diverse state din Europa Centrală şi de Vest. Ce serie de experienţe istorice defineşte cel mai bine relaţia de iubire şi ură dintre Rusia şi Occident? În îndelungata dezbatere intelectuală din cadrul societăţii ruse dintre adepţii occidentalizării şi cei slavofili – care a început în primii ani ai secolului al XIX-lea şi în care viziunea despre Rusia ca parte a Europei se confrunta cu

viziunea despre Rusia ca civilizaţie distinctă, cu o misiune universală –, descendenţii slavofililor şi ai antioccidentalilor au fost cei care s-au impus acum.
În ceea ce priveşte Ucraina, dorinţa ei de a fi independentă a avut mereu o componentă europeană, firească având în vedere calitatea ei de ţară aflată pe linia de demarcaţie est-vest dintre ortodoxie şi catolicism, dintre imperiile central-europene şi eurasiatice şi practicile politice şi sociale specifice acestora. Poziţia ei, la graniţa mai multor spaţii culturale, a ajutat-o să devină o zonă de confluenţă în care ucrainenii de diferite etnii şi credinţe au putut învăţa să convieţuiască. În acelaşi timp, această poziţie a contribuit la apariţia divizărilor regionale, exploatate de cei implicaţi în conflictul actual. Ucraina a fost dintotdeauna cunoscută, iar în ultima vreme mult lăudată, pentru multiculturalismul şi cosmopolitismul ei. Dar oare cât de cosmopolită îşi permite să fie o societate, care vrea să rămână în acelaşi timp şi unită în faţa unui război „între două lumi”? Aceasta este una dintre întrebările importante care va fi tranşată în conflictul dintre Rusia şi Ucraina.
Revoluţia proeuropeană din Ucraina, care a izbucnit la un sfert de secol după sfârşitul Războiului Rece, aminteşte de fascinaţia tipică acelor vremuri faţă de statele din Occident, împărtăşită de disidenţii din Polonia, Cehoslovacia şi alte ţări din regiune, atitudine care în unele cazuri a devenit o nouă politică naţională. Revoluţia Demnităţii şi războiul din prezent au condus la o reorientare geopolitică a societăţii ucrainene. Procentajul celor care nutreau sentimente pozitive faţă de Rusia a scăzut de la 80% în ianuarie 2014 la sub 50% în luna septembrie a aceluiaşi an. În noiembrie, 64% dintre cei intervievaţi susţineau aderarea Ucrainei la Uniunea Europeană (în noiembrie 2013, acest procentaj abia dacă

atingea 39%). În aprilie 2014, numai o treime dintre ucraineni doriseră ca ţara lor să intre în NATO; în noiembrie 2014, mai bine de jumătate susţineau această decizie. Nu există nici urmă de îndoială că experienţa războiului nu numai că i-a unit pe cei mai mulţi ucraineni, dar a contribuit şi la apariţia sentimentelor de simpatie ale populaţiei faţă de Occident.

Din punct de vedere istoric, şocul războiului, umilinţa înfrângerii şi rănile deschise lăsate în urmă de teritoriile pierdute au fost mereu instrumente puternice pentru formarea solidarităţii naţionale şi crearea unei identităţi naţionale puternice. Împărţirile Poloniei din a doua jumătate a secolului al XVIII-lea au şters statul polonez de pe harta Europei, dar au declanşat procesul de formare a naţionalismului polonez modern, la fel cum, la începutul secolului al XIX-lea, invadarea Germaniei de către Napoleon a dat naştere ideilor pangermane şi a încurajat expansiunea naţionalismului german modern. Amintirea înfrângerii şi a pierderilor teritoriale a stimulat avântul patriotic al francezilor şi polonezilor, al sârbilor şi cehilor. Invadată, umilită şi devastată de război, Ucraina pare să se încadreze în acelaşi tipar.

Anexarea Crimeii de către Rusia, războiul „hibrid” din Donbass şi încercările de a destabiliza restul ţării au creat o situaţie nouă şi periculoasă nu numai în Ucraina, ci în întreaga Europă. Pentru prima dată de la sfârşitul celui de-al Doilea Război Mondial, o putere europeană importantă a atacat un stat vecin mai slab şi a anexat un teritoriu al unei ţări suverane. Invazia rusă nu a încălcat numai Tratatul ruso-ucrainean din 1997, dar şi Memorandumul de la Budapesta din 1994, prin care Ucrainei i se garantase securitatea în schimbul renunţării la armamentul său nuclear şi aderarea la Tratatul de neproliferare nucleară. Agresiunea neprovocată a Rusiei la adresa Ucrainei a

ameninţat ordinea internaţională, situaţie pentru care Uniunea Europeană, dar şi cea mai mare parte a lumii nu erau pregătite, dar care necesită o ripostă adecvată. Indiferent cum s-ar sfârşi actuala criză ucraineană, de soluţionarea acesteia depinde nu numai viitorul Ucrainei, dar şi viitorul relaţiilor dintre estul şi vestul Europei – dintre Rusia şi Uniunea Europeană – şi, prin urmare, viitorul acestui continent.

Mulţumiri

Aş vrea să-i mulţumesc lui Jill Kneerim pentru că mi-a găsit un excelent editor care să-mi găzduiască manuscrisul; Larei Heimert pentru entuziasmul de care a dat dovadă în momentul în care a acceptat provocarea de a edita şi publica acest volum; echipei editurii Basic Books şi în special lui Roger Labrie, care au făcut acest lucru posibil; lui Miroslav Iurkevici, care a redactat mai multe versiuni ale manuscrisului; soţiei mele, Olena, pentru că m-a criticat şi, în cele din urmă, m-a felicitat; lui Vladîmîr Kulîk şi Roman Procik pentru că mi-au corectat greşelile stânjenitoare; absolventei mele, Megan Duncan Smith, pentru că a fost o colegă şi o asistentă extraordinară, predând în cadrul cursului meu „Frontiere ale Europei: Ucraina începând cu anii 1500”, unde am expus unele dintre teoriile prezentate în acest volum; le sunt recunoscător studenţilor şi absolvenţilor de la Harvard care s-au înscris la acest curs în toamna lui 2014 şi au pus întrebări, mi-au trimis e-mailuri şi s-au reunit pe forumuri şi website-uri pentru a discuta despre diverse teme – ideile vehiculate cu aceste ocazii se regăsesc în carte. În final, aş

vrea să le mulţumesc tuturor celor care, pe parcursul îndelungatei mele cariere de profesor şi istoric, m-au ajutat să înţeleg despre ce trebuie şi nu trebuie să fie această carte. Bineînţeles că nu ei sunt cei care trebuie învinovăţiţi pentru neajunsurile ei.

Cronologie istorică

Istoria lumii: 45 000 î.Hr. Primii oameni sosesc în sudul Europei.

45 000–43 000 î.Hr. Este atestată prezenţa Omului de Neanderthal pe actualul teritoriu al Ucrainei. Din această perioadă datează aşezări întemeiate de vânătorii de mamuţi.
42 000–40 000 î.Hr. Locuitorii spaţiului situat între fluviile Dunăre şi Nipru domesticesc calul.
4500–3 000 î.Hr. Triburile aparţinând culturii neolitice Cucuteni-Tripolia, răspândite în ţinuturile dintre Dunăre şi Nistru, confecţionează statuete de lut şi ceramică pictată.

Istoria lumii: 3500 î.Hr. Sumerienii migrează în Mesopotamia.

1300–750 î.Hr. Regatul Cimerian, de unde se spune că provine personajul de ficţiune Conan Barbarul, cucereşte stepele pontice din sudul Ucrainei.
750–250 î.Hr. Călăreţii sciţi îi alungă pe cimerieni.
750–500 î.Hr. Sunt întemeiate coloniile comerciale greceşti pe ţărmul nordic al Mării Negre; grecii îşi închipuie că spre

nord, în stepe, trăiesc personaje legendare, ca războinicele amazoane.

Istoria lumii: 753 î.Hr. Întemeierea legendară a Romei.

512 î.Hr. Darius cel Mare, regele Persiei, pătrunde în stepele pontice, într-o încercare zadarnică de a înfrânge armata sciţilor.
cca 485–425 î.Hr. Herodot scrie că populaţia Sciţiei este formată din pături sociale diverse, ca sciţii regali şi agricultorii sciţi, care locuiau în zona de silvostepă.
250 î.Hr.–250 d.Hr. Sarmaţii preiau controlul stepelor, învingându-i pe sciţi.
1–100 d.Hr. Romanii îşi fac simţită prezenţa în coloniile greceşti; Strabon identifică fluviul Don ca graniţa răsăriteană a Europei, plasând teritoriile Ucrainei de astăzi în partea europeană a liniei de demarcaţie dintre Europa şi Asia.

Istoria lumii: cca 30 d.Hr. Iisus intră în Ierusalim.

250–375 Goţii îi înfrâng pe sarmaţi şi stăpânesc ţinuturile ucrainene.
375–650 Epoca migraţiilor: hunii, avarii şi bulgarii îşi croiesc drum prin stepele pontice.
Cca 551 Istoricul Iordanes localizează triburile sclavinilor şi anţilor între Dunăre şi Nistru; cu puţin timp înainte, pe parcursul aceluiaşi secol, anţii devin cunoscuţi ca urmare a unui atac asupra Imperiului Roman.
650–900 Hanatul khazar primeşte tribut de la triburile slave de pe teritoriul actual al Ucrainei.

Istoria lumii: 800 Carol cel Mare este încoronat împărat al Occidentului.

838 Vikingii rus’ sunt menţionaţi pentru prima dată în izvoarele istorice apusene.
860 Primul atac al vikingilor rus’ asupra Constantinopolului. Aceştia veneau dinspre nordul Mării Negre.
950 Împăratul bizantin Constantin al VII-lea Porfirogenetul descrie relaţiile comerciale cu locuitorii rus’ şi ruta Nipru–Marea Neagră, folosită pentru comerţ şi război.
971 Împăratul Ioan I Tzimiskes şi cneazul Sviatoslav al Kievului se întâlnesc la Dunăre, pentru a negocia un armistiţiu între bizantini şi locuitorii rus’.
989 Cneazul Vladimir al Kievului asediază fortăreaţa bizantină Chersones din Crimeea, se căsătoreşte cu Anna, sora împăratului bizantin Vasile al II-lea, şi se converteşte la creştinism, religie pe care o impune în ţinutul său.
1037 Cneazul Iaroslav cel Înţelept desăvârşeşte construcţia Catedralei Sfânta Sofia, sediu al mitropoliei Rusiei Kievene, precum şi al primei biblioteci din ţară.

Istoria lumii: 1054 Marea Schismă care dezbină Biserica creştină.

1054 Moartea cneazului Iaroslav cel Înţelept, poreclit de istorici şi Socrul Europei, întrucât şi-a măritat fiicele cu membri ai dinastiilor europene aflate la putere, marchează începutul destrămării Rusiei Kievene.
1113–1125 Cneazul Vladimir Monomahul restaurează temporar unitatea Rusiei Kievene şi încurajează scrierea Cronicii vremurilor trecute, principalul izvor istoric despre Ucraina medievală.
1187–1189 Un cronicar kievean foloseşte pentru prima dată denumirea „Ucraina” pentru a descrie ţinuturile întinse de stepă de la Pereiaslav în est până la Galiţia în

vest.

Istoria lumii: 1215 Regele Ioan Fără de Ţară al Angliei semnează Magna Charta Libertatum.

1238–1264 Daniil (Danîlo), cneaz de Halîci şi de Volînia, care îşi primise coroana de rege de la papă, îşi impune controlul asupra celei mai mari părţi a teritoriilor ucrainene, instigând Hoarda de Aur din est împotriva regatelor Poloniei şi Ungariei din vest; întemeiază oraşul Lvov.
1240 Kievul este ocupat de armata mongolă, iar teritoriile ucrainene intră în sfera de influenţă a Hoardei de Aur.
1241–1261 Transcarpatia este cucerită de regii Ungariei.
1299–1325 Scaunul Mitropoliei Rusiei Kievene este mutat de la Kiev, devastat de mongoli, la Vladimir, pe râul Kliazma, iar apoi la Moscova; se înfiinţează o mitropolie separată în Halîci.
1340–1392 Cnezatul Halîci-Volînia, puternic la un moment dat, este împărţit: Halîciul revine Poloniei, iar Volînia, cu tot cu regiunea Niprului, prinţilor lituanieni.

Istoria lumii: 1347 Ciuma face ravagii în Europa.

1359 Armata lituaniană şi cea a Rusiei Kievene pornesc la luptă împotriva Hoardei de Aur pentru stăpânirea asupra stepelor ucrainene. În urma bătăliei de la Sini Vodî (Apele albastre), majoritatea ţinuturilor ucrainene sunt alipite Marelui Ducat al Lituaniei.
1386 Cneazul Iagełło (Jogaila) al Lituaniei se însoară cu regina Jadwiga a Poloniei. Începe convertirea elitei lituaniene la catolicism şi unificarea treptată a Regatului Poloniei cu Marele Ducat al Lituaniei.

1430–1434 Elita ruteană (ucraineană şi belarusă) a Marelui Ducat al Lituaniei se revoltă împotriva politicii de discriminare practicate de conducătorii catolici ai acestui stat.
1449–1478 Hanatul Crimeii îşi câştigă independenţa faţă de Hoarda de Aur, dar ajunge sub stăpânirea Imperiului Otoman.
1492 Cazacii ucraineni sunt menţionaţi pentru prima dată în izvoarele istorice.
1514 Cneazul Kostiantin Ostrozki învinge armata Marelui Cnezat al Moscovei la Orşa, într-una dintre bătăliile purtate între lituanieni şi ruşi pentru stăpânirea fostelor ţinuturi ale Rusiei Kievene.

Istoria lumii: 1517 Se tipăresc cele 95 de teze ale lui Martin Luther.

1569 Uniunea de la Lublin dintre Regatul Poloniei şi Marele Ducat al Lituaniei dă naştere Uniunii Statale Polono-Lituaniene, în care Polonia îşi stabileşte jurisdicţia asupra Ucrainei, iar Lituania îşi menţine controlul în Belarus, dând naştere primei graniţe administrative dintre cele două ţinuturi ale slavilor răsăriteni.
1581 Prima traducere completă a Bibliei în slavona bisericească este tipărită la Ostroh.
1590–1638 Epoca răscoalelor cazacilor duce la afirmarea acestora ca forţă militară extraordinară şi ordin social distinct.
1596 Uniunea de la Brest aduce o parte a mitropoliei ortodoxe a Kievului sub jurisdicţia Romei, divizând astfel uniţii (greco-catolicii de mai târziu) şi ortodocşii până în zilele de astăzi.
1632–1646 Mitropolitul Petru Movilă al Kievului întemeiază Colegiul Kievean (viitoarea Academie Petru Movilă),

reformează Biserica în concordanţă cu reforma catolică şi supraveghează redactarea primului catehism al crezului ortodox (Mărturisirea ortodoxă).
1639 Inginerul şi cartograful francez Guillaume Levasseur de Beauplan trasează prima hartă a Ucrainei, în care prezintă şi recenta colonizare a ţinuturilor de stepă de la frontieră.

Istoria lumii: Pacea din Westfalia impune o nouă ordine internaţională.

1648 Ofiţerul cazac Bogdan Hmelniţki porneşte o răscoală împotriva Uniunii Polono-Lituaniene, care duce la alungarea magnaţilor polonezi, la masacrarea evreilor şi la crearea unui stat cătăcesc cunoscut sub numele de Hatmanat.
1654 Ofiţerii cazaci recunosc suveranitatea ţarilor Moscovei, ceea ce va declanşa o confruntare îndelungată între ruşi şi polonezi pentru controlul asupra teritoriilor ucrainene.
1667 Armistiţiul de la Andrusovo împarte Ucraina de-a lungul Niprului între Ţaratul Rusiei şi Polonia, provocând răscoala cazacilor împotriva ambelorputeri, condusă de hatmanul Petro Doroşenko.
1672–1699 Otomanii controlează „Ucraina de pe malul drept” (regiunile istorice aflate pe malul vestic al Niprului).
1674 Călugării de la Mănăstirea Peşterilor din Kiev publică Sinopsis, un text istoric care prezintă Kievul ca fiind centrul monarhiei şi poporului rus şi care accentuează ideea unităţii religioase, dinastice, etnice şi naţionale a slavilor răsăriteni în faţa ameninţării reprezentate de Polonia şi Imperiul Otoman.

1685 Mitropolia Kievului este transferată de subjurisdicţia patriarhului de la Constantinopol sub cea a patriarhului de la Moscova.
1708 Indignat din cauza încălcării drepturilor cazacilor de către Rusia, hatmanul Ivan Mazepa conduce o răscoală împotriva ţarului Petru cel Mare şi se aliază cu armata regelui Carol al XII-lea al Suediei, care înainta spre Moscova.
1709 Bătălia de la Poltava se încheie cu victoria armatei ruse. Ca urmare, funcţia de hatman este abolită, iar autonomia Hatmanatului devine simbolică.

Istoria lumii: 1721 Tratatul de la Nystad transformă Rusia într-o putere europeană.

1727–1734 Restaurarea temporară a funcţiei de hatman sub Danîlo Apostol.
Anii 1740 Rabinul Israel ben Eliezer, cunoscut mai bine sub numele de Baal Şem Tov, îşi strânge elevii şi discipolii în oraşul Medjîbij din Podolia şi începe să propovăduiască hasidismul.
1764–1780 Abolirea Hatmanatului, odată cu reformele de centralizare impuse de Ecaterina a II-a a Rusiei.
1768 În contextul înfiinţării de către nobilii polonezi a Confederaţiei de la Bar şi a răscoalei ţărănimii căzăceşti (haidamaki), în Ucraina de pe malul drept au loc masacre împotriva greco-catolicilor şi evreilor.
1775 Abolirea Armatei Zaporojenilor din regiunea Niprului inferior ca urmare a Războiului ruso-turc din 1768–1774, încheiat cu victoria Imperiului Rus.
1783 Rusia anexează Crimeea.

Istoria lumii: 1789 Începe Revoluţia Franceză.

1772–1795 Ca urmare a celor trei împărţiri ale Poloniei, Galiţia trece sub controlul Habsburgilor, iar Ucraina de pe malul drept şi Volînia sub cel al Imperiului Rus.
1791 Ecaterina a II-a creează Zona de Rezidenţă, interzicând evreilor care odinioară făcuseră parte din Polonia şi Lituania să se mute înspre centrul Rusiei; Ucraina devine parte a acestei zone.
1792 Imperiul Rus câştigă alt război cu otomanii şi îşi consolidează controlul asupra sudului Ucrainei.
1798 Nobilul Ivan Kotliarevski din Poltava publică Eneida travestită, primul poem epic al Ucrainei, punând bazele literaturii ucrainene moderne.
1812 Cazacii ucraineni luptă alături de armata imperială rusă împotriva lui Napoleon.
1818 Este publicată prima gramatică a limbii ucrainene.
1819 Oraşul Odessa, aflat într-o dezvoltare rapidă, devine port de sine stătător, care atrage noi locuitori şi oferă noi locuri de muncă.
1830 În contextul răscoalei din teritoriile poloneze, magnaţii polonezi şi guvernul rus caută să-şi asigure loialitatea ţărănimii ucrainene.
1834 Ţarul Nicolae I înfiinţează Universitatea din Kiev; se depun eforturi pentru a transforma Kievul într-un simbol al identităţii imperiale ruse.
1840 Taras Şevcenko, artist, poet şi, după părerea multora, părintele naţiunii ucrainene, publică volumul Kobzar (Cobzarul).
1847 Mîkola Kostomarov elaborează primul program politic al mişcării ucrainene, Cărţile genezei poporului ucrainean, prin care cere crearea unei federaţii slave, în centrul căreia să se afle Ucraina.

Istoria lumii: Revoluţiile de la 1848

1848 Primăvara Naţiunilor zdruncină din temelii Imperiul Habsburgic, provocând mobilizarea mişcărilor naţionale poloneză şi ucraineană; se înfiinţează Consiliul Suprem Rutean; autorităţile imperiale îi eliberează pe iobagi.
Anii 1850 Începe exploatarea petrolieră în Galiţia, care transformă regiunea Drohobîci într-unul dintre cele mai productive câmpuri petroliere din lume.
1854 Forţele britanice, franceze şi otomane ajung în Crimeea, unde asediază Sevastopolul şi construiesc prima cale ferată de pe teritoriul ucrainean, prin care se face legătura între Balaklava şi Sevastopol; Rusia pierde Războiul Crimeii, iar flota sa din Marea Neagră este distrusă.

Istoria lumii: 1861 Începe Războiul Civil American.

1861 Emanciparea iobagilor din Imperiul Rus şi iniţierea reformelor liberale ale ţarului Aleksandru al II-lea au o influenţă hotărâtoare asupra vieţii economice, sociale şi culturale a ucrainenilor.
1863 Temându-se de insurecţia poloneză şi de posibilitatea unei rupturi în cadrul „naţiunii tuturor ruşilor”, ministrul rus de Interne Piotr Valuev interzice publicaţiile în limba ucraineană.
1870 Antreprenorul galez John James Hughes soseşte în sudul Ucrainei pentru a pune bazele metalurgiei în această regiune. Astfel începe dezvoltarea bazinului industrial al râului Doneţ şi procesul de migraţie a muncitorilor ruşi spre Ucraina.
1876 Ucazul de la Ems, semnat de împăratul Aleksandru al II-lea, introduce şi mai multe restricţii cu privire la folosirea limbii ucrainene; Mîhailo Drahomanov, un tânăr profesor de istorie de la Universitatea din Kiev, emigrează în

Elveţia, unde pune bazele ideologice ale liberalismului şi socialismului ucrainean.
Anii 1890 Nemulţumiţi de statutul lor social, ţăranii ucraineni migrează din Austro-Ungaria spre Statele Unite ale Americii şi Canada, dar şi din Ucraina, aflată sub stăpânire rusă, spre Caucazul de Nord şi Extremul Orient rus.
1900 Mîkola Mihnovski, un avocat din Harkov, formulează un program care are la bază ideea independenţei politice a Ucrainei; proiecte asemănătoare apar şi în Galiţia.
1905 Revoluţia din Imperiul Rus pune capăt interdicţiilor cu privire la folosirea limbii ucrainene şi permite apariţia partidelor politice; avântul revoluţionar duce la ascensiunea naţionalismului rus şi la pogromurile antisemite. Şalom Alehem pleacă din Kiev spre New York.

Istoria lumii: Începe Primul Război Mondial.

1914 Izbucnirea Primului Război Mondial transformă Ucraina într-un câmp de luptă între Imperiul Rus, Austro-Ungaria şi Germania.
1917 Prăbuşirea monarhiei ruse creează condiţii favorabile pentru apariţia statului ucrainean, un proces istoric condus de socialiştii din Rada Centrală, noul parlament revoluţionar al Ucrainei.
1918–1920 Guvernele ucrainene din ţinuturile ucrainene aflate sub conducere rusă şi austriacă îşi declară independenţa, dar pierd lupta cu vecinii lor mai puternici, Rusia bolşevică şi nou-înfiinţata Republică a Poloniei.
Anii 1920 Naţional-comunism în Ucraina Sovietică.
1921–1923 Teritoriile locuite de ucraineni sunt împărţite între Rusia Sovietică, Polonia, România şi Cehoslovacia.
1927–1929 Autorităţile bolşevice lansează programul de industrializare, colectivizarea şi revoluţia culturală, politici

menite să ducă la transformarea comunistă a economiei şi a societăţii.

Istoria lumii: Vinerea Neagră declanşează Marea Criză Economică.

1932–1933 Aproape patru milioane de oameni mor în Ucraina ca urmare a perioadei de foamete provocate de autorităţi, cunoscută astăzi sub numele de Holodomor.
1934 Membrii Organizaţiei Naţionaliştilor Ucraineni (OUN) îl asasinează pe ministrul polonez de Interne, Bronisław Pieracki, o dovadă atât a nemulţumirii crescânde a societăţii ucrainene faţă de guvernarea poloneză, cât şi a puterii în plină ascensiune a naţionalismului radicalist.
1937 Teroarea stalinistă, în timpul căreia milioane de oameni sunt trimişi în gulag şi sute de mii executaţi, ajunge la apogeu.

Istoria lumii: Începe al Doilea Război Mondial.

1939 Pactul Ribbentrop–Molotov duce la ocuparea de către sovietici a fostelor provincii poloneze Volînia şi Galiţia, dar şi a Bucovinei, care aparţinuse României; Transcarpatia, regiune care intrase în componenţa Cehoslovaciei, unde militanţii ucraineni îşi proclamaseră independenţa pentru o perioadă scurtă, revine Ungariei.
1941 Trupele germane şi române care lansează atacul asupra Uniunii Sovietice ocupă Ucraina. Aici se vor petrece unele dintre marile grozăvii ale Holocaustului. Milioane de ucraineni de diverse etnii îşi pierd vieţile.
1943 Se reinstaurează regimul comunist în Ucraina. În vestul ţării se declanşează un război de durată între forţele de securitate sovietice şi gherilele naţionaliste ucrainene.

1944 Tătarii din Crimeea sunt deportaţi în Asia Centrală după ce sunt acuzaţi de colaboraţionism.
1945 Conferinţa de la Ialta stabileşte la nivel internaţional noua graniţă polono-ucraineană, lăsând oraşul Lvov în zona ucraineană şi permiţând aderarea Ucrainei la Organizaţia Naţiunilor Unite; mai târziu, pe parcursul aceluiaşi an, Transcarpatia este anexată de Ucraina Sovietică, iar URSS îi forţează pe cehoslovaci să accepte decizia.
1946 Desfiinţarea Bisericii Ucrainene Greco-Catolice, ai cărei conducători sunt acuzaţi de colaborare cu Vaticanul şi cu organizaţiile naţionaliste subversive.

Istoria lumii: Începe Războiul Rece.

1953 Moartea lui Stalin pune capăt campaniei antisemite tot mai virulente şi persecuţiei intelectualilor ucraineni pentru presupuse devieri naţionaliste.
1954 Nikita Hruşciov hotărăşte ca Peninsula Crimeea să intre în componenţa Ucrainei. Măsura este justificată din punct de vedere economic, deoarece peninsula se aprovizionează cu bunuri şi materii prime din Ucraina continentală.
1956 Începutul destalinizării şi ascensiunea elitei de partid ucrainene ca partener secundar alături de conducerea rusă a Uniunii Sovietice.
1964 Îndepărtarea lui Nikita Hruşciov de la putere atrage după sine sfârşitul concesiilor ideologice şi culturale ale regimului sovietic faţă de ucraineni. Se reiau practicile stalinismului anilor 1950.
1970 Începe epoca stagnării, caracterizată prin încetinirea creşterii economice şi agravarea problemelor sociale.
1975–1981 Actul Final de la Helsinki îi încurajează pe disidenţii ucraineni să se organizeze în sprijinul apărării

drepturilor omului; KGB îi arestează şi închide pe membrii Grupului Ucrainean de la Helsinki.
1985 Mihail Gorbaciov, noul secretar general al PCUS, lansează reforme menite să îmbunătăţească sistemul politic şi economic sovietic.
1986 Dezastrul de la Cernobîl ridică o serie de întrebări cu privire la responsabilitatea avută de autorităţi în catastrofa nucleară. Se formează Partidul Ecologist, primul partid politic de masă din Ucraina Sovietică (în afara Partidului Comunist).
1990 Primele alegeri parlamentare duc la formarea unei opoziţii parlamentare şi la proclamarea suveranităţii republicii, care încă face parte din URSS.

Istoria lumii: Destrămarea URSS-ului.

1991 După tentativa eşuată de puci de la Moscova, ucrainenii conduc celelalte republici sovietice în procesul de distanţare faţă de uniune. Prin referendumul de la 1 decembrie se proclamă independenţa Ucrainei.
1994 După ce Ucraina transferă Rusiei focoasele nucleare moştenite de la Uniunea Sovietică, Rusia, Statele Unite ale Americii şi Marea Britanie îi garantează suveranitatea şi integritatea teritorială.
1996 Noua Constituţie garantează libertăţile democratice şi împarte puterea între preşedinte şi Parlament, conferind acestuia din urmă rolul de actor principal pe scena politică ucraineană.
1997 Rusia şi Ucraina semnează un acord privind frontierele, prin care se recunoaşte suveranitatea ucraineană în Crimeea, iar Sevastopolul este închiriat Rusiei ca baza navală.
2004 Revoluţia Portocalie, declanşată de corupţia guvernamentală şi de amestecul Rusiei în procesul

electoral, aduce la putere guvernul proreformist şi prooccidental al preşedintelui Viktor Iuşcenko.
2008–2009 Liderii ucraineni îşi exprimă dorinţa de a se alătura Uniunii Europene. Ucraina îşi prezintă candidatura la Planul de Acţiune pentru Aderarea la NATO, devenind totodată stat membru al Programului de Parteneriat Estic al Uniunii Europene.
2013 Rusia declanşează un război comercial cu Ucraina, forţând guvernul preşedintelui Viktor Ianukovici să renunţe la semnarea unui acord de asociere cu Uniunea Europeană, ceea ce declanşează proteste în masă, care vor fi cunoscute sub numele EuroMaidan sau Revoluţia Demnităţii.
2014 Atunci când protestele de la Kiev devin violente, Parlamentul ucrainean îl înlătură pe preşedintele Ianukovici de la putere, iar Rusia lansează un război de tip „hibrid" împotriva Ucrainei, ocupând Peninsula Crimeea şi trimiţând trupe şi provizii în regiunea Doneţk.
2015 Conflictul ruso-ucrainean provoacă cea mai gravă criză a relaţiilor dintre Est şi Vest de la sfârşitul Războiului Rece.

Personalităţi ale istoriei ucrainene

Cnejii Rusiei Kievene (până în 1054)

Helgi (Oleg, Oleh) (? cca 912)
Ingvar (Ihor, Igor) (? cca 945)
Olha (Olga, Helga) (cca 945–962)
Sviatoslav (962–972)

Iaropolk (972–980)
Vladimir cel Mare (980–1015)
Sviatopolk cel Blestemat (1015–1019)
Iaroslav cel Înţelept (1019–1054)

Conducători ai cnezatului Halîci-Volînia (1199–1340)

Roman cel Mare (1199–1205)
Daniel din Halîci (1205–1264)
Lev (1264–1301)
Iuri (1301–1308)
Andrei şi Lev (1308–1325)
Bolesław-Iuri (1325–1340)

Conducători religioşi şi culturali (1580–1648)

Ivan Fedorov (cca 1525–1583) a tipărit Biblia de la Ostroh (1581)
Cneazul Kostiantin (Vasîl) Ostrozki (1526–1608), magnat din Volînia, a promovat reforma ortodoxă
Ipatii Potii (1541–1613), fondator şi mitropolit al Bisericii Unite
Meletii Smotrîţki (cca 1577–1633), polemist religios şi autor al primului volum de gramatică a slavonei bisericeşti
Petro Konaşevici-Sahaidacini (cca 1582–1622), hatman cazac şi susţinător al Bisericii Ortodoxe
Petru Movilă (1596–1646), reformator ortodox şi mitropolit al Kievului (1632–1646)

Hatmani cazaci (1648–1764)

Bogdan Hmelniţki (1648–1657)
Ivan Vîhovski (1657–1659)
Iurii Hmelniţki (1659–1663)

Pavlo Teteria (1663–1665)
Ivan Briuhoveţki (1663–1668)
Petro Doroşenko (1665–1676)
Demian Mnohohrişni (1668–1672)
Ivan Samoilovîci (1672–1687)
Ivan Mazepa (1687–1709)
Ivan Skoropadski (1708–1721)
Danîlo Apostol (1727–1734)
Kirilo Razumovski (1750–1764)

Personalităţi din domeniul artei şi literaturii (1648–1795)

Inokentii Ghizel (cca 1600–1683), arhimandrit al Mănăstirii Peşterilor din Kiev (1656–1683) şi autor al lucrării Sinopsis (1674)
Nathan Hannover (d. 1663), talmudist, cabalist şi autor al Prăpastiei disperării (1653)
Samiilo Velîciko (1670–1728), ofiţer cazac şi istoric
Teofan Prokopovîci (1681–1736), rector al Colegiului Kievean şi consilier al lui Petru I al Rusiei
Rabbi Baal Şem Tov (d. 1760), fondator al hasidismului
Hrihorii Skovoroda (1722–1794), filosof, poet şi compozitor
Oleksandr Bezborodko (1747–1799), ofiţer cazac, cancelar al Imperiului Rus şi istoric

Personalităţi care au contribuit la „renaşterea naţională” (1798–1849)

Ivan Kotliarevski (1769–1838), autor al lucrării Eneida travestită (parodie după Eneida)
Oleksandr Duhnovîci (1803–1865), poet, preot şi educator din regiunea Transcarpatia

Tadeusz Czacki (1765–1813), fondator al Liceului din Kremianeţ (1805)
Markian Şaşkevici (1811–1843), poet şi editor al almanahului Rusalca de pe Nistru (1837)
Nikolai Gogol (1809–1852), romancier, a promovat istoria şi cultura ucraineană
Taras Şevcenko (1814–1861), artist, poet şi scriitor, considerat adesea părinte al naţiunii ucrainene
Iakiv Holovaţki (1814–1888), istoric, etnograf şi editor al Rusalcăi de la Nistru (1837), dar şi conducător al curentului rusofil
Mîkola Kostomarov (1817–1885), istoric, militant politic şi autor al primului program politic al mişcării ucrainene

Administratori şi antreprenori (1800–1900)

Armand Emmanuel, duce de Richelieu (1766–1822), regalist francez şi guvernator al Odessei (1803–1814), considerat adesea adevăratul fondator al regiunii
Nikolai Repnin-Volkonski (1778–1845), comandant militar rus şi guvernator al Rusiei Mici (1816–1834), unde a ajutat la îmbunătăţirea condiţiilor de trai ale iobagilor şi s-a împotrivit îngrădirii drepturilor cazacilor
Franz Stadion (1806–1853), om de stat austriac şi guvernator al Galiţiei (1847–1848), unde a ajutat la eliberarea iobagilor şi a încurajat mobilizarea politică ucraineană
John James Hughes (1814–1889), antreprenor galez şi fondator al oraşului Iuzivka (în prezent Doneţk); primul care a dezvoltat din punct de vedere industrial bazinul râului Doneţ
Platon Sîmîrenko (1821–1863), antreprenor şi filantrop care a finanţat prima ediţie a colecţiei Cobzarul scrisă de Taras Şevcenko

Lazar Brodski (1848–1904), antreprenor şi filantrop care a finanţat construcţia celei mai mari sinagogi din Kiev
Stanisław Szczepanowski (1846–1900), om de afaceri, politician şi autor al lucrării Nefericirea galiţiană (1888), care a contribuit la dezvoltarea industriei petroliere în Galiţia prin introducerea pompelor de foraj

Militanţi politici şi culturali (1849–1917)

Mîhailo Iuzefovici (1802–1889), profesor şi promotor al curentului ucrainofil. A susţinut Ucazul de la Ems (1876)
Mîhailo Drahomanov (1841–1895), istoric, militant politic şi gânditor, fondator al socialismului ucrainean
Ismail Gasprinski (Ismail Gaspirali) (1851–1914), profesor, activist politic şi personaj central al renaşterii naţionale a tătarilor din Crimeea
Ivan Franko (1856–1916), poet, scriitor, editor şi fondator al mişcării socialiste din Galiţia
Mîkola Mihnovski (1873–1924), avocat, militant politic şi unul dintre primii iniţiatori ai ideii de independenţă a Ucrainei

Scriitori şi artişti (1849–1917)

Iurii Fedkovici (1834–1888), poet şi folclorist cunoscut pentru nuvelele sale despre viaţa în Bucovina
Leopold Ritter von Sacher-Masoch (1836–1895), jurnalist, scriitor şi autor de nuvele romantice despre Galiţia
Mîkola Lîsenko (1842–1912), compozitor şi fondator al şcolii naţionale ucrainene de muzică
Ilia Repin (1844–1930), pictor realist, cunoscut pentru lucrarea sa epică Zaporojenii scriind o scrisoare sultanului Mahomed al IV-lea (1891)

Şalom Alehem (Solomon Rabinovici) (1859–1916), important scriitor evreu de limbă idiş, cunoscut pentru povestirile sale despre Tevie Lăptarul, care au slujit drept sursă de inspiraţie pentru musicalul Scripcarul de pe acoperiş
Olha Kobîlianska (1863–1942), scriitoare modernistă şi feministă
Heorhi Narbut (1886–1920), artist grafic, fondator al Academiei ucrainene de Arte Frumoase (1917) şi cel care a desenat stema Ucrainei (1918)

Personalităţi ale Revoluţiei Ucrainene (1917–1921)

Ievhen Petruşevîci (1863–1940), avocat, militant politic şi conducător al Republicii Populare a Ucrainei Occidentale (1918–1919)
Mîhailo Hruşevski (1866–1934), istoric de vază şi preşedinte al Radei Centrale, parlamentul revoluţionar ucrainean (1917–1918)
Pavlo Skoropadski (1873–1945), moştenitor al unei familii căzăceşti de seamă, ofiţer imperial şi hatman al Ucrainei în 1918
Simon Petliura (1879–1926), jurnalist, militant politic şi secretar al comitetului pentru chestiuni militare al Radei Centrale şi şef al Guvernului Provizoriu al Republicii Populare Ucrainene
Volodîmîr Vinnicenko (1880–1951), scriitor al unor romane devenite bestseller şi conducător al guvernelor ucrainene din 1917 în 1919
Nestor Mahno (1888–1934), revoluţionar anarhist şi comandant al unei armate de ţărani din sudul Ucrainei (1918–1921)
Isaac Babel (1894–1940), jurnalist, scriitor; autorul lucrării Armata de cavalerie. Povestiri din Odessa (1926)

Iurii Koţiubînski (1896–1937), fiul scriitorului ucrainean Mîhailo Koţiubînski şi comandantul Armatei Roşii în Ucraina în 1918

Personalităţi ale Renaşterii Culturale (1921–1933)

Mîkola Skrîpnîk (1872–1933), fruntaş comunist şi iniţiator al ucrainizării, care s-a sinucis după Marea Foamete
Pavlo Ticina (1891–1967), poet de vază al cărui stil a evoluat de la simbolism la realismul socialist
Mîkola Hvîlovi (Nikolai Fitilev) (1893–1933), scriitor comunist de seamă şi fondator al literaturii ucrainene pentru proletariat. S-a sinucis după Marea Foamete
Aleksandr Dovjenko (1894–1956), scenarist, regizor şi iniţiator al montajului de film sovietic
Dziga Vertov (David Kaufman) (1896–1954), iniţiator al filmului de tip documentar, ale cărui principale lucrări, precum Omul cu camera de filmat (1929), au fost produse în Ucraina

Eroi şi personaje nefaste din cel de-al Doilea Război Mondial (1939–1945)

Mitropolitul Andrei Şeptiţki (Roman Aleksandr Maria Szepticki) (1865–1944), conducător al Bisericii Greco-Catolice Ucrainene (1901–1944) şi personalitate de seamă al societăţii galiţiene
Sîdir Kovpak (1887–1967), comandant de partizani sovietic
Mîhailo Kîrponos (1892–1941), general în Armata Roşie şi comandant al defensivei Kievului în 1941
Erich Koch (1896–1986), Gauleiter nazist al Prusiei Răsăritene (1928–1945) şi Reichskommissar al Ucrainei (1941–1943)

Nikolai Vatutin (1901–1944), general şi comandant al primului front ucrainean al Armatei Roşii
Otto von Wächter (1901–1949), guvernator nazist al districtului Galiţiei
Roman Şuşkevici (1907–1950), unul dintre conducătorii Organizaţiei Naţionaliştilor Ucraineni şi comandant al Armatei Insurecţionale Ucrainene (1943–1950)
Stepan Bandera (1909–1959), conducător al Organizaţiei Naţionaliştilor Ucraineni şi al filialelor acesteia din Europa Occidentală şi America de Nord (1933–1959)

Conducătorii comunişti ai Ucrainei (1938–1990)

Nikita Hruşciov (1938–1949)
Lazar Kaganovici (1925–1928, 1947)
Leonid Melnikov (1949–1953)
Oleksii Kiricenko (1953–1957)
Nikolai Podgornîi (1957–1963)
Petro Şelest (1963–1972)
Volodîmîr Şcerbîţki (1972–1989)
Volodîmîr Ivaşko (1989–1990)

Conducători ai disidenţei (anii 1960–1980)

Levko Lukianenko (născut 1927), avocat şi militant politic care şi-a petrecut mai bine de douăzeci şi cinci de ani în închisoare şi exil, autor al Declaraţiei Ucrainene de Independenţă (1991)
Gheorghi Vins (1928–1998), pastor baptist şi militant religios, arestat şi condamnat de două ori de tribunalele sovietice înainte de a fi expulzat din URSS în 1979
Viaceslav Ciornovil (1937–1999), jurnalist, cronicar al disidenţei ucrainene în anii 1960, prizonier în lagărele de concentrare şi închisorile sovietice

Mustafa Djemilev (n. 1943), conducător al mişcării naţionale a tătarilor din Crimeea; a fost arestat de şase ori, a petrecut ani întregi în gulag
Semen Gluzman (n. 1946), psihiatru şi militant pentru drepturile omului, condamnat la şapte ani de închisoare pentru că a dezvăluit opiniei publice abuzurile statului sovietic împotriva disidenţilor politici

Preşedinţii Ucrainei (1991–2015)

Leonid Kravciuk (1991–1994)
Leonid Kucima (1994–2005)
Viktor Iuşcenko (2005–2010)
Viktor Ianukovici (2010–2014)
Petro Poroşenko (2014–)

Glosar

Rada Centrală – consiliu central; parlamentul revoluţionar ucrainean în 1917–1918
ciaiki – bărcile lungi ale cazacilor
Guvernul Provizoriu – guvernul revoluţionar al Ucrainei în 1919 şi 1920
duma – cântec popular ucrainean
gubernie – provincie a Imperiului Rus
haidamaki – tâlhari; participanţi la răscoalele populare din Ucraina de pe malul drept în secolul al XVIII-lea
hatman – comandant cazac (de la germanul Hauptmann)
Hatmanat – statul căzăcesc existent între 1649 şi 1764, apoi din nou în 1918
kurhani – tumuli, gorgane

culac (rusă: kulak) – termen sovietic folosit pentru a-i desemna pe ţăranii bogaţi în anii 1920 şi 1930
maidan – piaţă; termen prescurtat pentru Piaţa Independenţei din Kiev şi evenimentele revoluţionare care au avut loc aici în 2004 şi 2013–2014.
oblast – provincie a Ucrainei sovietice şi a Ucrainei independente
ataman – căpetenie căzăcească
rascolnici – membri ai bisericii ritului vechi
samvidav – tip de literatură disidentă în Ucraina sovietică, nepublicată în edituri; samizdat
voievod – comandant militar moscovit sau al Rusiei Kievene
iarlîc – acordarea dreptului de a guverna un cnezat în anumite condiţii de către hanii mongoli; ordin dat de hanul tătarilor
zaporojeni – cazacii care s-au stabilit dincolo de pragurile Niprului în secolul al XVI-lea

Bibliografie

Introducere: Istoria generală a Ucrainei
Dmytro Doroshenko, A Survey of Ukrainian History, cu o prefaţă de O. Gerus, ed. actualizată, Winnipeg, 1975; Mykhailo Hrushevsky, A History of the Ukraine, New Haven, CT, 1940; Hamden, CT, 1970; idem, History of Ukraine-Rus', vol. 1, 6–10, Edmonton şi Toronto, 1997–2014; Ivan Katchanovski et al., Historical Dictionary of Ukraine, ed. a II-a, Lanham, MD, 2013; Paul Kubicek, The History of Ukraine, Westport, CT, 2008; Paul Robert Magocsi, A History of Ukraine, ed. a II-a, Toronto, 2010;

idem, Ukraine: An Illustrated History, Toronto, 2007; Anna Reid, Borderland: A Journey Through the History of Ukraine, Londra, 1997; Orest Subtelny, Ukraine: A History, ed. a IV-a, Toronto, 2009; Roman Szporluk, Ukraine: A Brief History, ed. a II-a, Detroit, MI, 1982; Andrew Wilson, The Ukrainians: Unexpected Nation, ed. a III-a, New Haven, CT, 2009; Serhy Yekelchyk, Ukraine: Birth of a Modern Nation, New York, 2007.

I. La frontiera pontică

Paul M. Barford, The Early Slavs: Culture and Society in Early Medieval Eastern Europe, Ithaca, NY, 2001; David Braund, ed., Scythians and Greeks: Cultural Interactions in Scythia, Athens and the Early Roman Empire, Exeter, UK, 2005; Martin Dimnik, Mikhail, Prince of Chernigov and Grand Prince of Kiev, 1224–1246, Toronto, 1981; idem, The Dynasty of Chernigov, 1146–1246, Cambridge, 2003; Simon Franklin şi Jonathan Shepard, The Emergence of Rus', 750–1200, Londra, 1996; Edward L. Keenan, Josef Dobrovský and the Origins of the Igor' Tale, Cambridge, MA, 2003; Jukka Korpela, Prince, Saint and Apostle: Prince Vladimir Svjatoslavic of Kiev, Wiesbaden, 2001; Omeljan Pritsak, The Origin of Rus', vol. 1, Cambridge, MA, 1981; Christian Raffensperger, Reimagining Europe: Kievan Rus' in the Medieval World, Cambridge, MA, 2012; Renate Rolle, The World of theScythians, Londra, 1989.

II. Orientul întâlneşte Occidentul

Ludmilla Charipova, Latin Books and the Eastern Orthodox Clerical Elite in Kiev, 1632–1780, Manchester, UK, 2006; Brian L. Davies, Warfare, State and Society on the Black Sea Steppe, 1500–1700, Londra şi New York, 2007; Linda Gordon, Cossack Rebellions: Social Turmoil in the Sixteenth-Century Ukraine, Albany, NY, 1983; Borys A.

Gudziak, Crisis and Reform: The Kyivan Metropolitanate, the Patriarch of Constantinople, and the Genesis of the Union of Brest, Cambridge, MA, 1998; David A. Frick, Meletij Smotryc'kyj, Cambridge, MA, 1995; Iaroslav Isaievych, Voluntary Brotherhood: Confraternities of Laymen in Early Modern Ukraine, Edmonton şi Toronto, 2006; The Kiev Mohyla Academy, Ediţia specială a Harvard Ukrainian Studies, 8, nr. 1–2, iunie 1984; Paulina Lewin, Ukrainian Drama and Theater in the Seventeenth and Eighteenth Centuries, Edmonton, 2008; Jaroslaw Pelenski, The Contest for the Legacy of Kievan Rus', Boulder, CO, şi New York, 1998; Serhii Plokhy, The Cossacks and Religion in Early Modern Ukraine, Oxford, 2001; idem, The Origins of the Slavic Nations: Premodern Identities in Russia, Ukraine and Belarus, Cambridge, UK, 2006; Ihor Ševčenko, Ukraine Between East and West: Essays on Cultural History to the Early Eighteenth Century, ed. a II-a, Edmonton şi Toronto, 2009; Frank E. Sysyn, Between Poland and the Ukraine: The Dilemma of Adam Kysil, 1600–1653, Cambridge, MA, 1985.

III. Între imperii

Daniel Beauvois, The Noble, the Serf, and the Revizor: The Polish Nobility Between Tsarist Imperialism and the Ukrainian Masses, 1831–1863, New York, 1992; Serhiy Bilenky, Romantic Nationalism in Eastern Europe: Russian, Polish, and Ukrainian Political Imaginations, Stanford, CA, 2012; idem, ed., Fashioning Modern Ukraine: Selected Writings of Mykola Kostomarov, Volodymyr Antonovych, and Mykhailo Drahomanov, Edmonton şi Toronto, 2014; Martha Bohachevsky-Chomiak, Feminists Despite Themselves: Women in Ukrainian Community Life, 1894–1939, Edmonton, 1988; Alan W. Fisher, The Russian Annexation of the Crimea, 1772–1783, Cambridge, UK,

1970; Alison Frank, Oil Empire: Visions of Prosperity in Austrian Galicia, Cambridge, MA, 2005; Leonard G. Friesen, Rural Revolutions in Southern Ukraine: Peasants, Nobles, and Colonists, 1774–1905, Cambridge, MA, 2008; George G. Grabowicz, The Poet as Mythmaker: A Study of Symbolic Meaning in Taras Ševčenko, Cambridge, MA, 1982; Patricia Herlihy, Odesa: A History, 1794–1914, Cambridge, MA, 1986; Faith Hillis, Children of Rus': Right-Bank Ukraine and the Invention of a Russian Nation, Ithaca, NY şi Londra, 2013; John-Paul Himka, Socialism in Galicia: The Emergence of Polish Social Democracy and Ukrainian Radicalism, 1860–1890, Cambridge, MA, 1983; idem, Galician Villagers and the Ukrainian National Movement in the Nineteenth Century, New York, 1988; idem, Religion and Nationality in Western Ukraine: The Greek Catholic Church and the Ruthenian National Movement in Galicia, 1867–1900, Montreal şi Kingston, ON, 1999; Zenon E. Kohut, Russian Centralism and Ukrainian Autonomy: Imperial Absorption of the Hetmanate, 1760s–1830s, Cambridge, MA, 1988; Natan M. Meir, Kiev, Jewish Metropolis: A History, 1859–1914, Bloomington, IN, 2010; Alexei Miller, The Ukrainian Question: Russian Nationalism in the Nineteenth Century, Budapesta şi New York, 2003; Serhii Plokhy, Tsars and Cossacks: A Study in Historiography, Cambridge, MA, 2003; idem, The Cossack Myth: History and Nationhood in the Age of Empires, Cambridge, 2012; idem, ed., Poltava 1709: The Battle and the Myth, Cambridge, MA, 2013; Thomas Prymak, Mykola Kostomarov: A Biography, Toronto, 1996; Ivan L. Rudnytsky, Essays in Modern Ukrainian History, Edmonton, 1987; David Saunders, The Ukrainian Impact on Russian Culture, 1750–1850, Edmonton, 1985; Orest Subtelny, The Mazepists: Ukrainian Separatism in the Early Eighteenth Century, Boulder, CO şi

New York, 1981; Willard Sunderland, Taming the Wild Field: Colonization and Empire on the Russian Steppe, Ithaca, NY şi Londra, 2004; Stephen Velychenko, National History as Cultural Process: A Survey of the Interpretations of Ukraine's Past in Polish, Russian, and Ukrainian Historical Writing from the Earliest Times to 1914, Edmonton, 1992; Larry Wolff, The Idea of Galicia: History and Fantasy in Habsburg Political Culture, Stanford, CA, 2010; Charters Wynn, Workers, Strikes, and Pogroms: The Donbass-Dnepr Bend in Late Imperial Russia, 1870–1905, Princeton, NJ, 1992; Andriy Zayarnyuk, Framing the Ukrainian Peasantry in Habsburg Galicia, 1846–1914, Edmonton, 2013; Sergei I. Zhuk, Russia's Lost Reformation: Peasants, Millennialism, and Radical Sects in Southern Russia and Ukraine, 1830–1917, Washington, DC, Baltimore şi Londra, 2004; Steven J. Zipperstein, The Jews of Odessa: A Cultural History, 1794–1881, Stanford, CA, 1985.

IV. Războaiele mondiale

Henry Abramson, A Prayer for the Government: Ukrainians and Jews in Revolutionary Times, 1917–1920, Cambridge, MA, 1999; John A. Armstrong, Ukrainian Nationalism, ed. a 3-a, Englewood, CO, 1990; Karel C. Berkhoff, Harvest of Despair: Life and Death in Ukraine Under Nazi Rule, Cambridge, MA, 2004; Bohdan Bociurkiw, The Ukrainian Greek Catholic Church and the Soviet State, 1939–1950, Edmonton, 1996; Kate Brown, A Biography of No Place: From Ethnic Borderland to Soviet Heartland, Cambridge, MA şi Londra, 2004; Robert Conquest, The Harvest of Sorrow: Soviet Collectivization and the Terror-Famine, New York, 1987 [Recolta durerii: colectivizarea sovietică şi teroarea prin foamete, Editura Humanitas, Bucureşti, 2003]; Theodore H. Friedgut, Yuzovka and Revolution: Life

and Work: Politics and Revolution in Russia's Donbass, 1869–1924, 2 vol., Princeton, NJ, 1989–1994; Andrea Graziosi, The Great Soviet Peasant War: Bolsheviks and Peasants, 1917–1933, Cambridge, MA, 1996; Jan T. Gross, Revolution from Abroad: The Soviet Conquest of Poland's Western Ukraine and Western Belorussia, ed. adăugită, Princeton, NJ, 2002; Mark von Hagen, War in a European Borderland: Occupations and Occupation Plans in Galicia and Ukraine, 1914–1918, Seattle, WA, 2007; Halyna Hryn, ed., Hunger by Design: The Great Ukrainian Famine and Its Soviet Context, Cambridge, MA, 2008; Bohdan Klid şi Alexander J. Motyl, ed., The Holodomor Reader: A Sourcebook on the Famine of 1932–1933 in Ukraine, Edmonton, 2012; Bohdan Krawcenko, Social Change and National Consciousness in Twentieth-Century Ukraine, Londra, 1985; Andrii Krawchuk, Christian Social Ethics in Ukraine: The Legacy of Andrei Sheptytsky, Edmonton, 1997; Hiroaki Kuromiya, Freedom and Terror in the Donbas: A Ukrainian-Russian Borderland, 1870s–1990s, Cambridge, 1998; idem, Conscience on Trial: The fate of Fourteen Pacifists in Stalin's Ukraine, 1952–1953, Toronto, 2012; George Liber, Alexander Dovzhenko: A Life in Soviet Film, Londra, 2002; Wendy Lower, Nazi Empire-Building and the Holocaust in Ukraine, Chapel Hill, NC, 2005; James E. Mace, Communism and the Dilemmas of National Liberation: National Communism in Soviet Ukraine, 1918–1933, Cambridge, MA, 1983; Paul Robert Magocsi, The Shaping of a National Identity: Subcarpathian Rus', 1848–1948, Cambridge, MA, 1978; Terry Martin, The Affirmative Action Empire: Nations and Nationalism in the Soviet Union, 1923–1939, Ithaca, NY şi Londra, 2001; Alexander J. Motyl, The Turn to the Right: The Ideological Origins and Development of Ukrainian Nationalism, 1919–1929, Boulder, CO şi New York, 1980; Yohanan Petrovsky-Shtern,

The Anti-Imperial Choice: The Making of the Ukrainian Jew, New Haven, CT, 2009; idem, The Golden Age Shtetl: A New History of Jewish Life in East Europe, Princeton, NJ, 2014; Serhii Plokhy, Unmaking Imperial Russia: Mykhailo Hrushevsky and the Writing of Ukrainian History, Toronto, 2005; idem, Yalta: The Price of Peace, New York, 2010; Anna Procyk, Russian Nationalism and Ukraine: The Nationality Policy of the Volunteer Army During the Civil War, Edmonton, 1995; Thomas Prymak, Mykhailo Hrushevsky: The Politics of National Culture, Toronto, 1987; George Y. Shevelov, The Ukrainian Language in the First Half of the Twentieth Century, 1900–1941: Its State and Status, Cambridge, MA, 1989; Timothy Snyder, The Reconstruction of Nations: Poland, Ukraine, Lithuania, Belarus, 1569–1999, New Haven, CT, 2003; idem, Bloodlands: Europe Between Hitler and Stalin, New York, 2010; Stephen Velychenko, State Building in Revolutionary Ukraine: A Comparative Study of Governments and Bureaucrats, 1917–1922, Toronto, 2011; Serhy Yekelchyk, Stalin's Empire of Memory: Russian-Ukrainian Relations in the Soviet Historical Imagination, Toronto, 2004; idem, Stalin's Citizens: Everyday Politics in the Wake of Total War, New York, 2014.

V. Drumul către independenţă

Anne Applebaum, Between East and West: Across the Borderlands of Europe, New York, 1994; Omer Bartov, Erased: Vanishing Traces of Jewish Galicia in Present Day Ukraine, Princeton, NJ, 2007; Yaroslav Bilinsky, The Second Soviet Republic: The Ukraine After World War II, New Brunswick, NJ, 1964; Marta Dyczok, The Grand Alliance and Ukrainian Refugees, New York, 2000; idem, Ukraine: Movement Without Change, Change Without Movement, New York, 2000; Andrea Graziosi, Lubomyr A. Hajda şi

Halyna Hryn, editori, After the Holodomor: The Enduring Impact of the Great Famine on Ukraine, Cambridge, MA, 2013; Bohdan Harasymiw, Post-Communist Ukraine, Edmonton şi Toronto, 2002; Askold Krushelnycky, An Orange Revolution: A Personal Journey Through Ukrainian History, Londra, 2006; Taras Kuzio, Ukraine: State and Nation Building, Londra şi New York, 1998; Borys Lewytzkyj, Politics and Society in Soviet Ukraine, 1953–1980, Edmonton, 1984; Paul Robert Magocsi, This Blessed Land: Crimea and the Crimean Tatars, Toronto, 2014; David Marples, The Social Impact of the Chernobyl Disaster, New York, 1988; idem, Ukraine Under Perestroika, Edmonton, 1991; idem, Stalinism in Ukraine in the 1940s, Edmonton, 1992; idem, Heroes and Villains: Creating National History in Contemporary Ukraine, Budapesta, 2007; Kostiantyn P. Morozov, Above and Beyond: From Soviet General to Ukrainian State Builder, Cambridge, MA, 2001; Alexander J. Motyl, Dilemmas of Independence: Ukraine After Totalitarianism, New York, 1993; Olga Onuch, Mapping Mass Mobilization: Understanding Revolutionary Moments in Argentina and Ukraine, New York, 2014; Serhii Plokhy, The Last Empire: The Final Days of the Soviet Union, New York, 2014; William J. Risch, The Ukrainian West: Culture and the Fate of Empire in Soviet Lviv, Cambridge, MA, 2011; Gwendolyn Sasse, The Crimea Question: Identity, Transition, and Conflict, Cambridge, MA, 2014; Roman Szporluk, Russia, Ukraine, and the Breakup of the Soviet Union, Stanford, CA, 2000; Catherine Wanner, Burden of Dreams: History and Identity in Post-Soviet Ukraine, University Park, PA, 1998; idem, Communities of the Converted: Ukrainians and Global Evangelism, Ithaca, NY şi Londra, 2007; Amir Weiner, Making Sense of War: The Second World War and the Fate of the Bolshevik Revolution, Princeton, NJ, 2001;

Andrew Wilson, Ukrainian Nationalism in the 1990s: A Minority Faith, Cambridge, 1997; idem, Ukraine's Orange Revolution, New Haven, CT şi Londra, 2005; Kataryna Wolczuk, The Moulding of Ukraine: The Constitutional Politics of State Formation, Budapesta, 2001; Sergei Zhuk, Rock and Roll in the Rocket City: The West, Identity, and Ideology in Soviet Dniepropetrovsk, 1960–1985, Washington, DC, Baltimore şi Londra, 2010.

Epilog: Semnificaţiile istoriei

John-Paul Himka, „The History Behind the Regional Conflict in Ukraine", Kritika, 16, nr. 1, 2015, pp. 129–136; Volodymyr Kulyk, „Ukrainian Nationalism Since the Outbreak of EuroMaidan", Ab Imperio, nr. 3, 2014, pp. 94–122; Edward Lucas, The New Cold War: Putin's Russia and the Threat to the West, New York, 2014; Alexander J. Motyl, Imperial Ends: The Decay, Collapse, and Revival of Empires, New York, 2001; Richard Sakwa, Frontline Ukraine: Crisis in the Borderlands, Londra, 2014; Andrew Wilson, Ukraine Crisis: What It Means for the West, New Haven, CT şi Londra, 2014.

Indice

A

agricultură 25, 39, 101, 271, 280, 294, 336, 339, 340, 341, 387
Ahmetov, Rinat 369, 384
Alaska 206

Al Doilea Război Mondial 277, 292, 294, 317, 354, 391, 396, 407, 414
alegeri 18, 58, 138, 217, 221, 226, 229, 230, 231, 238, 269, 275, 278, 295, 315, 353, 357, 365, 367, 370, 372, 373, 374, 376, 379, 381, 384, 385, 409
Aleksandru al II-lea, ţar 197, 205, 207, 221, 406
Aleksandru I, ţar 177, 181, 184
alfabetul glagolitic 57
Andrei, sfânt 42, 153
Andropov, Iuri 345
Andrusovo, armistiţiul de la 143, 148, 149, 404
antisemitism 127, 230, 256, 257, 258, 271, 306
Antonescu, Ion 306
antreprenori/întreprinzători 210, 211, 214, 222, 412
Apostol, Danîlo 175, 404, 411
Argentina 271, 422
Armata Insurecţională Ucraineană (UPA) 316, 324, 332
Armata Roşie 252, 254, 255, 256, 260, 309, 310, 313, 314, 315, 316, 320
asasinări 273, 305, 376
Augustus, cel Puternic al Poloniei, rege 93, 97, 117
Auschwitz 302, 304
Austria/Austro-Ungaria 22, 172, 173, 174, 177, 199, 200, 202, 203, 213, 234, 236, 237, 242, 243, 244, 246, 271, 366, 407, 418
autocraţie 184
avari 39, 40, 401

B

Babel, Isaac 255, 257, 413
Babi Iar, masacrul de la 305, 306, 308
Balcani 36, 37, 38, 44, 52, 56, 69, 71, 82, 234, 246

Baltică/baltice, marea, statele 44, 47, 73, 134, 155, 174, 209, 242, 251, 291, 297, 298, 300, 353, 354, 355, 356, 362
Bandera, Stepan 273, 274, 297, 301, 302, 316, 319, 333, 375, 414
Basarabia 276, 297, 306
Batu, Han 76, 77, 78, 79, 81
Baturîn 154
Beck, Jozef 291
Beilis, afacerea 230
Belarus 30, 46, 84, 90, 93, 94, 95, 97, 99, 114, 115, 118, 119, 131, 133, 134, 144, 173, 174, 182, 184, 243, 254, 255, 263, 294, 296, 300, 321, 322, 349, 356, 360, 377, 403, 418, 421
Belgia 210, 328, 348
Beria, Lavrenti 334
Bezborodko, Oleksandr 162, 167, 169, 170, 172, 175, 411
Biblia 26, 97, 98, 118, 403, 410
Bizanţ/Imperiul Bizantin (v. Constantinopol) 35, 36, 37, 41, 46, 47, 48, 49, 52, 53, 54, 55, 56, 57, 58, 60, 63, 65, 71, 100, 169
Bogoliubski, Andrei 69, 70, 71, 73, 76
boieri 72, 73, 77, 85, 86, 91, 94
Bolesław, prinţ 84, 85, 410
bolşevici 152, 211, 217, 223, 241, 242, 243, 245, 249, 250, 251, 252, 253, 254, 256, 259, 260, 262, 263, 265, 268, 271, 275, 280, 282, 287, 290, 305, 309, 390, 391, 407
Bonaparte, Napoleon 176, 177, 178, 181, 182, 396, 405
borotbişti 254
Braicevski, Mîhailo 343
Brejnev, Leonid 211, 212, 330, 331, 335, 340, 343, 344, 345, 346, 349, 350, 351, 352, 353, 367, 381
Brest-Litovsk, Tratatul de la 293, 301, 390

Briullov, Karl 187
Brodî, bătălia de la 299, 319, 320
Bucovina 194, 196, 201, 202, 213, 235, 236, 237, 246, 260, 261, 277, 297, 354, 413
Budapesta, Memorandumul de la 364, 389, 396
Bulgaria/bulgari 40, 51, 52, 56, 57, 69, 75, 171, 188, 259, 401
Burundai 82
Bush, George H.W. 17, 355, 356

C

calvinism 97
Canada 213, 236, 271, 328, 406
capitalism 282, 373
Carol al XII-lea al Suediei, rege 146, 153, 154, 155, 157, 404
Carol al X-lea al Suediei, rege 137
Carolingian, Imperiul 66
Carpaţi, munţii 41, 56, 69, 77, 100, 179, 213, 298, 314, 316
cartografiere 99, 174
cazaci 100, 105, 106, 107, 108, 110, 111, 119, 120, 129, 133, 137, 142, 155, 157, 158, 291, 403
Cazimir al III-lea al Poloniei, rege 85
Cazimir al IV-lea al Poloniei, rege 92
cărbune 209, 210, 215, 253, 258, 297, 298, 369, 384
Cărţile genezei poporului ucrainean (Kostomarov) 186, 187, 188, 189, 198, 199, 405, 412, 418, 419
Cărţile poporului polonez şi pelerinajul polonez (Mickiewicz) 177, 182, 188
căsătorii 29, 43, 56, 63
Cehivski, Volodîmîr 267
Cehoslovacia 262, 271, 277, 291, 396, 407

Cehov, Anton 207
Cerkassî 103, 105, 106
Cernenko, Constantin 345
Cernigov 67, 69, 72, 77, 78, 108, 129, 131, 134, 147, 164, 212, 223, 239, 242, 285, 299, 301
Cernobîl, centrala nucleară 346, 347, 348, 349, 408
Chilbudius 36, 37
Chiril din Salonic 57
Chiril, mitropolit 83, 122, 123
Churchill, Winston 321
cimerieni 26, 399
Ciornovil, Viaceslav 359, 366, 370, 415
Ciubar, Vlas 265, 285, 337
clasa de mijloc 215, 216, 265, 271, 371
Clement al VIII-lea, papă 115
Cobzarul (Şevcenko) 187, 188, 211, 405, 412
colectivizare 280, 283, 284, 289, 290, 300, 324, 333, 407
comerţ 27, 40, 52, 54, 69, 109, 401
comunism/comunişti 256, 262, 263, 265, 275, 276, 277, 278, 281, 283, 314, 321, 334, 337, 338, 341, 342, 344, 345, 348, 354, 356, 357, 364, 370, 371, 414
Comunitatea Statelor Independente (CSI) 360, 361, 362
Confederaţia de la Bar 168, 404
Conferinţa Ambasadorilor 269
Conferinţa de la Helsinki pentru securitate şi cooperare în Europa 351, 364
Congresul de la Viena 177, 192
Constantin al VII-lea Porfirogenetul 49, 53, 401
Constantinopol 21, 41, 45, 46, 48, 49, 52, 54, 56, 57, 58, 60, 61, 62, 63, 64, 69, 70, 74, 76, 82, 83, 98, 100, 109, 110, 114, 116, 117, 119, 122, 123, 148, 275, 401, 404
construcţie naţională 22, 73, 146, 158, 181, 191, 202, 250, 253, 274, 278, 387, 392
convertire la creştinism 56, 57, 58, 76

Cooper, Hugh Lincoln 282, 283, 364
corupţie 345, 371, 373, 374, 376, 379, 385
creştinism 21, 42, 56, 57, 58, 61, 63, 73, 76, 113, 118, 124, 127, 162, 394, 401
Crimeea 24, 26, 27, 31, 41, 56, 74, 75, 81, 96, 100, 101, 102, 104, 107, 125, 128, 129, 130, 131, 132, 134, 138, 139, 142, 143, 144, 145, 169, 170, 171, 172, 175, 204, 205, 206, 207, 208, 243, 259, 260, 299, 321, 336, 356, 358, 359, 360, 379, 381, 383, 386, 389, 390, 391, 393, 394, 401, 404, 405, 408, 409, 412, 415
Cronica vremurilor trecute 39, 48, 49, 55
Cucuteni-Tripolia, cultură 25, 399
culaci 284
cultură 24, 58, 178, 193, 267, 273, 361, 387
Czartoryski, Adam Jerzy, prinţ 184

D

Dacia 169
Daniel din Halîci 410
Darius cel Mare 25, 399
dări/taxe 72, 96, 129, 153, 171, 193
de Beauplan, Guillaume Levasseur 112, 403
de Césy, Philippe de Harlay, conte 109
Dedko, Dmitri 85
del Carpine, Giovanni 76, 81, 82
democraţie 24, 38, 42, 86, 225, 272, 324, 366
Denikin, Anton, general 252, 253, 256, 260
deportări 297, 322, 323, 336, 337, 391
Dion Chrisostomul 32
Divizia Galiţiană 319
Divovîci, Semen 165
Dmitri al II-lea, falsul 108
Dmitri I, falsul 108

Dnipropetrovsk 212, 286, 288, 306, 313, 330, 335, 336, 339, 343, 345, 355, 369, 383
Dolgoruki, Iuri 70
Don 18, 21, 25, 26, 30, 33, 34, 40, 48, 51, 81, 100, 170, 171, 179, 204, 208, 210, 217, 237, 243, 251, 258, 273, 281, 288, 298, 301, 314, 351, 358, 359, 362, 369, 372, 383, 384, 385, 386, 390, 391, 393, 394, 395, 396, 399, 406, 409, 412, 419, 420
Donbass, regiune 18, 204, 217, 258, 281, 288, 358, 362, 383, 384, 385, 386, 391, 393, 394, 395, 396, 419, 420
Doneţk 21, 100, 170, 204, 210, 351, 359, 369, 372, 383, 384, 385, 390, 412
Dontsov, Dmîtro 237, 273
Doroşenko, Petro 143, 144, 145, 146, 149, 151, 404, 411, 417
Dovjenko, Aleksandr 338, 414
Draci, Ivan 338, 347, 349
Drahomanov, Mîhailo 199, 364, 406, 412
drepturi 58, 62, 63, 85, 91, 94, 110, 111, 121, 124, 128, 133, 139, 141, 146, 154, 157, 158, 163, 168, 173, 177, 189, 193, 219, 224, 225, 351, 352, 362, 364, 377, 381, 387, 389, 391, 395, 404, 408, 412, 415
Drepturile omului 364, 387, 395, 415
drevliani 43, 49
dulebi 40
Dunărea 36, 144
Dziuba, Ivan 342, 343

E

Ecaterina a II-a a Rusiei, împărătească 163, 165, 170, 177, 181, 404, 405
Ecaterinoslav 212, 215, 217, 219, 244
ecologie, mediu înconjurător 21, 29, 30, 34, 339, 349

educaţie 61, 86, 98, 114, 167, 175, 183, 184, 185, 193, 197, 238, 244, 267, 269, 276, 287, 302
electricitate 281, 330, 337
Elţin, Boris 346
emancipare 101, 193, 196, 210, 406
Ems, Ucazul de la 197, 198, 200, 406, 412
Eneida travestită (Kotliarevski) 178, 411
Epoca Raţiunii 177
epurări, etnice 289, 290, 317, 333, 338, 352
Estonia 93, 355
evrei 20, 40, 57, 96, 97, 103, 112, 126, 127, 129, 168, 175, 180, 185, 192, 193, 211, 212, 213, 214, 221, 222, 223, 224, 230, 240, 246, 255, 256, 257, 259, 264, 266, 267, 269, 270, 271, 293, 294, 296, 302, 304, 305, 306, 307, 308, 310, 322, 333, 359, 367, 368, 393, 403, 404, 405
exporturi 206

F

Finlanda 163, 300
foamete 107, 108, 273, 283, 285, 286, 287, 288, 289, 290, 300, 308, 330, 331, 337, 349, 352, 391, 407, 414
folclor 178, 179, 180
Fotie 46, 57
Franţa 67, 182, 205, 206, 210, 251, 252, 263, 268, 318
Franz Ferdinand, arhiduce 234
Franz Josef, împărat 236, 237
Frăţia Sfinţilor Chiril şi Metodiu 57, 61, 186, 188, 189, 191, 198, 200

G

Galiţia 21, 73, 74, 79, 81, 82, 83, 84, 85, 86, 92, 95, 98, 101, 113, 114, 117, 119, 120, 127, 172, 173, 181, 191, 192, 193, 194, 195, 196, 198, 199, 200, 201, 202, 204, 212, 213, 214, 224, 227, 228, 229, 237, 245, 247, 250, 251, 256, 260, 261, 262, 268, 269, 270, 271, 272, 273, 274, 275, 276, 291, 299, 306, 307, 310, 317, 318, 319, 325, 332, 338, 352, 354, 359, 393, 394, 402, 405, 407, 412, 414
Gapon, Grigori 216
gaz 304, 344, 368, 377
Gdańsk 172, 291
Gediminas, mare duce 86, 87
Geneva, convenţia de la 302
Genghis-Han 75, 76, 77
genocid 289, 304
Germania 45, 67, 178, 234, 242, 243, 244, 263, 271, 291, 294, 295, 296, 298, 301, 303, 308, 309, 315, 316, 329, 333, 374, 390, 407
Ghirai, Haji Devlet, han 100
Ghirai, İslâm al III-lea, han al Crimeii 128
Ghizel, Inokentii 148, 411
glasnost 350
Gogol, Nikolai 180, 188, 208, 217, 239, 411
Gongadze, Gheorghi 370
Gorbaciov, Mihail 212, 346, 348, 349, 350, 353, 354, 355, 356, 357, 358, 360, 361, 391, 408
Göring, Hermann 301
goţi 35, 36, 41, 43, 54, 401
grâne 244, 285, 286, 287, 288, 331, 387
Grecia (antică) 24, 27, 30
Greco-Catolică, Biserica 113, 272, 278
greve 217, 219, 223, 238
gulag 309, 337, 338, 350, 357, 359, 364, 366, 407

H

Habsburgic, Imperiul 22, 191, 192, 194, 195, 196, 200, 202, 203, 405
Halîci 69, 77, 83, 98, 99, 410
Hannover, Nathan 127, 411
Harkov 101, 166, 171, 179, 180, 184, 186, 195, 206, 207, 208, 211, 219, 223, 224, 241, 266, 267, 285, 288, 289, 306, 308, 313, 342, 383, 385, 390, 406
Hatmanatul Căzăcesc 13, 84, 129, 131, 136, 138, 139, 140, 141, 142, 143, 145, 146, 148, 149, 151, 152, 153, 154, 157, 158, 162, 164, 165, 166, 167, 172, 175, 176, 181, 240, 245, 335, 404
Helgi (Oleg), prinţ 48, 49, 52, 56, 410
Helsinki, Conferinţa pentru securitate şi cooperare în Europa de la 351, 364
Henric I al Franţei, rege 63, 64
Herder, Johann Gottfried 178
Herodot 19, 24, 25, 29, 30, 33, 34, 36, 49, 96, 399
Himmler, Heinrich 301, 304, 305, 307, 318
Hitler, Adolf 291, 292, 293, 294, 297, 298, 306, 309, 310, 314, 421
Hmelniţki, Bogdan 125, 126, 127, 128, 130, 131, 132, 133, 134, 135, 136, 137, 138, 141, 142, 143, 144, 146, 149, 151, 153, 154, 158, 166, 168, 179, 182, 198, 224, 256, 339, 403, 410
Hoarda de Aur 10, 92, 100, 402, 403
Holm 79, 83, 274, 320
Holocaust 304, 305, 306, 307, 310, 322, 420
Hotin, bătălia de la 110, 111, 120, 130, 144
Hrebinka Ievhen 187
Hruşciov, Nikita 210, 211, 212, 290, 311, 313, 314, 315, 316, 317, 320, 321, 322, 331, 334, 335, 336, 337, 338, 339, 340, 341, 342, 344, 350, 408, 414

Hruşevski, Mîhailo 19, 22, 228, 229, 238, 239, 240, 242, 249, 257, 352, 413, 417
Hughes, John James 204, 209, 210, 406, 412
huni 35, 36, 54, 74, 298, 401
Hvîlovi, Mîkola 265, 364, 414

I

Iagełło (Jogaila), mare duce, rege 90, 91, 403
Ialta 207, 259, 260, 321, 323, 408
Ianukovici, Victor 372, 373, 374, 376, 377, 378, 379, 381, 384, 385, 409, 415
Iaroslav, cel Înţelept 54, 60, 61, 62, 63, 65, 66, 67, 68, 70, 71, 72, 76, 78, 98, 121, 401, 402, 410, 418, 421
Iaşi, acordul de la 170, 172, 175
Iefremov, Serghei 267
Ilarion, mitropolit 57, 61, 62, 68
industrializare 204, 209, 214, 279, 280, 281, 284, 287, 290, 295, 306, 328, 330, 331, 407
inflaţie 368
Ingvar 49, 50, 52, 410
Inocenţiu al IV-lea, papă 76, 82
Ioan Cazimir al II-lea 129
iobăgie 96, 165, 166, 182, 189, 194
Iordanes 36, 39, 401
Iosif al II-lea 163
iredentism 273, 292
Israel 168, 307, 333, 364, 404
Italia 176, 200, 234
Iugoslavia 320
Iustinian cel Mare 36, 37, 41
Iuşcenko, Viktor 371, 372, 373, 374, 375, 409, 415
Iuzefovici, Mihail 198, 199, 200, 412
Iuzivka 204, 209, 210, 217, 412

Ivan al III-lea, ţar 92
Ivan cel Groaznic, ţar 66, 93, 107, 108

J

Jadwiga, regină 90, 403
Jdanov, Andrei 331, 332, 334
Jemciujina, Polina 333
Józewski, Henryk 274, 275
justiţie 177, 259, 370, 377

K

Kaganovici, Lazar 265, 266, 283, 286, 287, 289, 331, 334, 414
Kalinin, Mihail 282
Kapnist, Vasîl 166, 167
Kasatonov, Igor, amiral 363
Katîn, masacrul de la 295
Kazahstan 284, 289, 346, 356
Kerner, Grigori 266
KGB 333, 337, 341, 343, 345, 353, 357, 408
khazari 40, 41, 42, 48, 51, 52, 53, 56, 57, 74, 157
Kiev. , passim
Kiricenko, Oleksii 335, 414
Koch, Erich 307, 308, 414
Kolbin, Ghenadi 346
Komsomol 315
Konaiev, Dinmukhamed 346
Konaşevici-Sahaidacini, Petro 110, 120, 121, 410
Konotop, bătălia de la 139, 140
Kościuszko, Tadeusz 176

Kosior, Stanislav 266, 337
Kosînski, Kriştof 125
Kostomarov, Mîkola 186, 187, 188, 189, 198, 405, 412, 418, 419
Kotliarevski, Ivan 178, 179, 181, 188, 195, 405, 411
Koum, Jan 368
Kovpak, Sîdir 315, 317, 414
Kravciuk, Leonid 354, 355, 356, 357, 359, 360, 361, 363, 365, 366, 415
Kucima, Leonid 365, 366, 367, 369, 370, 371, 372, 373, 415
Kuciuk-Kainargi, Tratatul de la 169
Kursk 206, 212, 310, 314, 319
Kwaśniewski, Aleksander 373

L

lagăre de concentrare 236, 303, 304, 321
latifundii/moşii 104, 239
Leningrad 298
Lenin, Vladimir 223, 234, 253, 257, 263, 265, 279, 281, 282, 298, 343, 345, 348, 384, 394
Letonia 93, 260, 355
Levcin, Max 368
Lex Grabski 269
limbă 37, 41, 58, 71, 118, 178, 179, 181, 185, 186, 197, 201, 225, 226, 229, 238, 244, 266, 268, 270, 276, 291, 351, 387, 413
literatură 118, 178, 179, 187, 416
Lituania 11, 87, 90, 93, 94, 97, 104, 105, 108, 134, 139, 173, 174, 182, 191, 322, 355, 403, 405
Livonia 93, 105, 163
Lucaris, Chiril, patriarh 122, 123
Lugansk 100, 369, 383, 384, 386, 390

Lukianenko, Levko 351, 357, 358, 415
Lupu, Vasile 131, 132
Lvov 79, 85, 114, 117, 119, 127, 128, 134, 144, 186, 191, 192, 193, 194, 195, 206, 208, 214, 228, 235, 236, 246, 251, 254, 255, 273, 301, 305, 320, 321, 334, 341, 351, 355, 358, 359, 375, 376, 402

M

Mahno, Nestor 413
Makowski, Tomasz 99, 105
Malaysian Airlines Boeing 386
Malenkov, Gheorghi 334
Manstein, Erich von, feldmareşal 314
Mao Zedong 334
Marea Britanie 178, 204, 209, 210, 234, 239, 252, 294, 329, 364, 409
Marea Neagră 24, 25, 26, 30, 46, 48, 100, 103, 108, 109, 162, 170, 205, 206, 207, 208, 215, 217, 298, 362, 363, 370, 401, 406
Marele Război al Nordului 153, 155
Marele Război pentru Apărarea Patriei 332
Maria Tereza, împărătească 173, 174
masacre 127, 141, 306
Mauriciu 38
Maximus, mitropolit 83
Mazepa, Ivan, hatman 146, 149, 151, 152, 153, 154, 155, 156, 157, 224, 242, 404, 411
medici 167, 334
Mehmed al IV-lea, sultan 130, 143
Mein Kampf (Hitler) 293, 294, 301
Melnik, Andrei 302, 319
menoniţi 171
Menşikov, Aleksandr 154

metalurgie 204
Michalo Lituanianul 101, 104
Mickiewicz, Adam 177, 182, 188
Milet 26, 27
minereu de fier 258, 369
minorităţi 20, 212, 223, 247, 264, 266, 269, 276, 290, 321, 322, 359, 391, 395
Mîhailo al Kievului, prinţul Mikhoels, Solomon 333
Mlynář, Zdeněk 350
Moldova 109, 110, 121, 130, 131, 132, 144, 155, 157, 169, 170, 221
Molotov, Viaceslav 287, 295, 297, 299, 313, 320, 321, 322, 333, 334, 354, 407
monarhie absolută 163
mongoli 35, 65, 74, 75, 76, 77, 78, 79, 81, 82, 83, 84, 85, 295, 298, 402, 416
Moroz, Oleksandr 362, 370, 422
Morozov, Kostiantin, general 362, 422
Moscova 18, 20, 22, 70, 83, 93, 95, 97, 98, 104, 107, 108, 119, 123, 132, 133, 134, 136, 138, 139, 140, 141, 143, 145, 146, 147, 148, 151, 152, 153, 154, 155, 156, 198, 206, 207, 238, 240, 249, 258, 263, 264, 266, 267, 275, 278, 281, 283, 288, 292, 298, 300, 315, 317, 321, 324, 328, 330, 334, 335, 336, 337, 338, 340, 341, 342, 343, 346, 347, 349, 350, 355, 356, 357, 358, 359, 360, 362, 364, 366, 379, 386, 389, 390, 393, 402, 403, 404, 408
Movilă, Petru 121, 122, 123, 128, 139, 147, 151, 152, 184, 403, 410
muncă 101, 204, 210, 216, 219, 222, 271, 303, 309, 338, 341, 343, 405
musulmani 47, 57, 100, 155, 208, 303

N

Nalîvaiko, Severîn 107
NATO 365, 396, 409
naţionalism 20, 177, 182, 183, 185, 186, 192, 197, 230, 231, 258, 261, 262, 267, 273, 274, 275, 276, 287, 323, 324, 337, 342, 343, 354, 356, 375, 393, 396, 406, 407
Naumovîci, Ivan 201
Nazarbaev, Nursultan 356
Neanderthal, Omul de 25
Nemîrici, Iurii 137, 139, 140
Neproliferare nucleară, tratatul de 396
Nevski, Aleksandr 78
Nicolae al II-lea, ţar 216, 217, 219, 225, 238, 259
Nicolae I, ţar 182, 185, 189, 205, 222, 405
Nipru 21, 22, 25, 27, 29, 30, 33, 36, 39, 40, 41, 42, 46, 48, 49, 52, 53, 54, 55, 56, 69, 81, 96, 99, 103, 104, 105, 106, 107, 108, 111, 112, 120, 126, 127, 136, 138, 142, 143, 144, 145, 146, 148, 149, 158, 162, 168, 171, 172, 173, 179, 182, 185, 186, 198, 208, 214, 217, 226, 227, 238, 242, 252, 261, 275, 281, 291, 301, 310, 314, 316, 324, 329, 337, 339, 348, 352, 393, 394, 398, 401, 402, 404, 416
Nipru (hidrocentrală) 281, 282, 330
Nipru, Ucraina de la 215, 227, 228, 237, 238, 261, 275, 291, 301, 324
NKVD 296, 303, 315, 322, 323
Nogai, hoarda 86, 95, 96, 101, 104, 125, 206, 390
Novgorod 48, 61, 62, 67, 69, 72, 93, 256

O

Odessa 206, 207, 208, 211, 212, 215, 219, 221, 243, 255, 257, 267, 288, 306, 307, 359, 383, 385, 405, 419
Olbia 27, 29, 32, 41
Olha (Olga), prinţesă 49, 50, 51, 58, 410

oligarhi 369, 370, 371, 372, 377, 384
Organizaţia Naţionaliştilor Ucraineni (OUN) 272, 273, 274, 275, 277, 292, 296, 301, 302, 316, 317, 352
Organizaţia Naţiunilor Unite 328, 408
Orlîk, Pîlîp 157, 158
Ortodoxă, Biserica 78, 111, 116, 117, 118, 120, 121, 183, 275, 278, 366
Osman al II-lea, sultan 109
Ostarbeiter 308
Ostroh 97, 98, 118, 119, 403, 410
Ostrozki, Kostiantin 95, 97, 105, 114, 116, 403
otomani 100, 102, 103, 105, 107, 109, 110, 111, 130, 131, 136, 137, 138, 143, 144, 145, 151, 162, 167, 169, 170, 173, 175, 404, 405
Otoman, Imperiul 100, 101, 102, 104, 107, 108, 109, 110, 129, 130, 131, 143, 144, 145, 169, 170, 171, 172, 205, 206, 234, 235, 259, 404
Ovidiu 31, 33

P

partide politice 223, 226, 229, 241, 272, 276, 377
Partidul Comunist al Ucrainei 286
Partidul Comunist al Ucrainei Occidentale 275, 296
Partidul Verzilor 349
partizani 314, 315, 317, 320, 414
patriotism 177, 182, 183, 189, 198, 332, 342
pecenegi 52, 53, 56, 68
Pereiaslav 67, 68, 69, 71, 77, 128, 132, 133, 134, 135, 140, 335
perestroika 350, 353, 421
Petliura, Simon 249, 250, 251, 252, 253, 254, 256, 257, 258, 263, 274, 275, 276, 286, 287, 413
Petrograd 238, 239, 240, 241, 243, 251

petrol 206, 214, 270, 344, 345, 367, 368
Petrov, V.P. 171, 186, 420
Petru I al Rusiei, cel Mare, ţar 132, 146, 158, 404, 411
Pieracki, Bronisław 273, 274, 407
Piłsudski, Józef 229, 254, 271, 272, 274, 275, 276, 286
pluralism 272
Podgornîi, Nikolai 335, 340
Podolia 21, 82, 85, 86, 98, 101, 112, 127, 128, 131, 140, 144, 145, 168, 172, 174, 181, 182, 184, 186, 206, 208, 213, 250, 251, 254, 255, 262, 299, 306, 394, 404
pogrom 221, 222, 240, 255, 256, 257, 258, 305, 406, 419
Polonia 22, 56, 79, 84, 85, 86, 90, 93, 94, 97, 99, 104, 115, 134, 135, 136, 137, 138, 139, 141, 145, 149, 169, 176, 177, 181, 182, 242, 243, 251, 254, 260, 262, 263, 269, 271, 275, 276, 277, 281, 290, 291, 294, 295, 296, 298, 304, 308, 321, 322, 324, 342, 366, 396, 403, 404, 405
Poloţki, Simion 147
polovci 68
Poltava, bătălia de la 138, 140, 146, 155, 158, 159, 162, 166, 178, 179, 187, 198, 207, 208, 217, 225, 249, 404, 405, 419
Polubotok, Pavlo, colonel 157, 158
Popovîci, Pavlo 340
Poroşenko, Petro 385, 415
Potemkin, Grigori 170, 217, 219
Potopul 134, 137
Potsdam, Conferinţa de la 321
Primăvara de la Praga 350
Primul Război Mondial 212, 230, 246, 260, 263, 274, 293, 406
Princip, Gavrilo 30, 68, 69, 72, 73, 110, 158, 162, 186, 195, 196, 216, 234, 236, 238, 271, 288, 320, 367
privatizare 368, 369

prizonieri de război 38, 56, 72, 126, 221, 236, 243, 250, 274, 292, 295, 299, 300, 302, 303, 304, 305, 308, 309, 319, 338
Procopiu 36, 37, 38, 39, 42
Proiectul Grecesc 169, 170
Prokopovîci, Teofan 156, 411
proletariat 204, 215, 263, 265, 280, 284, 414
protestanţi 116, 117, 118, 155, 171
Prusia 171, 172, 173, 174, 200, 235, 307
Puşkin, Aleksandr 136, 145, 151, 179, 180, 182, 183, 185, 187, 198, 393
Putin, Vladimir 361, 372, 379, 381, 383, 389, 391, 392, 393

R

Rada centrală 239, 240, 241, 242, 243, 244, 245, 247, 248, 249, 256, 257, 263, 267, 413
Radvila, dinastia 94, 97, 98
Razumovski, Aleksei 164
Razumovski, Kirilo 164, 411
războaiele mafiei 369
Războiul de Treizeci de Ani 133
Războiul Rece 18, 329, 339, 408
Reformă/Contrareformă 119
Registrul căzăcesc 105, 111, 131, 137
Reichskommissariat-ul Ucrainei 307
Republica Populară Ucraineană Occidentală 241, 242, 243, 245
Republica Socialistă Sovietică Ucraina 357
Revoluţia de la 1905 225, 231, 235
Revoluţia de la 1917 324
Revoluţia Demnităţii 383, 394, 396, 409
Revoluţia din Februarie 250

Revoluţia din Octombrie 241
Revoluţia Portocalie 18, 373, 374, 409
Ribbentrop-Molotov, Pactul 295, 297, 299, 313, 320, 321, 322, 354
Rivne 174, 299, 308, 317
Rîleev, Kondrati 107, 180
Rîlski, Maksîm 331, 338
Roman, Imperiul 21, 31, 35, 36, 57, 58, 183, 401
Romano-Catolică, Biserica 86, 274
Romanov, Aleksei, ţar 132
Romanov, dinastia 20, 108, 132, 174, 183, 192, 197, 203, 236, 237, 250, 259, 261, 263, 264, 394
Romanov, Mihail, ţar 108
romantism 179
România 31, 109, 132, 219, 242, 260, 262, 276, 277, 298, 316, 342, 407
Roosevelt, Franklin Delano 321
Rosenberg, Alfred 300
Rothschild, James Mayer de 206
Roxelana (Roxolana) 102
Rumianţev, Piotr 165, 167, 169
Rurik, dinastia 48, 68, 71, 72, 73, 87, 108
rus’ 8, 9, 12, 13, 16, 17, 18, 19, 20, 21, 22, 30, 34, 35, 39, 42, 45, 46, 47, 48, 49, 50, 51, 52, 53, 54, 55, 56, 57, 58, 60, 61, 62, 63, 64, 65, 66, 67, 68, 69, 70, 71, 72, 73, 74, 75, 76, 77, 78, 79, 81, 82, 83, 84, 85, 86, 87, 90, 91, 92, 93, 94, 95, 97, 98, 99, 100, 107, 113, 114, 115, 117, 118, 119, 120, 121, 124, 125, 128, 129, 131, 132, 133, 134, 135, 139, 141, 142, 143, 144, 145, 146, 147, 148, 149, 151, 152, 153, 154, 155, 156, 157, 158, 159, 162, 163, 164, 165, 167, 168, 169, 170, 171, 172, 173, 174, 175, 176, 177, 178, 179, 180, 181, 182, 183, 184, 185, 186, 187, 188, 189, 190, 191, 192, 193, 194, 195, 196, 197, 198, 199, 200, 201, 202, 203, 204, 205, 206, 207, 208,

209, 210, 211, 212, 214, 215, 216, 217, 219, 221, 222, 223, 224, 225, 226, 227, 228, 229, 230, 231, 234, 235, 236, 237, 238, 239, 240, 241, 242, 243, 244, 245, 246, 247, 248, 249, 250, 251, 252, 253, 254, 255, 256, 257, 258, 259, 260, 261, 262, 263, 265, 266, 267, 268, 270, 273, 274, 275, 277, 278, 281, 282, 283, 289, 290, 292, 293, 294, 295, 298, 299, 300, 301, 307, 308, 310, 318, 321, 322, 323, 324, 328, 329, 330, 331, 335, 336, 337, 338, 339, 341, 342, 345, 346, 347, 348, 349, 351, 355, 356, 357, 358, 359, 360, 361, 362, 363, 364, 365, 366, 367, 368, 369, 370, 371, 372, 376, 377, 378, 379, 381, 383, 384, 385, 386, 387, 388, 389, 390, 391, 392, 393, 394, 395, 396, 399, 401, 402, 403, 404, 405, 406, 408, 409, 410, 411, 413, 415, 416, 417, 418, 419, 420, 421, 422
Rusia. , passim
Rusia Kieveană 8, 20, 21, 55, 56, 58, 60, 61, 62, 63, 65, 71, 73, 74, 79, 83, 87, 92, 98, 121, 158, 240, 358
Ruso-Turc, războiul 167, 175, 178
ruteni 22, 85, 98, 116, 158, 191, 192, 195, 201, 202, 203, 277, 278
Ruţkoi, Aleksandr, general 358, 359

S

Sakovîci, Casian 110
Samoilovîci, Ivan 152, 411
Sankt-Petersburg 20, 41, 157, 164, 165, 167, 169, 171, 172, 180, 187, 188, 199, 205, 207, 208, 209, 210, 216, 217, 225, 228, 238, 249
Sarkel 40, 48, 51
sarmaţi 30, 31, 33, 34, 35, 74, 399, 401

sciţi 25, 26, 27, 28, 29, 30, 31, 33, 35, 74, 399
Sciţii din Carpaţi 25, 26, 27, 28, 29, 30, 31, 33, 35, 74, 399
sclavie 24, 45, 72, 102, 109, 166, 224, 257
Semesenko, Ivan 257
Serbia 18, 171, 234
Sevastopol 27, 170, 205, 206, 207, 209, 219, 258, 359, 363, 379, 381, 389, 390, 406, 409
Sfânta Sofia, Catedrala 60, 61, 65, 76, 122, 152, 248, 402
Siberia 151, 284, 296, 322, 339, 344
Siciul carpatin 291, 292
Silezia 173
Siniavski, Andrei 341
Sinopsă 411
Skarga, Piotr 118
Skoropadski, Ivan 156, 157, 163, 202, 411
Skoropadski, Pavlo 244, 245, 247, 249, 250, 259, 300, 336, 413
Skrîpnîk, Mîkola 267, 337, 342, 413
slavi 22, 30, 35, 36, 37, 38, 39, 40, 41, 42, 43, 44, 47, 49, 51, 55, 57, 61, 65, 71, 72, 73, 94, 101, 171, 172, 182, 186, 188, 189, 320, 334, 392, 403, 404, 417, 418
slavona bisericească 58, 61, 87, 97, 98, 276, 403
Sloboda Ukraina 21, 101, 166, 171, 179, 186, 394
Slovacia 320
Smolensk 72, 93, 120, 121, 134, 163, 295
Smotrîţki, Herasim 98, 118, 121
Smotrîţki, Meletii 118, 120, 147, 410
social-democraţi 223, 224, 225, 226, 360
socialism 239, 300, 345, 350, 406, 412, 419
Solceanîk, Bohdan 376
Soliman Magnificul, sultan 102
Soljeniţîn, Aleksandr 338
Spilka 224, 225, 226
Sprijinirea Naţiunii Rutene de Rit Grecesc 121

Stadion, Franz, conte 194, 412
Stalingrad 314, 315, 317, 318, 319
Stalin, Iosif 210, 249, 254, 255, 263, 265, 267, 278, 279, 280, 282, 283, 284, 285, 286, 287, 288, 289, 290, 291, 292, 294, 295, 296, 297, 298, 299, 301, 302, 306, 309, 313, 314, 315, 317, 318, 319, 320, 321, 322, 323, 324, 329, 331, 333, 334, 335, 337, 341, 346, 352, 407, 408, 421
Statele Unite ale Americii 65, 137, 213, 214, 219, 246, 263, 271, 331, 364, 367, 406, 409
Strabon 33, 34, 401
Strategikon (Mauriciu) 38
Suedia 45, 93, 145, 153, 235, 318
Sverstiuk, Ievhen 341
Sviatoslav 50, 51, 52, 53, 54, 56, 60, 66, 71, 401, 410
Švitrigaila, prinţ 91, 92
Szczepanowski, Stanisław 213, 214, 412
Şcerbak, Iurii 349
Şcerbîţki, Volodîmîr 343, 345, 348, 353, 415
Şelepin, Aleksandr 343
Şelest, Petro 342, 343, 347, 351, 352, 415
Şem Tov, Israel Baal 168
Şeptiţki, Andrei, mitropolit 272, 307
Şevcenko, Taras 187, 188, 189, 190, 202, 211, 225, 228, 393, 405, 411, 412
Şuşkevici, Stanislav 316, 333, 360, 414

T

Targitaos 28, 29
taxe 72, 96, 105, 129, 153, 165, 171, 193, 371
tătari 79, 81, 86, 95, 96, 101, 102, 103, 104, 105, 107, 125, 126, 128, 130, 131, 139, 142, 143, 144, 171, 175, 206, 258, 259, 336, 359, 391, 412, 415

Timoşenko, Iulia 371, 374, 377
tortură 141
Totleben, Eduard, general 209
Transcarpatia 21, 173, 201, 213, 236, 246, 260, 261, 277, 278, 291, 292, 306, 313, 316, 342, 358, 394, 402, 407, 408, 411
Transilvania 276
tribut 40, 47, 48, 49, 50, 55, 79, 83, 84, 92, 401
Troţki, Lev 256
Tzimiskes, Ioan, împărat 51, 52, 53, 401
Ţaratul Moscovei 157

U

Ucraina 12, 17, 18, 19, 20, 21, 22, 24, 30, 35, 36, 39, 41, 44, 46, 53, 56, 67, 75, 93, 94, 95, 96, 97, 98, 99, 101, 102, 105, 112, 113, 115, 116, 118, 119, 120, 122, 123, 125, 127, 129, 130, 131, 132, 133, 134, 135, 137, 138, 140, 142, 143, 144, 145, 146, 147, 148, 149, 151, 152, 153, 154, 155, 157, 158, 167, 168, 169, 170, 172, 173, 174, 175, 176, 177, 178, 179, 181, 182, 183, 186, 187, 188, 189, 190, 196, 198, 199, 200, 202, 204, 206, 208, 210, 211, 212, 214, 215, 217, 219, 221, 223, 226, 227, 228, 230, 235, 237, 238, 239, 241, 242, 243, 244, 245, 246, 247, 248, 249, 250, 251, 253, 254, 255, 256, 257, 258, 259, 260, 261, 262, 263, 265, 266, 267, 268, 271, 272, 273, 274, 275, 278, 280, 281, 282, 283, 284, 285, 286, 287, 288, 289, 290, 291, 293, 294, 295, 296, 297, 298, 299, 300, 301, 302, 304, 305, 306, 307, 308, 309, 310, 313, 314, 315, 316, 317, 318, 319, 321, 322, 323, 324, 325, 328, 329, 331, 333, 335, 336, 337, 338, 339, 341, 342, 343, 344, 345, 346, 348, 349, 350, 351, 352, 353, 354, 355, 356, 357, 358, 359, 360, 361, 362, 363, 364, 365, 366, 367, 368, 369, 370, 371, 372, 373, 374, 375,

377, 378, 379, 381, 383, 384, 385, 386, 387, 389, 390, 392, 393, 394, 395, 396, 398, 399, 401, 402, 403, 404, 405, 406, 407, 408, 409, 413, 415
Ucraina Noastră 372
Ucraina Sovietică 262, 268, 271, 273, 275, 278, 296, 297, 324, 407, 408
ucrainizare 267
ucrainofili 189, 197, 198, 199, 200, 201, 202, 227, 229, 231, 278
Ungaria 22, 82, 200, 203, 213, 234, 236, 243, 246, 291, 298, 407
Unită, Biserica 113, 117, 121, 183, 192
Uniunea de la Brest 117, 118, 123, 124, 183, 403
Uniunea de la Hadeaci 139, 154, 165
Uniunea de la Krewo 91, 92
Uniunea de la Lublin 90, 94, 96, 97, 99, 118, 403
Uniunea Europeană 18, 364, 365, 367, 371, 373, 376, 377, 378, 379, 387, 396, 397, 409
Uniunea Polono-Lituaniană 108, 174, 191
Uniunea Scriitorilor Ucraineni 331, 349
Uniunea Sovietică/URSS 17, 132, 265, 267, 286, 290, 294, 297, 300, 309, 321, 322, 323, 332, 336, 344, 351, 356, 360, 364, 365, 367, 389, 391, 394, 409
Uniunea Vamală Eurasiatică 377
uraniu 339
urbanizare 203, 204, 209, 212, 215, 328, 339, 351

V

Valuev, Piotr 197, 198, 199, 200, 406
Vatutin, Nikolai 317, 414
Viena 20, 107, 177, 181, 192, 195, 200, 201, 206, 237, 246, 372

vikingi 21, 22, 45, 46, 47, 48, 49, 50, 51, 52, 54, 55, 57, 62, 63, 65, 72, 109, 208, 401
Vinnicenko, Volodîmîr 239, 248, 249
Vîhovski, Danîlo 141, 142
Vîhovski, Ivan 137, 138, 139, 140, 141, 154, 224, 410
Vîşneveţki, Mîhailo 96, 103, 106
Vladimir cel Mare 98, 99, 121, 185, 410
Vladimir Monomahul 68, 69, 70, 71, 402
Vladimir-Suzdal, cnezat 69, 73, 74, 76, 78, 83
Volga 31, 40, 41, 44, 48, 52, 56, 75, 76, 78, 81, 294, 298, 300
Volînia 21, 36, 79, 81, 82, 84, 85, 86, 91, 92, 94, 95, 96, 97, 98, 99, 101, 113, 117, 128, 130, 140, 144, 172, 173, 174, 181, 182, 184, 185, 186, 198, 208, 213, 230, 237, 254, 255, 262, 270, 274, 275, 276, 295, 297, 299, 301, 308, 310, 317, 354, 394, 402, 405, 407, 410
Voltaire 151, 163, 164
Vrangel, Piotr 259, 260
Vytautas, mare duce 91

W

Waffen SS 318
Warhol, Andy 213

Y

Ya’qub, ibn Ibrahim 43

Z

zaporojenii 106, 107, 138, 139, 151, 152, 157, 168, 170, 171, 178, 209, 215, 258, 390, 413, 416

Zaporojia 258, 281, 284, 288, 301, 330, 335, 352, 369, 383
Zona de Rezidenţă 175, 212, 221, 255, 405

Cuprins

Introducere
Partea I
La frontiera pontică
1
Capătul lumii
2
Sosirea slavilor
3
Vikingi pe malul Niprului
4
Bizanţul la nord
5
Cheile oraşului Kiev
6
Pax mongolica
Partea A II-A
Orientul întâlneşte Occidentul
7
Crearea Ucrainei
8
Cazacii
9
Reformele răsăritene
10

Marea Răscoală
11
Împărţirile
12
Bătălia de la Poltava
Partea a III-a
Între imperii
13
Noile frontiere
14
Cărţile genezei
15
O graniţă volatilă
16
În mişcare
17
Revoluţia neterminată
Partea a IV-a
Războaiele mondiale
18
Naşterea unei naţiuni
19
Un vis năruit
20
Comunism şi naţionalism
21
Fortăreaţa lui Stalin
22
Lebensraum-ul lui Hitler
23
Învingătorii
Partea a V-a
Drumul către independenţă
24

A doua republică sovietică
25
Adio, Lenin!
26
Piaţa Independenţei
27
Preţul libertăţii
Epilog
Semnificaţiile istoriei
Indice